

63.3(0)є73
D-66

Т. В. Орлова

ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ

Т. В. Орлова

ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ

Навчальний посібник

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Київ

“Знання”

2006

706368

УДК 390.85(075.8)

ББК 63.3(0)я73

О-66

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-256 від 19 червня 2006 р.)*

Рецензенти:

В.Й. Борисенко, доктор історичних наук, професор;

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор;

Б.М. Гончар, доктор історичних наук, професор

Орлова Т.В.

О-66 Історія сучасного світу: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006.— 551 с. — (Серія “Вища освіта ХХІ століття”).

ISBN 966-346-181-0

Ця книга — перший в Україні навчальний посібник, у якому висвітлюється глобальна історія від кінця XV ст. до початку 2006 року. У проблемно-хронологічному плані простежуються головні тенденції в життєдіяльності людства на етапах індустріального і постіндустріального суспільств у духовних сферах, політиці, міжнародних відносинах, економіці, соціосфері та ін. Окремо розглядається дихотомія Захід — Схід і особливості її прояву на прикладах конкретних країн. Заключна частина присвячена проблемам глобалізації, місцю і ролі України в сучасному світі.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією і прагне зрозуміти глибинні процеси, що визначають суть історичних подій та діяльність історичних осіб.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

706368

УДК 390.85(075.8)

ББК 63.3(0)я73

ISBN 966-346-181-0

© Т.В. Орлова, 2006

© Видавництво “Знання”, 2006

ЗМІСТ

Лекція 1. Вступ 11

Особливості курсу “Історія сучасного світу”, його предмет і методи. Світ Модерну — світ індустріального суспільства: виникнення, розвиток, криза. Найважливіші фактори і тенденції світового розвитку на межі тисячоліть. Постіндустріальне суспільство і перспективи України. Загрози міжнародній безпеці. Можливості, які надає синергетика, для розуміння закономірностей розвитку природи і суспільства. Україна біля точки біфуркації.

Лекція 2. Основні напрями історичних змін у духовних сферах: релігія 40

Типологія релігій. Релігійна картина світу — основа цивілізаційних відмінностей Заходу і Сходу. Цикли в історії релігій. Причини релігійного ренесансу наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.. Основні тенденції, що мають місце у релігійному житті нині. Найбільш впливові релігії світу — християнство (католицизм, протестантизм, православ'я), іслам, буддизм, індуїзм, конфуціанство, — та їх вплив на складання і функціонування структур сучасності. Причини популярності “нових релігій”. Феномен “бідної релігії”.

**Лекція 3. Прискорення темпів науково-технічного прогресу
в історії сучасного світу 66**

Технологічні рівні, які у своєму розвитку пройшло людство. Значення наукової революції для наступних генерацій. Промислова революція та технологічні перевороти епохи становлення і зрілості індустріального суспільства. Науково-технічні революції ХХ ст. Історичний досвід використання досягнень науково-технічного прогресу для виходу країни із тяжкого економічного і соціального становища. Головні тенденції розвитку глобального технологічного простору.

**Лекція 4. Зростання ролі освіти: національні і особистісні
аспекти 93**

Стан освіти в доіндустріальному суспільстві. Впливи індустріалізму на зміни у системах навчання і виховання. Чи була радянська система освіти найкращою? Тенденції розвитку сучасного світового освітнього простору: стан справ у країнах розвинених і таких, що розвиваються. Завдання, які висуваються “новою економікою” і глобалізацією. Значення людського капіталу. Підходи до модернізації освіти у ХХІ ст.: американський і європейський варіанти. Стан освітньої системи на пострадянському просторі.

Лекція 5. Динаміка еволюції культури 120

Складові і джерела формування культури сучасного світу. Роль Відродження, Реформації і Просвітництва в становленні культури Модерніті. Динаміка розвитку культури індустріального суспільства. Експорт західних цінностей і реакція інших народів. Формування світової культури. Футуршок. Модернізм. Постмодернізм. Посилення впливу політики на культуру у ХХ—ХХІ ст. Радянська культура. Основи і прояви маскульту.

Лекція 6. Піднесення і занепад ідеологій 151

Феномен ідеології. Найбільш впливові політичні ідеології сучасного світу: лібералізм, консерватизм, соціалізм, фашизм — їхні принципи і соціально-політична практика.

Основа відмінностей між провідними політичними ідеологіями. Соціально-політичні та ідеологічні причини глибокої ідейної кризи кінця XX ст. Якісно нові явища ідейного та ідеологічного плану, які характеризують перехід до постіндустріального суспільства.

Лекція 7. Основні тенденції розвитку політики 181

Зміцнення позицій підприємців і початок сучасного політичного процесу. Демократія: витоки, передумови становлення, розвиток, роль у сучасному світі. Чи змінила російська революція 1917 р. хід світової історії? Проблема визначення сутності ладу, створеного у Радянському Союзі. Тоталітаризм як феномен політичного життя XX ст. Причини краху комунізму. Політичні партії: минуле, сучасне, майбутнє. Зміни ролі держави.

Лекція 8. Історичний нарис трансформацій міжнародних відносин 212

Хвилеподібний характер глобального політичного розвитку. Зміни в балансі сил на європейському політичному полі. Біполярність світу, її закінчення і геополітичний програш Росії. США: шлях до світового лідерства. Точка біфуркації у міжнародному житті на початку XXI ст. Витоки європейської інтеграції та її сучасне значення. США — Європа: союз чи суперництво? Колоніальне питання в історії сучасного світу. Роль Азії на міжнародній арені. Стан сучасного міжнародного порядку.

Лекція 9. Війни: історичні ретроспекції і перспективи 243

Ставлення людства до війн, фактори, що їх породжують. Позитивні і негативні впливи війн на суспільний прогрес. Зброя: історичний огляд. Зміни, яких зазнала війна протягом XX ст. Світові, локальні, громадянські війни. “Холодна” війна — третій світовий конфлікт: переможці і переможені. Інформаційна війна. Уроки, які дає людству історія війн XX ст. Чи є демократія запорукою відвернення війн: історичний досвід. Міжцивілізаційні війни: теорія чи реальність? 11 вересня 2001 р. — початок нового типу війн.

Лекція 10. Тероризм в історії людства 275

Проблема визначення поняття. Історія і географія використання терору. Рівні тероризму: державний, класовий, етнічний. Різновиди тероризму: релігійний, економічний, агротероризм, кримінально-грабіжницький, екологічний, інформаційний. Тероризм і ЗМІ. Тип терориста як особистості. Потенціал сучасного тероризму. Тероризм і бізнес. Небезпека міжнародного тероризму. Тероризм — нова форма війни проти західної цивілізації. Ісламістський тероризм. Реакція міжнародного співтовариства на нову глобальну загрозу.

Лекція 11. Економічні характеристики трансформацій сучасного світу 306

Історія перетворень економічних укладів. Зміни капіталізму у XX—XXI ст. Соціалістичний варіант економіки. Посттоталітарні перетворення країн Східної і Центральної Європи. Становлення і розвиток ринків. Гроші: історичний нарис. “Нова економіка” — нова не тільки за назвою. Тенденції, єдність і суперечливість економічних процесів у сучасному світі.

Лекція 12. Основні тенденції розвитку соціосфери 338

Демографічна революція і “демографічний вибух”. Світова продовольча проблема. Історія зростання нерівності між країнами і в середині країн. Бідність. Соціальна сфера як найважливіший елемент життєдіяльності держави. Інтенсифікація міграційних процесів. Історично відомі види соціальних перетворень. Соціалістичні і капіталістичні варіанти розв’язання соціальних протиріч. Зміни, які відбуваються на сучасному ринку праці. Криміногенна ситуація у світі. “Масове суспільство” — породження XX ст.

Лекція 13. Історія гендерного питання 368

Поняття “гендер”. Протиставлення чоловіка жінці: історичні ретроспекції. Становище жіноцтва у сучасному світі. Сприяння “маскульту” та ЗМІ гендерній нерівності. Фемінізм та емансипація жінок. Сексуальна революція: історія і сучасність. Історичні змінювання інституту сім’ї,

оцінки його перспектив. Випробування, яких нині зазнає гендерна ідентичність чоловіків.

Лекція 14. Історичний поступ Заходу 397

Виникнення дихотомії “Захід — Схід”. Обставини, які вплинули на складання своєрідності Заходу: природно-кліматичні умови, спадщина античності і сформовані нею цінності. Переваги динамічного Заходу перед статичним Сходом з погляду синергетики. Причини історичного піднесення Європи на світовій арені. Розвиток північноамериканської культурно-історичної спільноти. Латиноамериканська і російська цивілізації як проміжні цивілізації західної гілки. Протиріччя і сучасна криза Заходу.

Лекція 15. Світ Сходу: традиції і новації 427

Фундаментальні загальноцивілізаційні характеристики східних культурно-історичних спільностей. Розвиток відносин між Заходом і Сходом. Японія: перемоги и поразки. Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону і азійська криза 1997—1998 рр. Китай — сучасне втілення найстарішої цивілізації. Позиції Індії у сучасному світі. Мусульманський Схід: прагнення величі. Проблеми тропікоафриканської цивілізації.

Лекція 16. Постіндустріальне суспільство: виникнення, розвиток, перспективи 461

Народження терміна і розробка концепції нового суспільства. Європейська і американська моделі сучасного постіндустріалізму. Інформаційні революції в історії людства. “Альтернативні люди” духовного виробництва кінця ХХ — початку ХХІ ст. Хакерство: історія і типологія. Нова основа становища людини у суспільстві і соціального поділу. Покоління “X-Plorer Generation”. Тенденція “замикання” постіндустріальних країн на міжнародній арені. Зміни політичної сфери в умовах постіндустріалізму.

Лекція 17. Людство на етапі глобалізації 492

Коли почалася глобалізація? ТНК — рушійна сила процесу транснаціоналізації світової економіки. Проблеми, які по-

стають перед національними державами. Криза ідентичності, вплив глобалізації на людину. Нова якість життя народів і держав: розвинені країни і ті, що розвиваються. Антиглобалізм і релігійний фундаменталізм — варіанти протидії провідній тенденції світових трансформацій. Сучасна екологічна криза.

Лекція 18. Україна і тенденції розвитку сучасного світу 522

Проблема ідентичності України на цивілізаційному рівні. Здобуття державної незалежності: очікування і реалії. Партиїно-політичне життя в новій державі. Криза індустріалізму і комунізму. Перспективи подальшого розвитку України. Чи можлива постіндустріальна модернізація країни? Сучасні соціальні трансформації. Зовнішня політика республіки. Можливі небезпеки тероризму. Необхідність зміни інерційного розвитку на інноваційний.

ПЕРЕДМОВА

Так хотілося б навчитися
розуміти все навкруги —
безпристрасно, якомога спокій-
ніше. Аби і в хмарах не літати,
і зайвий час не витратити...

Харукі Муракамі
“Полювання на овець”

Пропонована книга є зведеним текстом лекцій з предмета “Історія сучасного світу”, що читається як нормативний чи спеціальний курс на ряді гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Викладацький досвід автора — 24 роки роботи в державному університеті і 9 років — у недержавних вищих навчальних закладах, протягом яких було підготовлено і прочитано більше півтора десятка різних гуманітарних, переважно історичних курсів. Цей досвід показує неоднозначне ставлення студентства до історії. З одного боку — острах перевантажень щодо завчання величезної кількості фактів і дат. З іншого боку — зміна настроїв після перших лекцій, коли виникає непідробний інтерес до почутої інформації. Головним педагогічним завданням книги є допомога читачам у розумінні проблем минулого, сучасного й обумовленого ними майбутнього, стимулюванні їхніх роздумів. Якщо після лекції до викладача не підійде кілька студентів із запитаннями або запереченнями, лекцію навряд чи можна назвати вдалою. Зрозуміло, свою роль відіграє особистісний контакт лектора зі слухачами. Живе слово — яскравіше і більш діюче, ніж надруковане. Однак дуже часто після лекцій можна почути: “А де про те, що Ви розповідали,

можна ще почитати?” Іноді викладач може запропонувати кілька книг, якщо такі існують. Проте найчастіше відповісти на подібне запитання дуже важко. Кожен викладач свої лекції готує, спираючись на широке коло джерел. Лекція — результат тривалої творчої роботи, що аналізує і синтезує, а потім подає в доступній для розуміння формі знання, здобуті багатьма іншими дослідниками. Постійно обновляється ілюстративний матеріал залежно від змін, що відбуваються у світі. Якщо предмет називається “Історія первісного суспільства”, то змін буде не так багато. Інша справа, коли предмет називається “Історія сучасного світу”. Пропонований варіант лекційного курсу підготовлено з урахуванням новітніх обставин, що мають місце нині. Однак головне його призначення — стати інструментом для розуміння найбільш широких проблем розвитку людства.

Лекція 1

ВСТУП

Особливості курсу “Історія сучасного світу”, його предмет і методи. Світ Модерну — світ індустріального суспільства: виникнення, розвиток, криза. Найважливіші фактори і тенденції світового розвитку на межі тисячоліть. Постіндустріальне суспільство і перспективи України. Загрози міжнародній безпеці. Можливості, які надає синергетика для розуміння закономірностей розвитку природи і суспільства. Україна біля точки біфуркації.

Здавна відома легенда про те, що світ тримається на трьох китах. Ця легенда є одним із варіантів відповіді на питання про основи Всесвіту. Іншим варіантом може бути тріада “матерія — енергія — інформація”, тобто інформація є однією з трьох складових основ світобудови. Нині ми живемо в епоху інформаційної революції, коли обсяги знань у різноманітних областях зростають з колосальною швидкістю. Те чи інше явище не може оцінюватися однобічно. Тому й у цьому випадку є свої переваги і свої складності. Надлишок і неструктурованість інформації породжують інформаційний хаос. А він еквівалентний неуптву, втраті бачення основ, орієнтирів, справжніх цінностей.

Наростає інтенсивність історичного процесу. Кількість історичних подій, що приходяться на порівнянний період, від сторіччя до сторіччя, збільшується. Інтенсивність історичних подій у перерахуванні на п'ятиліття зросла в період 1976—1995 рр. порівняно, наприклад, з періодом 1751—1775 рр. у 10,3 раза. Ця тенденція пояснюється насамперед зростанням чисельності і щільності населення, збільшенням числа “дійових осіб” на арені історичної дії. Додається вплив і багатьох інших факторів, серед яких важливе місце займають прискорення темпів науково-технічного й економічного прогресу. Щодня засоби масової інформації повідомляють про безліч подій, які відбулися в усьому світі. Наступного дня ці події перетворюються у факти історії. “Чим ближче до нас події минулого, тим менше ми в них розбираємося, — помітив німецький історик Й. Лортц. — Чим більше уваги ми приділяємо подробицям, тим менше зауважуємо речі принципів. Саме тому ми стикаємося з величезними труднощами, намагаючись у подіях недавнього минулого виділити найважливіше і найзначніше”.

У подіях, що відбуваються, можна побачити не тільки активність окремих політичних чи природних сил, дію випадковості і необхідності. Події є поверхневим відображенням глибоких тенденцій і процесів, що відбуваються в природі і суспільстві. Величезна роль у тому, аби допомогти людині зрозуміти те, що відбувається в навколишньому світі, і вижити в ньому, належить освіті. Головні гасла сформованої на даний момент вітчизняної системи навчання і виховання — “знати” і “вміти”. У сучасному світі, у будь-якій країні — від Сполучених Штатів до Ефіопії — головною ідеєю сьогодні виступає ідея виживання. Тому система освіти повинна насамперед вчити жити в непростих умовах сучасного світу, яких багато хто, на жаль, не розуміє. Не ставлячи під сумнів досягнення вищої школи, не можна заперечувати її сучасний кризовий стан. Одним із його проявів є низька ефективність загальнокультурного компонента освіти, відсутність чіткої орієнтації на цілісне сприйняття світу. Є різниця між навченістю й освіченістю. Під навченістю розуміються уміння, що належать до конкретної, вузькофахової діяльності. Освіченість — це насамперед загальна культура, розуміння суті процесів, що відбуваються, глибокі знання, які виходять за вузькі професіональні рамки. В ідеалі людина має бути і освіченою, і навченою. Але таке поєднан-

ня зустрічається нечасто. Спеціалізація погано поєднується із необхідністю цілісного сприйняття світу, який згодом може і знецінити отриману спеціальність. Щоб цього не відбулося, щоб людина могла в суспільстві, що змінюється, знайти своє місце, у неї мають бути адекватні уявлення про сучасні реалії, у яких відбулися і продовжують відбиватися фактори історичні. Причому фактори — найрізноманітнішого плану: економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, екологічні та інші.

Потреби сучасного суспільства і досягнення гуманітарних наук висувають на перший план пошук інтегральних знань. У системі освіти можливе і необхідне створення принципово нових фундаментальних навчальних курсів, орієнтованих на формування цілісних сучасних уявлень про наукову картину світу і здатність виходити на системний рівень його пізнання. При теперішніх темпах змін умов життя не можна орієнтуватися тільки на традиційний і минулий досвід. Наративні дослідження — вивчення факту, опис як домінуюча форма вивчення області одиничних явищ — залишаються важливою сферою історії. Однак у наш час область історичного знання розширюється. Не тільки нанизування фактів, а й узагальнення в ім'я розуміння суті. Як писав у свій час всесвітньо відомий французький вчений Ф. Бродель, пояснення історії — є таємна мета історії, її глибинний мотив. У сучасній науці спостерігається прагнення перебороти спрощений історизм. Зростає потреба поглибленого розуміння історичного досвіду і його впливів на сучасність, а також інтерес до спроб осягти спрямованість всесвітньої історії. Пропонований курс лекцій розроблено з урахуванням саме таких підходів. Не виключено, що серед шановного співтовариства викладачів він зустрине деяке упередження, пов'язане з психологічною інерцією, прихильністю до звичних моделей підручників. Свою роль, можливо, зіграє складне ставлення до полідисциплінарних підходів і багатомірної інтерпретації історії. Однак і полідисциплінарні підходи, і багатомірна інтерпретація історії є похідними ускладнення світу, який глобалізується і стає дедалі багатомірнішим. Пропонований курс не треба розглядати як постмодерністську деконструкцію ustalених підходів. Раціоналізм не відкидається, як не відкидається впевненість у тому, що сучасний світ можна зрозуміти. Правда, у цій складній справі необхідно задіяти більш широкі можливості.

На нинішньому етапі поряд із поглибленням і вдосконаленням вузько спеціалізованих знань має місце їх інтеграція. Границі між науками стали прозорими, що створює основу для появи і розвитку міждисциплінарних досліджень. Після вичленювання як окремих галузей культурно-антропологічної, політичної, дипломатичної, військової, економічної, соціальної, демографічної, гендерної, духовно-інтелектуальної історій настав час їх нового синтезу. Це відкриває можливості для більш складного і структурованого розуміння історії в цілому. Крім того, історія на наших очах стає глобальною. Раніше вона була історією окремих народів, племен, регіонів, історією окремих, багато в чому автономних сфер культури, техніки, науки, релігії і т. ін. Усі ці розрізнені історії з великими труднощами вдавалося зводити до єдиних основ. Тепер вона чітко перетворюється в глобальну і єдину історію. Усе, що відбувається в житті окремих країн і народів, резонує на всю земну кулю. Те, що відбувається в одній сфері соціального життя, швидше чи повільніше, але відбивається на всіх інших сферах. Про новий напрям — “глобальну історію” — все більше говорять і пишуть. Чим вона відрізняється від “всесвітньої історії”? Всесвітня історія вивчає історію народів усього світу. Глобальна історія є спробою здійснити історичний синтез усіх сторін життя людського суспільства в його планетарному масштабі. Якщо всесвітня історія являє собою своєрідну сукупність мікроаналізів, то глобальна — макроаналіз історичного минулого. У іноземній історіографії активно розробляється концепція цілісного, синтетичного бачення історичного процесу. Серед вчених, які першими обґрунтували її необхідність, можна назвати таких, як Н. Девіс і Ч. Тіллі (США), П. Берк (Великобританія), К. Гинцбург (Італія), Ю. Кока (ФРН), А.Я. Гуревич (Росія) та інших.

Все частіше висловлюється думка про необхідність синтезу методів історичного пізнання і підходів суміжних соціально-гуманітарних дисциплін. У даному випадку здається особливо плідною взаємодія із соціологією: історія накопичує фактичний матеріал про суспільство, а соціологія, узагальнюючи його, дозволяє бачити процес його динаміки. Ще сто років тому один із засновників соціології Э. Дюркгейм зазначав: “Ми (соціологи — Т.О.) допомагаємо виявленню самої причинності в історії, коли переконуємо історика вийти за межі його звичайної перспективи, заглянути за рамки обраної для дослідження специ-

фічної країни або періоду і зайнятися загальними питаннями, поставленими тими специфічними фактами, які він спостерігає. Але, як тільки історія починає порівнювати, вона стає такою, що не можна відрізнити від соціології. І навпаки, соціологія, не тільки не може обійтися без історії, але насправді має потребу в істориках, які можуть бути соціологами”. Наш сучасник І. Валлерстайн заявив: “Я особисто згодний з Дюркгеймом. Просто я не можу собі уявити, що який-небудь соціологічний аналіз може мати силу без приміщення даних цілком у рамки їхнього історичного контексту, також я не можу собі уявити, що можна проводити історичний аналіз без використання концептуального апарату, який ми назвали соціологією”¹. Беручи до уваги усе викладене вище, можна запропонувати таке визначення **предмета** досліджуваного **курсу**.

Предметом курсу є виявлення і осягання провідних, визначальних тенденцій розвитку сучасного світу, яке здійснюється на основі історико-соціологічного аналізу фактологічного матеріалу, накопиченого в результаті поступу людства.

Робота над текстами лекцій велася на основі збереження об’єктивності і збалансованості в оцінках і висновках. Був обраний проблемно-хронологічний підхід, тобто історія сучасного світу розглядалася відповідно до розвитку у часі основних сфер існування і діяльності людства. Неупереджений погляд може побачити в цьому розвитку прояви законів діалектики. Наприклад, кожний новий ступінь еволюції спирається на попередній, але водночас заперечує його (закон “заперечення заперечення”). Накопичена кількість знань дає підставу якісним проривам науково-технічних революцій (закон “переходу кількості в якість”). Світ, що глобалізується, є сукупністю надзвичайно різноманітних суспільств, співіснування яких не можна назвати безконфліктним (закон “єдності і боротьби протилежностей”). В ролі **методологічного інструментарію** використовувалися методи: діахронічний — традиційний спосіб викладу фактів — у хронологічній послідовності їх перебігу (прикладом може бути історія створення Інтернету), синхронічний —

¹ У запропонованому курсі лекцій будуть широко використовуватися такі прийняті у соціології концептуальні категорії, як “індустріальне суспільство”, “революція”, “модернізація”, “глобалізація” та інші.

сукупний аналіз двох або кількох об'єктів вивчення протягом певного часу їх розвитку ("ліберально-демократичне суспільство" і "реальний соціалізм") і більш універсальний — порівняльно-історичний (прикладом може бути порівняння історичних шляхів Заходу і Сходу), структурно-функціональний — розкладання об'єкта, що вивчається, на його складові частини і виявлення співвідношення між ними (кілька класифікацій, наприклад, у розділі про тероризм), системний аналіз — якщо розглядати кожний елемент як складову певної системи (той самий тероризм), типологічний — вивчення структур системи шляхом сходження від абстрактного до конкретного і встановлення на цій основі типологічної близькості елементів історичного процесу (створення індустріального суспільства в капіталістичному і соціалістичному варіантах). Перелічені методи мають важливе методологічне значення для пізнання історичного матеріалу та для його логічної організації. Що стосується методичних підходів, то найважливішою бачиться єдність пояснення і розуміння. Під час підготовки текстів лекцій відбувалося інтегрування матеріалів і спостережень з використанням величезної кількості різноманітних джерел, які належать до багатьох галузей сучасних досліджень. Розуміючи цінність часу взагалі і студентського зокрема, матеріал організовувався так, аби дати головні орієнтири, не відправляючи читача у "вишнажливі мандри по бібліографічних джунглях". Для поповнення знань з кожної теми пропонується список літератури, який складається з кількох найбільш підходящих публікацій.

Україна в 2005 р. приєдналася до Болонського процесу створення єдиного освітнього простору Європи. Зважаючи на це, при складанні лекцій бралися до уваги практичні рекомендації, які висунула Рада Європи. Вона, зокрема, вважає, що викладання історії повинне відповідати таким критеріям: повага історичної правди; підтримка демократичних перетворень; захист прав людини, терпимість, розуміння і багатоваріантність; розвиток критичного мислення і можливості відрізнити відхилення, упередженість і стереотипи; заохочення таких відносин, як відкритість, прийняття різноманіття, співчуття і громадянська мужність.

Громадянську мужність можна розуміти широко і різнопланово. Серед іншого і як відповідальне ставлення до реалій сучасного світу. Прогноз світового розвитку до 2015 р., складе-

ний за замовленням уряду США експертами Національної ради зі справ розвідки¹, вказує: на ті держави, які не зможуть чи не захочуть досить швидко забезпечити якісний стрибок у розвитку національної освіти і залучити новітні технології, чекає злиденність, голод, соціальні конфлікти, аж до кривавих бунтів. Освіта в сучасному світі має пріоритетне значення. Від інтелектуального потенціалу населення залежить доля країни, як нині, так ще більше — у майбутньому. А інтелектуальний потенціал залежить не тільки від генетичної спадковості і умов життя, а і від педагогічних процесів. Чи вони будуть спиратися на лекції викладачів і друковані книги, чи на новітні інформаційні технології, і те, й інше — лише форма. Головне — зміст, вкладений у традиційну або найновітнішу форму. Інформація, яка дійсно зорієнтує і тим допоможе.

Говорячи про сучасний світ, від якого часу вести відлік його існування? Це світ сьогоднішнього дня? Початку ХХІ сторіччя? А може, останніх десятиліть? Насправді середина другого тисячоріччя є часом зародження сучасного світу, його ще називають *Світом Модерну* (Modernity), формування нової соціальної, політичної, економічної, культурної семантики² світопорядку. У цей час закладаються основи історичного піднесення Заходу і його майбутнього домінування на світовій арені. Точкою відліку є Великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст.³ Це були не просто подорожі допитливих і хоробрих людей. В них відбулося дуже багато чого з тих процесів, що вже відбувалися в західноєвропейському суспільстві. На-

¹ Справами стратегічної розвідки у США займається Центральне розвідувальне управління — ЦРУ. Керує і спрямовує діяльність ЦРУ Національна рада із справ розвідки, що при президенті. Завдання Ради — на основі глибокого аналізу наявної інформації окреслити президенту і всій політичній еліті широку панораму сучасного світу, місце в ньому США і сукупність тих проблем, які постають перед ними. Останніми роками це бачення оформлюється як доповідь під назвою “Глобальні тенденції”. Доповідь “Глобальні тенденції 2015” були надруковані у грудні 2000 р.

² Семантика — від гр. *semanticos* — такий, що позначає. У цьому випадку слово використано для позначення сукупності слів і значень.

³ Відкриття Америки Христофором Колумбом в 1492 р., морського шляху з Європи до Індії Васко да Гамою в 1497—1499 рр., перша навколосвітня подорож Фернана Мегеллана в 1519—1522 рр.

самперед це криза феодалних відносин а також зародження і зміцнення буржуазних. Поступово підприємці і підприємництво¹ стають визначальним фактором суспільного розвитку. Це був час Ренесансу², радикального перевороту в поглядах на призначення Людини, яка стала все сміливіше дивитися на світ і можливості його пізнання й перетворення. Через якийсь час — у 1517 р. — почалася Реформація — рух за реформування католицької церкви, який багато в чому вплинув на суспільну свідомість. Європа стала освоювати світ, завойовуючи його, перетворюючи в колонії, де здійснювався її вестернізаторський вплив. Зміни у свідомості сприяли інтелектуальному прориву, що позначилося на розвитку науки і технологій. Вони, у свою чергу, привели до промислової революції, що почалася в останню третину XVIII ст. Декілька країн, які перебували на стадії аграрної, чи доіндустріальної, почали переходити на нову стадію — стадію *індустріального суспільства*.

Суть індустріалізму полягає в машинному характері виробництва та організації праці, що наклало відбиток на економічні, соціальні, політичні відносини та духовну сферу. Фаза становлення індустріального суспільства охоплювала останню третину XVIII — початок XIX ст. Епіцентр був у Великій Британії з наступним пересуванням до континентальної Європи та Північної Америки. Фаза швидкого поширення індустріального суспільства тривала до середини XIX ст. Після цього можна говорити про фазу стабільного розвитку індустріального суспільства. Воно переживало фазу успішного поступу до початку Першої світової війни. Після цього почалася фаза його занепаду. З останньої чверті (якщо не раніше) XX ст. для найрозвиненіших країн світу настав перехідний період до постіндустріального, або інформаційного, суспільства. На початку XXI ст. на цьому рівні розвитку перебуває незначна частина людства. Більша — у країнах з різним ступенем розвитку індустріально-

¹ *Підприємництво* — це самостійна діяльність, яка здійснюється на власний ризик і спрямована на систематичне одержання прибутку від користування майном, продажу товарів, виконання робіт або надання послуг особами, які зареєстровані у цій якості у встановленому законом порядку.

² В Італії цей період почався у 40-х роках XIV ст. і продовжувався два наступних століття. В інших європейських країнах Відродження почалося дещо пізніше.

го суспільства. Ще одна частина людства перебуває на доіндустріальному, або аграрному, рівні.

Відомий американський науковець Е. Тоффлер запропонував розглядати історію як послідовне накопчування хвиль перемін. До Першої Хвилі перемін більша частина людства жила невеликими групами, що часто мігрували й годувалися збиранням їстівних рослин, рибною ловлею, полюванням або випасом тварин. Приблизно десять тисяч років тому почалася сільськогосподарська революція, тобто люди почали обробляти землю. З плином часу це поширилося по всій планеті — з'явилися села, оброблена земля і новий спосіб життя. Це була Перша Хвиля. Серед існуючих нині країн країни Першої Хвилі — це ті, чия економіка має здебільшого аграрний характер, для яких найсуттєвішим стосовно виживання є земля, енергія, вода для зрошення, продукти харчування, ринки для продажу врожаю або сировини. Хоча частина людства знаходиться у такому стані, проте сила цієї Великої Хвилі пройшла. Коли у Європі розпочалася промислова революція, — світом покотилася Друга Хвиля. Вона, докорінно змінивши життя в Європі, Північній Америці та в деяких інших регіонах протягом кількох століть, продовжує котитися й далі. Навіть у відсталих аграрних країнах починають будувати підприємства і залізниці. Інші країни стали досить сильними в індустріальному плані. Проте вони спираються на дешеву робочу силу і постійно стикаються із необхідністю залучення у виробництво все зростаючих обсягів сировини та енергоносіїв. Але поки процес індустріального розвитку — Другої Хвилі — триває, почалася Третя Хвиля — постіндустріальна. Почавшись через декілька десятиліть після Другої світової війни у Сполучених Штатах Америки, вона, з невеликою різницею у часі, накопилася на більшість промислово розвинених країн: Велику Британію, Францію, Швецію, Японію. Німеччину, Радянський Союз. Відтоді всі високотехнологічні держави потерпають, як пише Е. Тоффлер, від зіткнення Третьої Хвилі із застарілою, покритою іржею, економікою Другої. Дослідник вважає: “Розуміння цього факту допоможе нам збагнути зміст більшості політичних та соціальних конфліктів, які ми бачимо навколо себе”.

Таким чином, найбільша частина історії сучасного світу припадає на Другу Хвилю, тобто індустріальне суспільство. Які його характерні риси? Насамперед зростають механізація,

автоматизація і концентрація виробництва, розповсюдження систем машин, тісно пов'язаних у єдиний технологічний ланцюжок. Це має місце в масштабах не лише окремого підприємства, а й країни і навіть світу (вплив сучасних транснаціональних корпорацій). Суспільство наче перетворюється на єдину індустріальну машину, яка складається з багатьох великих, середніх і малих систем, взаємопов'язаних і працюючих у єдиному ритмі. В економіці індустріального суспільства наявні як позитивні, так і негативні явища. З одного боку, — грандіозне зростання продуктивних сил і продуктивності праці, підвищення рівня життя широких мас населення у розвинених країнах. Проте замість захоплення ідеєю прогресу світ стурбований проблемою виживання. Все чіткішою стає безперспективність саме такої моделі розвитку. Добробут і процвітання небагатьох розвинених країн дуже відрізняється від умов існування у країнах відсталих. Але парадокс: якщо відсталі країни почнуть швидко розвиватися за зразками передових, все закінчиться екологічною катастрофою для всіх. Зростаюча взаємопов'язаність суспільства в національних і світових масштабах створила умови для чіткішого виявлення закономірностей циклічної динаміки, яка дає про себе знати в економічних кризах, що з певною періодичністю вражають усе світове господарство.

У політичній, державно-правовій системі індустріального суспільства теж простежуються суперечливі тенденції. Його епоха почалася із ствердження буржуазної демократії на основі декількох буржуазних революцій — нідерландської (1566—1609 рр.), англійської (1640—1660 рр.), французької (1789—1794 рр.), із ствердження основ громадянського суспільства. Загальною тенденцією було посилення позицій демократії. Проте індустріальне суспільство пережило й інші варіанти — антидемократичні. Крайніми виявами стали тоталітарні режими. Фашистська Німеччина явила варіант капіталістичний. Радянський Союз — комуністичний. В обох випадках встановленню і зміцненню тоталітарного ладу сприяли величезні технологічні можливості впливу на людину, насамперед в уніфікації політичних поглядів та пропагандистській обробці. Формувалася “масова людина”. Однак такий феномен не був притаманний тільки тоталітарним суспільствам.

Створене індустріалізмом масове виробництво сформувало суспільство масового споживання, де людська особистість за-

знала нівелюючих впливів. Відомий науковець К. Ясперс писав: “Техніка радикально змінила повсякденне життя людини в оточуючому середовищі, насильницьки пересунула трудовий процес і суспільство в іншу сферу, у сферу масового виробництва, перетворила усе існування у дію якогось технічного механізму, усю планету — в єдину фабрику. Таким чином відбувся і відбувається й до сьогодні повний відрив людини від її ґрунту. Вона стає жителем Землі без батьківщини, втрачає спадковість традицій. Дух зводиться до здатності навчатися і здійснювати корисні функції”. Епоха гуманізму, яка тривала приблизно до середини ХІХ ст., закінчилася. Це знайшло яскраве виявлення у виникненні і поширенні масової культури — “маскульту” — індустріально виробленої стандартизованої “культурної продукції”, розрахованої на “масового споживача”. Індустріальне суспільство на перший план висуває економічну ефективність. Цьому має сприяти все. І цим усе зумовлюється.

Для підтримки складного механізму промислово розвинутої системи необхідне адекватне духовне забезпечення у вигляді норм і цінностей. Серед них — індивідуалістична спрямованість, важливість прав і свобод особистості, особлива повага до закону як такого, незаперечне значення приватної власності, цінність активності і праці, споживацтво, повага до науки і техніки, раціоналізм, віра у прогрес, універсалізм. Останнє виявлялося як впевненість у вищості західних норм і цінностей і призначенні нести їх усьому світові. Західне індустріальне суспільство, яке досягло значних успіхів, виявило прагнення завоювати планету не тільки технологічно, але й світоглядницьки. Його провідними світоглядницькими орієнтирами стали прагматизм¹ і гедонізм². Разом із тим воно виявило односторонність розвитку західної людини, яка перетворювала усе існуюче не тільки на об’єкт раціоналізації і пізнання, але й оволодіння і споживання. Людина індустріального суспільства поставила в центр буття володіння і підкорення природи, встала

¹ *Прагматизм* (від гр. *pragma* — справа, дія) — цінністю вважає тільки те, що дає практично корисні результати. Прагматиками називають людей, які прагнуть одержати практичну користь будь з чого.

² *Гедонізм* (від гр. *hedone* — насолода) — метою життя і найвищим благом вважає насолоду.

на шлях перетворення усіх цінностей у кінцевому результаті у товар. За свій прагматизм і практицизм довелося платити кризою духовності, що є одним з аспектів кризи індустріального суспільства. Симптоматично, що навіть на зустрічі в Давосі, яка відбувалася у лютому — березні 2000 р., “елітарний” Захід, репрезентований найвищими керівниками політики, бізнесу і фінансів, другою за значенням небезпекою і проблемою (після змінювання клімату на Землі) назвав зникнення традиційних етичних начал і норм (третьою небезпекою було названо неефективність міжнародної системи, що існує).

Під духовністю розуміють особливу діяльність свідомості, яка спрямована на осягання сенсу життя і свого місця в ньому, на визначення критеріїв добра і зла для оцінки людей і подій. Благополучними вважаються дії, які відповідають загальнолюдським нормам моральності, закріпленим народною мудрістю у релігійних заповідях. Вони призначені для пошуку оптимальних форм існування та розвитку людини і суспільства. Протилежні мотиви належать до духовного неблагополуччя. Проблема духовності не була у центрі уваги науки. Проте зазначеною проблемою опікувалася теологія¹. У теологічній психології виділяються три групи факторів духовного неблагополуччя. Перша група охоплює “гріхи” порочних цілей, які змушують людину обирати у житті хибний шлях (грошоловство, блуд, червоноудництво, “створення кумирів’та ін.). Друга група — це “гріхи” руйнуючих соціальних відносин. Одні з них призводять до деструкції суспільства (через егоїзм, заздрість, неповагу до старших), інші — до придушення свободи особи (через диктатуру масової культури або гордоту авторитарної влади). Третя група — це “гріхи” згубних емоцій, які формують у свідомості людини домінуючі вогнища саморуйнування (гнів, туга, зневіра, втрата сенсу життя, безвихідь та ін.). Теологія вважає це не просто “гріхами”, а “смертними гріхами”, тобто такими, що ведуть до смерті людини. Сучасні науковці, зокрема доктор медичних наук, професор Г. Апанасенко, висловлюють припущення, що фізична життєздатність населен-

¹ *Теологія* (від гр. *theos* — бог і *logos* — вчення — богослов’я) — сукупність релігійних доктрин про сутність і діяння бога, систематизований виклад віровчення, яке обґрунтовує його істинність і необхідність для людини. Тут йдеться про християнську теологію.

ня залежить не тільки від умов буття (матеріальних факторів), але й від моральної атмосфери та емоційного стану суспільства (духовних і душевних факторів). До основних індикаторів за-непадаючої духовності, доступних для порівняльної оцінки, він відносить, насамперед, вбивства і самогубства. Перші віддзеркалюють агресивність, озлобленість, другі — безвихідь, втрату сенсу буття. Сумарну величину духовного неблагополуччя характеризує загальна злочинність. Не секрет, що всі ці показники кількаразово зросли на терені колишнього СРСР, зокрема, в Україні. Вчені також вбачають зв'язок між рівнем духовного неблагополуччя і смертністю від основних груп захворювань. Смертність у пострадянських слов'янських державах виявилася настільки великою, що її визначили як найбільш важливу подію, яка мала місце у світовій охороні здоров'я ХХ ст. Термін “надсмертність слов'янських чоловіків” став поширеним на сторінках наукових іноземних видань. Жодне з пояснень цієї “надсмертності” — постарішання населення, всезагальна “алкоголізація”, еміграція тощо — не витримують ніякої критики, якщо виходити із даних статистики. Вони, зокрема, свідчать, що зростання показників смертності характерне насамперед для осіб молодого і середнього віку. А загальна смертність набагато перевищила показники розвинених країн світу. Науковці обґрунтовують значення духовного неблагополуччя як фактора передчасної смерті і припускають дію закону духовно-демографічної детермінації.

У китайській мові слово “криза” складається з двох ієрогліфів: “катастрофа” і “шанс”. Одним із шляхів виходу з кризи індустріального суспільства є перехід на щабель *постіндустріалізму* з його постматеріальними цінностями і всебічним розвитком людини. Проте не так просто здійснити такий перехід. Це стосується і окремих людей, і цілих держав. Інформаційне суспільство базується на високих новітніх технологіях, які створюються інтелектуалами, здатними на творчу самореалізацію. Як показує історія останніх десятиріч, не всі на це здатні. Яскравий приклад тому — триваюча системна криза Японії, яка не так давно лякала Захід своїми успіхами. Україна теж потерпає від системної кризи, але вона не йде у порівняння з японською. Хоча є спільна риса: зіткнення кількох Великих Хвиль. Попри високі показники розвитку Японії, в неї збереглося чимало “несучих конструкцій” традиційного, аграрного

суспільства. Так само і в Україні. Хоча Україна значно поступається рівнем розвитку Країні Вранішнього Сонця, в обох виграє Друга Хвиля. А перед Третьою обидві країни розгубилися, звичайно, з різних причин, про що мова йтиме далі.

Як пише Е. Тоффлер: “Перехресні течії, утворені цими хвилями змін, відбиваються на нашій праці, нашому сімейному житті, нашій сексуальній поведінці й особистій моралі. Вони проявляються в нашому стилі життя й у тому, як ми голосуємо на виборах. Тому що як у своєму особистому житті, так і в нашій політичній діяльності, розуміємо ми це чи ні, більшість із нас у багатих країнах є по суті або людьми Другої Хвилі, які підтримують приречений умерти порядок, або людьми Третьої Хвилі, які будують абсолютно інше завтра, або розгубленою, опертою на суперечність мішаниною обох”. Україна не належить до кола “багатих країн”. Проте в ній теж існують люди, які відчувають, хоча і не усвідомлюють цього, протиборство різних течій, викликаних зіткненням Хвиль. Особливо влучною і доречною до української ситуації є така думка Е. Тоффлера: “Незалежно від того, що проповідують сьогоднішні партії і кандидати, боротьба між ними навряд чи заходить далі, аніж змагання в тому, хто витисне більше вигоди з решток занепакої індустріальної системи. Інакше кажучи, вони б’ються, як кажуть, за крісла на палубі тонучого “Титаніка”...” Принагідно слід зауважити, що це писалося за часів Радянського Союзу, і навряд чи автор знав про Україну. Але її невеликий досвід незалежного існування показує саме це. Досвід також показує, що держава погано вписується у сучасні процеси, особливо у процес глобалізації. З одного боку, суспільство наче пишається своєю традиційністю і “застиглістю”. З іншого, — українська еліта не діє адекватно новим умовам.

Глобалізація — об’єктивна реальність, її неможливо ігнорувати. Вона дає великі переваги, але водночас створює чималі проблеми, які важко розв’язати, особливо для ненайдужчих її учасників. Ейфорійне пророкування про гармонійну планетарну конвергенцію¹ не виправдалося. Не пішли в минуле ані міждержавні конфлікти, ані зіткнення на етнічному і релігійному ґрунті. Нерівномірність розвитку країн і регіонів ні якою мірою неподолана. Існуючі “світи” культур і цивілізацій, що

¹ *Конвергенція* — від лат. *convergere* — наближатися, сходитися — сходження, зближення.

відстоюють свою ідентичність¹ і самобутність, настільки розходяться і розрізняються у сприйнятті та розумінні загальнолюдських цінностей (тих же норм моральності і справедливості), що на зміну колишнім релігійним війнам прийшли конфлікти і війни національно-етнічного походження і характеру, не менш запеклі і руйнівні. Розвинені країни вступили в початкову стадію постіндустріального суспільства. Країни, що розвиваються, з величезними витратами намагаються перебороти труднощі першої фази індустріалізму. У багатьох із них настанови на “наздоганяючий розвиток”, спроби форсовано перебороти фундаментальні розходження історично сформованих різних типів суспільства і прорватися до сучасних суспільно-політичних та економічних структур не приносять бажаних результатів.

На рубежі тисячоліть історія показує, що у світі існує кілька могутніх *факторів*, що впливають на сьогодення і підводять світове співтовариство до нового стану. Аналітики називають таких факторів п'ять. Перший — нарощування геополітичної могутності переможців у “холодній війні”, екстраполяція² цієї сили на глобальне оточення. Другий — бурхливе зростання економіки в Північній Америці, Західній Європі і Східній Азії. Третій — ослаблення держав-націй, зростання значимості транснаціональних корпорацій і недержавних організацій, корупція, криміналізація. Це усе — нерегульовані процеси, що несуть у світ нищівний хаос. Четвертий — пошук деякими державами після закінчення століття ідеологій нової ідентичності, більш відповідної їхньому цивілізаційному коду, історичному досвіду, особливостям менталітету³. П'ятий —

¹ *Ідентичний* — від лат. *identicus* — тотожний, подібний.

² *Екстраполяція* — від лат. *extra* — поза-, понад- і *polire* — обробляти. На разі — розповсюдження, перенесення.

³ *Менталітет* — від фр. *mentalite* — склад розуму — психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму “коду”, що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, відчуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього, поведінки в ньому. Часом менталітет розглядається як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про “національний менталітет” або “національний характер” — світ ідей, моральних норм, духовного і психологічного складу нації, народу. Менталітет може бути соціокультурно диферен-

повстання бідної більшості, яка втрачає надію на гідне життя, проти матеріально гараздуючої меншості світового співтовариства, прагнення створити більш справедливий міжнародний порядок. Тобто на світ впливають, образно кажучи, міць, багатство, хаос, ідентичність, справедливість. Та чи інша міра їхнього впливу визначить у ХХІ ст. співвідношення мирного і насильницького розвитку, економічний успіх, баланс між світовою упорядкованістю і некерованістю, закріплення або зміну нерівності рівнів життя “золотого мільярду” і решти людства. Результатом буде нова конфігурація світоустрою. Але це — тривала перспектива — нове сторіччя або навіть тисячоліття. Протягом перших 15 років ХХІ ст., як зазначається у згадуваній вище доповіді “Глобальні тенденції 2015”, *найбільш важливими тенденціями світового розвитку* виступлять такі сім:

— демографічні зміни, які полягають в основному у тому, що до 2015 р. населення світу зросте ще на 1 млрд осіб, що в деяких країнах буде сприяти зростанню стабільності (там, де економіка на підйомі), а в інших — навпаки, буде розгойдувати ситуацію і породжувати конфлікти (внаслідок поганого стану економіки й обмеженості ресурсів);

— стан природних ресурсів і природного середовища, серед яких центральне місце продовжують займати проблеми виробництва продовольства і наявності питної води. Причому, якщо є обґрунтовані сподівання на те, що обсяг виробництва продовольства буде відповідати зростаючим потребам населення, проблема його розподілу залишається невирішеною і, як і раніше, гострою;

— науково-технічний розвиток, на вістрі якого будуть, як і раніше, перебувати інформаційні технології, здатні й надалі змінювати цикли виробництва і розподілу в масштабах, порівнянних з масштабами впливу індустріальної революції;

— глобальна економіка та глобалізація світового виробництва і світового ринку, що мають можливість привести до незрівнянно вищого рівня взаємозалежності, при якій значно

дійованим. Тоді мова йде про *ментальність* — систему образів і уявлень соціальної групи, усі елементи якої тісно взаємопов’язані і функція якої — бути регулятором їх поведінки і буття у світі. Для порівняння можна взяти ментальність студентську і ментальність бюрократичну.

зростає як загроза загальної дестабілізації через якогось одного окремого учасника системи, так і шанси на загальну стабілізацію під впливом більш розвинених стабільних країн;

— управлінські структури в рамках окремих країн і в більш широких масштабах, при яких зберігається роль національних урядів, незважаючи на те, що їх функції в області керування потоками інформації, передачі технології, поширення захворювань, міграції населення скорочуються;

— майбутні конфлікти, серед яких для США особливе значення мають три типи: 1) прагнення використовувати слабкості країни для загального зниження рівня її позицій в асиметричному конфлікті (тероризм); 2) продовження існування загрози конфлікту із використанням зброї масового знищення (Росія, Китай, держави-“ізгої”); 3) регіональні конфлікти;

— роль США, що залишається державою, незрівнянною з жодною іншою у сферах економіки, технології, військових можливостей і дипломатичного впливу.

Нині найважливіша системоутворююча характеристика світового устрою полягає в тому, що Захід, очолюваний Сполученими Штатами, маючи 15 % населення Землі, контролює понад 70 % світових ресурсів, виробництва, торгівлі, споживання. Незважаючи на всю риторику про рівні можливості, вільну конкуренцію, подолання диспропорцій у розвитку, він хоче зберегти і закріпити існуючий стан справ. Процес глобалізації дає йому в руки могутні важелі контролю, стримування, а за необхідності — і ліквідації потенційних конкурентів. Залежно від обставин, методи впливу можуть варіюватися в дуже широкому діапазоні: від надання позик до збройного втручання. Сучасний етап глобалізації може бути охарактеризований як “асиметрична взаємозалежність”. Головним суб’єктом, “розпорядником” процесу глобалізації виступає постіндустріальний Захід. Інші частини світу, хоча процеси, що відбуваються в них, і впливають на західні суспільства (найбільш яскравий приклад — посилення терористичної загрози), усе-таки швидше є об’єктами, точніше, жертвами, цього процесу. На порядок денний висунулася проблема подолання “елітарного” характеру глобалізації, перетворення його в більш демократичний процес, що відкриває ширший доступ до нових можливостей усім країнам. А це в кінцевому підсумку сприяє створенню стійкого світового порядку.

Постіндустріальний світ перебуває лише на початковому етапі свого становлення. Суспільства з головними ознаками постіндустріалізму тією чи іншою мірою затвердилися лише в декількох державах, хоча його вплив на світовий розвиток набагато ширший географічно і має глобальний масштаб. Це дає змогу в розрізнених і суперечливих явищах світового буття виділити загальні тенденції. Історія показала, що завжди успішніше розвивалися ті співтовариства, у яких самоорганізація¹ забезпечувала більш ефективне використання і розподіл того, що давала їм природа. Самоорганізація знаходила зовнішні форми втілення: від державності і законодавства до національної ідеї. Можна навести приклади Сполучених Штатів Америки або Китайської Народної Республіки, коли національна ідея сприяла динамічному розвитку. В Україні в середині першого десятиріччя XXI ст. пошук національної ідеї, що визначила б майбутнє, не закінчився. А тим часом цей вибір обмежений усього двома варіантами. Перший припускає, що за прикладом розвинених країн Україна самостійно реалізує стратегію свого постіндустріального розвитку на основі демократизації економіки і формування відповідної інноваційної мотивації її громадян. Другий варіант пророкує перетворення країни в індустріальний додаток і транспортно-буферну зону для Європейського Союзу і Росії, з фактичною консервацією вже сформованих економічних відносин на основі монопольної концентрації капіталу у вигляді його матеріальних і фінансових активів.

В Україні поки ще є підстави для входження в постіндустріальний світ, але часу на це залишається усе менше і менше. Катастрофічно слабшає той науковий і науково-технічний потенціал, що був створений у часи СРСР. Саме він міг би забезпечити країні “рух на випередження” — варіант сучасного науково-технічного розвитку, який одержав нині поширення у розвинених країнах. Його мета — створення принципово нових високих технологій, яких не має ніхто. Для цього формуються великі колективи, що об’єднують фахівців різних галузей знань і часто розташовані в одному просторовому мегаполісі. Прикладом може бути відома Силіконова Долина у Сполучених Штатах або Центр високих технологій в індійському

---

¹Стосовно вчення про самоорганізацію — синергетику — мова йтиме нижче.

місті Пуні. Така модель дає певні перспективи для тих країн, чії позиції у науково-технічному плані не можна назвати надто сильними. Раніше вважалося, що спочатку треба наздогнати передові країни приблизно тим же шляхом, яким ті пройшли, а лише потім планувати свої особливі шляхи прориву вперед. Зараз такий підхід не вітається, бо, прагнучи наздогнати лідерів у звичайний спосіб, можна відстати від них ще більше, бо вони рухаються вперед прискореними темпами. Такі темпи зумовлені принципово новими технологіями. Звичайно, це не відкидає можливості скористатися досвідом тих, хто йде попереду. Проте чи схочуть вони поділитися своїми здобутками? До того ж, ґрунтуючись на запозиченнях, можна рухатися шляхом прискореної індустріалізації, але не можна увійти у постіндустріальне суспільство, у якому найважливішими є інтелект і творчість. Конче необхідна розробка і реалізація довгострокової стратегії постіндустріального розвитку, що передбачує створення відповідної інфраструктури і формування інноваційної мотивації у більшій частини українського суспільства. Глобалізація — це можливості, які виборюються у конкурентній боротьбі. А в такій боротьбі успіх найчастіше на боці сильних гравців.

Як показує історія сучасного світу, основна проблема прискорення прогресу окремих країн в освоєнні цінностей постіндустріального розвитку полягає не у ретельному і тотальному копіюванні Заходу, а у пошуках ефективного поєднання просторово-національної ідентичності з цінностями постіндустріалізму, тобто у забезпеченні власної, самобутньої відповіді на єдині “виклики історії”. Це відповідає двом тенденціям, які нині діють у розвитку світу. Перша — процеси глобалізації під впливом науково-технічного прогресу. Друга — прагнення до культурної і національної своєрідності, бажання зберегти історичну спадщину, національну і регіональну ідентичність. Визнаючи як провідну тенденцію інтеграційний процес, тобто об’єктивний процес зближення, доповнення, взаємозбагачення різних соціальних спільнот, в той же час не можна заперечувати, що людство як і раніше складається з різних народів, самобутніх цивілізацій, кожна з яких створює свою модель світу, що виявляється в особливостях історичного поступу того чи іншого суспільства. Взаємодія цих тенденцій є втіленням закону діалектики “єдності та боротьби протилежностей”. Однак на-

справді — це не тільки умоглядна побудова. Це — основа чималої кількості гострих проблем сучасного світу, частину з яких можна визначити як *загрози міжнародній безпеці*.

Професор Мічиганського університету (США) Р. Аксельрод визначив шість категорій загроз міжнародній безпеці на початку ХХІ ст. На перше місце він поставив технологічні загрози. Окрім тих, які пов'язані із ядерною, хімічною і бактеріологічною зброєю, з'являються нові, зумовлені удосконаленням комп'ютерних технологій і підвищенням ролі інформації в житті суспільства. Відомо, що окремих хакер може дезорганізувати роботу міжнародної фінансової системи¹. А якщо уявити, що до подібних методів почнуть вдаватися не окремі індивіди, а держави?² Треба зважати на таку обставину сучасного світу: розвинені країни мають надзвичайні переваги саме завдяки інформаційним технологіям. Але разом із тим вони є найбільш

¹ У січні 1986 р. було зафіксовано першу глобальну епідемію програми Brain. Вірус Brain був створений у Пакистані 19-річним програмістом Басітом Фаруком Алві.

² У книзі “Мегатренди світового розвитку”, виданій московським Центром досліджень постіндустріального суспільства у 2001 р., доктор економічних наук, директор Інституту проблем глобалізації М.Г. Делягін розмірковує над тим, як Росії, яка не може наздогнати світових лідерів через низькі темпи розвитку, виграти час, необхідний для скорочення розриву. Він пропонує загальмувати світовий технологічний прогрес. М.Г. Делягін вважає “можливим і навіть корисним приступити до розробки систем і принципів, які дозволяють за необхідності забезпечити швидке засмічування комп'ютерними вірусами, які є мутуючими, малопомітними, “довгоживучими” і стійкими до впливів, світового кібернетичного простору до рівня, що надовго виключає його регулярне використання. Розробка таких систем створить принципово новий тип “зброї стратегічного стримування”, що дасть змогу його власникам від доктрини “гарантованого взаємного знищення” перейти до доктрини “гарантованого безкарного знищення”. Адже його застосування буде позначати швидке знищення значної частини економічного і військового потенціалу найбільш розвинених країн при збереженні у практично повній недоторканності потенціалів усіх інших, не залежних безпосередньо від стану світових комп'ютерних і комунікаційних систем”. Щоправда, М.Г. Делягін зауважує: “...непередбачуваність цього процесу і можливість його швидкого виходу з-під контролю робить тотальну комп'ютерну війну вкрай небажаним інструментом, свого роду “стоп-краном” світового розвитку”. Виникає питання, навіщо тоді було писати про можливість і навіть корисність розробки таких систем?

вразливими до будь-яких збоїв у функціонуванні комп'ютерних систем.

Другою групою проблем стосовно міжнародної безпеки Р. Аксельрод вважає проблеми ідентичності. Сьогодні особлива стурбованість світового співтовариства пов'язана із воєнничим ісламізмом¹. Проте окрім нього існують й інші вогнища конфліктів, зокрема міжетнічного протистояння у Кашмірі, де не слабший від ісламізму воєнничий індуїзм, такого роду конфлікти здатні поставити під удар усю міжнародну систему, особливо якщо до них будуть втягнені ядерні держави. Конкуруючи у цьому районі Індія і Пакистан атомну зброю мають. Потенціал мільярдної Індії у 8 разів перевищує потенціал Пакистану. Та за Пакистаном стоїть понад мільярдний ісламський світ. Науковець солідаризується з позицією С. Хантінгтона стосовно можливостей зіткнення цивілізацій², в основі яких — та сама проблема ідентичності.

Третя значна небезпека пов'язана із природними ресурсами. Як свідчить історія, нерідко до війн призводила нестача продовольства, води тощо. Сьогодні найважливішою причиною потенційних і не тільки потенційних конфліктів є нафта. Її можна назвати “кров'ю сучасної цивілізації”³. Зараз промислові країни використовують дешевий бензин, і цим багато в чому пояснюється успішне функціонування їхніх економік.

¹ Про принципову відмінність ісламу та ісламізму мова йтиме далі.

² Про позицію С. Хантінгтона докладніше йдеться у розділі, присвяченому міжнародним відносинам.

³ Сто років тому основним енергоресурсом було вугілля. “Вугільна цивілізація” влаштована зовсім інакше, ніж “нафтова”. “Вугільна” вимагає, аби більшість населення мешкала у сільській місцевості і виробляла продукти харчування. “Вугільна цивілізація” оре за допомогою коня і збирає врожаї без комбайну. А “нафтова” заливає у мотор солярку, розпиляє добрива і використовує різноманітну сільськогосподарську техніку для збирання врожаїв. Трактор і хімічні добрива настільки підвищили продуктивність сільського господарства, що сільська меншість населення тепер легко може прогодувати міську більшість. Звичайно, мова йде про розвинуті країни, де нечисленним фермерам уряди навіть встановлюють обмеження стосовно обсягів виробництва, аби не боротися потім із наслідками перевиробництва. На продукування однієї харчової калорії сучасне сільське господарство витрачає до 10 калорій, які забезпечуються паливно-мастильними матеріалами, виробленими з нафти.

Поклади нафти величезні, але вони швидко вичерпуються¹. Замінника нафти немає². Перехід до інших видів енергії лише частково розв'язує енергетичну проблему. Справа у тому, що усі автомобілі світу споживають енергії у кілька разів більше, ніж виробляють усі світові електростанції. А нафта потрібна не тільки для цього. Найбільші запаси нафти зосереджені в районі Перської затоки. Війни у тому регіоні велися і ведуться через це. Захід, на чолі із США намагається встановити свій контроль над ними. Водночас деякі аналітики вважають, що вичерпання розвиненими країнами власної нафти дасть змогу арабам-монополістам розв'язати проти них “нафтовий джихад”, диктуючи свою волю.

Четверта група небезпек пов'язана із зміною співвідношення сил, що склалося раніше. Насамперед це визначилося після поразки світової соціалістичної системи і Радянського Союзу у “холодній” війні. На незаперечне лідерство претендують США. Разом із тим внаслідок прискореного розвитку колишні аутсайтери починають в економічному, політичному, військовому плані відігравати все більшу роль на міжнародній арені. Це може стати підґрунтям міжнародних конфліктів. Показним є протистояння США — Ірак, Ізраїль — Іран та інші. Протягом останніх двадцяти років прискореними темпами розвивається Китай, що, на думку міжнародних експертів, незабаром випередить своїми обсягами виробництва не тільки Японію і провідні європейські країни, але і США.

П'ята група — економічні проблеми. Найбільш часто звертають увагу на зростання розриву між найбільш заможними і злиденними країнами. Незаперечною є небезпека для світової стабільності через посилення напруги в останніх, що знаходить

---

¹ За підрахунками доктора К. Кемпбелла, найвідомішого у світі фахівця в галузі нафтовидобування, консультанта уряду США і великих нафтових корпорацій, сумарні запаси “чорного золота” на планеті становлять 1800 гігабаррелів, з яких людина вже видобула майже половину — 822. При цьому людство щорічно споживає 22 гігабаррелі, а розвідує лише 6. Пік видобування прийшовся на 2005 р., після нього вичерпання світових запасів нафти становитиме приблизно 2% на рік.

² У 2006 р. технологічний інститут Джорджії (США) повідомив про створення нового палива на основі спирту, яке здатне замінити бензин і газ. Деякі європейські країни до 2020 р. планують повністю відмовитися від нафтопродуктів і перейти на етанол — спиртове паливо.

зараз свій вихід у масовій міграції і тероризмі і може вилитися в інші форми “повстання жебраків”. Проте існують й інші небезпеки, породжені зростаючою взаємозалежністю країн світу. Зокрема, фінансова нестабільність. Прикладами можуть бути і фінансова криза країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону 1997—1998 рр., і суперництво долара та євро, і непроста ситуація, пов’язана із фінансовою системою найвпливовішої держави світу та ін. Міжнародні інститути намагаються зменшувати ризики, проте у певний момент фінансова нестабільність може набрати таких масштабів, що зупинити її розповзання буде нереально.

Шоста група небезпек пов’язана із демографічними зрушеннями. Останніми роками перед деякими країнами, насамперед західноєвропейськими, а також Японією і США, постала проблема постаріння населення, хоча це глобальний процес, що не має аналогів в історії людства. У 1950 р. середня тривалість життя у світі становила 46 років, а у 2050 р. вона досягне 76¹. У глобальному масштабі чисельність людей похилого віку (понад 60 років) зростає щорічно на 2 %. Особливо значне збільшення спостерігається у розвинених країнах. У 2000 р. їх частка становила 20 % населення, у 2050 р., за прогнозами ООН, вона становитиме 35 %. Цей процес має серйозний вплив на всі сторони життя суспільства: економічну, соціальну, політичну, культурну та ін. Все це створює непрості проблеми. З іншого боку, в багатьох країнах, що розвиваються, рівень народжуваності залишається високим. Там високою є частка дітей і молоді (загальна чисельність дітей у віці до 15 років становить у світі 1,8 млрд). Відповідно — й проблеми інші, насамперед, освіта і зайнятість молоді. Все більш гострою стає проблема надлишковості чоловічого населення².

¹ В Японії на початок 2006 р. середня тривалість життя для чоловіків становила 88 років, а для жінок — 92. Для порівняння: в Україні відповідно — 62,7 і 74,1.

² В багатьох країнах кількість чоловіків переважає кількість жінок. Новітні можливості ультразвукового дослідження дають змогу визначити стать ще ненародженої дитини. Поширився феномен селективних абортів, коли знищуються у череві матері дівчатка. Подібна практика особливо поширилася в КНР та Індії. Вже зараз кількість холостих чоловіків у віці від 15 до 34 років, які не мають шансів знайти собі наречених, становить кілька десятків мільйонів.

Однією з сучасних небезпек є пандемія СНІДу. За деякими прогнозами, протягом найближчих 20 років від неї помруть 68 млн осіб. Під час Другої світової війни загинуло 60 млн. Деякі екологи, як би жорстоко це не виглядало, вважають, що це є намаганням самої Землі послабити надмірне навантаження на неї, так само, як і масштабні катаклізми — землетруси, цунамі, тайфуни, які почастишали останнім часом. Для пояснення цієї сумної обставини, і не лише її, треба звернутися до синергетики. **Синергетика** є порівняно новим напрямком міждисциплінарних наукових досліджень. Сам термін був вперше запроваджений німецьким фізиком Г. Хакеном на початку 70-х рр. минулого століття. *Синергетика основне своє завдання вбачає у виявленні та пізнанні загальних закономірностей, що управляють процесами самоорганізації у системах будь-якої природи, а також у вивченні процесів виникнення хаосу та дезорганізації.* Самоорганізація виражає те загальне, що притаманне процесам, які відбуваються у фізичних, хімічних, біологічних, соціальних та інших системах. Можна коротко визначити механізми реалізації принципів самоорганізації. По-перше, самоорганізація може виникнути лише у відкритій системі, яка обмінюється з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Саме завдяки цьому система підтримує свою впорядкованість і організацію на противагу зростанню ентропії¹, яке призводить до виникнення у системі хаосу та дезорганізації, як у закритих системах. По-друге, пропорційно до збільшення надходження речовини, енергії та інформації із зовнішнього середовища, зростає нерівноважність системи, яка веде до виникнення нестійкості її попередньої структури. Це свідчить про порушення попередньої взаємодії елементів між собою. По-третє, флуктуації², що виникають у нерівноважному середовищі, посилюються, сприяючи подальшому розхитуванню попередньої стійкості. По-четверте, дуже важ-

¹ *Ентропія* — від гр. *en* — в та *thrope* — поворот, перетворення. У теорії інформації — міра невизначеності ситуації з визначеною або невизначеною кількістю наслідків. Наприклад, дослід, до проведення якого результат достеменно не відомий.

² *Флуктуація* (від лат. *fluctuation* — коливання) — випадкове відхилення величин, за якими спостерігають, від їхніх серединних значень, що характеризує хаотичність динамічної системи.

ливе значення має точка біфуркації¹ — точка утворення можливих шляхів еволюції системи у нестійкому стані, точка, в якій нерівновага і непередбачуваність майбутнього системи досягає максимуму і потім долається. У точці біфуркації, тобто непередбаченого, до швидкого розвитку процесу може призвести навіть малий вплив. У цій точці відбувається когерентний² рух елементів системи, які рухалися розрізнено. Це сприяє виникненню кооперативних процесів, що надають взаємодії між елементами та їх колективній поведінці нового спрямування. Саме виникнення кооперативних процесів — основа появи нової динамічної структури, що якісно змінює її характер. При такому підході *самоорганізацію можна визначити як процес оформлення нелінійних взаємодій великої кількості підсистем у когерентну поведінку, якщо для цього є необхідні внутрішні та зовнішні умови.*

Останнім часом все більше науковців вважає, що синергетика має стати новою основою діяльності людей у виборі оптимальних рішень у розв'язанні суперечностей, які виникають між загальнолюдськими і груповими інтересами, між інтересами представниками різних типів культури, а також між ними й індивідуальними інтересами людини. А ще має значення те, що у відносинах людей з природою відбулися далеко не кращі зміни. В результаті цих змін синергетичні закономірності вийшли на перший план. Люди, перетворюючи навколишній світ, змінюють в ньому порядок. Земля, як і будь-яка незамкнена система, має власний критичний рівень організації, значення якого залежить від її міри відкритості космосу. Згідно із закономірностями синергетики, якщо “Земля” організована нижче критичного рівня, то в ній мають переважати процеси самоорганізації, якщо вище — процеси дезорганізації. У першому випадку людство, перетворюючи навколишній світ, в цілому радше збільшує у ньому порядок, ніж безлад. Це може продовжуватися доти, поки у своєму творенні людство не перевищить критичний рівень організації планети. На разі процеси дезорганізації виявляться переважаючими, ймо-

¹ Біфуркація (від лат. *bifurcus* — роздвоєний) — роздвоєння, розділення, урізноманітнення чогось.

² Когерентність (від лат. *cohaerentia* — зчеплення, зв'язок) — узгоджене протікання у часі кількох коливальних або хвильових процесів.

вірність руйнівних подій підвищиться. Той надлишок, який людство побудувало, вийшовши за критичний рівень, буде знищено або скомпенсовано руйнуваннями у довкіллі. За інерцією зруйнується дещо більше, ніж треба, аби опуститися до критичного рівня. Нижче критичного рівня будуть переважати процеси самоорганізації. І людство знову буде зводити будинки, перегороджувати греблями ріки і т. ін. Через певний час воно знову перевищить критичний рівень. І знову виникнуть процеси, що руйнуватимуть збудоване. Якщо визначити процеси руйнацій, то до них насамперед слід віднести стихійні лиха, розпад екосистем, людські конфлікти (найбільш руйнівними є війни), нещасні випадки. Поки людство у мирний час займається благоустроєм природи на власний розсуд, воно невідворотно наближається до критичного рівня, коли трапляється грандіозна руйнуюча подія. Про початок такого процесу свідчать неординарні природнокліматичні явища¹, помітне збільшення ймовірності нещасних випадків, техногенних катастроф, епідемій, соціальних конфліктів, локальних війн, а також інших подій, які формують дезорганізуючу тенденцію на планеті.

Усвідомлення означеної тенденції дає можливість її уникнення або пом'якшення. Науковці вказують на те, що порівняно постійний ступінь відкритості Землі задає певний критичний рівень впорядкованості на планеті. Людство ж, творячи у мирний час, неухильно прагне перевищити цей рівень. І коли це відбувається, то, не дивлячись на будь-які мирні ініціативи і екологічні програми, на Землі обов'язково мають взяти гору процеси дезорганізації, тобто має збільшуватися ймовірність будь-яких подій, що ведуть до руйнувань. Водночас збільшення відкритості планети підвищило б і значення її критичного рівня. Це привело б до переважання процесів самоорганізації. І тільки тоді екологічні програми зможуть ефективно відтворювати довкілля, а людство прийде до стану стійкого мирного існування. Процеси самоорганізації будуть переважати, а вірогідність руйнівних подій знизиться лише за умов більшого "розмикання" планети. Це можливо за умов масштабного освоєння космосу. Особливе значення у ньому має співробітництво різних країн. Україна належить до кола космічних держав. Зо-

¹ Прикладом може бути цунамі у Південно-Східній Азії, яке у січні 2004 р. забрало життя 230 тис. осіб і призвело до величезних матеріальних збитків.

крема, у 2005 р. вона посіла третє місце у світі після Росії та США за кількістю космічних стартів.

Україна зараз знаходиться біля точки біфуркації. Як і будь-яка система, вона підпорядковується дії законів самоорганізації і дезорганізації, що є універсальними. Наприклад, згідно із законом зростання ентропії, замикання будь-якої системи призведе до її дезорганізації. Замикання суспільної системи породжує процеси соціальної напруженості. Якщо мова йде про суспільство, то, знаючи про цей закон, розумні люди можуть не допустити замикання. Але якщо цей закон їм не відомий, або вони не вважають його важливим, тоді суспільство як система неминуче розпадеться. Однією з причин краху СРСР було ігнорування законів синергетики. Систему намагалися “закрити” від змін, що відбувалися в оточуючому світі, боролися з усім, що “відхилялося від лінії партії”, прагнули одностайності і простоти¹. Провідна ж тенденція сучасного світу — розвиток складних відкритих систем. Згідно з цією тенденцією відбувається становлення систем все більш високого рівня складності й організації з більш простих. Сучасній Україні потрібно вписатися у цю тенденцію, але не ігноруючи свої національні особливості. Велике значення мають духовні аспекти, насамперед менталітет нашого народу.

---

¹ Звичайно, до краху комунізму призвело чимало обставин. Фахівці різних галузей запропонували свої пояснення. Зокрема, історичні соціологи пишуться прогнозом розпаду СРСР, який у 1980 р. був висунутий Р. Коллінзом на підставі геополітичної теорії, побудованої в результаті соціологічного узагальнення історичних фактів. За цією теорією, сила і сталість держави залежить від трьох факторів — ресурсів (чим більше, тим краще), географічного положення (окраїнне положення має перевагу перед центральним) і стабільності кордонів. СРСР програвав США у ресурсах, у населенні і прибутках на душу населення, внаслідок чого відчував дефіцит коштів для підтримання соціалістичної системи. Його географічне розташування між країнами Заходу, Японією, Китаєм та ісламським світом змушувало витрачати значні ресурси для захисту величезної довжини кордонів. СРСР страждав від надмірної геополітичної експансії, що виявлялося у слабкості контролю над сателітами і наявності навколо центру кількох етнічних утворень, готових до опору. Тобто, за геополітичною теорією, Радянська імперія (СРСР з усіма країнами, де були дислоковані радянські війська) була приречена на фрагментацію через нестачу ресурсів, невигідне центральне розташування і надмірне розширення, яке поглинало колосальні кошти.

Опинившись між Заходом і Сходом, Україна відчула як позитивні, так і негативні наслідки такого розташування. Можливо, других виявилось більше, а першим ще можна дати простір для реалізації. Зокрема це стосується українського менталітету. Він поєднує в собі ментальні елементи Заходу і Сходу. У західному менталітеті цінуються свобода і принцип постійного оновлення життя. Східний же дбайливо, любовно ставиться до природи, цінує скромність потреб, готовність до самообмеження та ін. За умов сучасної кризи духовності, особливо у розвинених країнах Заходу, все частіше висуюють питання про можливість зближення двох великих світів — сцієнтично технократичного¹ — індивідуалістичного Заходу і духовно-гуманістичного колективістського Сходу. Не виключена можливість того, що саме Україна зможе втілити і підтримати ідею нового синтезу цінностей як пошуку і кристалізації досвіду духовного єднання у світі, що глобалізується.

Глобалізація як така теж розглядається як шлях самоорганізації людства. Але вона не позбавлена хаотизації і ризиків. Бажання з боку Сполучених Штатів Америки одноосібно керувати світом, встановити “порядок”, єдиний для всіх, несе зростання безладу, що є реакцією опору на такий тиск. Оскільки глобалізація у нинішньому її вигляді несе із собою підкорення більшості меншості, вона веде до неминучих конфліктів. Тому ризики і хаотизація є структурними складовими сучасного світу. В ньому відбувається зіткнення інтересів незліченної кількості дійових осіб, які мають відмінні цілі, настанови і ресурси. Це середовище, де доведеться жити. Треба навчитися існувати в умовах безладу і справлятися з ним. Головне завдання викладачів, особливо університетських, навчити цьому студентів. Основою сучасної методології є взаємозв’язок усієї системи знань про світ. Більшість синергетиків розвивають цю методологію як сучасну основу комплексних міждисциплінарних досліджень. Саме такий підхід допомагає подолати головний недолік сучасної освіти — розрив між різними науками. Пропонується один з варіантів інтегрованого курсу. А завдання викладача вбачається у тому, щоб дати такі лекції, які б допомогли молодим людям адаптуватися до умов сучасного життя.

---

¹ Сцієнтизм (від лат. *scientia* — знання, наука) — абсолютизація ролі науки у системі культури.

Література

Андреева Т. Сигналы к переменам (ранние предупреждения о близящейся смене миропорядка) // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2006. — № 2.

Бранский В.П., Пожарский С.Д. Глобализация и синергетическая философия истории // *Общественные науки и современность.* — 2006. — № 1.

Венгеров А.Б. Синергетика и политика // *Общественные науки и современность.* — 1993. — № 4.

Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О.Г. Білорус (ред.). — К., 1998.

Лутай В.С. Про синергетичну парадигму “руху на випередження” та входження України в цей рух // *Практична філософія.* — 2005. — № 2.

Мартен Д. Метаморфози світу: Пер. з франц. — К., 2005.

Мегатренды мирового развития / Отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев. — М., 2001.

Некlessа А. Глобальная трансформация: сущность, генезис, прогноз // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2004. — № 1.

Павленко Ю.В. Україна в системі глобального цивілізаційного простору // *Економіка і прогнозування.* — 2003. — № 3.

Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М., 2003.

Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.

Переосмысливая современность: Материалы международной конференции // *Полис.* — 2003. — № 2, 3.

Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект / І. Курас (ред.). — К., 2004.

Тоффлер Е. Третья хвиля: Пер. з англ. — К., 2000.

Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству. — М., 2002.

Хакен Г. Синергетика. — М., 1983.

Шапвалов В.И., Казаков Н.В. Законы синергетики и глобальные тенденции // *Общественные науки и современность.* — 2002. — № 3.

Лекція 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ІСТОРИЧНИХ ЗМІН У ДУХОВНИХ СФЕРАХ: РЕЛІГІЯ

Типологія релігій. Релігійна картина світу — основа цивілізаційних відмінностей Заходу і Сходу. Цикли в історії релігії. Причини релігійного ренесансу наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Основні тенденції, що мають місце у релігійному житті нині. Найбільш впливові релігії світу — християнство (католицизм, протестантизм, православ'я), іслам, буддизм, індуїзм, конфуціанство, — та їх вплив на складання і функціонування структур сучасності. Причини популярності “нових релігій”. Феномен “бідної релігії”.

Може виникнути питання: чому розгляд історії сучасного світу починається не з економіки і політики, а з духовних сфер? Зустрічні питання, які самі наведуть на відповідь: Чи є різниця між економікою і політикою країн Заходу і Сходу? Чи є різниця між економікою і політикою США і будь-якої з латиноамериканських країн? Чим це зумовлено? В основі зовнішніх проявів у будь-якій сфері діяльності людей лежить внутрішній духовний стрижень, який і визначає відмінності. У загальній динаміці соціоісторичних процесів найважливішу роль відіграють чотири основні духовні сфери: релігія, наука у найширшому розумінні слова, що частково охоплює і технологію; освіта; мистецтво. В них містяться найважливіші людські ресурси

розвитку на всіх рівнях — від внутрішньо особистого до регіонального і глобального. Світогляд у свою чергу багато в чому залежить від домінуючої ментальності. Типологія домінуючої ментальності задає соціальні форми суспільства. Серед факторів, що визначають ту чи іншу ментальність, провідну роль грала і продовжує грати релігія. *Релігія — це сфера духовного життя індивіда і суспільства, в основі якої лежить специфічне відображення дійсності, що ґрунтується на вірі в існування Бога (богів), надприродного.*

Неможливо зрозуміти історію людства поза історією релігій. Так чи інакше вже в наш час переважна більшість жителів Землі виявляються пов'язаними з релігією. За деякими оцінками, ця більшість визначається в 90 %. Антропологи стверджують, що їм не відомі безрелігійні народи. Існують різні *типології релігій*. Можна виокремити такі:

— політеїстичні, тобто такі, котрі вклоняються багатьом богам (наприклад, індуїзм, синтоїзм та інші), і монотеїстичні, що вшановують єдиного Бога (іудаїзм, християнство, іслам та ін.);

— релігії національні (іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, даосизм та ін.) і світові (християнство, іслам, буддизм);

— релігії з Богом (християнство, іслам, іудаїзм та ін.) і без Бога (конфуціанство, даосизм та ін.);

— традиційні (християнство, іслам, буддизм, іудаїзм, даосизм, конфуціанство й ін.) і нетрадиційні “нові” релігії (“Рух Муна”, “Сайєнтологія”, “Церква Бога”, “Нова ера”, “Аум Синрікьо” та багато інших, — на цей час нараховується кілька тисяч нетрадиційних релігій).

Глибокий аналіз історії людства свідчить про надзвичайно важливий вплив релігій на специфіку тієї чи іншої цивілізації. Усі культурно-історичні спільноти (цивілізації), що існували й існують, умовно можна розділити на цивілізації західної і незахідної (східної) гілок. Буквально всі *цивілізаційні розходження* випливають з різного розуміння співвідношення між Богом, Світом і Людиною, що виявляється у відмінностях між *релігійними “картинами світу”*.

У східних релігіях Бог, Світ і Людина — це по суті одне і те саме. Світ є божественним, упорядкованим через божественний Світовий Закон, який не залежить ані від людей, ані від божеств. Але цей закон визначає походження, зміст і порядок речей у світі, місце кожної людини, долю всього світу і долю

кожного індивіда. Кожна людина — це лише структурна частинка такого світу. Вона наче “вмонтована” у незмінну систему, і її призначення — бути саме його часточкою. Тому все її життя зводиться до виконання “функції” — обов’язку, який впливає з її місця у визначеній світобудові: обов’язку щодо Світового Закону, інших елементів світу, інших людей. Виконання такого обов’язку вимагає додержання численних норм та правил поведінки буквально на кожному кроці. Так наприклад, і нині мусульманин знає, якою саме рукою мити ту чи іншу частину тіла, японський бізнесмен-дзен-буддист на переговорах не скаже конкретно “так” або “ні”, а народжений “недоторканим” індієць не може взяти шлюб з представницею вищої касты. Головне: людина включається у жорстко упорядковану структуру божественного світу і не може змінити свого місця в цій структурі.

У західних релігіях Бог, Світ і Людина — це різні інстанції. Світ створений Богом-творцем, залежить від нього, може бути Богом знищений. Але сам світ не має внутрішнього божественного змісту. Тобто світ не є божественним. Людину створено Богом з праху земного: її фізична природа така сама, як і у решти світу. Але вона створена за образом і подобою Божою і має від Бога безсмертну душу. Виходить, що людина хоч і не рівна Богові, бо є тільки його творінням, але має дещо близьке до нього. Це значить, що людина стоїть над світом, але під Богом і через це не включається в якусь божественну структуру. Бог призначив її панувати над світом, але людина у сподіванні на своє вічне спасіння залежить від Бога і покладається на нього. У християнстві задля спасіння людині не встановлюється багато норм та правил поведінки, бо людина для цього має САМА уподобатися Сину Господа у своїх думках та діях. З цього випливає та обставина, що тільки в західних, християнських цивілізаціях людина у своєму суспільному житті (економічному, політичному, соціальному) постає відносно самостійною, вільною, тобто ОСОБИСТІСТЮ. Наслідки — докорінна відмінність у ієрархії цінностей Заходу і Сходу. На Заході — визнання пріоритету інтересів і потреб індивіда, на Сході — спільноти. З цього випливає можливість або неможливість визнання і прийняття найвищої цінності свободи, демократії, приватної власності тощо.

Вплив релігій на історичний розвиток зумовлюється також відмінностями у способах ставлення до світу, які формують настанови, що визначають напрямок життєдіяльності, вектор соціальної дії. Внутрішня логіка вірувань Сходу не передбачає “зверхності” над світом. Тому одні релігії орієнтують на пристосування до світу, як це спостерігається у китайських конфуціанстві та даосизмі, другі — на втечу від нього (в індійських індуїзмі та буддизмі); треті — на володіння світом. Вони репрезентовані іудаїзмом та християнством. Ці релігії виникли на Близькому Сході, проте переважного розвитку набули на Заході — в Європі та Америці.

В історії релігії можна умовно виокремити три надтривалих цикли і початок переходу до четвертого (з кінця ХХ ст.). Якщо виходити з європоцентричних засад, то *перший цикл* охоплює період раннього середньовіччя. Головним у цей період було становлення світових релігій, прагнення церкви охопити, підкорити собі духовний світ і всі сторони діяльності людини. У Європі це був період стрімкого поширення і утвердження християнства. На Сході, починаючи з VII ст., швидко поширювався іслам. На цей період припадає поширення буддизму (хоча він виник в Індії у VI—V ст. до н. е., спочатку в нього не було багато послідовників). В середньовічному суспільстві встановлюється панування релігії і релігійної моралі. Це було зумовлено потребою у наведенні більшої впорядкованості у людських відносинах. Релігійна мораль увібрала низку загальнолюдських норм, які були вироблені протягом попередніх часів (заборона вбивства, кровозмішення, замахів на власність тощо). З одного боку, в межах панування тієї чи іншої релігії створювався вельми дієвий механізм підтримки єдиного морального простору, незалежно від етнічних відмінностей та державних кордонів. З іншого боку, релігійна мораль заперечувала людські радощі, проповідувала аскетизм, рабську покірливість. Часто мали місце подвійна мораль для священнослужителів, гоніння на адептів інших вірувань, розв’язування релігійних війн тощо. Як ідеологічна основа світові релігії відіграли важливу роль у становленні державності і формуванні сильних держав — Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Священної Римської імперії, Київської Русі, Арабського халіфату. Під впливом релігії перебували культура в цілому, наука й осві-

та зокрема. З одного боку, вона сприяла їх розвитку, з іншого — панував жорсткий ідеологічний диктат.

Другий цикл був зумовлений насамперед несумісністю вселаддя релігійних догматів та гуманістичних начал епохи Відродження. Його відлік ведеться з Реформації, чий початок пов'язаний з виступом у 1517 р. доктора богослов'я Мартіна Лютера. Головними наслідками цього руху були злам диктатури католицької церкви, виникнення нових християнських віросповідань, церков, незалежних від Риму. Посилилися чинники, що сприяли зміцненню світської влади і розвиткові національних держав, виробленню нових підходів до проблем політики і права, які з часом зумовили розвиток буржуазно-демократичних свобод. Нові напрямки релігії і церкви були пристосовані до умов буржуазного суспільства і мали значний вплив на його економічне життя. Католицька церква відповіла Контрреформацією (середина XVI—XVII ст.) з її релігійними війнами, інквізицією, орденом єзуїтів, жорсткою цензурою, боротьбою з єретиками. Боротьба релігійних течій мала місце і у православної церкви, в ісламі, буддизмі.

Третій цикл обіймає період з XVIII до останньої третини XX ст. Головною тенденцією є поступова втрата світовими релігіями панування у сфері духовного життя, в політиці та економіці. Від часів Просвітництва місце релігії як стрижня духовного життя суспільства (насамперед на Заході, пізніше у деяких країнах Сходу) поступово займає ідея наукового прогресу, побудови суспільства на раціональних засадах згідно з потребами розуму, тією чи іншою доктриною. Кілька буржуазних та небуржуазних ідеологій (деякі з останніх, наприклад марксизм-ленінізм або маоїзм оголошувалися “єдино вірною наукою”) справляють значний вплив на політичне, економічне, соціальне, духовне життя окремих держав та їх об'єднань. В цей час посилюється тенденція секуляризації¹, що почалася в Європі ще у часи Відродження і продовжилася в більш пізні часи. *Секуляризація* — це широкомасштабний процес послаблення, витіснення, обмеження впливу релігійних інститутів, заміни релігійної системи цінностей світською. Результатом впливу процесів секуляризації можна було б вважати загальне ослаблення релігійності у світі, особливо в XX ст. Однак, почи-

¹ *Секуляризація* — від лат. *saecularis* — світський.

паючи з його останньої третини, ситуація в релігійному житті людства набирає іншого вигляду.

Четвертий цикл, розпочавшись в останній третині минулого століття, продовжується і нині. Його характерною рисою є динамічне збільшення релігійних організацій і чисельності людей, які вважають себе віруючими. Це явище одержало назву **релігійний ренесанс**, або релігійний ревайвалізм¹. Всупереч твердженням про те, що “під впливом науково-технічного прогресу відбувається криза релігійної свідомості” і що “відмирання релігії неминуче”, релігія залишається пануючим світоглядом для більшості населення Землі. Найрелігійнішими країнами вважаються Індія, Польща і США. Останніми роками зростання релігійності спостерігається на території колишнього СРСР, зокрема в Україні.

Парадоксальним виглядає зростаючий інтерес до релігії на тлі вражаючих досягнень НТП. Однак релігійний ренесанс значною мірою пов'язаний із кризою принципу раціоналізму, що втілювався саме у розвиткові науки і техніки. Створене на їхній основі індустріальне суспільство поставило під загрозу існування самого людства (зброя масового знищення, екологічні проблеми, вичерпання ресурсів, катастрофічна нерівність народів і т. ін.). Надії на те, що наука “вирішить” усі проблеми, що ускладнюють життя, не виправдалися. Позиції культу розуму, науки, техніки різко похитнулися. Людина усвідомила небезпеку науково-технічного прогресу, позбавленого духовного виміру. Це мало результатом зростання і поширення ірраціоналізму, інтересу до інтуїтивних форм пізнання, що, у свою чергу, сприяло зміцненню позицій релігійної свідомості.

Особливо варто сказати про постмодерністську культуру, сформовану Заходом². Головне в постмодернізмі — заперечення влади й обмежень, у тому числі норм, правил, традицій, авторитетів, у кінцевому підсумку якої-небудь визначеності, що “сковує волю”. Визнане заперечується, єднання руйнується, прийняті раніше орієнтири відкидаються. В результаті свобода перетворюється в хаос і невизначеність. Переважаючим психо-

---

¹ *Ревайвалізм* — від англ. *revival* — відродження, відтворення, поживлення.

² Докладніше про постмодернізм викладено в лекції про культуру сучасного світу.

логічним станом стає почуття невпевненості і тривожності. Добре відоме народне прислів'я “Коли тривога — до Бога”. “Історичні періоди невизначеності, — за словами Л. Туроу, — завжди характеризуються піднесенням релігійного фанатизму. Люди не миряться з невизначеністю, і багато хто шукає порятунку у вірі, коли несталість фізичного буття стає нестерпною. Люди рятуються від економічної невизначеності довколишнього реального світу у світі релігії, що гарантує їм порятунок, якщо вони дотримуватимуться продиктованих правил”. Має місце надзвичайне ускладнення сучасного життя, небачене прискорення усіх процесів, зростання у геометричній прогресії обсягу інформації. Все це ставить у надзвичайне становище людину як біологічну істоту. Людина виявилася неготовою до швидкої адаптації: впродовж ХХ ст. у світі відбулося більше змін, ніж за всю попередню історію. Непосильні темпи соціодинаміки, що перевищують адаптивні можливості людини, змушують шукати опори у чомусь стабільному, що допоможе їй зрозуміти світ і своє місце у світі. Релігії пропонують не тільки пояснення, духовний стрижень, але й захист, насамперед психологічний. Справа у тому, що в структуру людської психіки закладено категорію надії, без якої людям дуже важко, майже неможливо пройти свій життєвий шлях. Релігія дає цю надію. У фрагментованому суспільстві людині необхідно знайти спільність, членом якої вона себе буде усвідомлювати. Причетність дає відчуття захищеності. Можливо, невротизуюче життєве середовище підсилює інфантилістські¹ й патерналістські² настрої людини, її бажання знайти “родину” і “Батька”, які зрозуміють, пожаліють, вибачать і піклуватимуться.

Таким чином, релігійний ревайвалізм як *загальносвітова тенденція* обумовлений насамперед прагненням і стійкою потребою людини знайти духовну опору і впевненість в умовах сучасної кризи, численних загроз, потрясінь, розчарувань. Для громадян колишнього СРСР крім вищеназваних обставин додаються також розпад соціалістичної системи, що вважалася найбільш прогресивною і непорушною; крах ідеології комунізму (не можна стверджувати, що в неї щиро вірили, однак

¹ *Інфантилізм* (від лат. *infantilis* — дитячий) — поведінка дорослого, схожа на поведінку дитини.

² *Патерналізм* (від лат. *paternus* — батьківський) — заступництво, опікування старшого щодо молодших.

чимало психологічних настанов вона все-таки сформувала з погляду “впевненості в завтрашньому дні”); прагнення вціліти у жахливо мінливому соціумі; реакція на примусовий атеїзм і бездуховність. Має місце також прагнення відновити розірваний зв'язок із традиціями національної культури, а також задіяти всі можливості відродження країни, зміцнити її державність. Деякі політичні лідери у відродженні віри бачать запоруку вирішення багатьох державних проблем.

Віра дійсно деякою мірою виконує консолідуючу роль, особливо в традиційних суспільствах. Однак в умовах диференціації сучасних суспільств, плюралізму, одна традиційна релігія навряд чи здатна справитися із завданням. Релігія може водночас служити і об'єднанню, і бути джерелом конфліктів. Історія знає чимало тому прикладів. Сучасна Україна також не уникла міжконфесійних сутічок. У зв'язку з цим особливо примітний той факт, що більше всього не миряться між собою представники християнських церков. Можливо, це протистояння можна розглядати як підтвердження того, що міжконфесійні суперечки — це не стільки суперечки стосовно віри, скільки щодо впливу на паству, яка несе гроші до церкви.

На глобальному рівні нинішній цикл в історії релігій характеризується також серйозною проблемою міжконфесійного протистояння. Після того, як біполярна система світу змінилася “новим світовим безладдям”, на тлі глобалізації на поверхню вийшли процеси, раніше відсунуті на задній план протистоянням капіталізму і соціалізму. Мова йде про загострення давніх етноконфесійних конфліктів. Саме релігійні і національні рухи, особливо в економічно відсталих країнах, сьогодні мають найбільший деструктивний потенціал. Для багатьох народів “світові правила гри” задаються представниками інших вір і держав. Це підриває основи звичного існування, сприяє проникненню “чужих” ідей, цінностей, моделей поведінки. В умовах, коли руйнується звичний світ, об'єднання навколо відомих джерел ідентичності допомагає людям знайти ґрунт під ногами. Разом із тим знаходяться сили, що прагнуть використовувати подібні настрої для утвердження і зміцнення своєї влади. Створюється основа для агресивного націоналізму і релігійного фундаменталізму, а також їхніх породжень, зокрема геноциду і тероризму. Конфлікти з “іновірцями” сприяють внутрішній інтеграції, створюють почуття єдності. Міжкон-

фесійні протиріччя і наслідки, що впливають з них, — невідворотна складова історії сучасного світу.

На нинішньому етапі розвитку сучасного світу в його релігійній сфері можна виділити кілька основних тенденцій:

— по-перше, зміцнення позицій у тих чи інших регіонах традиційних для них релігій;

— по-друге, зростання уваги до релігій, що не є такими: захоплення людей Заходу віруваннями Сходу, екзотичними культами, а також найдавнішими язичницькими ритуалами, магією тощо;

— по-третє, поява “нових релігій”;

— по-четверте, поява і поширення так званої “бідної релігії”.

Розглянемо у стислому вигляді характеристики *найбільш впливових у сучасному світі релігій*. Почнемо з найбільшої в кількісному плані *християнської* (виникла у I ст. н. е.). Вона розглядається першою тому, що саме під її впливом сформувалася європейська цивілізація (пізніше переросла у міжрегіональну західну), яка здійснює ось уже кілька століть вестернізацію решти світу. Сто років тому християни становили 34,5 % населення планети, сьогодні — 33,9 %. Щорічне їхнє зростання приблизно відповідає темпам збільшення населення Землі. Цю світову релігію, у певному розумінні, поки можна назвати “європейською”, оскільки з 2 млрд християн 560 млн проживають у Європі. У Латинській Америці сьогодні нараховується 480 млн християн, в Африці — 360, у Північній Америці — 260 млн. У християнстві сформувалося три основних напрями: католицизм, протестантизм і православ'я.

Католицизм, остаточно відокремившись від православ'я у 1054 р., до початку Реформації був пануючим віровченням і церковною організацією на території Західної Європи. З початком Великих географічних відкриттів його як “істинну віру” конкістадори і переселенці з Іспанії, Португалії та інших європейських країн принесли на територію Південної Америки. Пізніше католицькі місіонери докладали зусиль у наверненні до своєї віри населення інших регіонів. Протягом століть католицизм відрізнявся суворою ортодоксальністю, догматизмом і консервативністю. Однак його панування, що здавалося непорушним, істотно похитнула Реформація. Радикальна реакція Контрреформації у вигляді релігійних воєн, розгулу інквізиції,

нетерпимості до будь-яких форм інакомислення не змогли перебороти зростаючого впливу протестантських вчень та інших нових віянь у духовній сфері, повернути колишню велич католицької церкви. Ситуація змінювалася кардинально. Поступово Римська католицька церква приходять до усвідомлення необхідності оновлення, змін у взаєминах зі світом.

Спочатку вона різко виступала проти принципу індивідуалізму і лібералістської політики, засуджувала систему вільного ринку як “тріховний лад”. Тим самим католицькі діячі не просто захищали “інтереси феодальної реакції”, а й відбивали настрої тих різнорідних соціальних прошарків, для яких пристосування до вимог ринкового господарства було особливо болісним, а розрив традиційних соціальних зв’язків переживався з болісною гостротою. Однак до середини ХІХ ст. католицизм відмовився від опозиційного ставлення до буржуазного ладу. Поступово його соціальні позиції почали все більше зближатися з позиціями протестантизму. Врешті-решт кожна з них у тій чи іншій формі зайняла свою нішу в релігійній свідомості віруючих відповідної країни.

Важливу роль у справі відновлення католицизму зіграв ІІ Ватиканський Собор, на якому протягом 1962—1965 рр. майже дві з половиною тисячі вищих керівників церкви виробляли і виробили соціальну концепцію. Відповідно до неї, зокрема, засуджувався “нерівний розподіл багатств та існування убогості, наявність країн розвинутих і нерозвинутих”. Було визнано проблему людини, значення активної соціальної позиції особистості. Незважаючи на те, що воля Всевишнього визначає людські долі, людина має можливість і здатність впливати на те, як складається її життя. Змінювалося ставлення до праці: вона з категорії покарання людини перетворювалася на джерело “власної, приналежної тільки їй чесноти”. Повага до людини праці стала характерною рисою соціальної доктрини католицизму (на майже 450 років пізніше, ніж у протестантизмі), а “проблема людської праці — однією зі складових як соціального вчення Церкви, так і самого соціального життя”. Від часів ІІ Ватиканського Собору римо-католицька церква не залишає поза своєї уваги жодної скільки-небудь значної проблеми сучасності. Серед цих проблем: права людини, становище жінки, борг бідних держав, демографія, регіональні війни, посткомунізм, клонування, контрацептиви і багато чого іншо-

го. Протягом останнього часу змінюється ставлення до інших християн та прихильників інших релігій. Зміни відбуваються в літургії і мові богослужіння. Іншим стає погляд на мирян і ченців, на політичну і соціальну активність, навіть на одяг священників. Показовими можуть бути такі факти. Перший: зміна переліку “семи смертних гріхів”. Раніше він охоплював чреволюбство, розпусту, марнославство, гордоту, гнів, зневіру, грошлюбство. Новітній перелік виглядає так: шахрайство в бізнесі, візит до екстрасенса, читання гороскопів, пияцтво, азартні ігри, аборт, використання контрацептивних засобів, жаданий погляд на законну дружину або чоловіка. Другий: не так давно Ватикан офіційно оголосив заступником усіх користувачів комп’ютерів Ісидора Севільського, очевидно, за видатну вченість. Вважається, що він у VII ст. написав першу енциклопедію. Третій: Папа Іоанн Павло II (помер на початку 2005 р.) спілкувався з віруючими через Інтернет і мобільні телефони. Кожен бажаючий міг надіслати Папі SMS. Наприкінці XX ст. католицька церква навіть визнала свої помилки і гріхи минулих часів: інквізицію, Варфоломійську ніч, сприяння работоргівлі, хрестові походи та інше. В цілому, можна сказати, що католицька церква, як і християнство взагалі, стає все більш чутливою до соціальних змін, хоча і зберігає дистанцію і критицизм щодо суспільства¹.

Протестантизм сміливо протиставив себе пануванню ортодоксального католицизму. У ході Реформації XVI ст. і пізніше ним формулювалися і формувалися стимули розвитку нової соціальної системи. Нова релігійна свідомість відіграла вирішальну роль у переході західного суспільства на нову стадію соціокультурної еволюції, в утвердженні капіталістичного ладу, у виникненні техногенної цивілізації². Протестантизмом

¹ 25 січня 2006 р. було опубліковано першу енцикліку (послання до католиків) Папи Римського Бенедикта XVI під назвою *Deus Caritas Est* — “Бог є любов”. До її виходу Папа Бенедикт XVI нерідко говорив, що у сучасному світі поняття “любов” викривлено. У цьому посланні він розмежував еротичне кохання між чоловіком і жінкою та ідеалізовану некорисливу любов. Він також пояснив, як любов пов’язана із християнською доброчинністю, зокрема наданням допомоги бідним в країнах, що розвиваються.

² У період пізнього середньовіччя внаслідок еволюції західноєвропейської цивілізації основоположний цивілізаційний принцип само-

висувалися адекватні їм етичні норми господарської і побутової поведінки, були запропоновані мотивації масової підприємницької діяльності. На основі протестантської етики зароджувався і міцнішав “дух капіталізму”, що мав вирішальне значення у виникненні буржуазного ладу і його успіхах на європейському та північно-американському континентах¹.

Аж до початку Реформації католицька церква вважала найбільшим злочином самотійне читання віруючим Біблії. В основі лежали причини суто економічного характеру. Заповіді Господні, тобто настанови, як треба жити, аби не потрапити до пекла, були відомі тільки священнослужителям. До них треба було йти за цим знанням и нести гроші. За самотійне читання Біблії карали четвертуванням, а донощик одержував половину майна “єретика”. Головною ідеєю протестантів стало переконання: людина може спілкуватися з Богом один на один, за допомогою Біблії, не потребуючи постійного посередництва церкви. Відстоювання статусу індивіда як прямого і безпосереднього слуги Господа, відповідального перед ним, стало важливим фактором розширення меж індивідуальної свободи, стимулом духовного розкріпачення особистості. Ця обставина була надзвичайно важливою для посилення індивідуалістичної спрямованості усього способу мислення і діяльності людини західної цивілізації тоді і нині.

Католицизм ставив перспективи райського блаженства або пекельних мук у пряму залежність від відносин віруючого з церквою: необхідно було суворе виконання її численних ритуальних розпоряджень і матеріальних пожертв. Навіть гріхи відпускалися за куплені індульгенції. Протестантизм відкинув такий шлях до порятунку. Замість нього він висунув на пер-

---

збереження та стабільності радикально змінився іншим принципом. Вихідним стимулом цього зрушення став розвиток і висунення на перший план людської діяльності “техно”, тобто здатності до примноження знань та винайдення нового. Тому цивілізацію, яка виникла на руїнах середньовіччя, називають техногенною. Ця цивілізація належить до іншого рівня соціальної динаміки і має небачену для традиційних суспільств здатність до прогресу. Її характерна риса — швидке змінювання техніки і технології завдяки систематичному застосуванню у виробництві наукових знань. Наслідком такого застосування є технічні, а потім і науково-технічні революції.

¹ Наразі корисно познайомитися зі змістом праці М. Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”.

ший план творчу мирську діяльність як сферу, де виявляється наперед визначений Богом порятунок душі. Буквально: успіх у мирських справах є ознакою богообраності. Особливе місце протестантизм відводив етиці праці. Офіційний католицизм розглядав працю як розплату за первородний гріх, як покарання, а людина праці була йому нецікавою (гідні замилювання тільки подвиги в ім'я віри церковників і лицарів-хрестоносців). Протестантизм же бачив у праці найважливішу життєву цінність, священний обов'язок перед Богом, суспільством і самим собою. Перетворення ділового успіху в показник обраності тих, кому призначений порятунок, стало могутнім стимулом ефективного, раціонального господарювання, орієнтованого на одержання прибутку. А капіталізм починається тоді, коли люди прагнуть виробити щось для одержання прибутку, і прибуток не “проїдається”, а знову вкладається у “справу” з метою знов-таки одержання прибутку, але ще більшого.

Серед цінностей протестантської етики крім працьовитості були також чесність у стосунках з партнерами, святенність і недоторканність власності, ініціатива і відповідальність, прагнення до постійного професійного вдосконалювання, ощадливість і дбайливість. Проповідувався також “активний аскетизм”, тобто вміння задовольнятися малим, обмежувати себе найнеобхіднішим. Розкоші, бездіяльність, потурання своїм слабкостям засуджувалися. У примноженні багатства протестанти вбачали свідчення успіху, підтвердження того, що благочестива праця є богоугодною. Збагачення стає релігійно-етичною місією, якій все має бути підпорядковано. Праця постійно примножує надбання віруючого, і йому не можна ніколи насолоджуватися життям, аби не втратити своє благочестя. Для такого менталітету час набуває буквальної цінності як фактор збагачення: “час — гроші”. Свято, навпаки — марнування часу. Через це у протестантських країнах було скасовано численні свята. Отже, головна історична заслуга протестантизму полягає в тому, що його ідеї сприяли формуванню ринкової системи і відповідного їй менталітету, стимулювали економічне зростання.

У протестантизмі споконвічно було кілька самостійних напрямків, головні з яких — лютеранство і кальвінізм. Однак у сучасному світі не менше 25 тисяч рухів можуть бути визначені як протестантські. І ця цифра постійно збільшується. Протестантизм нині стає найбільш строкатим, суперечливим, але і

найбільш динамічним християнським анклавом, що не має чітко окреслених меж.

Православ'я — один з найстаріших напрямків у християнстві. Виникло з поділом у 395 р. Римської імперії на Західну і Східну. Богословські основи визначилися у Візантії у IX—XI ст. Як самостійна церква остаточно оформилося в 1054 р. Поступово розділилося на декілька автокефальних (незалежних, самоврядних) церков, що стало джерелом численних суперечок. Так, протягом останніх ста років відбувалися і продовжують відбуватися невпинні конфлікти навколо проблем автокефалії для Болгарської, Албанської, Грузинської, Польської, Американської, Української православних церков.

Східнохристиянська конфесія є надзвичайно консервативною¹. Православна свідомість орієнтована на аграрно-патріархальне суспільство, у ній чітко простежується антибуржуазність. Можна говорити про “непрактичність” східного християнства. Це почасти пояснюється тим, що в нього з західним християнством різні духовні типи. У західному християнстві — петровський духовний тип. Апостол Петро — особа дієва активна, практична, заповзятлива, орієнтована на зовнішнє практичне життя, на вирішення “земних” проблем. У православ'я — іоанівський духовний тип. Апостол Іоанн більше тяжів до внутрішнього споглядального життя (одна з провідних рис східного менталітету), ніж до зовнішнього практичного. Тому найвищою є праця молитовна і споглядальна. У православ'ї інтерес до практичного, господарського життя витіснився орієнтацією на вічне і позачасове, пошуками абсолютного добра і абсолютної правди. Абсолютне добро й абсолютна правда, за православ-

---

¹ Як доказ достатньо згадати небажання перейти з юліанського календаря, який не бере до уваги астрономічні зміни кількох століть, на григоріанський (календарна реформа Папи Григорія XIII 1582 р.). Віруючі неодноразово зверталися до канцелярій православних патріархій з проханням перенести дату святкування Різдва Христового з 7 січня на 25 грудня. Одним з аргументів є те, що новорічне святкування “збиває” багатьох із найбільш суворого, останнього тижня Різдвяного посту. Такі прохання мали місце у 20-х рр. минулого століття, повторилися у 2006 р. Проте вони не задовольняються. Якщо католики і протестанти, зустрівши Різдво і відсвяткувавши Новий рік, 2 січня стають до роботи, у православних фактично “випадає” цілий місяць. Іноземні ЗМІ вже декілька років використовують кліше “український січень” або “хворий місяць”.

ною переконаністю, полягає в рівності, а рівність не може бути в складності, тільки в простоті.

Православ'я базується на цілісності синкретичної¹ свідомості і синкретичного, слабко розчленованого світу. Процеси буржуазного розвитку неминуче розмивають таку цілісність. Пов'язана з капіталізмом модернізація, не можлива без ускладнення й автономізації особистості. Вона розхитує соціокультурний і ментальний базис православ'я, що тяжіє до простоти і соборності² — єднання соціуму, що не припускає вичленовування індивідів. Тобто релігійні настанови православ'я не відповідають принципам ринково-орієнтованої особистості. Автономна особистість онтологічно³ протистоїть православному культурному космосу. Особистісна автономізація виявляється в соціальному розшаруванні суспільства. Цілісний духовний світ православ'я постає перед загрозою дезінтеграції.

Парадоксально, але в історії найбільш великої православної держави — Російської імперії — надзвичайно консервативна релігія стала одним з факторів, що обумовили грандіозну соціальну революцію, хоча значно постраждала після її перемоги. В результаті процесів, що відбувалися в Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., країна підійшла до порогу фазового переходу. Розвиток капіталізму призвів до того, що обсяг нетрадиційних, буржуазних елементів у культурі і суспільстві досяг межі, за якою неминуче відбулася б зміна якісних характеристик соціуму. Розпад традиційного світу й ускладнення системи соціальних і культурних зв'язків відчувалися більшістю су-

¹ *Синкретизм* (від гр. *synkretismos* — поєднання, об'єднання) — 1) злитність, нерозчленованість, що характеризує первісний, нерозвинений стан чого-небудь; 2) змішування, неорганічне поєднання різнорідних елементів.

² *Соборність* є однією із найбільш важливих і стійких характеристик православної свідомості. Це — містичне єднання правовірних у часі і просторі. В ідеї соборності поєднуються глибоко архаїчне, родоплемінне світовідчуття, яке бачить рід як єдине ціле і почуття містичного єднання усіх віруючих у ритуалі. Ідея соборності — концепт, тотально протилежний автономному особистісному світовідчуттю. Вона є породженням патріархальних цінностей, серед яких на першому місці — патерналізм, патріархальний колективізм, духовне подвижництво й обрядовість.

³ *Онтологія* (від гр. *ontos* — сутнісне і *-логія* — знання, наука) — філософське вчення про буття, його основи, принципи, структуру і закономірності.

спільства як загроза. Частина інтелігенції не вписалася в нову реальність. Саме вона створила ідеологію більшовизму, об'єктивний зміст якої складався в реставрації соціокультурних умов, що забезпечують збереження нерозчленованого соціального абсолюту (пізніше — “великий єдиний радянський народ”). На відміну від реставраційних, патріархальних утопій¹ ця ідеологія припускала індустріалізацію, подальший економічний розвиток країни. Коли вона зустрілася з гігантською патріархальною масою, яка опиралася ускладненню світу і розпаду соціального абсолюту, її перемога стала невідворотною.

Надалі в країні відбувалося послідовне спрощення соціальних і культурних структур, гомогенізація суспільства, тобто створення з нього однорідної маси. Однак в умовах зовнішнього світу, який ускладнюється, гонки озброєнь, “холодної війни”, “викликів” науково-технічного прогресу потрібно було реагувати — здійснювати модернізацію. Проте проблеми погоджування високих технологій з консервацією синкретичної свідомості залишалися невирішеними. Більшовицькі ідеї застарівали, радянські люди усе більше піддавалися привабливості західного способу життя. Влада поступово втрачала контроль над економічними, соціальними, культурними процесами. Виходячи із засад світової політики, комуністична ідеологія відтворила традиційне протистояння східного і західного християнства — протистояння Росії Заходу. Радянська імперія протистояла цивілізації християнського Заходу. Боротьба з “імперією Зла”, як охрестив Радянський Союз американський президент Р. Рейган, згуртувала західний світ і обумовила його якісний стрибок — в результаті чергової науково-технічної революції передові країни перейшли на стадію постіндустріального суспільства. Соціалістичним державам такий прорив не вдался, що стало однією з причин їхнього історичного провалу. Після нього для посткомуністичних країн проблема модернізації набула особливої гостроти. Кожна з них шукає свій шлях її розв'язання. У країнах з переважаням православ'я ситуація ускладнюється тим, що необхідна модернізація всіх сфер життя суспільства неминуче розмиває традиційне суспільство,

---

¹ *Утопія* (від гр. *υ* — ні і *topos* — місце, буквально “місце, якого немає”). Зображення ідеального суспільного ладу, нереальний на практиці проект соціальних перетворень. Вперше слово з'явилося у назві твору англійця Т. Мора — “Утопія”.

веде до руйнування найбільших глибинних основ культурного космосу. Деякі політичні лідери у відродженні віри вбачають головний засіб “прориву у світле майбутнє”, тобто модернізації, а православ’я цій модернізації об’єктивно протидіє.

На рубежі ХІХ—ХХ ст. більшість соціологів була впевнена, що до ХХІ ст. християнська релігія не дотягне. Однак вона залишається найбільшою кількісно і, за прогнозами, у 2200 р. до різних її конфесій буде належати близько 37 % населення Землі. У 2050 р. буде, приблизно, 3 млрд християн. Однак ера західного християнства закінчується. Вже у 2025 р. стрімке зростання населення Африки і Латинської Америки істотно змінить статистику. З 2,6 млрд християн приблизно 633 млн будуть жити в Африці, 640 — у Латинській Америці, 460 млн — в Азії. Європа з її 555 млн виявиться на третьому місці. Мова йде про зростання чисельності південного християнства.

Попри всю різноманітність християнських конфесій існує прагнення до їх об’єднання. Оформилося воно в ХХ ст. у рух за єдність християн і одержало назву *єкуменічного*¹. Воно ґрунтується на усвідомленні неприродності і гріховності поділу між християнами. Водночас єкуменізм став відповіддю на виклик, кинутий християнству як тоталітаризмом, так і секуляристським релятивізмом². З іншого боку, зовнішнім стимулом до об’єднання став культурний і політичний тиск з боку нехристиянських країн, насамперед ісламських, населення і політичний екстремізм яких стрімко зростають. Можна вважати, що єкуменізм виник і як психологічна реакція християнської громадськості Європи на звуження свого культурного ареалу під тиском віруючих інших конфесій. Ініціатива в єкуменічному русі належала протестантським деномінаціям (Єдинбурзька конференція 1910 р.). Відтоді протестантські церкви виконують у ньому провідну роль. Однак не можна сказати, що цей рух на сьогодні є сильним і впливовим.

Другою за значенням у сучасному світі і наймолодшою з трьох світових релігій є *іслам*, або *мусульманство*. Жодна

¹ *Єкумена* (від гр. *oikumene* — ойкумена) — сукупність областей земної кулі, які, за уявленнями древніх греків, були заселені людством, буквально “заселена Земля”.

² *Релятивізм* (від лат. *relativus* — відносний) — методологічний принцип, який полягає в абсолютизації відносності й умовності знання, і веде до заперечення можливості пізнання об’єктивної істини.

інша релігія в наші дні не привертає такої уваги і не викликає стільки дискусій. Попри всю традиційність її можна назвати найсильнішою і найбільш життєздатною релігією сучасності. На початку ХХ ст. її прихильники становили 13 % населення планети, чверть століття тому — 18, у 2000 р. — 20 %, тобто більш мільярда осіб (2 млн мусульман проживають в Україні). У 2003 р. їхня чисельність склала більше 1 млрд 300 млн осіб, тобто понад чверть загального народонаселення. До 2025 р. частка зросте приблизно до 30 %. За прогнозами ООН, через 20—25 років кожний третій житель Землі буде мусульманином.

Відлік історії ісламу ведеться від початку VII ст. і пов'язаний з діяльністю Пророка Мухаммада. Первісно це було вірування невеликої групи його послідовників. Але досить швидко, за макроісторичними мірками, воно перетворилося в одну з трьох світових релігій. На відміну від інших регіонів, де спочатку створювалися держави, а потім для їх зміцнення використовувалися ті чи інші релігії (прикладом може бути християнство для Київської Русі), іслам споконвічно виступав як державотворча сила. Саме на його основі склалася могутня теократична держава середньовіччя — Арабський халіфат, що простягнувся від півдня Іспанії до басейну Інду. Хоча пізніше він розпався, однак ідея його відтворення дотепер надихає радикальних ісламістів. У наш час світ ісламу охоплює майже 50 країн. Поряд з цим істотно зросла імміграція мусульман до інших регіонів, особливо у Європу: у Франції їх нараховується понад 5 млн, у Німеччині — більше 3,2, у Великій Британії — понад 2, в Італії — 1, Голландії — більше 800 тис. і т. д.

У період середньовіччя мусульманський Схід переживав розквіт, за рівнем культури багато в чому випереджаючи європейські країни. Однак поступово намітилися ознаки відставання і застою. До XVIII ст. першість Заходу стала незаперечною. Навіть у наші дні серед вчених світу всього 1 % становлять мусульмани. Водному Ізраїлі більше вчених, ніж у цілому мусульманському співтоваристві. Однак в останній третині ХХ ст. все виразніше виявляється так зване ісламське відродження. Серед інших його причин на першому місці — глибоке розчарування і фрустрація¹. Вони є наслідком того, що спільнота при-

---

¹ *Фрустрація* (від лат. *frustratio* — невдача, марне сподівання) — стан пригніченості, занепокоєння, який виникає у людини внаслідок краху надій, неможливості здійснення мети.

хильників “єдино вірного вчення” виявилася у сучасності на узбіччі, переживає занепад, змушена безсило дивитися, як “невірні” визначають долі людства і правлять світом.

Іслам — це більше, ніж релігія. Це також спосіб життя, єдиний світогляд. Іслам сприймається прибічниками як основа життя і мірило всіх речей. На відміну від інших співтовариств в ісламському світі дотепер залишилася монополія духовних вождів, “охоронців віри”. Вони всіма силами намагаються зберегти традиції від “мудрувань гяурів”, іншими словами, від нововведень, що приходять від немусульман, — у вузькому сенсі слова, від модернізації — у широкому. Будь-які соціальні форми і будь-які зміни повинні оцінюватися, виходячи із настанов шаріату¹. Тут немає “світської” сфери життя, байдужої з погляду релігії, і тому — здатної до еволюції. А духовні авторитети не йдуть на видозміну системи поглядів так, щоб вона перестала виступати основою для підтримки вічної напруженості у взаєминах між Дар аль-ісламом (“обителлю ісламу”) і Дар аль-хабром (“обителлю війни”). До другої частини світу — “невірних” — підтримується нетерпиме ставлення. Один із провідних ідеологів мусульманського світу — іранський аятола Хомейні у свій час визначив: “Одинадцять речей є нечистими: сеча, кал, сім’я, кістки, кров, собаки, свині, чоловіки і жінки — немусульмани, вино, пиво і піт верблюда, що поїдає свої випорожнення”. І ще: “Захід — це лише зібрання неправедних диктатур. Усе людство повинно залізною рукою знищити цих баламутів, якщо тільки воно бажає знову знайти спокій. Якщо ісламська цивілізація буде правити Заходом, нам більше не доведеться зносити цю варварську поведінку, негідну навіть диких звірів”. Лідер “Аль-Каїди” Абу Мусаба аль Заркаві сформулював: “Невір’я в Аллаха — достатня підстава для вбивства невірного, що б він не робив і де б не знаходився”. Зрозуміло, що на такому переконанні зручно зростати ідеї джихаду² у його

¹ *Шаріат* — сукупність юридичних і релігійних норм, заснованих на Корані, мусульманське право.

² *Джихад*, згідно з Кораном, є релігійним обов’язком, однією з головних зобов’язаностей мусульманської общини. Часто його неточно перекладають як “священна війна”. Насправді буквально це слово означає найвище, максимальне зусилля. Сенс джихаду у тому, що віруючий бореться проти зла і диявольщини у самому собі, шляхом самодисципліни прагне наслідувати волі Аллаха, бути довершеним мусульманином. Це — “великий джихад”, а “малий джихад” має на ува-

войовничій інтерпретації. Така ідея логічно веде до виправдання тероризму.

Необхідно особливо підкреслити, що виникнення сучасних екстремістських течій не було результатом еволюції самого ісламу. Джерелом ставали ті течії та організації, які намагалися привласнити собі право виступати в ролі єдиних справжніх речників інтересів і прагнень мусульманської умми (общини, спільноти). Усі вони, ставлячи перед собою мету реісламізації суспільно-політичного життя у мусульманських країнах, реформування його за критеріями “чистого”, первісного ісламу, належать до особливої політичної ідеології, яка характеризується терміном “ісламізм”¹. На відміну від фундаменталістів², ісламісти виступають не за “повернення до минулого”. Вони — за підкорення собі шляхом політичної боротьби сучасного суспільства та його технічних засобів. Ісламізм дискредитує іслам в очах усього немусульманського світу, оскільки терористичні акти ісламістських діячів усе більше сприяють отожднюванню слів “мусульманин” і “терорист”. Навряд чи таку реакцію на процеси глобалізації, що нині відбувається, можна вважати адекватною.

Третьою світовою релігією є *буддизм*. Він виник у VI—V ст. до н. е. в Індії. Через кілька століть він перейшов її кордони і

зі боротьбу за поширення і захист ісламу. Однак часто мусульманські радикалісти виділяють саме “малий джихад”. Вони посилаються на Коран, де записано: “І бийтеся на шляху Аллаха з тими, хто б’ється з вами... І вбивайте їх, де зустрінете, і виганяйте їх звідти, звідки вони вигнали вас... Я кину в серця тих, хто не вірував, страх, бийте ж їх по шиям... винищуйте... де знайдете, захоплюйте їх, беріть в облогу, влаштовуйте засідку проти них у будь-якому прихованому місці!”

¹ Цей термін використовується, по-перше, для позначення ідеології і практичної діяльності, орієнтованих на створення умов, за яких соціальні, економічні, етнічні та інші проблеми і протиріччя будь-якого суспільства (держави), де наявні мусульмани, а також між державами будуть вирішуватися виключно на основі норм шаріату. По-друге, для характеристики релігійно-політичного руху протесту у країнах мусульманської цивілізації, спрямованого проти “глобалістської” експансії у сфері суспільних відносин, ініційованої Заходом.

² *Фундаменталісти* — прихильники фундаменталізму, що відкидає критичний перегляд застарілих релігійних понять, вони проголошують незмінність догматики і збереження ортодоксії, тобто неухильне слідування традиційному вченню.

зміцнив свої позиції в багатьох країнах Азії (Китай, Японія, Непал, Таїланд, Цейлон, В'єтнам, Монголія та ін.). У наш час буддизм став дуже популярним також у країнах Європи й Америки. Деякі зірки шоу-бізнесу позиціонують себе як ревних буддистів. Серед них можна назвати американських актора Р. Гіра і співачку Мадонну, російського композитора і співака Б. Гребенщикова та інших. Оскільки буддизм індиферентний до усього національного, то як світова релігія він приймається представниками багатьох етносів. Деякі релігієзнавці вважають буддизм згасаючою релігією, посилаючись на те, що в 1900 р. його послідовники складали 20 % світового населення, а в 2000 р. — тільки 5 %. Однак його вплив у майбутньому поки важко однозначно оцінити. Із зростанням — економічним і політичним — таких країн, як Китай, Японія, Таїланд й інших, — можна припустити, що він не втратить свого статусу.

Майже від початку свого існування буддизм розділювався на 18 сект. Потім додалися особливості тих країн, де він набув поширення, переплетення з іншими релігійними течіями, включення інших божеств. Тобто навряд чи можна сьогодні вести мову про єдиний буддизм. Однак яких би форм у своєму розвитку не набула ця віра, її центральним принципом є релігійна ідея про необхідність звільнення від пут “земного” існування (втечі від світу). Прихильники буддизму стверджують, що їхня віра проголошує мир і самопожертву і не схильна набувати войовничого характеру. Тому буддизм меншою мірою, ніж християнство і мусульманство, виявив себе бойовою політичною силою. У ньому багато людей шукають заспокоєння в умовах сучасного бурхливого світу.

Крім трьох світових релігій з їхніми численними течіями є чимало інших. Значимість деяких визначається чисельним потенціалом їх прихильників. Так, усе більшу увагу привертає до себе *індуїзм*. Це викликано насамперед зростанням населення Індії, де приблизно 83—85 % населення сповідує саме цю віру. Очікується, що незабаром країна за чисельністю народонаселення обійде Китай і стане найбільшою державою світу. Якщо в 1900 р. індуїсти становить 13,7 % населення Землі, то в 2000 р. — 14,7 %. На початку 2006 р. — 1 млрд 80 млн осіб. Приблизно у 2040 р. населення Індії становитиме 1,5 млрд громадян, серед яких індуїстів буде не менше 1,2 млрд. Ця релігія формувалася протягом I тис. н. е. на основі розвитку древньої ведичної релігії і брахманізму, а також асиміляції народних

вірувань та інших вір (зокрема, в орбіту індуїзму був втягнений буддизм). Хоча індуїзм і буддизм багато в чому споріднені і підтримують єдину індо-буддійську традицію, між ними чимало відмінностей, зокрема у соціально-політичних орієнтаціях. Індуїзм є глибоко національним. За індійськими законами, кожен житель країни вважається належним до індуїстської релігії, якщо він не обумовив приналежність до іншої конфесії. У наш час окремі міста і штати Індії прийняли постанови і закони, що забороняють перехід індуїстів у християнство. Відома також гостра конфронтація з мусульманами, що часом приводить до кривавих конфліктів як усередині країни, так і з суміжними державами. Особливу напруженість у цьому регіоні створює протистояння з Пакистаном — державою “чистих мусульман”. Не миряться індуїсти також із сикхами.

Індуїзм освячує кастову систему. Хоча Конституція країни від 1950 р. виступила проти будь-якої нерівності, однак кастовість суспільства зберігає свою життєвість. В особливо несприятливих умовах (аж до брутальних і жорстоких форм насильства) перебувають нижчі, “недоторкані”, які навіть не входять до кастової ієрархії. Їх в Індії нараховується понад 160 млн. Серед них поширюються симпатії до інших вірувань, зокрема до християнства. Вже 23 млн “недоторканих” прийняли його, і багато десятків мільйонів готові наслідувати їхній приклад. Тобто збільшується небезпека того, що через вступ багатьох “недоторканих” у цю конфесію християнський Захід потрапить у стан протистояння з потенційно найбільш населеною країною світу. Останнім часом індуїстські фундаменталісти всіляко просувають ідею “індуїстської глобалізації”: індуїзм — єдина віра, здатна подолати негативи сучасної цивілізаційної кризи, і підходить він усім. Перспективи подібних трансформацій — більші ніж проблематичні.

Не відомі перспективи стосовно країни, яка зараз є найчисленнішою у світі. Мова йде про Китай, у якому на початок 2006 р. нараховувалося понад 1 млрд 306 млн жителів. Тут здавна шанувалися три віри: даосизм (виник наприкінці VII — початку VI ст. до н. е.), конфуціанство (VI ст. до н. е.), буддизм (прийшов з Індії у II—I ст. до н. е.). Вони склали філософсько-релігійну тріаду (сань цзяо), яка перетворилася на духовний стрижень китайської культури. Китайці надзвичайно шанують власні традиції. У свій час маоїстське керівництво КНР намагалось

підірвати вплив релігій, що було притаманним всім революціонерам, націленим на комунізм. Однак після смерті “Великого керманіча” у 1976 р., до влади прийшов Ден Сяопін. Він зумів з’єднати західні і східні елементи у справі модернізації своєї країни. Серед його інструментарію одне з важливих місць зайняли принципи *конфуціанства*. З кінця 70-х рр. ХХ ст. втілюється у життя гасло: “Старожитності — на службу сучасності”. Від давнини конфуціанство є основою всього китайського способу життя, принципом організації китайського суспільства, квінтесенцією китайської цивілізації. Ця віра орієнтувала й орієнтує людину на “пристосування до світу”. Звідси виходить: якщо світ змінюється, треба змінюватися самим, але не зраджувати свої цивілізаційні засади. В арсеналі нових китайських керівників чимало конфуціанських принципів. Наприклад, переконаність у тому, що суспільство і держава є суворо ієрархізованою пірамідою, і що держава є природною силою, яка здатна захистити свого громадянина. Ієрархічність тісно пов’язана із конформізмом. Вчення Конфуція продовжує сприяти зміцненню поваги громадян до влади і підтримці ними влади у розв’язанні завдань добробуту країни і народу. Це багато в чому сприяло китайському економічному зростанню з його небаченою динамікою. Дисциплінованість, готовність громадян стійко зносити труднощі і без суперечок виконувати накази, додержуватися визначених настанов стали факторами, що забезпечили і політичну стабільність. Також вони сприяли високій виробничій організованості, яка була вкрай необхідною в умовах модернізації. У свій час Конфуцій вимагав від правителів проводити щодо народу великодушну політику, тобто надавати людям певні матеріальні блага. Він вчив, що коли в державі буде достатньо їжі і зброї, тоді народ довірятиме правителю, що буде запорукою ефективного його (народу) використання. Вимога “цінувати народ” втілилася в сучасний курс КНР на досягнення “сяо кан” — “суспільства середньої заможності”, тобто коли на кожного громадянина припадатиме 3000 доларів США у річному ВВП країни. Населення підтримує цей курс. Рівень добробуту порівняно з недалеким минулим зріс і продовжує зростати¹. Збільшується потенціал всієї держави, яка

¹ Проте слід зауважити, що наприкінці ХХ ст. менш ніж на 2 долари на день жило 53,7 %, а на 1 долар — 18,5 % населення.

проголосила побудову “соціалізму з китайською специфікою”. Інша думка — це “конфуціанський капіталізм”. Свого часу “батько реформ” Ден Сяопін любив повторювати давньокитайську приказку: “Не має значення, якого кольору кішка. Головне, щоб вона ловила мишей”.

Можливо, успіхи Китаю, Японії, країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону якоюсь мірою обумовили прагнення жителів Європи і Північної Америки прилучитися до духовних багатств східної релігійної думки, що виявилось у захопленні нетрадиційними вірами. Дає про себе знати також розчарованість у раціоналізмі Заходу, спроби знайти вихід з духовної кризи, гармонізувати відносини з природою, іноді бажання бути оригінальним у своєму оточенні або знайти інший сенс життя, інше коло однодумців. Сукупність багатьох причин пояснює появу величезної кількості *релігійних новотворів*. Цей процес, що почався ще в ХІХ ст. і триває нині, відбиває, з одного боку, модернізацію традиційних релігій Заходу і Сходу (необуддизм, неоіндуїзм, неохристиянство та ін.), з іншого боку — взаємодію різних духовних традицій (наприклад, “чорний іслам”, у якому мусульманська віра поєднується з елементами традиційних, язичницьких африканських вірувань). Серед “нових релігій” чимало таких, котрі еклектично¹ змішують різноманітні елементи, намагаючись стати ближче до “споживача”, обіцяючи досягнення щастя і звільнення від страждань не після смерті, а у земному житті. На чолі таких конфесій стають, як правило, люди, що мають харизму і претендують на “знання істини” як “богообрані”. Вони пропонують своєму послідовнику способи гармонізації відносин з навколишнім світом і із самим собою. Деяким віруючим це здається дуже цінним у духовному відношенні.

Однак слід зазначити, що діяльність деяких релігійних рухів насторожує. Прикладом може бути рух “Фалуньгунь” або “Фалунь-Дафа”, що виник у Китаї, і поширюється останнім часом по інших країнах, у тому числі і в Україні. Ця течія обіймає вірування буддизму, даосизму і китайської психофізичної системи Ци-гун. Особлива увага в ньому приділяється розвит-

---

¹ *Еклектизм* (від гр. *eklektikos* — обираючий) — неорганічне поєднання різноманітних, часто протилежних, принципів, поглядів, теорій, художніх елементів.

ку паранормальних здібностей, пророкуванню майбутнього, екстрасенсориці. У самому Китаї “Фалуьгунь” заборонили кілька років тому. У світі ця секта відома масовими самогубствами своїх адептів. Діяльність низки інших релігійних рухів (Велике біле братство “Юсмалос”, церкви “Останнього завіту”, церкви “Об’єднання” й інші) також проблематична. Багатьом сектам притаманна авторитарна структура, безапеляційний авторитет ватажка, тривалі обряди. А їхнім членам — асоціальна поведінка, “втеча” від суспільства, родини, друзів, схильність до суїциду.

Однією з тенденцій сучасної ситуації в релігійній сфері є поява і поширення так званої “бідної релігії”. Її прихильники не називають себе християнами або мусульманами, не носять натільного хреста, не ходять до храмів і не відзначають релігійних свят, часто навіть не знають змісту священних книг. Разом з тим вони визнають існування Бога, вірять у життя після смерті, у кару за гріхи, у торжество справедливості. Вони на свій лад вірять в Бога, однак не розуміють, навіщо ходити в церкву. Вони вважають себе віруючими, називають релігію необхідною умовою існування, однак не беруть участі у релігійній практиці. “Якщо молитва йде від серця, вона обов’язково буде почута”, — кажуть вони. Можливо, для таких людей зустріч з церквою не відбулася і через складності, пов’язані з цим. Не так просто сприйняти разом незвичну обрядовість, не завжди зрозумілою є мова богослужіння, суворі життєві правила, які треба виконувати. У всякому разі, їхня налаштованість являє новий тип релігійності, що відрізняється від традиційного і формального типів.

У сучасному світі свою нішу має й *атеїзм*, тобто *система поглядів, що відкидає, виходячи з даних природознавства, усю сукупність релігійних уявлень*. Історія минулого століття знає приклади зведення атеїзму до статусу державного світогляду, що набрав руйнівних форм. Після катастрофи тоталітарних систем — релігія переживає відродження там, де раніше була гнана. Однак маятник масових вірувань сучасних суспільств буде коливатися між традиційними релігійними віруваннями і безрелігійним світоглядним раціоналізмом. У сучасному плюралістичному світі співіснуюватимуть різні конфесії і свобода дотримуватися атеїстичного світогляду. Тверда альтернатива “або — або” змінилася широким спектром вибору.

Література

Баранников В.П., Матронина Л.Ф. Динамика религиозности в информационном обществе // Социологические исследования. — 2004. — № 9.

Білорус О. Соціоісторичний аспект релігійності людства // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1.

Виговський Л.А. Функціональність релігії: природа і вияви. — Хмельницький, 2004.

Еленский В. Христианство и век // Зеркало недели. — 2000. — № 6.

Єленський В. Релігія після комунізму. — К., 2002.

Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке: Очерк общей теории. — М., 1990.

Лобжанидзе А.А. Этногеография и география религий: Учеб. пособие для студ. вузов. — М., 2005.

Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Соціологія релігії. — К., 1999.

Лубський В. Історія релігій. — К., 2002.

Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международн. отношения. — 2004. — № 6.

Наумкин В.В. Исламский радикализм в свете новых концепций и подходов // Восток. — 2006. — № 1.

Паращевін М.А. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. — К., 2004.

Рашковский Е. Религиозная сфера и интеллектуальные ресурсы человеческого развития // Мировая экономика и международн. отношения. — 2002. — № 10.

Рашковский Е. Ислам в динамике глобальной истории // Мировая экономика и международн. отношения. — 2004. — № 6.

Религии мира и мир религий (интервью с доктором исторических наук А. Уткиным) // Наука и религия. — 2004. — № 11.

Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4.

Суперфин Л. Религия в индустриальном и постиндустриальном мире // Вопросы экономики. — 1993. — № 8.

Лекція 3

ПРИСКОРЕННЯ ТЕМПІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В ІСТОРІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ

Технологічні рівні, які у своєму розвитку пройшло людство. Значення наукової революції для наступних генерацій. Промислова революція та технологічні перевороти епохи становлення і зрілості індустріального суспільства. Науково-технічні революції XX ст. Історичний досвід використання досягнень науково-технічного прогресу для виходу країни із тяжкого економічного і соціального становища. Головні тенденції розвитку глобального технологічного простору.

Вивчаючи історію сучасного світу, слід постійно мати на увазі, що суспільство є вкрай технологізованим. Техніка — це складова технології, тобто системи інструментальних і апаратних засобів. Сама технологія є складною системою, в основі якої — використання знарядь, інструментів, апаратів, які спираються на напрацьовані людством навички, знання і вміння, а також адекватна інформація, система управління необхідними ресурсами (кадровими, транспортними, фінансовими, енергетичними, сировинними), нарешті підсистема різних соціальних, економічних, екологічних та інших наслідків, пов'язаних із запровадженням цієї технології.

У своєму історичному розвитку людство пройшло декілька *технологічних рівнів*, або укладів. Перший рівень базувався на використанні енергії, сили, навичок і знань людини (первісне суспільство). Другий ґрунтувався на використанні енергетичних можливостей природи: вітру, води, вогню, сили тварин (традиційне суспільство). Третій рівень був пов'язаний із винайденням і застосуванням парових машин і відповідних цьому засобів пересування: паровозу, пароплаву (час індустріального суспільства). Четвертий пов'язаний із промисловим використанням електрики, хімізацією виробництва, застосуванням двигунів внутрішнього згоряння, механізацією основних видів промислової, сільськогосподарської праці, зі створенням електроніки, процесорів, сучасної обчислювальної техніки і засобів зв'язку, виникненням і використанням атомної енергетики (перехід від індустріального до постіндустріального суспільства). П'ятий рівень являє собою максимальну автоматизацію всіх процесів у промисловості, сільському господарстві, видобувних галузях, освіті, науці, культурі, побуті і т. ін. У поєднанні з новітніми біотехнологіями, можливістю створення матеріалів із заданими властивостями, гарантією екологічної безпеки і максимально раціональним використанням земних і космічних ресурсів він становить технологічну основу найбільшої інформатизації та інтелектуалізації суспільства, що має вести до його матеріального і духовного добробуту.

Кожний із цих технологічних рівнів ставав можливим завдяки інформаційній революції¹, яка відбувалася у відповідний історичний період. Інформаційний фактор, у глобально-історичному масштабі, є вирішальним для розуміння людської історії і перспектив розвитку суспільства. Зрозуміло, що життя суспільства не зводиться до однієї тільки технології. Найважливіші фактори його розвитку — культура, релігія, мистецтво, національні традиції, соціальна творчість. Але, визнаючи це, слід ясно розуміти, що в основі усіх цих видів людської активності лежать фундаментальні технології і процеси.

Індустріальне суспільство із притаманним йому технологічним способом виробництва веде початок від промислової революції, яка розпочалася у 60-х рр. XVIII ст. у Великій Британії. Проте вона була б неможлива без попередньої *наукової революції*, яка заклала основу індустріальному перетворенню світу.

¹ Докладніше — див. розділ про постіндустріальне суспільство.

Наукова революція — назва, дана для позначення докорінної зміни в ідеях про природу, в динаміці наукового пізнання, що відбулася в європейському інтелектуальному житті в період з середини XVI — до кінця XVII ст. Це був час формування вільної від церковних догматів, заснованої на накопичених протягом півтори тисячі років фактах та узагальненнях нової наукової картини світу, коли різко зросла кількість наукових відкриттів і визначних технічних винаходів.

До наукової революції призвели багато факторів. Стрижнем змін стали суто інтелектуальні прориви. Невелика група людей, які занурилися в античні проблеми фізики, астрономії та анатомії (рух, небесні явища та будова тіла), прийшла до переконливих відкриттів, що змінили західну, і не тільки західну, думку назавжди. Другим чинником був дедалі зростаючий інтерес до того, що нині відкидається як “магія”, але свого часу вважалося серйозним інтелектуальним заняттям: алхімії, астрономії та астрології, герменевтики¹. Ці “чаклунства” об’єднувала переконаність у тому, що світ можна пізнати, і що відповіді на традиційні запитання складаються з простих, всебічних ключів до природи. Незважаючи на всі ірраціональні моменти, саме цей потяг до нових, нехай простих, рішень античних проблем надав можливості натурфілософам, як тоді називали вчених, вперше відмовитися від існуючих авторитетних теорій. Ще одним фактором впливу була тривала зачарованість Європи технологічними винаходами. Архітектори, навігатори, інженери, зброярі Ренесансу першими повірили в особливу важливість вимірювань і ретельних спостережень.

Середньовічні вчені не були зацікавлені у новому пізнанні, вони лише прагнули логічно мислити, знову і знову коментуючи єдино визнані джерела знання — Біблію, праці Арістотеля та його сучасників. Природознавчу науку у теперішньому розумінні заснував Галілео Галілей. Цей ренесансний вчений наприкінці XVI ст. буквально закрив античні книги і сам поглянув у телескоп на зорі. Він з дюймовою паличкою в руках спостерігав за рухом небесних тіл. Ті закономірності, які він виявив під час систематичної категоризації, можна було репродукувати знову і знову в ході експериментів. Ця властивість і в

¹ *Герменевтика* (від гр. *hermeneutike* — мистецтво тлумачення) — мистецтво тлумачення текстів, здебільшого древніх.

наш час вважається ознакою точних наук. Незабаром його теоретичні пізнання послужили імпульсами не тільки для світу вчених, а й для прогресу у воєнному ремеслі та на мануфактурах. Найвидатніший філософ того часу Ф. Бекон проголосив дослідні знання основою наукових узагальнень. Він твердив: аби примусити Природу відкрити свої секрети, слід робити те, що звичайно не робиться. Він вважається засновником всієї сучасної науки, яка базується на експерименті. Третім засновником нового шляху у науковому пізнанні вважається Р. Декарт, який обстоював позиції раціоналізму. Найвидатнішим вченим того часу був англієць І. Ньютон. Він став засновником класичної фізики, відкрив закон всесвітнього тяжіння, розробив диференціальне та інтегральне числення, зробив низку дуже важливих відкриттів в оптиці, створив перший рефлекторний телескоп. Кожне з цих відкриттів стало основою для розвитку самостійних наукових дисциплін.

У період наукової революції великий крок вперед зробили фізика, математика, хімія, біологія, зоологія, медицина, географія, мінералогія. Глибокі дослідження природи привели до нового якісного стрибка в уявленнях про світ, до переконання в існуванні суворої природної закономірності, яку можна обчислити математично. Успіхи промисловості сприяли розвиткові механіки. Були винайдені барометр, вакуумний насос, мікроскоп, телескоп, термометр, хронометр та інші прилади.

Розуміння того, що наука має бути об'єднанням загальних зусиль і що необхідним є обмін інформацією задля того, щоб не витратити час і сили, мало наслідком інституалізацію науки. Першу суттєву спробу втілити цей підхід було зроблено Лінцеанською академією у Римі у 1603 р. У ній працювала перша група вчених, які зацікавилися всіма галузями науки і прагнули до публікації відкриттів своїх членів. У 1662 р. було створено Лондонське королівське товариство¹, у 1666 р. — Французьку королівську академію наук. Академії давали можливість для наукового спілкування, міждисциплінарних досліджень, користувалися державною підтримкою.

---

¹ Якщо б не існувало суворої вимоги з боку цього товариства регулярно письмово звітувати про результати своїх досліджень, світ ніколи б не дізнався про відкриття І. Ньютона, який працював виключно заради власної допитливості і цікавості.

Головний наслідок наукової революції — зародження сучасної науки, початок процесу диференціації наук, формування нових галузей знань, фундаментальних та прикладних наук, професійного розподілу праці, спеціалізації досліджень. Важливо і те, що наукова революція заклала основу для індустріальних трансформацій світу у наступні століття¹.

Виникнення й існування індустріального суспільства зумовлене *промисловою революцією*. *Промислова революція* — назва, надана широкомасштабним соціальним та економічним змінам, пов'язаним із впровадженням та швидким розвитком машинної технології в Європі після 1760 р. У найглибшій своїй основі промислова революція мала застосування механічних процесів у виробництві². Спочатку технічний переворот відбувся у британській текстильній промисловості в наслідок винайдення і широкого застосування прядильної машини Дж. Харгривса (1767 р.), пізніших вдосконалень ткацького верстата Р. Аркрайтом та винайдення мюль-машини С. Кромптоном. Гідравлічна сила приводила у рух ткацькі верстати, але їх широке використання потребувало нового і порівняно дешевого

¹ Слід зазначити, що до закінчення ХХ ст. класична наука Нового часу опинилася у кризовому стані. Абсолютизація законів механіки призвела до створення картини світу, в якій Всесвіт являв собою замкнену механічну систему, що складається з незмінних елементів, а їх рух підпорядкований законам класичної механіки. Усі зв'язки і відносини розглядалися так, наче вони мають строго однозначний характер. Тобто кожне явище має причину і водночас є причиною інших явищ. Випадковості місця немає. Причина і дія становлять ланцюжок, що приходить з минулого, пронизує теперішнє і зникає у майбутньому. Це означало визначеність наперед усіх процесів у світі і зумовило пошук вихідних елементів, відкривши які, можна з точністю передректи майбутнє. Проте в середині 1970-х рр. відбулися значні світоглядні зміни, які поставили під сумнів незаперечність догматів класичної науки Нового часу. Мова йде насамперед про новий напрямок міждисциплінарних наукових досліджень — синергетику, про яку йшлося вище.

² Термін “промислова революція” зазвичай приписується британському історичному XIX ст. А. Тойнбі (дядькові відомого історика ХХ ст. А. Дж. Тойнбі), чії лекції з промислової революції XVIII ст. в Англії (1884 р.) мали настільки великий вплив, що до 1930-х рр. його аналіз предмету залишався поза критикою. Насправді термін відноситься до часів А. Бланкі та інших французьких авторів XIX ст. К. Маркс використовував його ще у 1867 р.

джерела енергії, машини-двигуна. У 1782 р. механік Дж. Уатт запропонував парову машину, яка могла приводити в дію текстильні машини із постійною швидкістю. Використання новачії поширювалося із фантастичною швидкістю. У 1835 р. британська бавовняна промисловість використовувала 30 тисяч кінських сил енергії за рахунок парових машин проти 19 тисяч кінських сил за рахунок енергії води. Верстати і парові двигуни дали можливість значно підвищити продуктивність праці, зменшити вартість прядива і тканини. З 1785 р. по 1850 р. виробництво тканин в Англії зросло у 50,6 раз, а ціна зменшилася у 5,5 раз. Конкурентна боротьба спонукала підприємців шукати ефективні засоби зниження вартості товарної продукції, що вироблялася. Таким засобом стали досягнення науки і техніки, їх результати. Їх розвиток став потрібним, що, власне, стимулювало науково-технічний прогрес.

Створення машин, у свою чергу, привело до великих технологічних змін у металургії. Бессемерівський конвертер, новачії у коксуванні вугілля, віддзеркалювальна піч, прокатний стан дали змогу в декілька разів підвищити обсяги виробництва. Після бавовняної революції настає революція заліза. Ці вдосконалення якості металів дали змогу виготовляти більші за розміром та ефективніші машини. У Великій Британії зародився і другий етап промислової революції — коли машини, які вироблялися спочатку на попередній мануфактурній базі, почали вироблятися за допомогою машин. Виникло і стало стрімко розвиватися машинобудування. Індустріальна технологія одержала свою власну базу, що зробило більш однорідною технологічну структуру індустрії і сприяло її швидкому зростанню. В Англії виникла машинна фабрика як адекватна форма застосування машин, яка прийшла на зміну мануфактурі. З'являється залізничний транспорт і пароплавання. Нестача природних фарбників зумовлює створення штучних, що дає поштовх розвитку хімії.

Нові технології поширилися на сільське господарство, тим більше що тільки воно могло стати джерелом додаткових робочих рук для промисловості, яка бурхливо розвивалася. Сама по собі аграрна революція (механізоване сільське господарство насамперед) знаменувала таку ж радикальну зміну в заняттях людей, як і промислова революція. З її розвитком потреба ферм у робочій силі для виробництва продовольства зменшувалася,

а це посилювало тенденцію залучення основної маси населення до міст. З часом одними з провідних тенденцій сучасного світу стануть грандіозні процеси міграції та урбанізації. Урбанізація і зростання населення були двома найбільшими соціальними змінами. Після двох-трьох поколінь, що жили за часів індустріалізації, більш ніж половина населення промислових країн вже мешкала у містах. Це було вперше в історії людства. Технологія промислової революції поєднувалася із вдосконаленнями в інвестуванні та фінансах, у корпоративній формі ділового підприємництва та державній економічній політиці. Зростаюча вага в суспільстві промисловців, фінансистів, підприємців та підйом чисельності робітничого класу впливали на політичний лад XIX ст. В результаті промислової революції виникли протилежні доктрини соціалізму та невтручання держави у підприємництво. Промисловий переворот також поклав початок перетворенню аграрних країн в індустріальні та індустріально-аграрні. Таким чином, сутнісними складовими індустріалізації були механізація, перерозподіл робочої сили, реструктуризація економіки. За своїми економічними та соціальними наслідками промислова революція становила найбільш радикальну зміну у людському суспільстві від часів розвитку організованого сільського господарства. Наслідки цього масштабного перевороту ще не вичерпали себе.

З Великої Британії, яка у 1750 р. давала лише 2,9 % світового промислового виробництва, індустріальна хвиля “накрила” спочатку Західну Європу (частка Англії піднялася до 22,9 % у 1880 р., Європи без Росії — з 18,2 % у 1750 р. до 53,2 % у 1900 р.), досягла вершини в освоєній європейцями Північній Америці (частка США зросла з 0,1 % у 1750 р. до 23,6 % у 1900 р). Разом із тим вона відкинула назад безнадійно відсталі у технологічному перевороті Китай та Індію, доля яких впала за той самий період з 32,8 до 6,2 % та з 24,5 до 1,7 % відповідно. Отже, Велика Британія стала центром технічної революції, яка докорінно перетворила технологічну базу у всіх сферах економіки і потім швидко поширилася у Північній Америці і Західній Європі як матеріально-технічна основа індустріального суспільства. Це знов збільшило розрив у технологічному рівні економіки між країнами-лідерами і більшістю країн Азії, Латинської Америки, Африки, де переважали доіндустріальні технологічні способи виробництва.

Наступний технологічний переворот індустріальної епохи розгорнувся в середині XIX ст.. Він став логічним продовженням промислової революції. Його ядром було важке машинобудування; з'явилися перші електростанції; високими темпами розвивалося виробництво паровозів, пароплавів; будувалися залізниці і суднохідні канали. Було відкрито електромагнетизм, винайдено телеграф, динамо-машину. Розвивалася хімічна промисловість. Однак тут не було таких революційних нововведень, якими характеризувався кінець XVIII ст. Це була радше стадія їх освоєння і розповсюдження.

Набагато значнішою за масштабами та глибиною була технічна революція кінця XIX — початку XX ст. Її серцевиною стала енергетика: перехід від пари та кам'яного вугілля до електричного струму і рідкого палива; освоєння засобів масового виробництва і передачі на далекі відстані електроенергії; використання її для приведення до дії машин у різних галузях, зв'язку й освітленні; бурхливий розвиток електротехніки (цю технічну революцію інколи називають “електротехнічною”). Електрифікація виробничих процесів і побуту відкривала нові можливості передачі і дроблення енергії, покращання умов праці, перетворення віддалених регіонів. Це був крок у здійсненні мрії людства — одержувати дешеву енергію нетрудомістким засобом. Іншим кроком на цьому шляху стало освоєння видобування та переробки нафти, одержання гами рідких нафтопродуктів і використання їх у двигунах внутрішнього згоряння. Це значно здешевило перевезення вантажів та пасажирів. Виникли нові види транспорту — автомобіль, літак. Вони не тільки революціонізували транспорт. Вони також дали поштовх до перебудови кількох суміжних галузей — металургії, машинобудування, хімії. Це, у свою чергу, підштовхнуло гірничу промисловість, розвідку, видобування, збагачення і переробку різних видів мінеральної сировини в багатьох країнах світу, підвищило цінність її запасів у колоніальних країнах. Згодом загострилася міждержавна конкуренція за контроль над покладами корисних копалин, яка часом призводила і досі призводить до військових спроб розв'язання протиріч.

Прогрес хімічної промисловості дав змогу організувати масове виробництво барвників, каталізаторів, ліків, мінеральних добрив. Застосування останніх у сільському господарстві разом із тракторами і набором вдосконалених сільгоспмашин та

агротехнічних прийомів стало основою технологічного перевороту в аграрному секторі. В результаті значно збільшилася врожайність основних сільськогосподарських культур і продуктивність худоби; підвищилася результативність праці в аграрному секторі економіки; вивільнилася з нього значна кількість робочих рук, яких конче потребувала промисловість.

Як і раніше, досягнення науки і техніки стали основою чергової військово-технічної революції. Як показала історія, саме військові потреби і замовлення виступали головними рушіями прогресу науки і техніки. Поява військової авіації і танків, створення потужного військово-морського флоту, нових видів вибухових речовин, отруйних газів, використання засобів радіозв'язку — все це значно збільшило силу і різноманітність способів знищення людей, сприяло посиленню гонки озброєнь і підготувало базу для Першої, а незабаром і Другої світових воєн. В тих війнах, як відомо, загинули десятки мільйонів людей і було нанесено величезний збиток економіці і культурі багатьох народів світу. Винаходи людського мозку, творення людських рук все більше повертали проти свого творця.

Радикальні зміни відбулися у формах організації суспільної праці. Місце ремісничих майстерень і мануфактур зайняли гіганти індустрії, тісно пов'язані між собою. Величезні масштаби технічних перетворень, що відбувалися, вимагали створення акціонерних товариств, а наприкінці XIX ст. — монополій. Усуспільнення праці досягло гігантських масштабів. Принципово змінилися роль і місце працівника у виробництві товарних цінностей і виробничих відносинах. Виникла потреба у кваліфікованому працівникові. З іншого боку, різко зросла чисельність вчених, інженерів, техніків, безпосередньо включених до процесу розробки, виробництва і використання складної техніки. Все це разом призвело до чергової революції в освіті. Внаслідок технологічних переворотів зросла продуктивність праці, здешевіло багато товарів (особливо у нових виробництвах), значно розширилася номенклатура товарів, покращилася їх якість. Відбулося загальне, хоча і нерівномірне, підвищення ефективності відтворення, рівня життя у розвинених країнах. Науково-технічний прогрес західної цивілізації змінив співвідношення цілей і засобів. Раніше виробництво було засобом, що забезпечував людське існування. Після XVIII ст. промислове виробництво із засобу перетворюється на ціль. Від його ефективності, рівня розвитку, від обсягу валового націо-

нального продукту залежить значущість держави у міжнародній ієрархічній системі, її здатність впливати на хід світових подій. Виробництво стало державним, цивілізаційним тотемом. Та цивілізація, яка домінує у сфері виробництва, нав'язує решті свою ідеологію і культуру як загальнолюдські.

Індустріальні технології змінили виробництво і спосіб життя мільярдів людей. Однак промисловий переворот створив і нові небезпечні протиріччя, яких не знали попередні епохи. Насамперед змінилося становище людини у технологічному процесі. Творець машинної техніки підкорювався машинному ритму, ставав частиною інтенсивного технологічного процесу, додатком до машини, особливо із розвитком поточного і конвеєрного виробництва. Різко збільшився технологічний та економічний розрив між тими галузями, регіонами, країнами і цивілізаціями, які пішли вперед в освоєнні машинних технологій, нових технологічних систем, і тими, які відстали. Могутність науки й ефективність індустріальних технологій були спрямовані насамперед на створення знарядь знищення людини і засобів захисту від них, на розвиток військово-промислового комплексу, що подібно раковій пухлині роз'їдало економіку і суспільство, породило масу війн і в решті-решт поставило людство на межу самознищення. Індустріальні технології призвели до зростаючого втягнення у виробництво природних ресурсів і багатократного забруднення довкілля. Біосфера поступово стала втрачати здатність до самовідтворення. Виникла реальна загроза глобальної екологічної катастрофи.

Для технологічних переворотів ХХ ст., епохи занепаду індустріального суспільства і зародження постіндустріального, притаманне дуже тісне переплетення двох головних рушійних сил оновлення матеріально-технічної бази суспільства — наукового інтелекту і його матеріалізації у нових поколіннях техніки. Це дало підставу вести мову про науково-технічний прогрес та його втілення у періодичних хвилях перетворень — науково-технічних революціях (НТР).

В історії ХХ ст. простежуються дві науково-технічні революції. Перша НТР розгорнулася у розвинених країнах світу у 50—60 рр. минулого століття. Треба зазначити, що її вихідну наукову базу було створено в результаті великих наукових відкриттів і винаходів кількома десятиліттями раніше. Її джерелом були видатні відкриття у фізиці (структури і ділення атомного ядра, що торувало шлях до керованої атомної

реакції; квантова теорія, яка заклала основи електроніки), а також у хімії, біології, технічних науках. Ця революція базувалася на трьох головних науково-технічних напрямках: освоєнні енергії атома, застосуванні радіоактивності у різних галузях техніки; квантовій електроніці, створенні лазерної техніки, електронних перетворювачів енергії; кібернетиці та обчислювальній техніці, створенні генерацій нових ЕОМ.

Однак це — лише верхівка айсберга науково-технічного перевороту. Для його реалізації потрібні були докорінні перетворення по всій його глибині, аж до самих підвалин. Були створені верстати з числовим програмним управлінням і оброблювальні центри, автоматичні лінії та автоматизовані системи управління виробництвом і підприємствами. Атомна енергетика почала доповнювати або тіснити теплову. Бурхливого розвитку набули синтетичні матеріали — синтетичні смоли, пластмаси, хімічні волокна. Освоєно реактивні двигуни, що призвело до перевороту в авіації. Найвищим науково-технічним досягненням ХХ ст. стало освоєння людиною космічного простору.

Варто зазначити, що на початку 1960-х рр. мало місце запекле суперництво між СРСР та США на предмет того, хто першим вирядить у космос людину. Тодішній партійний лідер М. Хрущов висловив бажання комуністичної влади довести, що “наші успіхи у космосі незаперечно свідчать про переваги соціалізму над капіталізмом”. Першим став Радянський Союз, який 12 квітня 1961 р. запустив на орбіту Землі корабель, пілотований Ю. Гагаріним. Тодішній президент Сполучених Штатів Дж. Кеннеді, аби підсолодити своєму народові гірку пігулку — поразку у космічних перегонях, заявив, що американці зовсім і не прагнули першими потрапити у космос, а головною метою державної політики було забезпечити націю телевізорами, що і вдалося. За часів Дж. Кеннеді телевізор з’явився у кожній американській домівці. Водночас у країні — батьківщині першого космонавта, телевізор був предметом розкошу, тобто недоступним, для переважаючої частини населення ще дуже довгий час. Цей епізод демонструє життєві пріоритети двох систем: розвинений капіталізм, виявляється, орієнтувався на добробут людей, а соціалізм — на безумовне верховенство інтересів держави. І ще: технічний прогрес став широко запроваджуватися у побуті (у різних країнах — різною мірою).

Значними були успіхи хімії. Вони виявилися у відкритті нових шляхів цілеспрямованого впливу на структуру речовини, синтезі матеріалів із заздалегідь завданими властивостями, відкритті гербіцидів і пестицидів тощо. Розвиток хімії поєднувався з досягненнями біологічних та медичних наук. У 1953 р. було з'ясовано структуру молекули ДНК, у 1961 — структуру генетичного коду. Одним із засобів практичного застосування цих відкриттів стала можливість на 100 % точно ідентифікувати людину (зокрема, розв'язувати питання щодо встановлення батьківства). Створювалися вітамінна і мікробіологічна промисловість, широкого впровадження набули антибіотики¹, які допомагали рятувати життя людей. Варто нагадати, що у XIX ст. від післяопераційної гангрени вмирав кожен третій прооперований, а при пологах — кожна четверта породілля. Застосування антибіотиків значно зменшило цю сумну статистику.

Водночас досягнення науково-технічного прогресу активно використовувалися у військовій сфері. Створення атомної і термоядерної зброї величезної руйнівної сили, ракетних засобів їх доставки у будь-яку точку земної кулі, потаємна робота над хімічною і бактеріологічною зброєю, створення нових поколінь літаків, гелікоптерів, танків, артилерії, автоматичної стрілецької зброї, досконаліших класів військових кораблів, атомних підводних човнів — усі ці досягнення військово-технічної революції середини XX ст. поставили людство на межу самознищення. Гонка озброєнь перейшла розумні рамки: подальше накопичення смертоносної зброї втратило сенс, оскільки застосування її, навіть через фатальну випадковість або чийсь злочинну авантюру могло закінчитися знищенням усього живого на Землі. Тільки атомної зброї було накопичено таку кількість, якої б вистачило для того, щоб одинадцять разів висадити в повітря Земну кулю. Навіть, якщо б не залишилося людей, ракети, наведені на певні об'єкти, злітали б самі, реагуючи на підвищення рівня радіації. Якщо б Земля уціліла, настала б “ядерна зима” — з повною зміною клімату, освітлення, складу повітря, ґрунту і взагалі оточуючого середовища, не придатного для чогось живого. Цей прогноз теж було зроблено науковцями, а не фантастами.

---

¹ Першим антибіотиком був пеніцилін, винайдений у 1928 р. О. Флемінгом, за що науковцю було присуджено Нобелівську премію.

У 1970-х рр. у світі вибухнуло відразу кілька криз: технологічна, енергетична, екологічна, економічна, соціальна. Матеріальною основою подолання їх стала друга НТР. Вона розгорнулася в останній чверті ХХ ст. і ознаменувала початок переходу до постіндустріального технологічного способу виробництва. Її ядром стали мікроелектроніка, біотехнологія, інформатика. Створення інтегральних схем відкрило шлях для мікропроцесорної техніки, мініатюризації і підвищення автономності технічних систем у всіх галузях господарства, ресурсозбереження. Можливість дешифрувати і змінити структуру спадкової речовини методами генної інженерії відкрило небувалі можливості. У 1995 р. відбулося перше клонування живої істоти (вівця Доллі). Щоправда, в багатьох країнах клонування заборонено. У 2002 р. повністю розшифровано геном людини. Нові інформаційні технології відкривають небачені можливості у всіх сферах людської діяльності. Базові напрями другої НТР виступають фундаментом якісних змін виробничої технології, відкриваючи шлях комплексній автоматизації.

Закінчується вік заліза, що панувало як основний конструкційний матеріал протягом майже трьох тисячоліть. Пріоритет віддається матеріалам, які мають задані властивості — композитам, кераміці, пластмасам і синтетичним смолам, а також виробам з металевих порошків. Опановуються принципово нові технології — геотехнології під час видобування сировини, маловідходні та безвідходні при її переробці, мембранні, плазмені, лазерні, електроімпульсні. Прикладом можливого застосування останніх є резонансна електроімпульсна комп'ютерна — через Інтернет — діагностика людей. Пацієнту достатньо взяти до рук два невеличких циліндра, з'єднаних із комп'ютером, і невдовзі одержати відомості про стан свого здоров'я. Зазначені технології дають змогу набагато менше витратити матеріалів та енергії, протягом меншого часу одержувати кінцевий продукт, уникати певних проміжних витратних операцій та процесів.

Докорінні зміни відбуваються у техніці зв'язку і транспорту. Волоконно-оптичні лінії зв'язку, космічний, факсимільний, стільниковий зв'язок викликали справжній переворот у цій сфері. Низка принципів новачій створюється на транспорті. Це, наприклад, судна на повітряній подушці, електромобілі і т. ін. Однак ці новачії запроваджуються повільно. Транспорт-

на революція запізнюється. А це призводить — разом із зростанням дорожнечі нафтопродуктів — до відносного подорожчання транспортних послуг. Насиченість великих міст автомобілями вже перевищила раціональні межі. Зростання цін на нафту і нафтопродукти тягне за собою подорожчання усього набору товарів і послуг, необхідних для життєзабезпечення людини.

У сільському господарстві після першої “зеленої революції” починається друга. На перший план в ній висуваються насамперед виробництво екологічно чистого продовольства з використанням методів біотехнології а також використання інтенсивних технологій, які забезпечують програмовані врожаї. Але ці та інші досягнення другої НТР в аграрному секторі поширюються досить повільно. Мільйони людей у країнах, що розвиваються, щорічно вмирають від недоїдання.

Друга НТР зумовила радикальні зміни у формах організації виробництва. Місце гігантів займають малі і середні підприємства із виробництвом, яке гнучко програмується і швидко перебудовується. Такі підприємства, виходячи зі своїх інтересів, об’єднуються у “м’які” інтеграційні форми — консорціуми, асоціації, багатогалузеві фінансово-промислові групи. Це полегшує реакцію на зміни на ринку, зменшує накладні витрати. Малий та середній бізнес у Японії, Італії, Іспанії, Франції та інших країнах виробляє більше половини валового національного продукту, забезпечує додаткові робочі місця, характеризується швидкою реакцією на інновації.

Головною відмінністю другої НТР ХХ ст. стала комп’ютеризація. Перший у світі “комп’ютер” було винайдено і зібрано у 1943 р. у Великій Британії для дешифрування німецьких секретних кодів. Тоді електронно-обчислювальна машина являла собою велику кімнату або навіть кілька кімнат з великим штатом співробітників, які її обслуговували. У 1946 р. у Філадельфії було зібрано комп’ютер, який важив 30 тонн, займав площу з гімнастичний зал і споживав дуже багато енергії: коли машину вмикали, в місті миготіло світло. Перший комп’ютер для комерційного використання було випущено у 1951 р. У 1971 р. фірмою “Інтел” було випущено перший мікропроцесор¹. На середину 2005 р. найбільш досконалий комп’ютер

¹ Мікросхема, призначена для забезпечення програмного управління роботою решти електронних пристроїв через набір команд.

зроблено у США. Він здатен виконувати 70,7 трильйона операцій за секунду. Ера персональних комп'ютерів настала з початку 1980-х рр. Перший ПК випустила американська компанія IBM, а Microsoft зайнялася програмним забезпеченням. Незабаром до апаратної конфігурації додалося підключення мережі. Роком народження Інтернету вважається 1969-й. Для того, аби вчені, які працювали в інтересах військових сил США¹, могли зв'язатися між собою через комп'ютер, було створено мережу ARPANET, яка складалася з двох терміналів у Стенфордї і Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі. Пізніше державний науковий фонд, застосувавши ту ж технологію, створив мережу з більшою пропускнуою можливістю, що й досі є основою існування Інтернету. Із зростанням комерціалізації мережі ARPANET злилася із Інтернетом². В оцінках значення цього винаходу — широкий спектр думок: від переконання, що

¹ Відомий американський дослідник інформаційного суспільства М. Кастельс пише, що Інтернет бере походження від сміливої схеми, яка народилася в уяві технологічних бійців Advanced Research Project Agency Міністерства оборони США, які прагнули зашкодити радянському захвату або руйнуванню американської системи комунікацій в разі ядерної війни. Він бачить у цьому варіант маоїстської тактики розсіювання партизанських сил на великому просторі, щоб протидіяти ворожій силі за рахунок маневрування. Результатом стала архітектура мережі, яка не могла контролюватися з певного центру і складалася з тисяч автономних комп'ютерних мереж, що мали незліченні шляхи зв'язку, які обходили електронні перешкоди.

² Протягом тривалого часу Інтернет розвивався як мережа, яка наповнювалася величезним обсягом спеціалізованої інформації, доступної більш-менш обмеженому колу фахівців-комп'ютерників, інженерів та науковців, здатних розібратися у її достатньо складних особливостях. Важливе значення мала поява Всесвітньої Мережі (World Wide Web). Наприкінці 1980-х років співробітник Європейського Центру ядерних досліджень (CERN) у Женеві Т. Бернес-Лі висунув ідею створення гіпертекстового мережевого середовища, спочатку для спілкування між географічно віддаленими групами фізиків-ядерників. Однак під час розробки цієї ідеї виникла система, відома нині як Всесвітня Мережа. Робота над нею закінчилася навесні 1991 р., а 17 травня того ж року, коли на центральних комп'ютерах CERN була встановлена кінцева версія веб-сервера, почалася практична реалізація цієї системи. Її “дружній інтерфейс”, зрозумілий і зручний для пересічного користувача, відкриває шлях до проникнення Інтернету в життя сотень мільйонів людей. Власне, було відкрито нову сторінку в історії людства.

це — “диявольська мережа”, до впевненості, що нарешті здійснилася мрія людства: багатоміліардні знання стали загальнодоступними. У 2004 р. розпочато сканування для Інтернету 50 млн томів книг, виданих протягом останніх семи століть, які знаходяться у найбільших бібліотеках США і Великої Британії. У тому ж 2004 р. у Сполучених Штатах висунуто державну програму забезпечення Інтернетом кожної американської родини. В наш час усе більше професій не можуть бути реалізовані без застосування комп’ютерів. Тому так важливо активно впроваджувати опанування ними підростаючих поколінь.

Разом із тим комп’ютеризація створює чимало проблем. Зокрема, дослідники стурбовані поширенням нової хвороби — комп’ютероманії, що є особливо небезпечною у юному віці. Дослідження, здійсненні у 2001 р. в Японії, свідчать, що в дітей, які впродовж багатьох годин знаходяться у комп’ютерному просторі, розвиваються тільки ті частини головного мозку, що відповідають за формування зорових образів та руху. В той час як лобні доли, відповідальні за навчання і пам’ять, майже не розвиваються. Разом із тим комп’ютеризація та інформатизація суттєво впливає на освітню систему, про що йдеться у відповідному розділі. За результатами інших досліджень виявлено, що у людини, яка працювала за комп’ютером протягом 8—12 годин на добу, наприкінці роботи спостерігається дуже інтенсивний ефект Кірліана (фотографічно зафіксоване випромінювання пальців). Це свідчить про значну втрату людиною енергії. Водночас помічено відчутне зниження імунітету. У психологічному плані захоплення комп’ютером у молодих порушує здатність до соціалізації. Віртуальна реальність замінює реальне життя, в якому особа не може нормально себе почувати, налагоджувати контакти з оточенням, адекватно оцінювати ситуації, що виникають. Зокрема, за спостереженнями психологів, у молодого покоління сформувався надто легке ставлення до смерті.

Характеризуючи в цілому результати двох науково-технічних революцій минулого століття, можна зазначити, що насамперед відбулася інтеграція двох, раніше в основному самостійних, хоча й тісно взаємодіючих елементів прогресу — наукового і технічного — у єдиний потік науково-технічного прогресу. Це помітно прискорило темпи перетворень, але й мало свої негативні риси, що виявилось у технологічній кризі ХХ ст.

(військова небезпека, екологічна криза, загроза техногенних катастроф, психологічні впливи на людину тощо). Важливо також підкреслити, що розширилася сфера ефективного застосування значних нововведень. На сучасну науково-технічну базу переведено практично всі галузі матеріального виробництва і невиробничої сфери. Розвиток електронної побутової техніки і мережі телекомунікацій змінили побут, дали змогу підключити багато родин у розвинених країнах до світового інформаційного простору. З іншого боку, інформація поступово набуває все більш важливої ролі у зростанні матеріального виробництва, ніж традиційні енергія та сировина. За розрахунками фахівців, подвоєння обсягу виробництва споживчих товарів зараз потребує збільшення інформації, яка забезпечує таке зростання, у 4 рази. А для забезпечення зростання випуску продукції у 10 разів, необхідне споживання цієї інформації має зрости у 100 разів. Спостерігається “обвальне” нарощування знань: період подвоєння обсягу наукової інформації і знань протягом останніх 40 років скоротився з 15 до 2 років і демонструє тенденцію до подальшого скорочення. Разом із тим безперервно скорочується час між появою нових наукових знань та їх використанням у інженерно-конструкторських розробках.

Науково-технічні революції привели до радикальних змін щодо рівня та форм організації виробництва, його спеціалізації, диверсифікації¹, концентрації та інтеграції. Перша НТР ХХ ст. прискорила процес концентрації та інтернаціоналізації виробництва, сприяла формуванню мережі потужних науково-технічних монополій і транснаціональних компаній. Однак світова технологічна криза висвітлила небезпеку монополізму для базисних інновацій і дала поштовх деконцентрації виробництва (приклад — розділення компанії Б. Гейтса), а також розвитку малого бізнесу.

Перша НТР і наступна військово-технічна революція мали наслідком створення такої страшної зброї масового знищення,

---

¹ *Диверсифікація* (від лат. *diversus* — різний і *facere* — робити). У даному контексті можливі такі пояснення цього поняття: 1) урізноманітнення, різносторонній розвиток; 2) проникнення спеціалізованих фірм (промислових, транспортних, будівельних) до інших галузей виробництва, сфери послуг та ін., в результаті чого — виникнення багатогалузевих комплексів; 3) розширення асортименту виробів і видів послуг, що надаються.

що стали очевидними безглуздість і надзвичайна небезпека її застосування. Вперше за тисячоліття були свідомо визначені межі науково-технічного прогресу в цій галузі (наприклад, це стосується клонування людини), а деякі класи озброєнь за взаємною згодою підлягають обмеженню або знищенню (біологічна, бактеріологічна, хімічна, ядерна зброя). Таким чином, потреби військової сфери перестають бути головним імпульсом науково-технічного прогресу, натомість такий імпульс створює потреба виживання людства. Перша НТР стала основою тривалого періоду високих темпів економічного піднесення на базі масового використання у виробництві новітніх ідей і технологій, а також порівняно дешевих природних ресурсів. Для другої НТР притаманний перехід до ресурсозбереження, екологічно чистих технологій. Фахівці висловлюють думку, що друга НТР вичерпає свій потенціал у 10—20-ті роки ХХІ ст.

На відміну від природничих, суспільні і гуманітарні науки у ХХ ст. переживали (і нині переживають) серйозну кризу. Людство так і не винайшло універсальної економічної і соціальної моделі суспільства, що викликало в світі болючі кризи. Існуючі економічні теорії не досконалі. Водночас застосування класових соціальних теорій призвело до глобальних катастроф: світових війн, революцій, тривалого перебування при владі тиранів, таких як Сталін, Гітлер, Мао Цзедун, Пол Пот. Філософська думка у ХХ ст. збагатилася теорією екзистенціалізму. Однак у результаті практичних експериментів зазнали поразки ніцшеанська і марксистська філософські теорії — відповідно “сильної особистості” і “діалектичного матеріалізму”.

Головним результатом НТР ХХ ст. є якісна зміна самого уявлення про технічний прогрес. Раніше воно було пов'язане переважно з інвестиціями в нову техніку і зростанням важкої промисловості. В сучасній інноваційній економіці НТП виступає як процес безперервних структурних зсувів як на рівні окремих виробництв, так і на рівні галузі, сфери, усієї економіки, при головній тенденції зниження частки важкої промисловості. Відбувається переміщення капіталів і робочої сили із сировинної, паливно-енергетичної і важкої промисловості у виробництво товарів і послуг для населення. Нові потреби клієнтів, зміни у вподобаннях і у способі життя, розвиток самої людини дають пріоритет то одній, то іншій галузі і моделі,

перебудовують усі зв'язки між виробниками, які кооперуються, змушують їх пускати в хід досягнення сотень наук.

У ХХ ст. сукупний випуск товарів та послуг був значно більшим, ніж їх кумулятивне виробництво за увесь попередній період знаної історії людства. Протягом 1900—2000 рр. світовий ВВП зростав із середньорічним темпом у 3 % (а з урахуванням появи нових виробів і покращання якості продукції — 3,7 % на рік). Це дозволяє говорити про 19-разове зростання ВВП за століття в абсолютних розмірах. Хоча протягом минулого століття спостерігався значний приріст населення (і працівників), лише частину зафіксованого зростання світового ВВП можна вважати його результатом. Загальне зростання виробництва значно перевершує збільшення населення, що забезпечило майже 5-разове зростання середньодушового ВВП протягом ХХ ст. Якщо ж взяти до уваги зменшення річного фонду робочого часу¹ (тривалості робочого тижня), то успіхи виробництва є ще значнішими

Звичайно, рушієм значних змін сучасного світу була капіталістична гонитва за прибутками і додатковою вартістю. Але величезне зростання середньодушового ВВП свідчить також про вирішальну роль, яку відіграв технічний прогрес у розвитку світової економіки ХХ ст. Технічний розвиток несказанно прискорився. Причини такого значного прискорення технічного прогресу до кінця ще не розкриті. Це стосується насамперед проривних винаходів (на зразок двигуна внутрішнього згоряння) на противагу інноваціям, які поступово покращують наявну технологію. Однак для неухильного підвищення продуктивності усіх факторів важливими є обидва типи. Не зважаючи на численні дослідження, поки ще немає загальноновизнаної теорії, яка б пояснювала появу великих технологічних проривів (або “макровинаходів”). Однак наявність правових інститутів, які дають змогу новаторам одержати зиск (“квзіренту”) від своїх винаходів, наприклад патентного права, а також широкомасштабних і ефективно функціонуючих ринків, що збільшують цю вигоду, безумовно, сприяє інноваційній діяльності.

Неабияку роль відіграють також рівень освіти і комунікаційна інфраструктура — як у появі нових винаходів, так і у

---

¹ Після 1870 р. робочий час в середньому на одного працюючого скоротився, наприклад у Західній Європі, вдвічі.

здатності сприйняти технології, які знайшли застосування деінде (“дифузія технологій”). З розвитком своєї економіки країни, як правило, прагнуть інституювати процес інновацій, створюючи різні дослідницькі центри (державні і приватні) і збільшуючи витрати на науково-дослідні розробки. Хоча це явно збільшує кількість “мікровинаходів”, вплив цих факторів на появу “макровинаходів” залишається незрозумілими.

В історичному плані підвищення сукупної продуктивності факторів, прийняте мірилом технічного прогресу, збіглося з поглибленням розподілу праці і спеціалізацією виробництва. Це збільшило значення ринків, які полегшують обмін товарами і послугами між спеціалізованими виробничими одиницями. У свою чергу технічний прогрес у засобах зв’язку і транспорту, забезпечуючи скорочення трансакційних витрат, сприяв розподілу праці і розширенню ринків. Полегшуючи обмін товарами, які втілюють технічний прогрес, ринки також відіграють важливу роль у дифузії технології від найбільш передових економік до економік, які йдуть шляхом наздоганяючого розвитку.

Сьогоднішня технологічна революція має свої відмінні особливості, які визначають її унікальність в історії сучасного світу. Ці особливості полягають у тому, що інформаційні технології та Інтернет являють собою, за влучним виразом американських дослідників Ст. Делонга і Дж. Зусмана, “інструменти мислення, які збільшують інтелектуальні можливості людини точно так, як технології промислової революції збільшили її мускульну силу”. Справді, під впливом інформаційних технологій виникає “нова економіка”, у якій найважливішим активом виявляються інтелект, інформація, знання, тобто формується економіка постіндустріального суспільства.

Науково-технічний прогрес вітається тими, хто може користуватися його благами. Проте є люди, які не можуть або не хочуть цього внаслідок свого матеріального стану або негнучкості. Як на рівні тих чи інших країн, так і на рівні особистостей, для таких можлива перспектива — перетворення на “другий сорт” в постіндустріальному суспільстві. Слід мати на увазі, що наприкінці ХХ ст. посилюється такий психологічний феномен, як “ноофобія” (буквально “побоювання нового”). У людей це пов’язано з високим рівнем гормону стресу — глюкокортикоїда. Ті, хто страждає від неї, як свідчать спостереження дослідників з Чиказького університету, живуть в середньому на

десять років менше, ніж екстраверти, які цікавляться усім новим.

Зрозуміло, що з віком людина втрачає частину своїх адаптивних здібностей, особливо тих, що стосуються пристосування до змін. А зміни відбуваються з небаченою швидкістю. Старша генерація не могла навіть собі уявити, що технології здатні розвиватися так швидко. З різними поколіннями людей важко говорити про одні й ті самі технології, наприклад про комп'ютерні. Багато хто із 60-річних людей не можуть навіть доторкнутися до ПК і ставляться до них як до чогось екстраординарного, в той час, як нові генерації просто не можуть уявити собі життя без них. Технології розвиваються так швидко, що покоління розмовляють різними мовами. У них різне ставлення до багатьох речей і явищ, різне розуміння минулого, сучасного і майбутнього.

Протиріччя між поколіннями були і будуть завжди. Проте вони надто загострюються за умов кризового стану суспільства. Особливо це стосується суспільств із перехідною економікою. Для таких суспільств (а до них належать всі посткомуністичні країни) є дві можливості: або суспільство виробить адекватну, раціональну модель свого буття, свого майбутнього і на базі консолідації основних соціальних сил докладе максимум енергії для його досягнення, або воно поступово самоізолюється і переживе нові соціальні потрясіння з можливим тоталітарним реваншем. Треба усвідомлювати, що базис сучасного цивілізованого суспільства неможливо створити без однієї фундаментальної умови — стрімкого, випереджального розвитку науково-технічного потенціалу і заснованих на ньому промисловості, сільського господарства та сфери послуг. Система розвинених, всеохоплюючих високих технологій, які лежать в основі усіх видів сучасної суспільно значимої діяльності (від виробництва до побуту, від оборони до культури), має бути домінуючим елементом моделі майбутнього країни. Це має стати консолідуючою ідеєю суспільства, яке не бажає опинитися, як нині кажуть, “на випаленій землі”, тобто у безнадійній ситуації з погляду на науково-технічний, економічний, соціальний, культурний прогрес. Можливі скептичні зауваження, що в таких країнах питання побудови суспільства високих технологій не є актуальним, бо наявна безліч інших проблем. Насправді ж джерело наявних лих і труднощів полягає у тому, що деякі

посткомуністичні країни стали на шлях соціальних перетворень, не виробивши моделі майбутнього.

Досвід історії нового і новітнього часів свідчить, що *вихід кожної країни з важкого економічного і соціального становища* полягає у переході до більш високого рівня технологізації та інформатизації суспільства. Так Японія, здійснюючи реформу Мейдзі-ісін у 1868 р., відмовилася від традиційних технологій, приступила до побудови економіки на основі найпередовішої для того часу технології і вже до початку ХХ ст. стала однією з розвинених індустріальних країн. Після Другої світової війни, не зважаючи на поразку, Японія до середини 60-х років закінчила відбудовний період і прийняла історичне рішення: зробити потужний ривок у напрямку постіндустріального суспільства. Не дивлячись на те, що не всі настанови японської програми були реалізовані, сам рух у цьому напрямку зробив Японію другою індустріальною державою¹ і однією з могутніх фінансових держав світу.

Інший приклад — Німеччина, яка після Другої світової війни спочатку відтворила свій технологічний потенціал і зробила ривок до четвертого технологічного укладу, а потім, у 1980-ті, з деяким запізненням перейшла до нарощування п'ятого технологічного рівня і почала успішно конкурувати в економічній, технологічній і фінансовій могутності із США та Японією.

Ще більше місце технології і технологічні інновації займають у житті США. Вирішальне значення тут має підтримка держави, яка вкладає гігантські кошти у розвиток науки і запровадження високих технологій. У цій країні на науку витрачається щорічно понад 1000 доларів на душу населення. Для порівняння: у Японії — понад 800, у Фінляндії — 800². Умовно кажучи, США — найбільш наукова держава світу. Підтвердженням може бути число лауреатів Нобелівської премії. На 2003 р. їх було у США — 276, Великій Британії — 103, Німеччині — 76, Франції — 49, Швеції — 30, Швейцарії — 22, СРСР (у тому числі Росії) — 19, Нідерландах — 15, Італії — 14. Зви-

¹ На середину першого десятиріччя ХХІ ст. стан японських справ стосовно цього дещо погіршився. Докладніше про це — у розділі про тенденції розвитку незахідного світу.

² В Україні на науку щорічно витрачається 11 доларів на душу населення на рік і тільки 16 % нових наукових розробок впроваджується.

чайно, першість Сполучених Штатів багато в чому зумовлена припливом талантів з усіх регіонів світу. Як зазначив відомий американський політолог З. Бжезинський: “Америка збрала інтелект з усього світу і примусила його працювати на свою міць”.

Ще один приклад — Арабські Емірати. Емірат Дубай, найбільш розвинений в економічному плані, відомий як один із найбільших постачальників нафти. Однак могутність Дубая базується не на одержанні ним 500 млрд доларів у рік від продажу нафти, а на тому, що ці надходження витрачаються на розвиток індустріальних структур, що спираються на технології четвертого і п'ятого рівнів. В наш час навколо космополітичного фінансового центру — міста Дубай — створюється сучасна індустріальна зона, заснована на використанні передових технологій. Мета полягає у тому, аби до періоду, коли нафтові ресурси Дубаю виявляться вичерпаними, країна змогла забезпечити собі високий рівень добробуту.

Як свідчить досвід історії сучасного світу, основою ефективного економічного розвитку виступає єдність науки, виробництва і комерції. В основі цієї єдності лежить саме наука, що в найбільш розвинених країнах світу забезпечує від 65 до 80 % зростання національного багатства. Проте в більшості посткомуністичних країн, особливо це стосується Росії та України, наука занепадає. Держави не в змозі надати достатнє фінансування. Правлячі еліти, представлені у владних колах, насамперед у парламентах, не зацікавлені в тому, аби перекидати фінансові потоки на її підтримку і належний розвиток. Дійсно, від початку 90-х років минулого століття в країнах СНД склалися три групи бізнесових еліт. Перша — так звана “сировинна”, тобто її представники живляться за рахунок викачування з вітчизняних надр сировини, первинної її обробки і продажу за кордон. Їм не потрібні новітні наукові розробки. Шахтарі продовжують використовувати устаткування і обладнання 30-х років минулого століття. Друга — торгово-фінансова. У цій галузі були використані напрацювання західних країн і зацікавленості у розвитку науки також немає. Частково могла б бути зацікавленою третя група — “виробничників”. Але здебільшого для своїх підприємств вони задовольняються закупівлею закордонних технологічних ліній у кращому випадку. Засоби масової інформації свідомо або несвідомо показують сучасний

стан вітчизняної науки в образі інтелігентного старця з простягнутою рукою, який, начебто, своїми скаргами і проханнями намагається одержати більше від небагатого державного бюджету. Насправді ж саме потужний розвиток науково-технічного потенціалу зміг би зробити заможнішими і країни, і їхнє населення.

Економіка будь-якої країни нагадує багатошаровий пиріг. При цьому один шар є провідним, другий поступово втрачає силу і витісняється, третій зароджується і висуває свої претензії пізніше, четвертий являє собою реліктові уклади, які переважали в далекому минулому і з тієї чи іншої причини затрималися до наших днів. Така пульсація національного технологічного простору у часі. Нерівномірність спостерігається і у *глобальному технологічному просторі*. То одна, то інша країна стає лідером технологічного прориву, що надає їй можливість панувати в цьому середовищі, реалізувати у великому масштабі світову технологічну квазіренту. Інші йдуть за лідером, у другому ешелоні, орієнтуються на вже засвоєні принципово нові технології, що пов'язано з меншим ризиком, проте і з меншим прибутком. Треті плентаються у хвості, знаходяться на периферії технологічних перегонів, користуються засвоєними іншими досягненнями і використовують застарілі технології, які приносять збитки (технологічну від'ємну квазіренту). Насамкінець, існують аутсайдери, які стоять осторонь від технологічних перегонів, спираються на реліктові технологічні уклади і є об'єктами експлуатації.

Конкурентоспроможність локальних цивілізацій, а також національних економік на всесвітньому ринку визначається наявним в них науково-технічним потенціалом і ефективністю його використання. Слід вказати на тривожну тенденцію: протягом століття розрив між найбільш технологічно розвиненою (північноамериканською) і найбільш відсталою (африканською) цивілізаціями збільшився¹. Це свідчить про те, що науково-технічні досягнення індустріальної епохи монополізувалися західною цивілізацією, яка використала свою технологічну зверхність переважно для експлуатації цивілізацій, які відстали у своєму розвитку.

---

¹ Лише один показник: у Нью-Йорку більше телефонних номерів, ніж у всій Африці.

Різні країни і навіть цивілізації на шляху до постіндустріального суспільства сходять по “технологічних сходах”, як про це пише відомий американський науковець Д. Белл у своїй книзі “Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування”. На цьому шляху він окреслює такі сходинки: 1) ресурсна база (сільське господарство і гірничовидобувна промисловість); 2) легка промисловість (текстильна, взуттєва та ін.); 3) важка промисловість (металургія, суднобудування, автомобілебудування, машинобудування); 4) високі технології (вимірювальні прилади, оптика, мікроелектроніка, комп’ютери, телекомунікації); 5) галузі, які базуються на наукових досягненнях майбутнього — на біотехнології, матеріалознавстві, космічних дослідженнях і т. ін.

На вищих сходинках нині перебувають Сполучені Штати, Японія, Західна Європа (особливо Німеччина). СРСР зробив ривок в індустріалізації, але тепер колишні його частини, серед яких — і Україна, користуючись метафорою Д. Белла, спускаються донизу технологічними сходами.

У перспективі ХХІ ст. можливі два крайніх варіанти розвитку глобального технологічного простору. Один з них — це продовження теперішніх тенденцій його монополізації групою розвинених цивілізації і ТНК із поглибленням технологічної прірви між авангардними і відсталими (а то й деградуючими) країнами і цивілізаціями. Цей шлях провіщає глобальну катастрофу, яка відбудеться рано чи пізно. Другий варіант — поступовий перехід до відносин партнерства із скорочення технологічного розриву, підтягування відстаючих, забезпечення для них гідного місця у світовому просторі, можливостей великомасштабного засвоєння прогресивних, високих технологій.

У сучасному технологічному просторі треба визначити власне місце, як на державному, так і на особистому рівні. Факт залишається фактом: колишній СРСР “не вписався” у дві науково-технічні революції, які потягли за собою серйозні трансформації у житті суспільства і в житті окремої, приватної людини. Коли світ давно вже став іншим, споживацьким, інформаційним, давно вже є залежним від Інтернету, радянський народ все ще варив сталь і виробляв танки, готуючись до “минулої” війни. Тепер пострадянські країни, хоч і не всі, усвідомили, що знову треба наздоганяти, перестрибуючи через дві-три сходинки. Тільки на цей раз все виглядає зовсім по-іншому, ніж

раніше. Радянський Союз великою кров'ю, злиденністю, таборами заплатив за перетворення з аграрного в індустріальний. І вийшло набагато гірше, ніж могло б бути. Тепер колишнім радянським республікам треба з індустріальних і аграрно-індустріальних перетворитися у постіндустріальні. Інакше просто не перейти до сучасності. Однак потрапити до цього сучасного світу старим методом “бурі і натиску” неможливо. Сьогодні держава ніяк не може протриматися будівництвом заводів-гігантів для виробництва чогось залізного. Не можна також просто завезти електронну техніку з-за кордону. Бо сама по собі технологія нічого не вирішує, — необхідні особистість, культура, політична система нового суспільства.

З іншого боку, слід зазначити, що частина колишніх республік СРСР, серед яких особливе місце посідала Україна, мали розвинену технологічну базу, яка відповідала четвертому і частково п'ятому (в галузі ВПК) укладу. Науково-технологічний комплекс СРСР (особливо ВПК) являв собою єдине ціле і був зорієнтований на державні замовлення і внутрішній ринок. Коли в основному було згорнуто держзамовлення і фінансування інновацій багаторазово скоротилося або було припинено, а внутрішнім ринком високотехнологічної продукції заволоділи іноземні монополії і ТНК, науково-технічна база країн СНД виявилася підірваною і відкинута на десятиріччя назад. Це стало найважливішим фактором втрати конкурентоспроможності продукції, поглиблення і затягування безпрецедентної за своїми масштабами для мирного часу економічної кризи.

У трясовині кризи опинилася економіка, підприємства, заводи і фабрики, які сформувалися ще в індустріальний період. Разом із тим залишається в тіні принципова відмінність самих основ матеріального виробництва сучасної епохи (що утвердилися глобально вже на початку 70-х років ХХ ст.) і виробництва попередньої епохи індустріалізму, яка ще панує на терені колишнього СРСР. Це не тільки віддзеркалює існуючу дезорієнтацію більшості нашого населення, а й закріплює її, що є дуже небезпечним і для економіки, і для самої демократії. Треба визнати, що навіть дуже освічені люди нашого суспільства не розуміють ані основ змін, які відбулися у виробництві і у суспільстві Заходу, ані тих шляхів і засобів, якими вони здійснювалися. Тільки сприйнявши позитивні й негативні уроки, можна торувати майбутні шляхи.

Література

Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социальноэкономические последствия: Пер. с англ. — М., 1990.

Вайнштейн Г. От новых технологий к “новой экономике” // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2002. — № 10.

Васильчук Ю.А. Эпоха НТР: новые основы массового производства и общества // *Полис.* — 1996. — № 2.

Кириллин В.А. Страницы истории науки и техники. — 2-е изд. — М., 1989.

Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. — М., 2002.

Лукьянец В.С., Соболев О.Н. Гуманитарная революция // *Практ. философия.* — 2004. — № 3.

Мионов В.Б. Техника и человек. Историко-культурный аспект. — М., 1988.

Назаретян А. Технология и психология: к концепции эволюционных кризисов // *Общественные науки и современность.* — 1993. — № 3.

Орлова Т.В. Культура і суспільство Європи в епоху наукової революції. — К., 2000.

Орлова Т.В. Наукова революція // *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002. — С. 258—260.

Орлова Т.В. Промислова революція // *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002. — С. 309—311.

Романовская Т. Наука XIX—XX в. в контексте истории культуры. — М., 1995.

Тоффлер Е. Третья хвиля: Пер. з англ. — К., 2000.

Яковец Ю.В. Эпохальные инновации XXI века. — М., 2004.

Яковлев В.А. Инновации в науке. — М., 1997.

Лекція 4

ЗРОСТАННЯ РОЛІ ОСВІТИ: НАЦІОНАЛЬНІ І ОСОБИСТІСНІ АСПЕКТИ

Стан освіти в доіндустріальному суспільстві. Впливи індустріалізму на зміни у системах навчання і виховання. Чи була радянська система освіти найкращою? Тенденції розвитку сучасного світового освітнього простору: стан справ у країнах розвинених і таких, що розвиваються. Завдання, які висувуються “ новою економікою ” і глобалізацією. Значення людського капіталу. Підходи до модернізації освіти у XXI ст.: американський і європейський варіанти. Стан освітньої системи на пострадянському просторі.

Теоретики педагогіки визначають *освіту* як процес засвоєння знань, навчання, а також сукупність знань, здобутих у результаті систематичного навчання. Основний шлях одержання освіти — навчання у системі різних навчальних закладів, у зв'язку з чим прийнято говорити про систему освіти. При цьому не виключається значимість самоосвіти для засвоєння знань та інтелектуального розвитку людини. Побудова системи освіти, як загальної, так і спеціальної, визначається, як правило, соціально-політичними спрямуваннями суспільства і його ціннісними орієнтаціями.

Освіта є засобом прилучення до способу життя і способу дії суспільства, тобто до його культури в широкому розумінні сло-

ва. Дитина, а потім молода людина повинні підготуватися до тих станів і ролей, які чекають на них у дорослому житті. Найголовнішою кінцевою метою будь-якої системи освіти є відтворення.

На доіндустріальному етапі, у більшості традиційних суспільств — африканських, індійських, меланезійських та інших ця мета представляється єдиною. Культура тут передавалася шляхом прикладу, імітації жестів, прилучення до вірувань, а не на уроках, проведених фахівцями. Суспільна група насамперед піклувалася про свою сталість: стабільність своєї структури (суспільного ладу), своїх механізмів (економіки), самосвідомості (релігії і культури у вузькому сенсі).

Такий тип освіти цілком відповідав вузькості і стабільності груп, їхньої відносної замкнутості. Проте в результаті розширення зовнішніх зв'язків і прискорення внутрішніх змін у західному світі він був поставлений під сумнів. Певного рівня розвитку освіта досягла ще за часів античності. Однак у перехідний період до феодалізму у Європі вона зазнала занепаду. Скоротилася систематизована система навчання. Своє існування вона продовжувала лише у Візантії, Китаї, Індії. Зберігалася система передачі знань, навичок, культури у родині, в процесі праці у землеробстві, ремеслах, торгівлі, будівництві тощо. Однак пізніше піднесення економіки, розвиток ремесел і торгівлі, будівництво монастирів і замків, формування середньовічних держав, відродження міст висунуло потребу відновлення спеціалізованої освіти. Спочатку вона перебувала під опікуванням церкви. При монастирях створювалися школи, де спочатку вивчали грамоту і церковну літературу. Пізніше додалися класичні дисципліни за зразком римського тривіуму (граматика, риторика і діалектика) — на першому ступені навчання і квадріуму (геометрія, арифметика, астрономія і музика) — на другому. Більш високою формою була придворна Академія Карла Великого в Аахені, столиці франкського королівства (IX ст.). Починаючи з XI ст. і надалі у Європі почали виникати університети¹. Серед перших були Пармський, Бо-

---

¹ Перші університети були засновані арабами: у захопленій ними Кордові у 755 р., Багдаді — 795 р., Каїрі — 972 р. На той час за рівнем культурного розвитку Схід в цілому, арабський зокрема, набагато перевершував Захід.

лонський, Оксфордський та інші. В них здійснювалося широке, як на той час, систематичне навчання, що синтезувало як відомі з пізньої римської освітньої системи предмети, так і богослов'я (оскільки університети були спрямовані на підготовку богословів), а також медицину і право.

Епоха Відродження принесла значні зміни у сферу освіти. Відчутним стало протиріччя між традиційною освітою, яка сприяла замкненості груп, і необхідністю нової освіти, відкритої до сприйняття усього сучасного. Значно вплинула велика наукова революція, яка докорінно змінила систему поглядів і допомогла в основному подолати середньовічну схоластику. Свої потреби висував стрімкий розвиток ринку і пов'язані з ним торгівля, банківська справа, грошове і вексельне господарство. Наприкінці XV ст. в Європі нараховувалося 79 університетів. Вони поступово звільнювалися від впливу церкви, хоча часом потрапляли до сильної залежності від держави. Виникали й спеціалізовані навчальні заклади. Так, у Португалії, Іспанії, Британії та Голландії були засновані морехідні школи. В Італії виникали спеціалізовані академії художників, літераторів, вчених природничих наук. Широкого поширення і більш світського характеру набули початкова і середня освіта. Значною мірою цьому сприяла Реформація XVI ст. Поява протестантизму значно вплинула на масове навчання населення читанню. Адже за його вченням, кожний віруючий повинен був уміти сам читати Біблію.

Однак *з настанням індустріальної епохи* середньовічна *система освіти*, підготовки кваліфікованих працівників перестали відповідати нагальним вимогам часу. Машинне виробництво потребувало значної кількості конструкторів, інженерів, техніків, економістів, менеджерів. Пріоритет віддавався спеціалізованій технічній освіті — технікумам, політехнічним і сільськогосподарським інститутам та іншим аналогічним закладам. Нові вимоги постали перед фабричним робітником. Він став мати справу зі складними машинами і технологіями, які періодично змінювалися. Нерідко траплялося змінювати місце і характер роботи. Тобто індустріальній системі потрібні були маси навчених працівників, які б мали необхідні професійні навички роботи на промислових підприємствах. Як писав Е. Ур у 1835 р., перші власники шахт, заводів і фабрик індустріальної Англії побачили, що "було майже неможливо

перетворити на корисні фабричні руки підлітків, які досягли статевої зрілості, відірваних від сільського життя чи від заняття ремеслом". Тому поширилася загальна початкова освіта. Діти починали ходити до школи дедалі у молодшому й молодшому віці. Навчальний рік ставав довшим, кількість років обов'язкового навчання збільшувалася. Освіта все більше стандартизувалася, удосконалювалися методи навчання. Масовими тиражами друкувалися підручники для всіх рівнів освіти. Сфера освіти ставала масовою, демократичною. Але водночас втрачався індивідуальний підхід, виховувалися певні стереотипи мислення. Даючи навички читання та писання, знання початків деяких предметів, система освіти індустріальної доби мала також "прихований курс навчання". Відомий американський дослідник Е. Тоффлер так його охарактеризував: "Він складався, і таким залишається й тепер у більшості індустріальних держав, з трьох курсів: пунктуальності, вміння підкорятися й уміння виконувати механічну, одноманітну роботу. Для заводської праці — а надто на складальному конвеєрі — були потрібні вправні робітники, причому такі, які виконували б накази керівництва без запитань. Потрібні були чоловіки й жінки, готові бути рабами біля машин чи в конторах, люди, які ретельно виконували б тяжкі, одноманітні операції". Тобто з покоління в покоління з молодих людей формувалася податлива, керована робоча сила того типу, який був потрібен електромеханічній технології та складальному конвеєру. Їх готували для ролей в індустріальному суспільстві. І різниці між капіталістичним і комуністичним суспільствами не було. Е. Тоффлер вважає, що уся теперішня система освіти була побудована відповідно до вимог індустріалізму: "Сама ідея збирання мас студентів (сировини) для впливу на них вчителів (робітників) у централізовано розташованих школах (заводах) була ходом індустріального генія". Ця система була дуже ефективною за умов, коли треба було готувати ("штампувати") масу уніфікованих спеціалістів зі стандартизованими знаннями. Своє втручання у зміст й організацію навчання і в капіталістичному, і в соціалістичному варіанті здійснювали державні органи.

Ще від початку індустріалізації в Європі почали формуватися державні системи обов'язкового навчання всіх дітей і підлітків. Один за одним з'явилися перші зразки моделей освіти і виховання: прусська система (1742—1820), французька (1791—

1870), англійська (1820—1904). Ці системи освіти були сприйняті в інших регіонах, а також стали основою виникнення ще трьох систем: американської (1840—1910), японської (1868—1890) і радянської (1917—1935). Головна відмінність між ними полягала в розумінні ідеалу випускника тієї чи іншої системи освіти, у вимогах до роботи навчально-виховних закладів. Так, німецька система завжди найбільше цінувала дисципліну і слухняність, а французька сповідувала принцип “кожний повинен одержувати лише те, чого він заслуговує за особисті здібності і досягнення”. Для британської дотепер важлива спадковість і приналежність учня до певного соціального прошарку. Американська виховувала індивідуала, який усвідомлює свої права, у тому числі свободу вибору предметів навчання, але готового до боротьби за місце під сонцем. Японська формувала члена колективу, який багато чого засвоїв, тобто завчив з того, що напрацювало все людство, і готовий напружено працювати. Радянська “випускала в життя нових радянських людей”.

Більше 70 років, а для декого і нині, залишилося непорушним переконання, що тільки *радянська система освіти* могла забезпечити учням всебічну і дійсно наукову освіту, а державний характер школи всіх ступенів, загальність і безкоштовність втілювали послідовний демократизм і гуманізм: “Все — в ім’я людини, все — для блага людини”. Насправді все було підпорядковано інтересам влади. “Освіта — це зброя, чия дія залежить від того, хто тримає її в руках, і кого вона вражає”, — казав В. Ленін англійському письменнику Г. Уельсу. Партія-держава не могла випустити цю “зброю” зі своїх рук, вона мала служити нагальним цілям. У ХХ ст., коли треба було відповідати на “виклик” більш розвинутого Заходу черговою модернізацією, виникла необхідність мати робочу силу з відповідною кваліфікацією, але також здатністю беззастережно виконувати комуністичні накази. Один з теоретиків і практиків культурної революції А. Луначарський, призначений у 1917 р. народним комісаром (міністром) освіти висловлювався відверто: “Ми знаємо, що розвиток тіла дитини, включаючи нервову і мозкову систему, є дійсним об’єктом нашої роботи... Людина являє собою машину, яка функціонує таким чином, що виробляє те, що ми називаємо правильними психічними феноменами... Людина... це шматок організованої матерії, котра думає, відчуває, бачить і діє”. Над масою “машин” було поставлено тисячі

“інженерів людських душ”, як казав Й. Сталін. Режиму потрібна була маса з певними характеристиками — він її одержав.

Насамперед завдяки потужній політизації освіти і виховання. В. Ленін підкреслював: “Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики”. Тобто ліквідація неписьменності розглядалася не стільки як ведення людей до культури, скільки як введення до політики. Напередодні пролетарської революції 73 % населення Російської імперії не вмели читати і писати¹, серед сільського населення цей показник сягав 85 %. Серед неросійських народів типовим був показник 0,5—1,5 %, а 48 народностей взагалі на мали писемності. Прийнято думати, що кампанію, спрямовану на ліквідацію неписьменності, започаткували більшовики. Насправді закон про запровадження обов’язкової початкової освіти було прийнято урядом П. Століпіна ще у 1908 р. Постанову “Про загальну обов’язкову початкову освіту для всіх дітей в СРСР” центральній комітет більшовицької партії ухвалив у 1930 р.. Наприкінці 1930-х років частка неписьменних скоротилася до 10—15 % серед населення у віці 9—49 років і приблизно до 25 % серед усього населення старшого 9 років. У 1950-х роках пряма неписьменність серед дорослого населення зникла практично повністю.

Але ось що писав німецький історик Р. Фюлоп-Міллер у своїй книзі “Розум і лик більшовизму”: “Більшовики організували народну освіту так, щоб ніхто не міг вийти за межі офіційно дозволеного рівня знань і освіченості, аби не виникала для пролетарської держави небезпека надбання громадянами надмірного обсягу знань, що перетворило б їх у “підривний елемент”. На цей же феномен звернув увагу відомий американський письменник Т. Драйзер. Відвідавши Радянський Союз, він під час бесіди з одним із керівників партії М. Бухаріним спитав: “Ви берете дитину і втовкмачуєте їй певні поняття. Окрім того, чому ви її навчаєте, вона нічого не знає і не буде знати, ви докладете зусиль до цього. Успіх вашої революції, таким чином, залежить від виховання дітей, чи не так?” М. Бухарін був змушений з цим погодитися. Починаючи з 1934 р. в Радянському Союзі утверджувалися єдині “стабільні” навчаль-

¹ На той час рівень писемності у Британії й Голландії становив 90 % усього населення.

ні плани і єдині “стабільні” підручники, які друкувалися виключно одним московським державним видавництвом. З 1938 р. однотипні навчальні плани були впроваджені для радянських університетів. За змістом навчання здійснювався суворий контроль. Існувала небезпека: краща освіта може призвести до вимог більшої демократії через те, що формує ліберальне мислення.

Щоб таке мислення не сформувалося, вдавалися не тільки до обмеження доступної інформації, а й її тлумачення. З марксистсько-ленінсько-сталінського погляду, людське знання ніколи не може бути об’єктивним, нейтральним або аполітичним. Перед тим, як знання дійде до розуму учнів або студентів, воно має бути ретельно відібране і відповідно інтерпретоване аби досягти політично бажаних результатів. Тобто політична функція освіти має гарантувати безпечність знання. Від дитячого садка до університету здійснювалася посилена політизація¹. За “ідейною чистотою” слідували жовтенятська, піонерська, комсомольська організації, керовані комуністичною партією. Система декларувала зацікавленість у гармонійно розвинутій людині. Проте насправді така людина їй була непотрібна, бо нею складно маніпулювати. Відповідно радянська система освіти здійснювала багаторічну селекцію, через яку войовнича сірість і агресивна нездарність зайняли ключові місця у суспільстві. Оскільки, керуючись класовим принципом підбору “кадрів”, на найвищі посади висували представників трудящих, в СРСР мав місце парадокс: чим нижчим був рівень культури, тим більші шанси піднятися по ієрархічній драбині. Малокультурність ніби виступала свідоцтвом політичної, класової благонадійності. Одержавши мінімум спеціальних знань, такі люди не були “дуже розумними”, проте були справними виконавцями розпоряджень, що надходили згори. Врешті-решт встановилася диктатура посередності на всіх рівнях².

¹ Казки “у роботі з дітьми” слід було трактувати так: “У казках про тварин правдиво показана одвічна класова ворожнеча між гнобителями і пригноченим народом... Баба-Яга, хазяйка лісу і тварин, зображена як справжній експлуататор, який визискує своїх слуг-звірів”. А для всіх студентів-випускників радянських вузів, незалежно від фаху, обов’язковим державним іспитом був “науковий комунізм”.

² Показовим може бути такий випадок 1930 р.. На посаду директора школи-фабрики було висунуто колишнього вояка. Його екзамену-

Найважливіші рішення приймалися людьми з поганою підготовкою і обмеженим кругозором. Це зачепило і саму комуністичну партію, хоча вона й намагалася претендувати на володіння “наукою наук” та “істиною в останній інстанції”, не бажаючи брати до уваги світові тенденції та зміни. Змагаючись із найбільш розвиненими капіталістичними країнами, радянське керівництво не усвідомило, що ті почали перехід на новий щабель розвитку — постіндустріальне суспільство, яке ґрунтується на максимальній реалізації особистісного потенціалу людини, а не на масі “гвинтиків”. Радянське суспільство йшло до занепаду. Це виявлялося в усіх сферах, зокрема в освітній. Розпочата у 1985 р. “перебудова” критично поставилася до стану освітянських справ. У грудні 1988 р. відбувся всесоюзний з’їзд працівників народної освіти, на якому пролунало: достатньо залишити школу такою — з її авторитаризмом і лицемірством, казенною байдужістю до дитини, спалахами ворожнечі до її батьків — і шкільний конвеєр буде й надалі без зупинки постачати суспільству молодь з вадами у здоров’ї, із застарілим безсистемним напізнанням, молодь, відлучену від праці, позбавлену політичної, моральної, демократичної і правової культури¹. Тобто вже тоді у системі освіти спостерігалися ознаки серйозної кризи. Вона ще більше поглибилася після розвалу Радянського Союзу.

Якщо давати характеристику *тенденціям розвитку сучасного світового освітнього простору*, то провідною буде щорічне зростання попиту на освіту на одну десяту у всіх країнах світу. Проте слід враховувати специфіку стану справ у промислово розвинених країнах і таких, що розвиваються. У пер-

---

вали з усіх сторін у тресті (щось на зразок сучасного міністерства) і нарешті запитали, чи розуміє він що-небудь в текстильній справі. “Демобілізований воїн” напряму відповів “ні”, і його миттєво було призначено на посаду зі словами “такого нам і треба”.

¹ До цього слід додати, що технологія навчання в радянській системі освіти створила особливий тип особистості — інтелектуального споживача. Від початку учня і студента постачали інформацією, не турбуючись, чи потрібна вона йому. Навчання було через відповіді без поставлених запитань. Звідси — інфантилізм, соціальна непристосованість вже дорослої людини, втеча від вибору, від відповідальності за себе і свої вчинки. Такий тип свідомості продовжує існувати серед чималого загалу населення пострадянських країн.

них, з одного боку, можна говорити про прогрес освіти, який пов'язаний з потребами сучасної науково-технічної революції. Широке використання мікроелектроніки, робототехніки, біотехнології, все більш довершених комп'ютерів змінює характер праці і місце людини у виробничому процесі, модифікує структуру сучасних суспільств, образ життя і психологію людей. Радикально змінюється професійно-кваліфікаційний склад самодіяльного населення. Постійно зростає чисельність інженерів, працівників науки, культури, освіти, охорони здоров'я, адміністративного апарату. Чисельність висококваліфікованих фахівців, зайнятих у наукових дослідженнях і експериментальних розробках, зростає швидкими темпами. Так протягом 1970—2000 рр. вона збільшилася у США на 80 %, у Великій Британії — на 70, ФРН — на 90, в Японії — на 120 %. У найновітніших галузях виробництва спостерігається тенденція до зближення праці кваліфікованих робітників й інженерно-технічного персоналу, оскільки висока кваліфікація робітника передбачає тепер оволодіння значним колом загальнокультурних і професійних знань.

Однак тенденції і перспективи розвитку освіти не можна розглядати лише через призму потреб економіки. Необхідно переходити від економоцентризму до соціоцентризму і культуроцентризму. Стає наочним та обставина, що соціальний ефект освіти часто перевищує його економічну вигоду. На Заході і у деяких країнах, що розвиваються, одержання повноцінної освіти стає тепер для молодого людини необхідною умовою досягнення бажаного соціального статусу. Між рівнем освіти і розміром заробітної плати виявляється чіткий взаємозв'язок. У США, Західній Європі, Японії працівники, які закінчили тільки середню школу, заробляють в середньому у півтора-два рази менше, ніж їх однолітки, які мають диплом бакалавра, і майже втричі менше, ніж доктори¹. Всюди діють механізми, що стимулюють прагнення різних вікових груп населення до підвищення свого освітнього рівня і сприяють залученню здібної молоді до наукової діяльності.

¹ За кордоном не існують наукові ступені “кандидат наук” і “доктор наук”. Захист наукової роботи рівня вітчизняної кандидатської дає право носити звання “доктор філософії”, захист найфундаментальнішої роботи з певної дисципліни — “доктор медицини” або іншого фаху.

У розвинених країнах проблеми освіти виступають важливим аспектом соціальної стратегії. Стає очевидним, що низький професійний і загальнокультурний рівень значної частини населення, особливо молоді, загрожував би не тільки перспективам економічного зростання, а й соціальній стабільності. Більшість населення західних держав її дуже цінує. Багато хто вважає, що головні вороги стабільності — малописьменні, некультурні озлоблені маргінали¹, які не одержали свого часу необхідної освіти. Консенсусу також сприяє й усвідомлення того, що недоліки системи освіти послаблюють конкурентоспроможність країни на міжнародній арені.

Специфічна ситуація склалася в освітньому просторі країн, що розвиваються. На межі тисячоліть їх вже не можна розглядати як єдиний комплекс, бо надто суттєво різняться багато показників їх розвитку. Так звані нові індустріальні країни Південно-Східної Азії (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур та ін.) протягом кількох десятиріч швидко скорочували розрив із країнами Заходу у техніко-економічному плані. Насамперед це досягалось за рахунок розвитку нових галузей наукоємного виробництва, випуску конкурентоспроможних промислових товарів. Аби цього досягти вони, наслідуючи досвід Японії, вміло використовували передові технології, запозичені у країн Заходу, успішно стимулювали запровадження досягнень науки і техніки приватним бізнесом, водночас купуючи за кордоном ліцензії та патенти, запрошуючи фахівців із США та Японії в ролі консультантів. Але навіть просте копіювання іноземних технологій передбачало так чи інакше розвиток національної системи освіти. Зростання витрат на освіту перевищувало, як правило, темпи зростання економіки. Зокрема, у Сінгапурі протягом 30 років — з 1960-го до 1989-го сукупні витрати на освіту, державні і приватні, збільшувалися в середньому на 11,4 % щороку — швидше, ніж зростав ВВП країни. У Південній Кореї вже у 1980 р. технічні інститути закінчило стільки ж випускників, скільки у Великій Британії, ФРН і Швеції разом взятих.

Проте криза 1997—1998 рр., яка розпочалася у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону, виявила багато глибинних

---

¹ *Маргінал* (від лат. *marginalis* — той, хто на краю) — це людина, яка опинилася на узбіччі життя.

протирич. Зокрема, невідповідність зазначених країн до переходу на постіндустріальний щабель. Для переходу до постіндустріального суспільства важливі не тільки формальні показники кількості студентів на тисячу чоловік населення або числа вчених в галузі точних та природничих наук. Надзвичайне значення мають зміст навчальних програм і методика навчання. Між тим система освіти в Японії, а також у нових індустріальних країнах Азії була орієнтована не стільки на розкриття творчого потенціалу людей і підготовку спеціалістів, здатних винаходити і робити відкриття, скільки на те, щоб формувати вміння розбиратися в техніці і технології, створених іншими, акуратно повторювати задані дії і приймати рішення згідно із заздалегідь відомими алгоритмами. Історичний досвід доводить: аби країна змогла перейти від індустріальної економіки до суспільства знань і успішно конкурувати з іншими країнами у постіндустріальному світі, вона повинна мати систему інновацій, наукових досліджень і технологічних розробок, а головне — творчий потенціал вчених та інженерів. Це передбачає не тільки необхідні для творчості матеріальні умови, але й певну культуру мислення, яка не може сформуватися за замовленням або за вимогою уряду. Культура мислення формується національними системами освіти, які ґрунтуються на основних постулатах менталітету. Для Сходу серед найголовніших — зберігати корпоративізм, не допускати “збурення спокійності”. Однак геніальні ідеї і відкриття народжуються в головах окремих людей, а інноваційні прориви передбачають якраз постійні змінювання і вміння “збурювати спокій”.

Таке вміння пов’язане і з культурними традиціями, і з системою освіти, насамперед початкової та середньої. Для нових індустріальних країн Східної і Південно-Східної Азії треба знайти оптимальне співвідношення між своїми традиціями общинності й солідарності, які допомагають підтримувати таку необхідну у часи перехідного періоду стабільність, та індивідуалізацією, прагненням людини до самовираження, без чого не можлива творча діяльність. Від цього залежить їхнє майбутнє: або вийти на постіндустріальний рівень, або перетворитися на індустріальну периферію.

Однак у більшості країн, що розвиваються, досі зберігаються в широких масштабах доіндустріальне виробництво і вкрай повільна трансформація архаїчних соціальних структур; наяв-

на масова неписьменність; великий відсоток дітей, не охоплених елементарною освітою, нестача шкіл, злидений стан вчителів. Можна назвати катастрофічними справи у країнах Тропічної Африки, деяких державах Азії, які за всіма аспектами стану освіти демонструють найнижчі показники у світі. До десятки держав з найбільш неписьменним населенням належать: Нігер — 84,3 % дорослого населення, Буркіна-Фасо — 77,0, Афганістан — 63,7, Сьєрра-Леоне — 63,7, Гамбія — 63,5, Гвінея-Бісау — 63,2, Сенегал — 62,7, Бенін — 62,5, Ефіопія — 61,3, Мавританія — 60,1 %. Усунення базової неписьменності — це не тільки турбота про розвиток людини. За заявами ЮНЕСКО, це є основним гуманітарним і гуманним засобом боротьби із хронічною бідністю, економічною нерівністю, безробіттям, хворобами, а також відвернення війн і поширення ВІЛ/СНІД-епідемії. Треба зазначити, що останнім часом спостерігається деяке кількісне зростання учнів початкових шкіл, що пов'язано із загальним збільшенням населення в цих країнах.

Посилення ролі освіти нерозривно пов'язане також з такою важливою проблемою, як становище жінок як у країнах, що розвиваються, так і у промислово розвинутих країнах. На початку ХХІ ст. третина дівчаток світу не вчилася у початковій школі. Окрім проблеми подолання фактичної нерівності між чоловіком і жінкою існує ще інша, а саме проблема приросту населення. Дослідження Комісії з народонаселення ООН виявили тісну зворотню пропорційну залежність між рівнем письменності дорослого населення і загальним рівнем народжуваності. Так, в Афганістані письменні 8 % дорослого жіночого населення, при цьому загальний рівень народжуваності становить 6,9; в Єменській Арабській Республіці — відповідно 3 % і 7,0, в Буркіна-Фасо — 6 і 6,5, в Судані — 14 % і 6,4. З іншого боку, показовими є цифри, що характеризують стан справ у більш розвинених країнах: Канада — 93 % письменних дорослих жінок і загальний рівень народжуваності — 1,7, Угорщина — 98 і 1,8, Сінгапур — 79 і 1,7, Чилі — 96 % і 2,7. За даними Світового банку, у деяких регіонах, де дівчатка виключені із системи середньої освіти, жінки в середньому мають по 7 дітей. Там, де частка дівчат, які навчаються в школах, досягає 40 %, число дітей скорочується до 3. Тобто, якщо і є який-небудь базовий фактор, здатний скоротити народжуваність, так це осві-

та і, насамперед, освіта жінок. Світовий досвід показує: там, де жінкам загальнодоступна освіта, відбуваються демографічні зміни. Очевидні пояснення цьому — більш пізні шлюби, відтягування часу народження дітей, переваги, що віддаються професійній кар'єрі. З цього випливає висновок про те, що зміна статусу жінок може значно знизити збільшення населення у світі, що розвивається.

Незважаючи на деякі досягнуті успіхи, в цілому, *система освіти* в наш час *перебуває у кризовому стані*. Про це свідчать такі тенденції: подальше збільшення числа неписьменних у світі (називаються цифри і в 1 мільярд, і в 2 мільярди осіб); поява і розвиток функціональної неписьменності населення¹; повсюдне зниження якості навчання²; зростання розриву між освітою і культурою, освітою і наукою; відчуження людини, яка вчиться, від самого процесу. Можна говорити про повсюдну кризу національних систем освіти, що відбиває проблему

---

¹ У більшості нещодавно проведених досліджень в розвинених країнах Півночі і Заходу вказується на те, що приблизно одна десята частина (а в деяких країнах близько 20 %) населення функціонально неписьменні, тобто не здатні адаптуватися до нових технологій, до сучасних умов життя. Тести, проведені при найманні на військову службу, показують, що чимало людей, які перевіряються, не можуть досягнути прочитаний текст і розв'язати прості задачі. 11 млн громадян США не вміють читати англійською, 30 млн повнолітніх мають навички читання нижчі середнього, тобто не можуть збагнути зміст прочитаного.

² За останніми американськими даними, 90 % дорослих американців не вміють користуватися знаннями, отриманими в школі. Лише 40 % школярів США не мають проблем з читанням, а середній рівень знань з точних наук значно нижче необхідного. На думку американських педагогів, нинішній шкільний атестат засвідчує лише те, що його власнику вистачило терплячості витримати стільки-то років шкільного навчання. Вільна педагогіка, що протягом десятиліть була основою американської системи освіти, довела найбагатшу націю світу до "освітньої убогості". Демократизм такого підходу полягав у свободі вибору самими учнями навчальних курсів і предметів для вивчення. На практиці учні найчастіше обирали предмети легші: замість математики, фізики, хімії – доведення і водіння автомобіля. Проблеми цієї області турбують не тільки американців. Можна говорити про повсюдну кризу національних систем освіти, що відбиває проблему відповідності традиційного завдання освітньої системи зі збереження і передачі знань новим вимогам.

відповідності традиційного завдання освітньої системи зі збереження й передачі знань новим вимогам.

Відомий американський дослідник, професор Йельського університету П. Кеннеді, вказує: "...Фактори, що визначають зміни у світі, діють настільки довгочасно, взаємозалежно й узгоджено, що вимагають ні багато ні мало, а переучування людства... У глобальному суспільстві відбувається суперництво між освітою і катастрофою... Ставки будуть усе підвищуватися з тієї простої причини, що все сильніше виявляється тиск, викликаний зростанням населення, екологічними збитками, а також здатністю людства викликати загальне знищення". Наявні сучасні тенденції глобального суспільного розвитку свідчать про те, що, по-перше, відбувається швидка і зростаюча деградація біосферної людини в міру її переходу у техносферні умови життя, породжені індустріалізацією й урбанізацією. По-друге, посилюється інтеграція людини з техносферою на найрізноманітніших рівнях — соціальному, фізичному, фізіологічному, психічному і т. ін. По-третє, почалося формування людини техносферної.

У низці найбільш істотних факторів сучасності — зміна парадигми¹ економічного розвитку. Це виявляється у формуванні "нової" або інформаційної економіки, тобто економіки, що ґрунтується на знаннях та інформаційних технологіях, а також у глобалізації. "*Нова економіка*" і *глобалізація* стирають національні кордони конкуренції. Як головний ресурс економічного розвитку і підвищення добробуту населення тієї чи іншої країни висувається її освітньо-інтелектуальний потенціал. Різкі диспропорції між новим технологічним укладом і застарілою системою підготовки кадрів веде до неадекватної якості трудових ресурсів. А це, у свою чергу, є основним обмежувачем економічного росту і знижує конкурентоздатність економіки. Система підготовки кадрів здобуває, таким чином, стратегічне значення.

Найважливішим активом "нової економіки" виступають знання, інтелект, інформація, інновації, що перетворюються в самостійні фактори і продукти виробництва. Це відбувається за умов поступового переходу економіки товару через економі-

---

¹ *Парадигма* (від гр. *paradeigma* — приклад, зразок), у цьому випадку — модель, прийнята як зразок.

ку грошей в економіку людських здібностей. Усе більшого значення як на рівні держави, так і окремої особистості, набуває *людський капітал*. Сучасні суспільствознавці визначають його як *сукупність професійно-кваліфікаційних навичок, знань, таланту індивіда*. Він складається із зусиль щодо виховання дітей у родині, власних зусиль дітей щодо освоєння знань і культури, витрат держави і самих громадян на освіту¹, загальних — державних, приватних і колективних — витрат на підтримку і розвиток освіти, культури і мистецтва, витрат людьми часу і коштів на засвоєння досягнень культури, зусиль і витрат на підтримку здоров'я і працездатності, сукупних витрат на охорону і відновлення навколишнього середовища.

Для держави людський капітал — наявність інтелектуальних підприємницьких кадрів і висококваліфікованої робочої сили — є головним якісним ресурсом в умовах сучасної міжнародної конкуренції. Разом з тим для кожної окремої людини має велике значення особистісна конкуренція, зокрема на ринку праці. Зрозуміло, на ньому більш цінуються кваліфіковані працівники. Нині відбуваються зміни самого поняття “кваліфікація”. Новий тип кваліфікації характеризується не стільки масою спеціальних знань і навичок, скільки здатністю швидко засвоювати нові необхідні знання і методи роботи, вчитися і переучуватися у зв'язку зі зміною місця роботи, виробленої продукції, використовуваної техніки і технології. Фахівцями нового типу вважаються працівники, які володіють крім високих професійних якостей, такими здібностями, як здатність до управлінської і підприємницької діяльності, до діагностування ділових відносин і встановлення ділових контактів, як компетентність, величезний інтелект і високий рівень культури, а також схильність до індивідуальної творчості. І що особливо важливо — уміння жити й працювати в новому інформаційному світі, у глобальній інформаційній мережі. Слід мати на увазі, що в період НТР небагато розширює сферу своєї дії закон зміни праці, істотно перебудовується кваліфікаційна структура робочої сили. У Сполучених Штатах Америки ця зміна відбулася в 1920—1940-х роках, у Західній Європі вона почала діяти у 50—60-х роках минулого століття.

¹ На межі тисячоліть у розвинених країнах підготовка простої робочої сили коштувала від 100 до 150 тис. на особу, складної — 400 тис., науково-технічної — понад 800 тис. доларів.

Зміни в цьому плані відбуваються досить швидко, а передбачити їх в умовах реальності, що ускладнюється, досить складно. В результаті — найрізноманітніші наслідки, включаючи таке парадоксальне явище, як підвищений відсоток безробітних серед людей з вищою освітою¹. У зв'язку з цим виникає необхідність посилення прогностичного характеру всієї системи освіти. У світі, що ускладнюється, в умовах невизначеності, у критичних і стресових ситуаціях, а також у тих випадках, коли людина стикається з новими складними природними і соціальними явищами, коли потрібно самостійно знаходити і приймати відповідальні рішення, єдиною надійною опорою можуть бути наукові знання і високі моральні якості². Зрозуміло, краще зорієнтуватися в сучасному світі і знайти своє місце в ньому допомагає якісна вища освіта. Це стосується не тільки окремих людей. Як підтверджує досвід останніх десятиліть, для успішного технологічного розвитку держави в сучасних умовах необхідно, щоб частка фахівців з вищою освітою становила не менш 40—60 % від загальної чисельності зайнятого населення³. Ця вимога зумовлена високим рівнем сучасних технологій, що акумулюють у собі новітні досягнення НТП. Це також пов'язано з переходом з етапу індустріального суспільства на етап постіндустріального. В останнє десятиліття саме вища школа стала тією ланкою системи освіти, яка найбільш динамічно розвивається. Її контингенти значно виросли в більшості країн. У світі нині нараховується понад 100 млн студентів. Показово те, що зростають не тільки абсолютні цифри, збільшився і відсоток охоплення молоді вищою освітою. В цілому, у світі 60 % випускників середніх шкіл вступають до вищих навчальних закладів. У США цей показник досяг 84 %, в Україні — 76 %. Тільки в найвідсталіших країнах він залишається дуже незначним: в Ефіопії — близько 0,8 %, у Мозамбіку — тільки 0,1 % молоді.

¹ Так, тільки в 2004 р. українські вищі навчальні заклади випустили економістів у 20 разів більше, ніж потребувало господарство республіки.

² Для декого в ролі такої опори можуть виступати релігія, родина та інше.

³ В Україні на 2005 р. частка тих, хто коли б то не було хоча б якийсь час сидів на студентській лаві, тобто осіб з повною або незавершеною вищою освітою, становила 35 % зайнятого населення, з повною — 13 %.

Якщо раніше система освіти в цілому була більше орієнтована на те, щоб зберігати сформоване, то тепер вона повинна готувати людей до майбутнього. На нинішньому етапі нова парадигма освіти полягає в тому, щоб не просто передавати учням і студентам конкретні знання, а навчити їх умінню адаптуватися до якісно інших умов господарювання і життєдіяльності, вбудовуватися в мінливе економічне, соціальне, культурне середовище. Люди повинні мислити, почувати, діяти інакше, ніж вони мислили, почували і діяли в індустріальну епоху. Одним із факторів впливу і тут виступає глобалізація. На Заході вже дійшли висновку, що за сучасних умов успішну кар'єру може забезпечити тільки така система освіти, яка враховує процеси глобалізації. Адже випускникам ВНЗ треба буде жити і працювати у світі, де межі національних економік і культур стають все більш умовними. Далеко не кожна національна система освіти цілком відповідає цій життєвій вимозі. Так само існуюча система освіти не готова до стрімко зростаючої швидкості інновацій і технологічної перебудови, породжених новим характером розвитку науки і технологій у ХХ — на початку ХХІ ст. Проте це змінює умови життя і виживання не тільки окремих людей, а й націй у цілому.

Тому назрілі *реформи в області освіти, її модернізація* мають привести систему підготовки людей у відповідність до реальних умов існування, які швидко змінюються і які дуже складно з усією визначеністю передбачити. Освоєння технологій, що постійно оновлюються, і наукових знань потребує вміння адаптуватися до нових умов і прагнення до знаходження нових знань, чому повинна сприяти система освіти. Тому нагромадження знань буде не настільки важливим, як розвиток навчальних навичок. Питання не стільки полягає у тому, щоб пізнавати нове, а в тому, щоб навчитися вміти пізнавати нове. Фактором, актуалізуючим необхідність цього вміння, виступає нестійкість ринку праці. Якщо призначення системи освіти — не просто поповнювати списки безробітних, то тоді вона має сприяти відмові від традиційного поділу часу на навчальний і робочий, розмежування знань і їхнього професійного використання. Тому освіта покликана давати людям не стільки спеціалізацію, скільки можливість змінювати спеціалізацію протягом життя і справлятися з економічними і соціальними перетвореннями. Фактично перед освітою ХХІ ст. постає най-

важливіше завдання: готувати учнів до постійних змін, насамперед технічних, до розуміння відносності наших знань і необхідності безупинного навчання протягом усього життя з метою адаптації зовнішньому світу, який швидко змінюється. У майбутньому це буде найкращою гарантією від безробіття.

Чимало країн, насамперед найбільш розвинених, нині серйозно займаються проблемами системи освіти, вживають заходів з її реформування і модернізації. Кожна шукає свої підходи, виходячи з існуючого стану справ, наявних ресурсів, розуміння завдань, національно-культурної специфіки і т. ін. Дуже показовим є виступ американського президента Дж. Буша-молодшого, який означив суть необхідної модернізації. Її суть зводиться до алгоритму: 1) ми, американці, сьогодні живемо добре, тому що Америка — багата країна, світовий лідер; 2) ми усі хочемо жити ще краще завтра, тому Америка і завтра повинна бути багатою країною і не поступитися своїм лідерством; 3) багатими завтра вже не можна стати ані за рахунок природних ресурсів, що вичерпуються, ані за рахунок механічного нарощування виробництва; 4) багатими завтра будуть ті, хто зможе відкривати і запроваджувати нові технології, вибудовувати своє життя на нових основах; 5) творцем цих нових технологій і нового життя може бути лише людина високоосвічена; 6) американці повинні стати високоосвіченою нацією, здатною постійно у всіх і усьому вчитися; 7) ми повинні так перебудувати свою систему освіти, щоб вона була здатна відтворювати високоосвічену націю. Які висновки із сказаного, а також із супутньої суспільної практики (системи працевлаштування, оплати праці, розподілу благ) зробить для себе простий американець? Відповідь зрозуміла: чим вище персональний рівень освіченості людини — тим вище її кваліфікація й ефективніше її здатність робити своє життя успішнішим, тим забезпеченіше це життя. Тобто необхідно перебудовувати систему освіти за визначеними параметрами.

У сучасному світі найбільш гостра конкуренція точиться між Сполученими Штатами Америки і “Сполученими Штатами Європи”, або країнами Європейського Союзу. Якщо раніше, до початку ХХ ст. Америка з погляду загального рівня культури й освіти поступалася Європі, то після Другої світової війни Штати обігнали свою основну суперницю. Раніше американці, бажаючи прилучитися до високої культури, їхали до Парижа,

Рима, Берліна. У другій половині ХХ ст. студенти багатьох держав потягнулися за освітою до США. Набув розвитку феномен "втечі мозків", тобто еміграція інтелектуальних кадрів у розвинуті країни, і насамперед в Америку. Ця країна тримає впевнену першість у науково-технічному потенціалі, новітніх технологіях, що робить її лідерство безумовним практично у всіх областях. Європейські країни, бажаючи зміцнити свої позиції, докладають зусиль для зміцнення свого науково-технічного потенціалу, важливу роль у якому відіграє система освіти.

Прагнення європейців консолідувати свої можливості і модернізувати систему освіти знайшло своє вираження в Болонському процесі. Процес європейської інтеграції у сфері освіти одержав свою назву на честь найстаршого навчального закладу Європи¹. 19 червня 1999 р. він став місцем підписання Декларації про узгоджені дії щодо розвитку сучасної вищої школи і пошуку загальноєвропейських вимірів у вирішенні спільних проблем. Відповідна освітня політика має сприяти: створенню системи освіти, яка охоплює усі сфери життя; випереджальній ролі освіти; виробленню нових знань; зближенню освіти та економіки; зростанню ролі освіти у розвитку особистості; утвердженню усвідомлення рівної корисності інвестицій як в економіку, так і в освіту; подоланню проблем, які гальмують європейську мобільність. Болонська декларація значно прискорила процес реформування вищої освіти в європейських країнах. Насамперед, воно виявилось у перебудові національних систем вищої освіти, зміні програм та інституціональних перетвореннях. Болонський процес передбачає:

— вищу освіту двох рівнів, де перший орієнтований на одержання ступеня бакалавра, другий — магістра;

— кредитну систему, яка становить єдиний облік процесу навчання у всіх державах (які курси і в якому обсязі прослухав студент);

— незалежний контроль якості освіти, в основу якого покладено не кількість годин, витрачених на навчання, а рівень знань та вмій;

— мобільність студентів та викладачів, яка передбачає, що для збагачення досвідом викладачі можуть певний період працювати, а студенти — навчатися в університетах різних європейських країн;

---

¹ Болонський університет було засновано у 1088 р.

— застосовуваність знань випускників університетів у Європі, яка означає, що спеціальності, за якими готуються кадри, будуть потрібні там, а підготовлені фахівці — працевлаштовані; привабливість європейської освіти (планується, що нововведення сприятимуть зацікавленості європейців, а також громадян інших регіонів у здобутті європейської освіти).

Глибинний сенс полягає у підвищенні спільними зусиллями загальноєвропейського інтелектуального ресурсу, який міг би відповідати на виклики нової епохи, зміцнювати позиції Європи у конкуренції з Америкою, приносити швидкі практичні результати, особливо для економіки. Треба особливо зазначити, що процес є демократичним: кожна країна сама може визначати своє ставлення до загальноєвропейської лінії у сфері вищої освіти. Процес є відкритим — до нього можуть приєднуватися нові учасники.

Так, у 2005 р. до Болонської декларації приєдналася Україна. Очікується, що це стане поштовхом до модернізації національної системи освіти, а також прагненням до досягнення високих освітніх стандартів¹.

Практично у всіх розвинених країнах держава добре усвідомлює значимість модернізації освіти: розробляються відповідні стратегії, а сама держава виступає гарантом інвестицій у цю сферу. Вплив НТР, потреби “нової економіки” змушують керівників цих держав переглядати свою політику невтручання у сферу освіти, щедро її фінансувати.

Максимальне сприяння модернізації національної системи освіти має результатом підвищення кваліфікації і якості робочої сили, що, у свою чергу, сприяє економічному зростанню і зміцненню позицій у глобальній конкуренції. Такий перегляд позицій багато в чому зумовлений результатом новітніх досліджень ефективності вкладання у людський капітал, які підтвердили високу прибутковість подібних інвестицій. Витрати на освіту розглядаються не як витрати, а як інвестиції, що дають у перспективі найбільший прибуток.

---

¹ За європейськими стандартами, освіченою вважається людина, яка оволоділа не тільки професією, але й, по-перше, трьома (в деяких випадках мова йде про п'ять) європейськими мовами; по-друге, комп'ютером, по-третє, демократичним світоглядом і фундаментальною культурою.

У більшості розвинутих країн витрати на освіту на рубежі тисячоліть становили приблизно 5—6 % ВВП¹. Беручи до уваги величезні масштаби виробництва і сфери послуг цих країн, можна уявити розміри інвестицій. На початку XXI ст. вони демонструють тенденцію до значного збільшення. Так, наприкінці 2001 р. Конгрес США схвалив законопроект під назвою “Жодна дитина не забута”, що передбачає збільшення державних витрат на освіту на суму в 26,5 млрд дол.

За розрахунками деяких західноєвропейських аналітиків, у першому десятилітті XXI ст. в їхніх країнах будуть в основному вирішені фінансові проблеми освіти². Крім державних асигнувань на рівні центральної, регіональної і місцевої влади, у багатьох країнах ідуть значні приватні витрати на освіту, насамперед приватних корпорацій і благодійних фондів. Найбільш відомими є найбільші американські фонди, знані за іменами засновників-мільярдерів — Рокфеллера, Карнегі, Сороса. За приблизними підрахунками, у розвинутих країнах такі витрати становлять 10—15 % від державних, хоча різняться від країни до країни.

У більшості розвинутих країн навчання дітей у державних школах — безкоштовне, але батьки платять за підручники, спортивне екіпірування, екскурсії і т. ін. Почасти ці витрати компенсуються державними дотаціями на дітей (у Великій Британії — до досягнення дитиною 16 років, у Франції — 17, в Італії — 18, а при продовженні стаціонарного навчання — і після досягнення цього віку). У Штатах немає системи, подібної європейській, але існують федеральні і штатні програми фінансової допомоги нужденним родинам з дітьми. У США всі університети і коледжі платні. Для одержання вищої освіти молодь з небагатих родин може скористатися так званими га-

---

¹ ВВП — валовий національний продукт — узагальнюючий економічний показник статистики, який виражає сукупну вартість у ринкових цінах кінцевих товарів та послуг, вироблених незалежно від місця знаходження національних (вітчизняних) підприємств: у своїй країні чи за кордоном.

² Такий підхід віддзеркалюється, зокрема, на належній оцінці статусу педагога. У західноєвропейських країнах вчителі входять до категорії високооплачуваних службовців. У Франції та Німеччині викладачі ліцеїв і гімназій одержують вдвічі більшу заробітну плату, ніж звичайний службовець.

рантованими позиками¹. Діє федеральна система студентських стипендій для тих студентів, хто добре встигає і не має судимості². В європейських країнах, таких як Франція і Німеччина, абсолютна більшість вищих навчальних закладів є державними і безкоштовними. Принцип безкоштовності вищої освіти зазнає суворої критики з боку американських і західноєвропейських економістів та соціологів. На їхню думку, безкоштовна вища освіта фактично означає, що її фінансування йде за рахунок усього населення через систему загального оподаткування. Але така ситуація є соціально несправедливою, оскільки дотепер більшість студентів є вихідцями з родин, які мають прибутки, вищі за середній рівень. Тобто виходить, що менш забезпечені платники податків (у яких може і не бути власних дітей) сплачують за навчання студентів з більш заможних родин³.

У деяких країнах пропонується освіту повністю вписати в систему ринкових відносин аж до приватизації всієї освітньої системи. Однак є межі, які не можна переступати. Уряди країн Заходу при збереженні визначеної кількості приватних навчальних закладів державну систему освіти не тільки не демонтує, а, навпаки, зміцнює її, зокрема у фінансовому плані. У книзі “Суд над системою освіти”, виданій в Сполучених Штатах, так обґрунтовується необхідність збільшення державного фінансування цієї сфери: “Освіта коштує грошей, а гарна освіта — великих грошей. Інших можливостей немає, і все-таки освіта є набагато дешевшою і рентабельнішою, ніж будь-що інше. Програма соціального забезпечення і компенсації з безробіття, спрямовані на відшкодування збитків від неграмот-

¹ Гарантовані позики видаються приватними банками під низькі відсотки. Гарантом їх погашення після закінчення навчання виступає федеральний уряд.

² Стипендія досягає 3 тис. дол. на рік і в основному покриває річну плату за навчання у державному коледжі штату. Така система поширюється, головним чином, на малозабезпечені родини. Для вихідців із заможних сімей, які навчаються у дорогих приватних університетах, де вартість освіти становить до 20—25 тис. дол. на рік, така сума практично не має значення.

³ За радянських часів в активі партійних пропагандистів, які виступали з лекціями про переваги соціалізму, був такий аргумент: “Для того, аби один студент одержав вищу освіту, мають п’ять років працювати чотири робітники біля верстатів”.

ності, коштують платникам податків більше 6 млрд. дол. щорічно. Приблизно 6,6 млрд витрачається на утримання у тюрмах 750 тис. ув'язнених, велика частина яких — не письменні. Американські підприємці витрачають додаткові мільярди доларів щорічно на навчання своїх працівників функціональним навичкам читання, писання і рахування”. Однак, як свідчить міжнародний, і насамперед американський, історичний досвід, найбільші капіталовкладення в освіту виявляються малорезультативними, якщо вони не пов'язані із проведенням необхідних перетворень організаційного і змістовного характеру.

Саме в області фінансування освіти найбільш виразно виявляється розрив між розвиненими країнами і тими, що розвиваються. На межі XX і XXI ст. витрати на освіту у перерахунку на одного жителя спільноти “золотого мільярду” становили приблизно 900 дол. на рік, а у відсталих — менше 40 дол. В останніх на ці потреби йде 2—4 % ВВП, а для мінімально задовільного стану системи освіти має бути хоча б вдвічі більше. Навряд чи в найближчому майбутньому це можливо.

Що стосується *пострадянських країн*, то практично в них усіх освіта не належать до пріоритетних сфер і продовжує фінансуватися за залишковим принципом. Починаючи з 1980-х років, тоді ще у складі СРСР, сума, яка виділялася державним бюджетом на освіту, в перерахунку на одну людину, яка навчалася, була значно нижчою, ніж у західних країнах. Потім цей розрив тільки зростав. Крім того, ті кошти становили менше половини реальних потреб, а статті бюджету ніколи не виконувалися на 100 %. На початку нового століття дія зазначених тенденцій продовжується.

За умов невизначеності і нестабільності перехідного періоду влада і бізнес у нових державах просто не зацікавлені вкладати великі гроші в освіту. Занадто довгий шлях до кінцевого продукту, а дивіденди бажано одержати якнайшвидше. Люди, які перебувають при владі — політичній чи економічній (у випадку з посткомуністичними країнами те й інше тісно переплетене) — на словах виступають за реформи і модернізацію системи освіти. Однак насправді не зацікавлені в кардинальному поліпшенні освітянських справ. Крім того, що на освіту необхідно направляти значні асигнування, яким можна знайти й інше застосування, відіграють роль й інакші міркування. Як показав радянський досвід, гарна система освіти може бути джере-

лом постійної загрози — її треба жорстко обмежувати. Погано освіченими людьми легше керувати. На відміну від передових країн світу, де існує кореляція¹ між рівнем і якістю отриманої освіти й особистим життєвим успіхом, у пострадянських країнах такого не спостерігається. За часів СРСР казали: “Щоб мало заробляти, треба багато вчитися”. У непевні часи перехідного періоду з’ясувалося: щоб бути успішним, багато учитися не треба. Основними засобами досягнення успіху стали особисті зв’язки і нерозбірливість у засобах. Що стосується освіти, то важливі не знання, а диплом, неважливо який і яким способом отриманий. Хоча, як свідчить недавня історія, можна стати міністром і не маючи диплома про вищу освіту.

ЮНЕСКО проголосив “єрою освіти” “інтелектуальне”, за її ж визначенням, XXI століття. Головною тенденцією має стати поступове формування суспільства знання, що дає можливість вийти за рамки поняття навчання, сконцентрованого у визначеному періоді часу, а саме в молодіжному віці, і визначеному просторі, а саме школі, під керівництвом одного чи кількох вчителів. Гібридизація видів доступу до знань і диверсифікованість провідників освіти є необхідними для створення такої форми освіти і такого суспільства, які не відстоять один від одного. Величезне значення в цьому плані має інформатизація освіти, що відкриває можливості широкого впровадження методів дистанційного навчання і самоосвіти. Вона ґрунтується на використанні новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій та засобів віддаленого доступу до розподілених баз даних і знань енциклопедичної, природничонаукової, гуманітарної й навчально-методичної інформації. Використання принципу мережі означає, що знання не будуть більше зосереджуватися у віддалених і привілейованих навчальному закладах, що найчастіше не доступні для багатьох. Дистанційне навчання може стати основою освіти без кордонів, освіти демократичної й адаптованої до потреб кожного.

Багато країн не такі багаті, щоб вкладати кошти у розвиток застарілих форм навчання. Дистанційне навчання з використанням сучасних технологій коштує не так дорого, як традиційне. Однак, хоча нові технології пропонують вирішення одних

¹Кореляція — від лат. *correlatio* — співвідношення, відповідність, взаємозв’язок, взаємозалежність предметів, явищ або понять.

завдань, вони можуть приводити до загострення інших проблем, навіть до поглиблення нерівності. Основою його виступає нове явище сучасності — комп'ютерна неграмотність. Нині посилюється небезпека того, що як у розвинених країнах, так і у тих, що розвиваються, (правда, у різній пропорції) багато людей не володіють комп'ютерною грамотністю і внаслідок цього можуть стати дискваліфікованими. А розрив за всіма показниками розвитку між найбільш і найменш комп'ютеризованими країнами збільшується зі зростаючою швидкістю.

На думку діячів ЮНЕСКО, сучасна освіта повинна спиратися на чотири принципи: вчитися бути, вчитися знати, вчитися робити й вчитися жити разом. Освіта в ідеалі повинна оптимально розкривати потенціал кожної людини, надавши їй можливість реалізовувати найсильніші сторони своєї особистості. У ХХІ ст. серед людських якостей і здібностей особливу цінність мають гармонійний розвиток соціального і природного в людині, гуманне ставлення до людей і природи, висока екологічна, моральна й інформаційна культура, системне наукове мислення, толерантність, творче ставлення до життя, орієнтація на стійкий розвиток цивілізації. Система освіти за всіх часів і на всіх своїх рівнях виконує і найважливішу функцію виховання. У педагогіці основні суперечки ведуться навколо системи цінностей: абсолютної і релятивістської. Абсолютна система, що цілковито панувала до ХХ ст., обіймає такі цінності, як віра, надія, любов, совість, покаяння, спокута, вічне життя та інше. А також цінності людського суспільства: родина, колектив, школа, нація, громадянське суспільство, усе людство. Абсолютні цінності непорушні і не повинні піддаватися сумніву. Водночас вони виховують у людини відданість визначеній системі, підкорення їй, безініціативність. Тому у ХХ ст. намітився перехід до виховання на основі релятивістських і антропоцентристських¹ цінностей. Суть їхня полягає у самореалізації “Я” як такого, звідси вищими цінностями вважаються воля, відповідальність, толерантність та інші.

Молодь посткомуністичних країн зіштовхнулася з новими соціальними реаліями: ринок, бізнес-середовище, розвиток

¹ *Антропоцентризм* (від гр. *anthropos* — людина і центр) — ідея, згідно з якою людина є центром Всесвіту і кінцевою метою усієї світобудови.

центрів економічної і соціальної влади, видозмінений набір причинних взаємозв'язків. Вона не може готувати себе до майбутнього життя "взагалі", в орієнтації на умоглядні ідеали. Для молодого покоління орієнтирами життєвого досвіду виступають ділове честолюбство, соціальні й економічні амбіції, породжувані сферою пріоритетних інтересів. Необхідно конструктивно будувати життєві плани, засвоювати культурно-практичні навички вписуватися у простір сучасних організаційних структур і т. ін. Разом із тим сучасні педагоги вказують на такі небезпеки у вихованні і самовихованні, як спрощені уявлення про суспільство, споживацькі настрої, культ боротьби за виживання, "зіркові" амбіції. Система освіти, яка відповідає сучасним умовам, повинна допомогти зорієнтуватися і у цих питаннях.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що загальноцивілізаційні зміни у світі вимагають модернізації у сфері освіти кожної країни. Перехід від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій є головною передумовою успіху тієї чи іншої країни, необхідною умовою її конкурентоспроможності у світі. На відміну від індустріального суспільства, в інформаційному все вирішуватиме рівень розвитку особистості, уміння кожної людини працювати сучасно. Нарощування інтелектуального потенціалу як окремої людини, так і цілих держав залежить від стану освіти і науки, саме вони визначають позиції в сучасному світі.

Література

Бендэ Ж. Каким должно быть образование в XXI веке? // *Prospects*, vol. XXXII. — № 4. — December 2002.

Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / Укл. В.П. Бех та ін. — К., 2004.

Всемирный доклад по образованию, 2000. Право на образование: на пути к образованию для всех в течение всей жизни / ЮНЕСКО. — Париж; Москва, 2000.

Гелли Э. Образование и эволюция государства: новые знания, новые коллизии // *Социология: теория, методы, маркетинг.* — 2002. — № 3.

Гуттман С. Приватизація освіти? (Комерціалізація освіти: світовий досвід) // Кур'єр ЮНЕСКО. — 2001. — № 1.

Демиденко Э.С. Перспективы образования в меняющемся мире // Социологические исследования. — 2005. — № 2.

Добрянський І. Сучасні тенденції розвитку вищої школи: соціокультурний, регіональний та особистісний аспекти // Вища шк. — 2004. — № 1.

Каленюк І., Корсак К. Рух Європи до суспільства знань, Болонський процес і Україна // Вища освіта України. — 2004. — № 3.

Кольчугина М. “Новая экономика” — новое образование // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2003. — № 12.

Майбуров И. Глобализация сферы высшего образования // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 3.

Орлова Т.В. Перебудова освіти як один з напрямків здійснення культурної революції в СРСР // Вісник Київ. ун-ту. — Історія. — Вип. 40. — К., 1998.

Послання 47 сесії міжнародної конференції ЮНЕСКО з освіти і запропоновані пріоритетні заходи щодо підвищення якості освіти для всієї молоді // Освіта України. — 2004. — № 81—82.

Пуховська Л. Формування світового освітнього простору: історія, проблеми, перспективи // Післядипломна освіта в Україні. — 2004. — № 1.

Современный воспитательный процесс: состояние и проблемы (“круглый стол”) // Социологические исследования. — 2005. — № 4.

Суд над системой образования: Пер. с англ. — М., 1991.

Шарыгин И. Образование и глобализация // Новый мир. — 2004. — № 10.

Лекція 5

ДИНАМІКА ЕВОЛЮЦІЇ КУЛЬТУРИ

Складові і джерела формування культури сучасного світу. Роль Відродження, Реформації і Просвітництва у становленні культури Модерніті. Динаміка розвитку культури індустріального суспільства. Експорт західних цінностей і реакція інших народів. Формування світової культури. Футуршок. Модернізм. Постмодернізм. Посилення впливу політики на культуру у ХХ—ХХІ ст. Радянська культура. Основи і прояви “маскульту”.

*Культура існує від часів появи людини сучасного фізичного типу¹ і людської спільноти. Це — історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях². **Культура сучасного світу***

---

¹ У питанні хронології існує чимало визначень: відлік ведеться і від 40 і від 200 тис. років тому.

² Поняття “культура” використовується для характеристики певних історичних епох (середньовічна культура), конкретних спільнот, народностей і націй (культура германців), а також специфічних сфер

пройшла тривалий шлях розвитку і є надзвичайно неоднорідним явищем, оскільки *складається з безлічі культур* країн і народів. Їхню соціально-історичну панораму формують культури трьох основних типів. Зовсім незначна частина населення світу — мисливці і збирачі — це носії архаїчної культури. Переважна частина людства перебуває на рівні традиційної, аграрної культури. Ще приблизно третина з 6,5 млрд досягла стадії науково-технічної культури. Сучасна культура також виглядає багатоликою панорамою національних культур і разом із тим регіональних спільностей і міжнародних тенденцій та рухів. Перед початком ХХ ст. у світовій культурі утворилося декілька великих регіональних спільностей, склад яких у своїх основних рисах відповідав географічному поділу світу: Європи, США і Канади, Австралії, країн Латинської Америки, країн Азії, арабського Сходу, Африки, Океанії.

У процесі свого історичного становлення культура сучасного світу формувалася з чотирьох потужних потоків: західноєвропейської культури, яка була синтезом образного світу варварських племен і спадщини античності; візантійської культури, яка сприйняла і розвивала греко-римську культурну спадщину і мала визначальний вплив на духовний світ Давньої Русі, народів Балканського півострова; багаточислової і різноманітної культури Сходу, насамперед, Китаю, Індії, арабських країн; стародавніх і самобутніх культур народів, які стали відомими від часів Великих географічних відкриттів.

В історії людства можна чітко простежити дві моделі розвитку: “західну” і “незахідну”, або “східну”¹. Саме Схід став колицею перших цивілізацій, виникнення і розквіту стародавніх культур. Для усіх його локальних соціокультурних утворень

діяльності або життя (культура праці, політична культура, художня культура і т. ін.). В більш вузькому розумінні слова — це сфера духовного життя людей. Охоплює предметні результати діяльності людей, (машини, споруди, результати пізнання, твори мистецтва, норми моралі і права тощо), а також людські сили і здібності, які реалізуються у діяльності (знання, вміння, навички, рівень інтелекту, морального і естетичного розвитку, світогляд, способи і форми спілкування людей). Нині культурологи нараховують понад 500 визначень цього поняття, але жодне з них не визнано вичерпним.

¹ Особливостям двох шляхів історичного розвитку — західного і незахідного, або східного, присвячено окремі розділи.

було притаманним прагнення до збереження “століттями виробленої жорсткої норми”, стійкого соціального порядку і сформованих релігійних і моральних стандартів поведінки. Сутність цих систем визначалася так званим азійським способом виробництва, характерним для всіх неєвропейських докапіталістичних суспільств¹, і зводиться до консервативної стабільності. У сучасному світі існують цивілізації, що залишилися на традиційних позиціях, — такими є цивілізації Сходу. З іншого боку — відверто антитрадиційна цивілізація сучасного Заходу. Саме вона відіграла і продовжує відігравати провідну роль у становленні і розвитку сучасного світу, істотно впливаючи на його культуру.

Перехід до культури Нового часу містить у собі два великих рухи, що мали місце в Європі, — *Відродження* і *Реформацію*. Вони докорінно змінили середньовічні основи. Довгий час Середньовіччя визначалося як “тисячолітній занепад”. Однак нині оцінки змінилися: Середньовіччя відкрило нову сходинку в західній культурі — Відродження. Європейські міста, середній клас, державна система, університети — усе це починалося в Середньовіччі. Через переклади грецьких, римських, візантійських та арабських мислителів середньовічні вчені зберегли безцінну інтелектуальну спадщину, без якої сучасна думка не була б такою розвинутою. За часів Середньовіччя європейці почали брати гору над мусульманами, візантійцями, китайцями та іншими народами у використанні нових технологій. У той період виник потенціал, який людство використовувало потім протягом наступних століть.

Відродженням², або Ренесансом, називається в історії культури країн Західної і Центральної Європи епоха, перехідна від

¹ Азійський спосіб виробництва — необмежена влада, яка отожднювалася із власністю, що зосереджена у богоподібній першій особі. Ця особа втілює в собі не тільки суспільство, але й Всесвіт, теперішнє і майбутнє підданих даної держави. Такий спосіб виробництва передбачає первісність заснованого на владі-власності державного сектору і вторинність сектору приватновласницького.

² Термін “Відродження” вперше використав відомий художник, архітектор та історик XVI ст. Джорджо Вазарі у своїй книзі “Життєопис найвідоміших малярів, ваятелів і зодчих”. Він мав на увазі відродження античності. Досягнення древніх вчених, філософів, поетів, архітекторів, скульпторів стали зразком, точкою відліку для митців

бередньовічної культури до культури Нового часу. Вона припадає на період від 40-х років XIV ст. до перших десятиліть XVII ст. У різних країнах вона зароджувалася і досягала розквіту в різний час. Раніше усього вона склалася в Італії, де тому сприяв ряд передумов: високий рівень урбанізації Північної і Центральної Італії, підпорядкування села місту, широкий розмах ремісничого виробництва, торгівлі, фінансової справи, орієнтованих не тільки на внутрішній, але і на зовнішній ринок. Багате, квітуче італійське місто стало головною основою формування культури Відродження, світської за своєю загальною спрямованістю і такою, що багато в чому відповідала потребам його суспільного розвитку. Велике купецтво, верхівка популанства¹, міська знать зосередили у своїх руках величезні багатства. Частина цих коштів витрачалася на будівництво палаців з пишним внутрішнім оздобленням, на спорудження сімейних капел у старовинних церквах, на влаштування свят з нагоди фамільних торжеств, на освіту дітей, створення домашніх бібліотек. Все це збільшувало потребу в архітекторах, художниках, музиках, кваліфікованих вчителів. Видатними діячами культури того часу стали вчений, інженер, живописець Леонардо да Вінчі, поети Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Бокаччо, архітектор Філіппо Брунелескі, скульптор, архітектор, живописець Мікеланджело Буонаротті, живописець Рафаель Санті та багато інших.

Аскетизм церковної моралі в епоху активного торгово-промислового і фінансового підприємництва розходився з реальною життєвою практикою ранньої буржуазії, яка зароджувалася, з її прагненням до мирських благ, до накопичення, прагненням до багатства, нерозбірливістю в засобах. У психології купецтва, ремісничої верхівки виразно проступали риси раціоналізму, ощадливості, сміливості в ділових починаннях, усвідомлення особистих здібностей і широких можливостей. Складалася мораль, що виправдовувала "чесне збагачення", радощі

культури Ренесансу, які прагнули не тільки наслідувати своїм попередникам, але й перевершити їх. У подальшому, в основному вже починаючи з XVIII ст., ця доба характеризувалася як епоха відродження людини, як епоха гуманізму.

¹ *Пополани* (від італ. *Popolo* — народ) — торговельно-ремісничі прошарки міст Північної і Центральної Італії XII—XVI ст., об'єднані у цехи.

мирського життя, вінцем успіху якого вважалися престиж родини, повага співгромадян, слава в пам'яті нащадків. Посилення світських настроїв, цікавість до земних справ людини стали важливими чинниками, що справили великий вплив на тодішнє і майбутнє життя.

Змінилося людське мислення. Іншими очима дивилися люди на небо, на землю, на саму людину, висували перед собою інші, ніж раніше, цілі. В середні віки людей вчили або із благоговінням піднімати очі до неба, або смиренно опускати їх. Люди часів Ренесансу дивилися прямо, вперед, спостерігали життя навколо себе, насолоджувалися ним. Люди зробили основою свого життя гроші, які швидко змінювали своїх хазяїв. В італійських, а потім в інших європейських містах пробивалися паростки капіталізму, а життєвим елементом його господарства відтоді стає конкуренція. В ній важко було заздалегідь вгадати, де буде виграш, де програш. Все визначає примхлива Фортуна, щастя, талан. Її почали пов'язувати із звитягою, героїзмом. “Фортуна любить героїв, адже вона тільки жінка”, — казав Нікколо Макіавеллі. Фарт, хоробрість, свобода — ось “свята трійця” людини доби Відродження, яка у свідомості буржуа ранішнього капіталізму замінила християнську святу трійцю.

За часів Ренесансу формувалися загальні елементи європейської, а потім всієї західної цивілізації, а саме: активна підприємницька діяльність, централізовані держави і нації, раціональне ставлення до світу, яскравий індивідуалізм плюс жадаба до наживи і дух авантюризму. Проте ідеї Відродження зміцнилися в основному лише у верхівках суспільства. Вони не спиралися на широкі народні верстви. Широкий відгук у всіх прошарках суспільства і в багатьох країнах Європи одержали ідеї Реформації. Реформація не відзначилася науковими відкриттями і досягненнями у художній творчості, та вона змінила свідомість людини, відкривши перед нею нові духовні обрії. Людина одержала свободу самостійно мислити, звільнилася від авторитарної опіки церкви. Була отримана релігійна, тобто на той час найдієвіша для людини, санкція на те, що тільки власний розум, совість, моральність можуть підказати, як їй слід діяти. Тобто Реформація ще більше сприяла появі людини нового суспільства — автономного індивіда із свободою морального вибору, самостійного і відповідального у своїх судженнях і вчинках. І вже через цю людину відбувався вплив на розвиток

сучасної західної цивілізації з її досягненнями: ефективною ринковою економікою, громадянським суспільством, демократичною правовою державою, цивілізованим способом життя, духовною і матеріальною культурою.

Європейська культура Нового часу (XVII—XIX ст.) формувалася і розвивалася як культура висхідного індустріального суспільства. Від епохи Ренесансу новоєвропейська культура XVII ст. успадкувала життєстверджувальну, гуманістичну домінуючу свідомість. Пошук людської індивідуальності продовжувався, але змінилися фактори впливу. На перше місце серед них вийшла наука. Її входження у сферу суспільного життя закріпило формування раціоналізму як характерної риси мислення і способу життя людини. Слабшали сильні за часів середньовіччя позиції авторитарного догматизму і містичного сподівання на надприродні сили. Мислителі Нового часу, зокрема філософ і математик Г.В. Лейбніц, розглядали Всесвіт як єдиний і цілісний організм, як гармонію, повну найглибшу домірність усіх її рівнів і атрибутів. У вищих проявах духу, наприклад у мистецтві класицизму, раціоналістична ідея гармонії виступала як регулятивний принцип творчості. У масовому розумінні це була віра в нескінченну мудрість божественного промислу. У масовій свідомості також домінувала ідея “здорового глузду”, орієнтована на підприємницький успіх і ділову ініціативу. З одного боку, це приносило позитивні результати. Але з іншого, найчастіше відкидалися моральні й естетичні цінності, якщо вони не “відповідали” найближчим інтересам і досягненню “раціональних” цілей.

На основі соціальних реалій мислителі того часу — Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Г. Гроцій створили теорію природного права. Її суть полягала в тому, що право обумовлюється силою, яка визначає суверенітет як особистості, так і держави. Становище держави у світовому співтоваристві подібно до становища громадянина в самій державі: і там, і тут діє не висока мораль, не воля Бога, а тверезий і холодний егоїстичний розрахунок. Як окремі люди, так і цілі народи у взаєминах один з одним повинні покладатися лише на здоров’я, природне почуття самозбереження. Очевидно, що ці ідеї надихали європейських завойовників на інших континентах. Європа значно збагатилася за рахунок колоніального пограбування інших країн, серед яких були і висококультурні, наприклад Китай, Індія та інші.

Ідеї раціоналізму одержали подальший розвиток у XVIII ст. У століття *Просвітництва*¹ вони стали опорою “третього стану” у його ідейній і політичній боротьбі з феодалізмом. Найбільшими центрами Просвітництва були Нідерланди, Франція, Англія та Німеччина. Провідним став французький², де обговорення нових ідей та інститутів мало найдокладніший і найкритичніший характер. Предметом головної уваги цього часу виявилось критичне дослідження попередньо прийнятих принципів та авторитетів у політиці, релігії та в науці. Осуду піддавалися абсолютна монархія, класові привілеї, цензура, юридична сваволя та несправедливість, корумпованість і неефективність уряду, догматизм у науці, фанатизм, нетерпимість та переслідування в релігії тощо. Для Просвітництва притаманне заперечення всевладдя держави та церкви, прагнення до звільнення людини від станових і релігійних обмежень. Просвітителі найчастіше виступали на захист таких положень, як конституціоналізм та ефективність в управлінні; експерименталізм у науці; раціоналізм чи скептицизм у релігії; утилітаризм³ в етиці. Просвітителі виступали за рівність усіх перед законом, право кожного на звернення до вищих органів управління, за позбавлення церкви світської влади, недоторканність власності, гуманізацію карного права, підтримку науки і техніки, свободу друку, аграрну реформу, справедливе оподаткування та ін.

Великого поширення набув оптимізм щодо віри у світський прогрес і можливості розвитку. Його типовою формою було переконання в тому, що людський рід здатний до нескінченного вдосконалення шляхом поліпшення освіти, фізичного й соціального оточення. Переконання в тому, що люди були не тіль-

¹ *Просвітництво* — термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією 1789 р., а також видатного культурного феномену, який приблизно припадав на середину XVIII ст.

² Видатними мислителями того часу були Ф.-М. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-Л. Д'Аламбер, К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж.-А. Кондорсе. Погляди цих людей поширювалися у книжках, памфлетах, п'єсах навіть словниках, особливо у великій “Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел” виданій у 35 томах за редакцією Д. Дідро та Ж.-Л. Д'Аламбера у 1751—1772 рр.

³ *Утилітаризм* (від лат. *utilitas* — користь) — напрямок в етиці, який визнає користь або зиск критерієм моральності.

ки добрими від природи, а й налаштованими на співпрацю, лягло в основу космополітизму, проілюстрованого висловом американського просвітителя Б. Франкліна: “Людство — моя країна; я — громадянин світу”. Доброзичливість і взаємодопомога вважалися такими, що впливають з природних імпульсів розумних істот, не зіпсованих забобонами.

Практичними наслідками цих переконань були успішна кампанія за скасування міжнародної торгівлі рабами, а також важливі реформи, спрямовані на послаблення жорстокості кримінального права. В економіці протекціоністські теорії меркантилізму (засновані на систематичному державному контролі торгівлі та промисловості) були відкинуті на користь доктрин невтручання, розроблених англійським економістом А. Смітом у його праці “Дослідження про природу і причини багатства народів”¹. Коли Велика французька революція намагалася реформувати монархію у 1789 р., її лідери черпали натхнення та конституційні ідеї безпосередньо з публікацій філософів. У Північній Америці ті самі ідеї були втілені в Декларації незалежності 4 липня 1776 р., у федеральній Конституції 1787 р. та Біллі про права (прийнятий у 1789 р., набрав чинності у 1791 р.).

Американська війна за незалежність, французька революція та промислова революція в Англії підбили підсумок тривалому періоду розвитку Заходу від часів Реформації. Таким підсумком було становлення *індустріального суспільства*. У цьому суспільстві витонченість шедеврів мистецтва існувала разом із забобонами, темрявою і неписьменністю мас, з безправ'ям і злиденністю селянства і міських низів. У ХІХ ст. буржуазна цивілізація досягла своєї зрілості, проте стали яскравішими її протиріччя. З одного боку, це раціоналізм, оптимізм, віра у безмежний прогрес та добру природу людини. З іншого — вади реальності. Саме це протиріччя між ідеалом та дійсністю стало рушійним мотивом соціокультурного розвитку у ХІХ ст. Це

---

¹ А. Сміт та інші мислителі переконували, що, оскільки кожна особистість найкраще може судити про свою користь, то однаковою мірою у спільних та приватних інтересах вірно те, що кожного належить залишити настільки вільним, наскільки це потрібно для пошуків ефективності, яку уможливили спеціалізація та розподіл праці. Таким чином максимізувалися приватні прибутки, а також національне багатство.

століття стало “золотим віком” в історії мистецтва кожної європейської країни з розмаїттям напрямків та плеядами видатних митців. За умов постійних революційних струсів і війн, загального історичного хаосу найважливішою духовною проблемою була не проблема освоєння дійсності, а висловлення ставлення до неї людини. Тому саме мистецтво стає легальним рупором громадських настроїв, перетворюється на головну сферу вираження моральних шукань та переживань. Мистецтво взяло на себе роль судді над суспільством, вперше протиставило себе йому. Воно навіть почало відмежовуватися від суспільства, стверджуючи свою самоцінність, зокрема через теорію “мистецтво заради мистецтва”. Разом із тим у XIX ст. виявилися згубні тенденції, які врешті-решт вплинули на кризу культури індустріального суспільства. Насамперед, це значне випередження темпами технічного освоєння світу темпів усвідомлення наслідків технічних рішень, що приймаються, а також вихід на широкі простори повсталого маси людей. Наступне століття засвідчило зростаючу небезпеку і першої тенденції, і другої.

У динаміці розвитку культури індустріального суспільства виявлялися й інші тенденції. По-перше, це сприйняття високої творчості і гуманізму Відродження. Однак спадщина Ренесансу не зберігалася незмінною, вона періодично реформувалася відповідно до умов життя суспільства, що змінювалося, до нового досвіду. Такі зміни відбувалися і за часів Просвітництва, і у XIX—XX ст. По-друге, відбувалося звільнення творчості від жорстких релігійних канонів. Мистецтво все більше ставало земним, все більше поверталось до людини. По-третє, відбувалася поступова втрата гуманістичних традицій під впливом машинної цивілізації. Індустріальне суспільство створило неможливі раніше засоби розвитку і поширення культури, зближення культурного рівня у різних країнах і регіонах. Негативною стороною впливу машинного ладу індустріальної епохи на культуру був підрив основ елітарної і народної культур, всезагальне усереднення і, можна сказати, уніфікація.

Потужним фактором впливу у сучасному світі, особливо на останньому етапі його розвитку, виступає глобалізація. Глобалізацію можна певною мірою розглядати як розширену версію вестернізації або агресивного просування так званого західного способу життя (культури). Метою є створення уніпо-

лярного світу. Якщо модель уніполярного світу прийняти за основу світопорядку, то *експорт західних цінностей* — ідей індивідуалізму, свободи, демократії, прав людини, рівності, відділення церкви від держави, лібералізму¹ — являє собою справу, яка є благородною і заслуговує на всіляку похвалу. Проте, якщо все буде зроблено відповідно до цієї моделі, то світ стане керованим, контрольованим і прогнозованим. У цьому виявляється західне “індустріальне” прагнення усе уніфікувати, стандартизувати і розробити чітку й однозначну модель існуючого світу, що є небезпечним, якщо мати на увазі закони синергетики.

Насправді така модель від початку зумовлює нерівність країн. На етапі переходу до постіндустріального суспільства максимально виграють держави з максимальною часткою постіндустріальної економіки, де громадяни мають можливість одержати високий рівень перспективної освіти, можуть творчо застосовувати свої знання і мобільно перенавчатися. Звичайно, країни, які перебувають на попередніх стадіях розвитку — аграрній та індустріальній, будуть програвати. До того у такій моделі світоустрою культурна і релігійна багатоманітність світу розглядаються як речі другорядні, оскільки знання та інформація самі по собі заміщують релігію і культуру у широкому сенсі слова.

Закономірно постає питання: чи дійсно західні цінності є цінністю для усього світу? Так, одна з провідних західних цінностей — цінність індивідуалізму у країнах Сходу не має великого значення. У системі цінностей народів Сходу перше місце посідає колективізм, общинність, а індивідуалізм ототожнюється з егоїзмом і піддається жорсткому осуду. Свобода у різних цивілізаціях теж сприймається по-різному. У Сполучених Штатах під свободою розуміється право вільного вибору професії або дозвілля, можливість уникати ситуацій, коли втручаються в особисте життя. Водночас у фірмі або корпорації “свобода” чітко регламентується інструкціями. У Європі свобода — це “усвідомлена необхідність”, яка трактується вельми широко, проте існує взаємозв’язок: чим більше свободи — тим більше відповідальності за її наслідки. У Росії під свободою розуміється вольниця, можливість “розгулятися”: що хочу, те й роблю.

---

¹Див. розділ, присвячений ролі ідеологій в історії сучасного світу.

В Україні свобода — це антитеза неволі. В цілому у пострадянських країнах свобода часто тлумачиться як можливість уникнути відповідальності за свої вчинки, за свій вибір. Стосовно цінності демократії, то в цьому випадку теж існують проблеми. Слово “демократія” перекладається як “влада народу” і базується на вірі в онтологічну рівність усіх членів суспільства. Проте навіть на прикладі сучасних західних країн з відточеними механізмами функціонування демократії часто виявляється, що перемагає право сильного. Якщо дотримуватися критеріїв прав людини щодо всіх у світі, то на перший план висувається повага прав інших народів жити так, як їм хочеться в рамках своїх культур, а не так, як здається “більш цивілізованим” державам, які “несуть демократію” на багнетах.

Західна цивілізація не враховує етичні, духовні, культурні цінності інших цивілізацій, а також такі ключові для незахідних народів поняття, як колективізм, спільність, родинність, соціальна безпека, справедливість, співчуття. Експортуючи, часто нав'язуючи свої цінності, західна цивілізація порушує баланс інших цивілізацій, побудованих на інших цінностях, що викликає роздратування, яке переходить у ненависть. У другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. найсильніше відчувається американізація¹ світу. Вона спирається насамперед на економічну, військово-політичну, науково-технічну міць і поширює свої впливи на всі сфери людського буття — від політичної культури до культури побуту.

Американці вважають, що виконують “велику місію” — несуть людству свій найкращий спосіб життя, свою культуру. Проте далеко не всі реципієнти так думають. Сильна протидія спостерігається не тільки з боку країн, що розвиваються, але і з боку розвинених країн. Зокрема, чимало діячів європейської культури вважають, що Америка веде проти них культурну війну. У своїй книзі під такою назвою французький дослідник А. Годар пише: “Культурна війна вже почалася без необхідної об'яви, без барабанів і сурм, за допомогою примарних уявлень, за допомогою підступних посмішок. Класична війна цілила у серце, щоб убивати і підкорювати, економічна цілила у черево,

---

¹ Понад 80 % усіх кінофільмів і телевізійних програм, які демонструються у світі, вироблені у США або створені за участю американських телестудій і кінокомпаній.

щоб експлуатувати і збагачуватися. Культурна війна цілить у голову, щоб паралізувати, не вбиваючи, щоб підкорювати, зіпсувавши, і збагачуватися за рахунок розкладу культур і народів. Культурна війна застосовує усі свободи і зловживає ними, аби проникати всюди і руйнувати з середини всі цінності, всю різноманітність у духовних багатствах народів”.

Нині навіть у розвинених країнах яскраво виявляється тенденція до реставрації історико-етнічних символів, місцевих традицій і культурних особливостей. Для багатьох країн вони стають невід’ємними рисами індивідуальної і групової ідентичності, наочними “гарантами” її стійкості. Одним із показових проявів цієї тенденції є ренесанс етнічної культури, що черпає з традицій минулого і відрізняється яскравістю й емоційною насиченістю. Нерідко під такою оболонкою приховано політичний зміст. Так, фольклорне відродження, що переживають сьогодні чимало європейських регіонів, — це також ефективний засіб підтримки зазіхань регіональних елітних груп, їхнього прагнення розширити повноваження владних структур субнаціонального рівня.

Зростає популярність одержання освіти національною мовою. Широкої популярності набувають етнічна кухня, етностиль в одязі, в оформленні інтер’єрів, в архітектурі. Внаслідок споживання подібного роду “продуктів” відбувається долучення людей до власних традицій. Перетворення культурних моделей у товар стало вигідним засобом вкладення капіталу і розвитку комерційної ініціативи. Разом з тим акцентування місцевих культурних традицій (як і націоналізм) нерідко є основою політичного радикалізму і підтримки негативної групової ідентичності, що беззастережно заперечує інший культурний досвід. У європейських реаліях прикладами можуть бути Північна Ірландія або Країна Басків.

В Загальній декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність, прийнятій 31-шою сесією Генеральної конференції цієї організації у Парижі 2 листопада 2001 р., записано: “Форми культури змінюються в часі і просторі. Ця культурна розмаїтість виявляється в неповторності і різноманітності особливостей, властивих групам і співтовариствам, що складають людство. Будучи джерелом обмінів, новаторства і творчості, культурна різноманітність так само необхідна для людства, як біорізноманітність для живої природи. У цьому сенсі вона є загальним

надбанням людства і повинна бути визнаною й закріпленою в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь”.

У сучасності *формується* явище, яке можна назвати *світовою культурою*. В наш час вона обіймає все, що існує у творчості на географічній карті світу, на якій з плином часу не залишається “білих плям”. Зникають будь-які “зони мовчання”, до яких європоцентристська загальна історія культури схильна була приміщувати культури, чужі для європейського досвіду. Кожна з національних культур, велика чи мала, стверджується як сучасна цінність.

Нового характеру набуває на сучасному етапі загальність світової культури і взаємодія сил, з яких вона складається. Інтенсивний культурний обмін, діяльність засобів масової інформації і комунікації, активність міжнародних культурних організацій, завдяки яким, здавалося б, приватні явища в житті тієї чи іншої національної культури легко можуть перетворитися на загальне світове надбання — все це лише частина процесу інтернаціоналізації світового культурного життя. Але окрім тенденції до інтернаціоналізації діє і друга провідна тенденція — прагнення до збереження національної самобутності і через це — ідентичності. Та це прагнення дуже непросто реалізувати.

XX ст. з його науково-технічними революціями створило кардинально нові умови існування людини: ніколи в історії вона не існувала у такій швидкоплинності змін. Аналізу нової ситуації присвятив свою працю відомий американський соціолог Е. Тоффлер.

Від 1970 р. її назва увійшла до багатьох мов без перекладу — “*Футуршок*”, тобто “майбутній шок” або “шок від зустрічі з майбутнім”. Він показує, що людині ще не доводилося жити в атмосфері, наскрізь просякнутій новизною (у загальноісторичному розумінні). Адже одне — жити у темпі, що прискорюється, за більш-менш знайомих життєвих ситуацій. І зовсім інше — відчувати постійне прискорення темпів життя перед невідомими, дивними і небувалими ситуаціями.

Окрім прискорення та новизни діє фактор різноманітності. Попри твердження, що різноманітність матеріального середовища не має ніякого значення, оскільки світ рухається до культурної і духовної стандартизації, реальність полягає у тому, що людство швидко рухається в напрямі фрагментації та ди-

диверсифікації¹ не тільки у сфері матеріального виробництва і споживання, але й у мистецтві, освіті та ін. Але чи готова людина мати справу із все зростаючим вибором продуктів матеріального і духовного “виробництва”, що стають їй доступними? Зростаюча кількість психічних розладів, неврозів і просто втрати душевної рівноваги красномовно свідчать про те, що багатьом людям вже зараз складно виробити розумну і цілісну особисту орієнтацію. І це залежить не від фінансових статків. Найбільші цифри статистики стосовно серцево-судинних і нервових захворювань — в найбільш заможних західних країнах. Багатьох — як на рівні країни, так і на рівні окремої людини мучить невизначеність ідеалів. Мова може йти і про перспективи руху держави у внутрішній і зовнішній політиці, і про погляди особистості на гроші, власність, правопорядок, расову або національну приналежність, релігію, сім’ю або власну долю. Сім’я, школа, корпорація, церква, однолітки, засоби масової інформації і міриади субкультур — усі вони рекламують нельми відмінні сукупності цінностей сучасності.

Сучасність англійською мовою — “modern time” або “modernity”. Від цього слова походить термін “*модернізм*”, що позначає важливий феномен культури ХХ ст. Він має певні характерні риси. Насамперед кризовий характер: модернізм виникає тоді, коли у філософію приходить усвідомлення кризи культури як переломного моменту у розвитку людства. Звідси випливає відсутність єдиного стабільного начала. Модернізм — це не єдність, а сукупність стильових напрямків. Друга риса — це теоретичність і постійне звернення до філософських основ. Теоретичною базою модернізму стали такі філософські напрямки, як неокантіанство, феноменологія, інтуїтивізм, фрейдизм та інші. Дуже характерним є пошук нових образотворчих форм і як наслідок, створення нового творчого методу. Мистецтво відмовилося наслідувати природі і зображати видиму реальність. Воно воліє проникати у приховане, в те, чого не можна побачити. Модернізмові притаманний елітарний характер, що поєднується із прагненням переробити суспільство і бажанням масовості. Але на відміну від масової культури, орієнтованої на

¹ Диверсифікація (від лат. *diversus* — різний і *facere* — робити) — урізноманітнення, всебічний розвиток. Інше значення — розширення асортименту виробів і послуг, що надаються.

стандарт, норму, інстинкт, модернізм не визнає і постійно переглядає межі між “нормальним” і “ненормальним”.

Умовно часові рамки модернізму можна визначити від 1907 р. (виникнення кубізму) до кінця 1960-х років (перехід до постмодернізму). Центрами модернізму дослідники вважають Францію, Німеччину, Італію і Росію. Серед найвідоміших напрямків можна назвати:

— кубізм — точка відліку — картина П. Пікассо “Авіньйонські дівчата”, створена у 1907 р. у Франції. Зображення дійсності у вигляді взаємопов’язаних, геометрично правильних фігур, передача не вигляду, а конструкції;

— футуризм — виник як суспільно-політичний рух у 1909 р. в Італії, натхненником був літератор Ф. Марінетті, який заперечував цінність культури минулого і закликав оспівувати красу швидкості і техніки;

— експресіонізм — одне з найскладніших явищ, достеменно невідомо, коли почався і чи завершився дотепер. Його характеризує підвищена емоційність, буяння звуків, фарб, заперечення буденного життєвого досвіду. Предметом мистецтва виступає не оточуюча дійсність, а фантастичні образи. Класичним прикладом може бути картина німецького художника Е. Мунка “Крик”;

— абстракціонізм — виник у 1910 р.. Першим абстрактним твором вважається акварель росіянина В. Кандинського, про яку один французький критик сказав: “Перший раз в історії живопису неможливо було щось помітити або впізнати”;

— супрематизм — виник у 1913 р. в рамках абстрактного мистецтва. Шедевр — “Чорний квадрат” К. Малевича. Сам художник писав: “Предмети зникли, наче дим”;

— сюрреалізм — датою відліку вважається 1924 р., коли з’явився “Маніфест сюрреалізму”. Його автор, французький поет А. Бретон дав йому таке визначення: це “диктовка думки розуму, поза всіляких естетичних і моральних міркувань”. Спосіб пізнання підсвідомого, надприродного на основі фрейдизму. Створення власного світу поза реальністю, яка ірраціональна, символічна, фантастична. Головна фігура — С. Далі.

Після Другої світової війни модернізм вступає у новий етап свого розвитку. З’являються нові напрямки, такі як поп-арт, з упевненістю, що мистецтвом може стати все — від фотографій

до етикеток; концептуалізм, що наголошує на інтелектуальній інтерпретації об'єктів та багато інших.

У період після закінчення Другої світової війни поступово відбувається перехід до постмодернізму. Сам термін виник у період Першої світової війни у праці Р. Панквіца “Криза європейської культури” (1917 р.). Популярності термін набув завдяки праці Ч. Дженкса “Мова постмодерністської архітектури”, яку було видано у 1977 р. Поширена думка, що постмодернізм виник як відгук на класичний модернізм наприкінці 30-х років минулого століття, і що першим твором його є роман Дж. Джойса “Поминки за Фіннеганом”. Хоча є припущення, що постмодернізм з'явився набагато раніше, водночас з модернізмом, і тоді першим його твором вважають “Улісс” того ж Дж. Джойса.

Постмодернізм — це особливий тип світогляду, орієнтований на формування такого життєвого простору, в якому головними цінностями стають свобода у всьому, спонтанність діяльності людини, ігрове начало. Постмодерністська свідомість спрямована на заперечення будь-якого роду норм і традицій — етичних, естетичних, методологічних та інших, на відмову від авторитетів будь-якого рангу, починаючи від держави, великої національної ідеї, етичних парадигм, і закінчуючи правилами поведінки людини у спілкуванні з іншими. Європейська гуманітарна культура Нового часу базувалася на таких ключових поняттях-настановах, як закрита форма, мета, задум, ієрархія, творчість, жанр, глибина, істина, визначеність та ін. Цей інтелектуальний канон був свого роду набором засобів і способів, що дозволяв ухопити за допомогою раціональної думки деяку висхідну реальність, зрозуміти істину.

Постмодернізм вбачає у цій інтелектуальній традиції прагнення розуму владарювати над всіма сферами людської життєдіяльності, що виявилось у технократичному пануванні людини над природою і соціально-політичному пануванні людей над людьми. Відкинути будь-які зазіхання на будь-яке всезнання — релігійне, філософське, наукове та ін. — така одна з головних настанов постмодернізму. Він оголосив усі відкриті науковим розумом істини стосовно людини, суспільства, прогресу не спроможними як у інтелектуальному, так і у моральному планах. Він піддав критичній деконструкції усі традиційні теоретико-пізнавальні, етичні, політичні та інші уявлення. Тобто постмодернізм виступає як культурна орієнтація на

деконструкцію, розкидування, переривання, розсіювання. Така орієнтація вимагає відповідного набору фундаментальних понять і категорій, за допомогою яких можна руйнувати традиції. У постмодерністському наборі: відкрита форма, гра, випадок, анархія, деконструкція, інтертекст, поверхня, іронія, невизначеність та ін. У просторі такого мислення раціонально-логічна орієнтація різко зменшується. Натомість зростає невизначеність у розумінні, вседозволеність в інтерпретаціях, коли можуть бути виправдані і “пояснені” будь-які зв’язки і взаємні перетворення. Так, у постмодерністській поезії, живописі, театрі стали цінуватися неясні форми, натяки без зв’язку, езотерична¹ непроникність для сприйняття, стихійна пристрасть і вільна почуттєвість. Постмодерністські настанови проникли і у гносеологію², породивши релятивізм, що абсолютизує відносність і умовність знання й веде до заперечення можливості пізнання об’єктивної істини.

Головною цінністю постмодернізм вважає “радикальну множинність”. Але вона не є синтезом, а виступає еклектичним поєднанням різнорідних елементів. Все це заразом призводить до того, що постмодернізм деієрархізує культуру, робить неможливим ствердження нової системи цінностей³. Через це сучасна людина приречена перебувати у стані духовної аморфності. Людина може оглядати все, проте ніщо не може допомогти її оформленню “з середини”. Тому такими необхідними стають зовнішні форми обмеження людей. Саме їх намагаються в сучасному світі зміцнити через моду, громадську думку, стандартизацію життя, підвищення його комфортності тощо. Завдяки новим можливостям, які створив розвиток науково-тех-

¹ *Езотеричний* (від гр. *esoterikos* — внутрішній) — таємний, прихований, призначений виключно для посвячених.

² *Гносеологія* (від гр. *gnosis* — знання і *...логія* — теорія пізнання) — розділ філософії, який вивчає можливості пізнання, досліджує джерела, форми і методи пізнання, умови його достеменності та істинності.

³ Деякі діячі культури, зокрема українська письменниця О. Забужко, стверджують, що постмодернізм на Заході вже не є актуальним. Можна припустити, що це є думкою окремих осіб. Оскільки загальної його тенденції наочні в наш час. Можливо, у західних інтелектуалів відбувається пошук нових підходів у структуруванні культурних процесів.

нічного прогресу, провідне місце у культурі сучасного світу посіли засоби масової інформації. Вони навіть одержали назву "четверта влада" (після законодавчої, виконавчої та судової), бо дійсно мають колосальну владу над людською свідомістю. Разом із тим ЗМІ чи не найсильніше сприяють виникненню відчуття ефемерності, скороминучості і несталості усього.

У минулому ідеалом була міцність і довговічність. Що б не створила людина — дерев'яні черевики чи собор, вона докладала зусиль, аби справа її рук служила максимально довго. Однак у ХХ ст. на зміну економіці міцності приходить економіка недовговічності. Ця зміна пояснюється кількома причинами. По-перше, із зростанням технічного прогресу вартість виробництва знижується набагато швидше, ніж вартість ремонтних робіт. Адже виробництво автоматизується, тоді як ремонт здебільшого залишається ручною працею. В багатьох випадках дешевше замінити річ, ніж ремонтувати її. По-друге, науково-технічний прогрес зумовлює швидке змінювання, нові удосконалення через все менший проміжок часу. Через це вигідніше виготовляти продукцію, розраховану на короткочасне використання, аби споживачі легше і швидше замінювали її на нову. У сучасному світі панує революція зростаючих очікувань, невідомо, які потреби з'являться найближчим часом. Тому великі кошти не спрямовуються на створення незмінних видів продукції, це — по-третє. Утвердився принцип "використав — викинув", тобто: тимчасові вироби, зроблені тимчасовими методами для задоволення тимчасових потреб.

Драма сучасного світу полягає в тому, що й стосунки між людьми теж набувають тимчасового, нетривалого характеру. Найчастіше люди вступають у поверхові, ділові контакти, найчастіше — на функціональній основі. Покупцеві не цікавий внутрішній світ і проблеми продавця, наприклад, взуттєвого магазину. Головне, аби той виконав свою функцію — допоміг придбати підходящий товар. А для продавця важливо виконати свою функцію, і щоб покупці своїми забаганками не дуже його напружували, тобто в них теж є своя функція. Поверхові, швидкоплинні стосунки часом поширюються у тих сферах, які традиційно орієнтувалися на триваліші терміни. Це стосується, зокрема, кохання і шлюбно-родинних відносин. Поширення принципу, грубо кажучи, "використав — викинув" у взаєминах між чоловіками і жінками стало однією з причин сексу-

альної революції, і водночас її наслідком. Цей феномен є також віддзеркаленням проникнення постмодерністських настанов у всі сфери життя¹.

Західна культура на відміну від традиційних східних культур завжди цінувала інновації. Проте західний світ, який виступав і виступає ініціатором загальносвітового процесу культурного оновлення, сам на собі відчув посилення дегуманізації культури. Постмодернізм надав нового розуміння новизни. Вона стала водночас і викликом законослухняності, і утвердженням цінності самоодержимості, нарцисизму, зневаги до усіх соціальних порядків². Непослух — це вид деконструкції, без якої, як стверджують постмодерністи, немає новизни. Життя без правил збуджує, їх порушення стає однією з умов можливості пережити гострі відчуття, насолодитися ними, незважаючи ні на що. До цього закликає реклама. Так ювелірна фірма “Бест” проголошує: “Якщо тебе охопила пристрасть до життя, ніяких табу не існує. Порушуй усі правила!” Зміст таких рекламних текстів не є невинною грою слів. Насправді закону і праву як сукупності правил поведінки у людському суспільстві протиставляється насолода руйнувати їх. З іншого боку, це може розглядатися і як подвійний стандарт: заклики закликати, але поліцію, закони, покарання за злочини, податки і таке інше поки що жодна держава скасовувати не збирається. Проте постмодерністське розуміння “свободи від усього” не сумісне з будь-якими факторами контролю, як зовнішнього, так і внутрішнього, тобто сумління, совісті. Це дає критикам постмодернізму підставу стверджувати, що новизна як абсолютна цінність розбещує людей і суспільство.

¹ Однією з форм протидії постмодернізму можна вважати релігійний фундаменталізм, який затято захищає свої авторитети, цінності, основи буття. Особливо це виразно виявляється у ісламістських рухах.

² Прикладами можуть бути рекламні слогани фірм, які надають послуги мобільного зв'язку: “Без умовностей! Без обмежень!” Або пропозиція одного з сортів пива, яка наполягає: “Правила існують для того, щоб їх порушувати”. Анонс нового журналу “The ONE”: “По-за законом: у пошуках джерел втіхи”. Українська співачка Руслана, рекламуючи свій кліп “Танець з вовками” пояснює: “Wild” — це “вільний””, хоча перше значення цього англійського слова — “дикий”.

Однією з реакцій на втрату контролю за станом і ходом справ стає розчарування у силі розуму. Спочатку наука дала змогу людині відчувати себе господарем не тільки над доквіллям, а й над своїм майбутнім. В наш час, коли звідусіль надходять докази того, що суспільство вийшло з-під контролю, довіра до науки падає. Наслідком є бурхливе відродження містицизму. Постмодернізм похитнув авторитет розуму і тим самим сприяв проникненню до інтелектуальної сфери ірраціоналізму. Межа тисячоліть характеризується небаченим досі інтелектуальним плюралізмом, коли усе дозволено і все виправдано, але за постмодерністськими мірками. В тому полягає новий парадокс: постмодернізм, який заперечує будь-які настанови, сам диктує певне ставлення до дійсності, якому не можна заперечувати.

Для окремого індивіда на зміну патріархальному “культурному монізму”¹ на основі “свого” віросповідання і місцевої культурної традиції приходять внутрішній плюралізм. Кожна людина нині вписана у мережу засобів масової комунікації і стає, часто сама того не усвідомлюючи, носієм і універсальної масової культури, і декількох субкультур, що поділяються для неї на “своє” (свої етнос, земля, сімейні традиції, покоління, професійне співтовариство й т. ін.) і “чуже”. Саме тому процес переходу від патріархальної ситуації в культурі до ситуації сучасної повсюдно має кризовий, болісний характер. Звідси і загострення “ідеології війни” як засобу ефективного захисту від плюралізму, повернення до примата “свого” проти “чужого”. Саме в цій кризовій точці знаходить часткове обґрунтування теорія С. Хантінгтона² про перехід від “холодної війни” і ідеологічної боротьби до зіткнення цивілізацій, про культуру як ледве чи не головне джерело сучасних кривавих конфліктів.

У цьому також знайшла свій прояв одна з провідних тенденцій *XX ст. у розвитку культури*, а саме *посилення впливу на неї політики*. Кінець 1910-х — 1940-ві роки — час, коли стрімко зростає інтерес до мистецтва як до ідеологічної сили. Державна влада і політичні партії все більше виявляють зацікавленість у мистецтві. Найчастіше ця зацікавленість виявляється у класовій культурній політиці, яка послідовно прово-

¹ *Монізм* (від гр. *monos* — один) — методологічна позиція, яка визнає основою суцього одне начало.

² Про теорію С. Хантінгтона мова йтиме далі.

диться, у залученні (або віддаленні) художньої творчості до вирішення політичних завдань. Ідеї і форми мистецтва часто стають інструментом, що дає змогу маніпулювати почуттями і думками людських мас. Особливо яскраво це виявилось у тоталітарних державах, де культура була повністю контрольована владою. Такою державою у ХХ ст. був СРСР, такою культурою була *радянська культура*.

У суспільстві завжди існує система інтеграторів — національно-етнічних, релігійних, культурних, організаційно-політичних та інших. У радянській державі відбувся гіпертрофований розвиток офіційної ідеології, яка перетворилася у головний і навіть єдиний соціальний інтегратор. Всі інші інтегратори суспільства були знищені або загнані у підпілля. В ідеологію, яка захищала певну політичну систему, перетворився марксизм (у його радянському — ленінсько-сталінському — варіанті). Класові інтереси пролетаріату були поставлені формально над інтересами решти суспільства. Право виступати від його імені захисником його інтересів привласнила собі нечисленна група людей. Інтереси правлячої комуністичної партії та її функціонерів стали вищими від інтересів пролетаріату. Ідеологія формувала у суспільній свідомості ілюзорні уявлення. Прикладом можуть бути твердження про безперервні економічні перемоги, невпинне зростання добробуту трудящих, соціалістичну демократію як вищу форму демократії. Головним ідеологічним міфом сталінізму був міф про побудову соціалізму в СРСР¹.

У суспільстві, де панує державна ідеологія, культура змушена розвиватися, з одного боку, за своїми законами, а з іншого — за законами панівної ідеології. Так виникає феномен політизованої культури. У радянському суспільстві було поставлено завдання змінити науку, освіту, літературу, мистецтво згідно з певними ідейно-політичними установками. Формою реалізації цього принципу стала культурна революція² —

¹ Концепції, що пояснювали створений у Радянському Союзі лад, розглядаються в розділі про політичний розвиток світу.

² У світову історію під назвою “культурна революція” увійшов період в історії Китайської Народної Республіки, який розпочався з листа Мао Цзедуну до Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю від 15 травня 1966 р. Ця грандіозна кампанія виникла з внутрішньопартійної дискусії стосовно перспектив китайського соціалізму.

"докорінний переворот у духовному розвитку країни, складова соціалістичних перетворень, що обіймає створення соціалістичної системи народної освіти і просвіти; перевиховання буржуазної і формування нової, соціалістичної інтелігенції; подолання впливу старої ідеології й утвердження марксистсько-ленінської ідеології; створення соціалістичної культури; перебудову побуту". Головною метою культурної революції, яка на відміну від індустріалізації і колективізації, не повинна була закінчуватися ніколи, було створення "нової людини"¹. І культурна революція, і маси "нових людей" необхідні були для зміцнення комуністичної влади.

Згідно з маоїстським поглядом, слід було реалізовувати ідеї "казарменого комунізму", які проголошували бідний і зрівняльний соціалізм, звеличували жертвовність, класову боротьбу і культ руйнування. Своїх опонентів, які були більш поміркованими і реалістичними, Мао назвав "ревізіоністами" і "ворогами". Знищувати всіх не згодних з курсом "великого керманіча" мали загони "червоних вартових" (хуншайбінів), що об'єднували здебільшого учнів старших класів та студентів молодших курсів. Поступово терор зачепив не лише окремих керівників партійних організацій, а й усі верстви населення, крім армії. Як і в Радянському Союзі часів Й. Сталіна, було створено грандіозний культ особи Мао Цзедуна. Як і в Радянському Союзі, було поставлено за мету створення нової людини. Заради цього, за офіційною китайською статистикою, було знищено 100 млн громадян. Найжорстокіший період "великої пролетарської культурної революції" тривав до IX з'їзду КПК 1969 р., хоча рішучі дії продовжувалися до смерті Мао 9 вересня 1976 р. В радянській і китайській культурних революціях протиставляється багато спільних рис. Найголовніша — антиінтелектуалізм і нетерпимість до тих, хто думає інакше, яка доходить до заходів фізичного знищення опонентів.

¹ З питання, чи вдалося це зробити — виховати "нову людину" — у гуманітарних науках точиться дискусія. Частина дослідників вважає, що дійсно результат був — свідомо віддана ідеалам комунізму людина стала реальністю. На підтвердження наводяться героїка соціалістичного будівництва і особливо перемога над фашизмом. Інші вважають, що "нова людина" — не більше, ніж пропагандистське кліше. Треті говорять про людей з "тоталітарним синдромом". Четверті — про "совка", тобто напівлюмпенізованого цинічного і лінькуватого індивіда. Особливу увагу у дослідників викликає психологічна спадщина тривалої ідеологічної обробки радянських людей для сучасних посткомуністичних країн. З цього питання варто ознайомитися із статтею доктора соціологічних наук Ю. Саєнка "Тяжкий він, синдром советського раба".

Пропагандистське проголошення трудового народу господарем держави на практиці оберталось усуненням людини з економічної і політичної арени, недовір'ям і презирством до інтересів індивіду. Відбувся розрив, протиставлення ідей побудови соціалізму інтересам людини, певних соціальних груп. Соціалістичні ідеї абстрагувались до майже релігійного обожнювання — з культами вождів і ритуальними діями — і вимагали жертвовного служіння кожної людини, всього народу, масового героїзму щодня. Реальною основою вимоги самозречення людини в ім'я абстрактного ідеалу виступала звичайна експлуатація з боку держави для зміцнення могутності тієї ж держави. Звідси — переважний розвиток засобів виробництва і дефіцит споживчих товарів, індустріальна гігантоманія, мілітаризація суспільства та його населення. Активність людей штучно стимулювалася і спрямовувалася лише в економічну сферу. Духовне життя людини також ставилося на службу виробничим показникам. Це був інший варіант індустріального суспільства, яке перетворювало людину на додаток до машини, а її цінність визначалася здатністю ефективно функціонувати у певній системі. Роботі зі створення “гвинтиків” сприяв менталітет радянських людей, в якому був дуже сильним антиіндивідуалізм, вихований тисячоліттями общинності і православ'я.

Для радянського суспільства були притаманні такі риси: абсолютизм, громадянська незахищеність населення, розрив політики і моралі, воєнно-політичні методи організації громадської діяльності, атрофія соціальної творчості мас, караність інакодумства та ініціативи, нагнітання атмосфери раболіпства, підсобництва, доносительства. Все це не залишало місця для автономії ані громадянського суспільства, ані особи. Зрозуміло, що в Радянському Союзі реалізувалася одна із історичних тенденцій: політизована культура виникає в суспільствах з недостатнім рівнем демократії.

Одна з тенденцій, яка виразно дала про себе знати в останні десятиріччя ХХ ст., це тенденція до демократизації¹. До поняття “демократія” певною мірою близьким є поняття “постмодерн”. Можна розглядати демократизацію суспільства як його постмодернізацію. Адже руйнується єдиний стиль його

¹ Про демократію та її розвиток докладніше — у розділі, присвяченому політиці.

культури, виникає культурний плюралізм, що стирає відмінності між сакральним¹ і профанним². Наростають процеси усереднення людей. Зменшується можливість появи геніїв і героїв, які піднімаються над натовпом. Постмодернізм сприймає ці результати демократизації як норму і винаходить інтелектуальні й художні засоби їх зображення. Постмодерністські письменники, наприклад, створюють художні твори, у яких немає героїв, особистостей, лідерів. Постмодерністські митці наче калькують демократичні процеси у своїх творах, де все спрямовано на руйнування ієрархії цінностей, урівнювання “святого і бісівського”, змішування стилів і часів, іронічне сприйняття традиції, історії, авторитетів. Сама демократизація суспільства поставили перед культурою завдання задовольнити потреби мас. Вона стала одним з факторів, що зумовив поширення масової культури.

*Масова культура (маскульт)*³ — це культурна продукція (у найширшому розумінні слова — від творів мистецтва до споживчих товарів і кулінарії), яка продукується і розповсюджується професіоналами у розрахунку на споживання на комерційній основі широкими масами людей, незалежно від соціального статусу, статі, віку, національності і т. ін. Вважається, що маскульт зародилася наприкінці ХІХ ст. Однак її витоки походять з далекого минулого — від вимог “хліба та видовищ” часів Стародавнього Риму, церковної культури епохи Середньовіччя і так далі. Свого піднесення та поширення масова культура набуває на етапі зрілого індустріального суспільства. Серед дослідників цього феномену найбільшу відомість здобув професор соціології Колумбійського університету Д. Белл, який присвятив цьому кілька праць. Найвідоміші з них — “Масова культура і сучасне суспільство” та “Америка як масове суспільство”. Д. Белл показує зумовленість масової культури масовим суспільством. Він пов’язує особливості сучасного су-

---

¹ *Сакральний* — від лат. *sacer* — священний, той, що стосується віри, ритуальний.

² *Профанація* (від лат. *profanatio* — паплюження святині) — викривлення чогось (ідеї, вчення), нешанобливе ставлення до того, що варте шанування.

³ Саме визначення “масова культура” виникло у 1944 р., коли у журналі “Політика” Д. Макдональдс у статті “Популярна культура” ввів у науковий обіг це поняття.

спільства (маються на увазі розвинені індустріальні країни) з виникненням масового виробництва і масового споживання. На його думку, у масовому суспільстві розповсюдження автомобільного транспорту та засобів комунікації стерли різницю між містом і селом. Певний спосіб життя, права, норми і цінності, культура — все те, що колись складало надбання виключно вищих класів, — поширюється тепер на масу. До певного часу висока культура (на відміну від фольклорної) була поширена тільки у середовищі тих, хто володів не лише вмінням читати і писати, але й дозвіллям та матеріальними статками для одержання виховання й освіти. Проте значні зміни відбулися внаслідок індустріалізації і пов'язаної з нею урбанізації. Дрібна буржуазія і селяни, які осіли у містах, навчилися читати і писати через необхідність, бо без цього неможливо було працювати і навіть існувати в індустріальному суспільстві. Але разом із тим вони не одержали достатньо вільного часу і матеріальних можливостей для того, щоб оволодіти високою культурою. Втративши інтерес до фольклорної культури (бо вона була пов'язана із селом, а цей зв'язок нові городяни намагалися приховати) і відчувши нудьгу, нова міська маса стала вимагати від суспільства забезпечення доступною їй культурою. Саме для задоволення потреб нового ринку і почалося виготовлення нового товару — маскульту. Він спеціально виготовлявся для тих, хто жадав розваг, але був не в змозі сприймати цінності справжньої високої культури¹.

Продукція маскульту випускається конвейєрно. Це стало невід'ємною частиною виробничої системи, можна сказати, всієї економіки². Справжня культура такого рівня досягти в

---

¹ Відомий російський історик, письменник, драматург Е. Радзинський охарактеризував ситуацію так: “Зараз, в час, коли перемогла демократична революція, — демос диктує смак. А смак його вкрай простий. Усі цінності подрібнішали. Гаррі Потер грає роль Вольтера за популярністю. У цьому простота сучасного світу кліпів. Народ треба увесь час розважати, інакше він втомлюється — дуже мучиться, коли його змушують думати. Він у всьому світі такий”.

² Англійський соціолог М. Файзерстоун, вивчаючи гігантське зростання масштабів шоу-бізнесу на Заході протягом останніх десятиріч, дійшов висновку, що за оборотом він зрівняний з великими галузями промисловості. США на експорті своїх фільмів заробляє більше, ніж Росія за експорт нафти.

принципі не може, бо в неї кожен твір є унікальним. Маскульт — це бізнес, підприємство, яке випускає масовий продукт. В нього інвестуються величезні капітали, і воно має якнайшвидше принести відповідні дивіденди. Для цього “культурну продукцію” мають спожити якомога більше людей. Для того, щоб послабити спротив або критичне сприйняття — треба “вимкнути їхні мізки”. Продукція, що випускається, не розрахована на століття, вона не довговічна. Популярність пісеньки або її виконавця мине через кілька місяців. “Фабрика зірок” “наштампує” ще. Головне, аби те, що споживається, було модним, зручним, нескладним, приємним. У цій галузі зайняті фахівці найвищого класу, які створюють вражаюче ефектні “продукти”. Критично ставитися до них дуже непросто, бо для цього треба володіти справді високою культурою.

За умов традиційного суспільства поведінка людини регулювалася в основному дією стихійних економічних сил і традицій, а не прямим тиском соціальних інститутів. В індустріальному суспільстві, незалежно капіталістичному чи комуністичному, виникає потреба у прямому регулюванні поведінки людей, в уніфікації духовного життя, стандартизації інтелектуальних реакцій в рамках складної соціальної структури. Це можна зробити за допомогою сучасних технічних засобів: масової преси, кінематографу, звукозапису, радіо, телебачення, новітніх аудіовізуальних технологій і засобів комунікації. Без такої потужної технічної бази маскульт був би неможливий.

Маскульт у сучасному суспільстві виконує чимало функцій. Насамперед це функція рекреації людини, тобто відновлення її сил, як фізичних, так і духовних. Під тиском складностей життя, зростаючого потоку інформації, яку людина не може досягнути і на яку адекватно відреагувати, маскультура виконує своєрідну психотерапевтичну функцію зняття нервового напруження. Це відбувається через механізм психічної проєкції прихованих потягів і прагнень на штучні об’єкти. Так, кожен жанр у кіновиробництві розрахований на певні емоції: комедії, мелодрами, фантастика, пригоди, детективи, фільми жахів тощо. З іншого боку, маскульт здійснює функцію соціалізації, тобто орієнтує людину на певні моделі існування у сучасному соціумі. Оскільки останній значною мірою визначається західними цінностями, то тут проводяться ідеї активності, прагма-

тизму, гедонізму. Серед інших ідей — ідеї соціального дарвінізму, який проголошує всезагальну боротьбу за виживання, де перемагає той, хто може найкраще пристосуватися. Поведінка людини має бути адекватною світу, в якому вона живе, свідченням чого є успіх. Ідея успіху за будь-яку ціну, прагнення багатства і слави стає провідною. В тому полягає велика небезпека підриву духовної гармонії людини, оскільки розвиток душі підміняється гонитвою за успіхом, насамперед матеріальним. Це зумовлено індустріальним суспільством, провідною характеристикою якого є масове виробництво, не можливе без масового споживання. Маскульт поєднує те й інше. Досягнення успіху він ототожнює з досягненням матеріального добробуту, що складається з певних товарів і речей. Величезна роль у цьому належить рекламі, яка набула в сучасному суспільстві неймовірних масштабів. Вона як жанр масової культури часом призводить до змін у ціннісних орієнтаціях індивіда. Споживання перетворюється на кінцеву мету людського буття, а придбання тієї чи іншої речі ототожнюється із справжньою самореалізацією. Маскульт як породження індустріального суспільства створило “масову людину”, про яку писали Х. Ортега-і-Гассет у своїй праці “Повстання мас”, Г. Маркузе в “Одномірній людині” та інші. Культурна індустрія формує одномірний світ, у якому існує масова людина з одномірним мисленням і поведінкою, для якої головне те, що вона “як усі”.

Звичайно, маскульт розвивається, освоює нові сюжети, нові засоби вираження. Масова культура є неоднорідною: в її рамках функціонують декілька субкультур, найбільш сильна і значна серед них — рок-культура¹. Новітній маскульт усклад-

¹ *Рок-культура* — соціально-культурне явище, що виникло у 1950-х роках. Своїм виникненням вона завдячує рок-н-ролу — музичному стилю, що з’явився у той час. Але у процесі розвитку з музичного напрямку вона швидко трансформувалася у соціально-світоглядний феномен, що суттєво вплинув на культуру другої половини ХХ ст. Виникнувши в рамках масової культури, рок-культура у своїх основних світоглядних позиціях протистоїть їй: заперечує конформізм сучасного суспільства, відкидає ідею тотального споживання, обстоює прагнення до збереження індивідуального “Я” і свободи людини, тобто не приймає цінності масового суспільства. У плані творчого розвитку цінує звернення до містичної сутності творчості як такої, до витоків народної творчості і т. ін. Рок-культура сприяла культурному пробудженню кількох поколінь, стала спробою вирватися зі

нюється, вдосконалюється. Він прагне виглядати респектабельним, намагається позбутися деяких колишніх недоліків. З'являються нові форми, наприклад так званий мідкульт, тобто середня, проміжна форма між масовою і високою культурою, яка створює моду на науку, мистецтво. Тобто розрахунок на залучення до споживацьких кіл тих, кому не подобаються брудні порнографічні видання, "криваві" детективи і "солоденькі" дамські романи, низькоякісні серіали, сповнені сценами, які викликають відразу, пісні, в яких про художній рівень музики, слів і виконання годі й говорити, і т. ін.

Масова культура виступає як комплексна форма організації і структурування культурного життя сучасного суспільства. Вона використовується як специфічний, "м'який" засіб управління свідомістю маси як в середині національної спільноти, так і на глобальному рівні, на який теж тиражуються його загальні цінності та уявлення. Задля виконання цього завдання використовуються складні психологічні техніки. Так, наприклад, засоби вираження, які використовує маскульт, з одного боку, втягують лише поверхові рівні культурного шару психіки, однак, з іншого боку, цілковито захоплюють її древні, архаїчні пласти з вкладеними в них архетипами¹, комплексами, немотивованою агресивністю, неясними страхами тощо. За допомогою комбінованої актуалізації підсвідомості й експлуатації комплексів, зведення уявлень про світ до найпростіших та інфантильності можна використовувати маскульт для виконання свого роду охоронної функції. А саме: підтримуючи у масі стан пасивних мрій, відтворювати структуру суспільства і влади, нейтралізуючи виходи агресивної спонтанності. Така свідомість є необхідною умовою, що забезпечує простоту управління суспільством і можливість становлення загального світового порядку².

світу ілюзій, що нав'язувався маскультом, формою опору маніпулюванню індивідом у сучасному світі.

¹ *Архетип* (від гр. *arche* — початок і *typos* — образ) — прообраз, первісна форма у філософії К. Юнга. Архетипи — структурні елементи колективного безсвідомого, які лежать в основі всіх психологічних процесів.

² Це може бути одним із пояснень масштабності виробництва продукції маскульту Сполученими Штатами Америки, які претендують на лідерство у світі.

Інтереси розвитку суспільства і інтереси правлячих ним груп можуть розходитися. Суспільству потрібна різноманітність особистостей, що забезпечує соціальному організму стійку перспективу через розмаїття можливих шляхів пошуку і розвитку. Це також впливає з законів синергетики, тобто вчення про самоорганізацію. Масова людина не може бути основою нормально функціонуючого суспільства. Тобто однорідність масового суспільства є загрозою для збереження якісного статусу людини і спільноти. Врешті-решт історія радянського суспільства, його занепаду і краху є тому яскравим підтвердженням. Його історія, а також історія фашистських держав, зокрема Німеччини та Італії, виявили ще одну небезпеку. Прагнення людини натовпу до збереження добробуту, до розв'язання найбільш складних проблем найпростішими засобами, а також її пасивність і підсвідоме бажання сильної влади схиляє її до прийняття тоталітаризму. В сучасному світі не виключена небезпека неототалітарного режиму на глобальному рівні. Певною мірою вона зумовлена особливостями розвитку культури.

Ці особливості й передусім деякі негативні тенденції стали основою виникнення глобальних проблем сучасності. Так, зумовлене західними культурними стереотипами експлуаторсько-антагоністичне ставлення до природи призвело до екологічної кризи. Зневажання культурних основ інших цивілізацій і відчайдушне прагнення захистити свою національну ідентичність, яка виявляється насамперед у культурі та релігії, загострює проблему війн, в яких може бути використана зброя масового знищення. Через недостатній розвиток культури потерпають десятки народів від голоду, злиденності, а розрив між "золотим мільярдом" і рештою світу швидко зростає, загрожуючи світовій стабільності. На розвиток культури покладаються надії у розв'язанні проблем подолання негативних наслідків науково-технічного прогресу, забезпечення сталого розвитку світу та інші. Західна культура з пафосом активного перетворення дійсності призвела до глобального глухого кута. Виникла потреба звернутися за досвідом до інших культур, тобто ідея синтезу культур на більш високому рівні. Так, зокрема, стає актуальним ставлення до світу, до природи, притаманне культурам Сходу. Це стало підставою "екологізації" сучасної

моделі цивілізації, заснованої на ідеї панування людини над природою.

На межі тисячоліть суспільна свідомість характеризується складністю і багатоплановістю. В ній на рівних уживаються наука, міфологія, сповнені містерії релігії, архаїка і багато іншого. По суті, у культуру ХХ — початку ХХІ ст. повернулися усі форми свідомості, починаючи з язичницьких. До чого це може привести? З одного боку, ситуація світоглядного плюралізму активізує свободу індивідуального начала в людині, що надає їй можливість краще сприймати все нове, розширює обрії для творчості. З іншого боку, безмежний плюралізм робить культуру нестійкою, неврівноваженою, вразливою, створює в ній небезпечні напруження, які можуть скинути її в хаос несумісних між собою інтерпретацій світу. Ситуація, коли співіснують суперечливі культурні і світоглядні настанови, може вирішитися двома шляхами. Перший: культура не зможе вибратися із хаосу і невизначеності, що загрожує їй загибеллю. Другий: відбудеться синтез язичницького, архаїчного, містичного, наукового та інших світоглядів, що забезпечить перехід до якогось нового світового порядку і світогляду.

Література

Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в ХХ веке. Фактор культуры // *Общественные науки и современность.* — 2003. — № 1.

Ерасов Б. Социальная культурология. — М., 2000.

Зыбайлов Л.К., Шапинский В.А. Постмодернизм. — М., 1993.

Культура и культурология: Словарь / А.И. Кравченко (ред.-сост.). — М., 2003.

Культурное многообразие: Всемирный доклад по культуре. — М., 2002.

Людина і культура в умовах глобалізації: Зб. наук. ст. — К., 2003.

Мартьянов С.С. Постмодерн — реванш проклятой стороны модерна // *Полис.* — 2005. — № 2.

Мильчин И. Культура как фактор американского глобального влияния // *Философские науки.* — 2003. — № 3.

Разлогов К.Э. Глобальная и / или массовая? // *Обществ. науки и современность.* — 2003. — № 2.

Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. — М., 2003.

Саєнко Ю. Тяжкий він, синдром советського раба // *Віче.* — 2001. — № 10.

Самохвалова В.И. Массовая культура как парадигма утверждения нетворческого бытия // *Полигнозис.* — 2003. — № 3.

Семененко И.С. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура // *Полис.* — 2003. — № 1.

Тоффлер А. Футуршок: Пер. с англ. — СПб., 1997.

Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX — поч. XXI ст.): В 2 т. — Х., 2001.

Лекція 6

ПІДНЕСЕННЯ І ЗАНЕПАД ІДЕОЛОГІЙ

Феномен ідеології. Найбільш впливові політичні ідеології сучасного світу: лібералізм, консерватизм, соціалізм, фашизм — їхні принципи і соціально-політична практика. Основа відмінностей між провідними політичними ідеологіями. Соціально-політичні та ідеологічні причини глибокої ідейної кризи кінця ХХ ст. Якісно нові явища ідейного та ідеологічного плану, які характеризують перехід до постіндустріального суспільства.

Термін “ідеологія” походить від грецьких слів *idea* — представлення і *logos* — навчання, знання; буквально — “наука про думку”. Саме у такому значенні цей термін був введений у користування у 1796 р. засновником Французького національного інституту А.Д. де Трасі. На його думку, очолюваний ним інститут мав служити головної меті Просвітництва — давати поради правителям щодо встановлення нового, розумного суспільного ладу на основі “ідеології”, тобто точних, наукових знань про те, як складаються людські уявлення, і як можна формувати у свідомості людей тільки правильні думки. У наш час прийнято вважати, що ідеологія — це система поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей

до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямовані на закріплення або зміну наявних суспільних відносин.

У питанні щодо типології ідеологій можливі різні підходи. Один з них поділяє всі ідеології на релігійні і нерелігійні (світські, політичні). Часто дослідники звертають увагу на наявність визначених подібностей між деякими нерелігійними ідеологіями і войовничими релігійними віруваннями. Історія сучасного світу також свідчить, що піднесення нерелігійних ідеологій мало місце в часи швидко зростаючого секуляризму. Особливо в цьому плані слід відзначити XIX ст., яке іноді називають “століттям ідеологій”. Саме в цей період на Заході, насамперед у Європі, істотно зміцнилися три провідні політичні ідеології: лібералізм, консерватизм і соціалізм. Однак ще більшу роль ідеології стали відігравати в XX ст., коли світ зазнав істотних змін під впливом наукових і технологічних революцій, обов’язкової початкової освіти, поширення знань і широкої участі мас у політичному житті. Слід зазначити, що на Сході до початку XX ст. домінували ідеології релігійні. Вони зберігають свою перевагу і пізніше, однак і туди приходять ідеологічні віяння із Заходу.

Характеристикою політичної ідеології виступає те, що вона відбиває суспільне буття з позицій інтересів тих чи інших соціальних груп, класів, спільнот і обслуговує ці інтереси. Тобто ідеологія — це однобічне, соціально-зацікавлене відображення дійсності. А ідеологи того чи іншого напрямку найчастіше прагнуть видати це часткове відображення дійсності за ціле, за найбільш повну її картину. Політична ідеологія виступає не тільки системою поглядів і концепцій стосовно навколишнього світу, тобто певним світорозумінням, а й системою політичних орієнтацій і настанов. Тобто вона є одночасно вченням (доктриною), програмою і політичною практикою.

Історія людства знає чимало різних ідеологій. Найбільш впливовими, як їх ще іноді називають світовими, стали лібералізм, консерватизм, соціалізм і фашизм.

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — кредо тих, хто вірить у примат особистої волі, точніше, оскільки “жоден уряд не допускає абсолютну свободу” (Дж. Локк), це уявлення про бажаність максимізації обсягу свободи в державі. Вперше тер-

мін “ліберал” з’явився у Великій Британії на початку XIX ст. Спочатку він мав зневажливе значення. Торі¹ почали називати своїх опонентів вігів² “liberalis” (як називалася в 1812 р. група делегатів-націоналістів в іспанському парламенті). Пізніше поняття “лібералізм” увійшло до суспільно-політичного лексикону. Ліберальний світогляд завдячує ідеям Відродження, Реформації, науковій революції Нового часу. Від початку в його формуванні взяли участь представники європейського й американського Просвітництва, представники німецької класичної філософії, англійської політекономії. Серед них можна назвати таких діячів, як Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск’є, І. Кант, А. Сміт, В. Гумбольдт, Т. Джефферсон, Дж. Медісон, А. де Торквіль. Протягом усього XIX ст. ідеї лібералізму привертали все більшу увагу, що знайшло відображення в працях І. Бентама, Дж.С. Мілля, Т.Х. Гріна та інших.

Учасники англійської буржуазної революції середини XVII ст., війни за незалежність США 1775—1783 рр. керувалися багатьма з тих ідеалів, які пізніше стали невід’ємною частиною ліберальної ідеології. Першим документом, у якому вони одержали формальне висловлення і були прийняті до виконання на офіційному державному рівні, стала “Декларація незалежності США” 1776 р. В ній, зокрема, проголошувалося: “Ми вважаємо самоочевидними істини: що всі люди створені рівними і наділені Творцем визначеними невід’ємними правами, серед яких — право на життя, на свободу і на прагнення до щастя”. Велике значення мав також головний документ Великої французької революції “Декларація прав людини і громадянина” 1789 р. У ньому були легітимізовані ті цінності, які пізніше стали найважливішими складовими класичного лібералізму: “Метою всякого політичного об’єднання є збереження природних невід’ємних прав людини. Ці права суть воля, власність, безпека й опір гнобленню”. Пізніше ліберали досягли відчутних успіхів у Франції, Швейцарії, Голландії, сканди-

¹ *Tories* — політична партія у Великій Британії (XVII—XIX ст.), яка висловлювала інтереси великих землевласників, попередниця сучасної партії консерваторів.

² *Whigs* — політична партія у Великій Британії (XVII—XIX ст.), — репрезентувала інтереси дворянської аристократії, яка набула певних рис буржуазії, великої торгової і фінансової буржуазії, попередниця ліберальної партії.

навських країнах. Вони брали активну участь у русі за об'єднання Німеччини й Італії, у формуванні їхніх державних систем. Більш, ніж інші, ідеї лібералізму одержали розвиток у політичному житті Великої Британії і особливо Сполучених Штатів Америки.

Головною ідеєю лібералізму є визнання свободи людини як вершини системи цінностей. Дж.С. Мілль проголосив: “Людина сама краще будь-якого уряду знає, що їй потрібно”. Цей ідеал сприяв реалізації індивідуалізму в таких буржуазних цінностях і орієнтаціях, як успіх у конкурентній боротьбі за краще місце під сонцем, заповзятливість, працьовитість, новаторство, що значною мірою визначило динамізм усієї капіталістичної системи. Воля розумілася лібералами як свобода від політичного, церковного і соціального контролю насамперед феодальної держави, тому відкидалися усі форми спадкоємної влади і станових привілеїв. Як гарант і міра свободи, за їхнім переконанням, виступала приватна власність. При цьому передбачалося, що плоди діяльності не можуть бути відчужені від самого суб'єкта діяльності. З ідеї економічної свободи виводилися свободи — політична і громадянська. Індивідуалізм і приватна власність були основою пріоритетності вільного ринку і вільної конкуренції у сфері економіки. Їх реалізація стимулювала небачені доти в історії темпи зростання продуктивних сил, а також формування і розвитку політичної демократії.

Із затвердженням ідеї індивідуальної свободи усе чіткіше виділялася проблема відносин окремої людини і держави. Лібералізм традиційно вважав, що первинна функція держави — захист прав громадян. Ці права часто приписувалися природі (природні права) і нерідко затверджувалися в прокламаціях, петиціях, біллях про права, деклараціях про права людини й т. ін. Зокрема, на початку ліберальних рухів їх діячі виступали реформаторами і супротивниками вкорінених інституцій, традицій та звичаїв. Ліберальні програми прагнули накласти обмеження на державну владу, що в політичній сфері знайшло вираження в ідеях “держави — нічного сторожа” і правової держави, демократії і парламентаризму. Ідея “держави — нічного сторожа” розумілася як необхідність мінімального комплексу найбільш необхідних функцій держави, насамперед охорони порядку і захисту країни від зовнішньої небезпеки. Іноді як засіб досягнення необхідного співвідношення між правами гро-

мадянина і роллю держави виступала сама структура управління через парламентську систему, або поділ повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади¹. Ці обмеження можуть також передбачати максимально можливе відсторонення держави від ринку, як при теорії “державного невторчання в економіку”. Нарешті, ці обмеження можуть впроваджуватися у формі більш спеціальних обмежень державної влади, таких як свободи слова, зборів, звільнення під заставу, обмеження терміну утримання під вартою, й т. ін. Однак права і воля індивіда, які захищали ліберали, не розглядалися як безмежна вольниця, а передбачали його відповідальність за свої дії перед суспільством. А. Сміт стверджував, що права потрібно використовувати таким чином, аби не порушити прав інших членів суспільства. А І. Кант висловив цю думку так: “Моя воля закінчується там, де починається воля іншої людини”.

Отже, завдяки лібералізму в палітру політичних ідей увійшли ідея самоцінності індивіда і його відповідальності за свої дії; ідея приватної власності, як необхідної умови індивідуальної свободи; принципи вільного ринку, вільної конкуренції і вільного підприємництва; рівності можливостей; система поділу влади, стримувань і противаг; ідея правової держави з принципами рівності всіх громадян перед законом, терпимості і захисту прав меншин; гарантія основних прав і свобод людини (совісті, слова, зборів, створення союзів і партій); загального виборчого права.

Лібералізм є досить динамічною системою поглядів і політикою, що чутливо реагує на особливості часу і місця свого функціонування. Нерідко в історії зміни реалій ставили під сумнів неухильне втілення в життя його цінностей. Так, на межі ХІХ—ХХ ст. виявилось, що реалізація принципів вільної конкуренції призвела до концентрації і централізації виробництва, руйнування і поглинання слабших сильнішими конкурентами. А вільна, нічим не обмежена гра ринкових сил зовсім не є гарантією встановлення соціальної гармонії і справедливості. Усвідомлюючи ці та й інші протиріччя, деякі громадські діячі ліберального крила (Дж. Гобсон, Т. Грін, Дж. Дьюї, Л. Кроулі, Б. Кроче та ін.) сформулювали трохи інші

¹ Класичним прикладом є державний устрій США.

підходи у вирішенні найважливіших питань суспільного життя. Під впливом марксизму і соціал-демократії “*неолібералізм*”, або “соціальний лібералізм”, взяв на озброєння ідеї соціальної справедливості, соціальної рівності, взаємодопомоги і державної підтримки незаможних прошарків суспільства. Величезний вплив на утвердження нових підходів мала світова економічна криза 1929—1933 рр. Певне значення мали й ідеї кейнсіанства¹, які визнавали необхідність доповнення принципів лібералізму, вільної конкуренції і вільного ринку принципами державного регулювання економічної і соціальної сфер. У період Великої депресії американський президент Ф.Д. Рузвельт втілював ідеї “соціального лібералізму” у своїй широкомасштабній програмі, відомій під назвою “Новий курс”. Її проведення в життя відіграло вирішальну роль у тому, що найбільше потерпілі від кризи Сполучені Штати раніше інших країн вийшли з неї.

Однак серед лібералів не всі прийняли подібні погляди, рішуче відстоюючи вірність первісним принципам і позначаючи свою позицію як “*класичний лібералізм*”². Це крило з найважливіших своїх позицій протистояло неолібералізму, а його ідеї у 70—80-х роках минулого століття були прийняті керівництвом консервативних партій розвинутих західних країн. У цей же час виразно виявився спад популярності лібералізму на політичній арені: провідні позиції займали інші політичні сили. Зміни зумовлювалися тією обставиною, що проголошені лібералами наприкінці XIX — на початку XX ст. ідеали багато в чому були успішно втілені. Це створювало враження деякої вичерпаності програм, що висувалися ними. З іншого боку, активно діяли соціал-демократичні партії, які взяли на себе подальший розвиток ліберальних починань. А консерватори за-

¹ Теорія державно-монополістичного регулювання економіки, яка одержала свою назву за прізвиськом творця.

² Показовим щодо цього може бути приклад лібералів Великої Британії, країни, яка стала колыскою не тільки сучасного консерватизму, а й лібералізму. Британська ліберальна партія сформувалася під час розпуску старої партії вігів, на набагато ширшій електоральній базі, і була сформована у сильну парламентську партію У. Гладстоном, який став її лідером у 1868 р. Однак партія закінчила розколом у 1918 р. між фракцією, яка тяжіла до класичного лібералізму “невтручання”, і фракцією, яка тяжіла до соціального лібералізму.

позичили нововведення в державно-політичній системі, знов-таки реалізовані раніше з ініціативи лібералів. І ті й інші політичні партії перетягали на свою сторону значну частину електорату, що раніше був на стороні лібералів. Прагнучи зміцнити свої позиції, відразу ж після закінчення Другої світової війни ліберальні партії почали докладати зусилля для об'єднання і консолідації своїх дій на міжнародному рівні. У квітні 1947 р. на установчому з'їзді в англійському Оксфорді був створений Ліберальний інтернаціонал, куди нині входять 52 політичні партії країн Європи, Америки, Азії й Африки. Однак у цілому позиції цих партій, за винятком демократичної партії США, у післявоєнний період виявили тенденцію до ослаблення. У зв'язку з цим про підсумки розвитку лібералізму і його подальші перспективи немає єдності думок. У своїй роботі "Лібералізм наприкінці сторіччя" Дж.Ф. Гаус пише: "У світлі тієї тривоги, і навіть сум'яття, яке ліберали висловлювали протягом майже всієї першої половини ХХ ст., наприкінці його є всі підстави для торжества. Двадцяте століття було на подив ліберальним". Незважаючи на прогнози про близький кінець лібералізму, йому явно вдалося взяти гору над головними суперниками — соціалізмом ("те, що сьогодні називають "соціалізмом" — значною мірою різновид лівого лібералізму", — думає Дж.Ф. Гаус) і консерватизмом (який, хоча і залишається "головною альтернативою лібералізму", але теж істотно просунувся в ліберальному напрямку). "І хоча критика ліберального проекту як і раніше залишається головним елементом сучасної політичної філософії, не може бути і мови про те, щоб відправити його на "смітник" історії: домінуючу політичну доктрину заперечують ті, хто хотів би поборотися з нею за право на перевагу". Однак якщо лібералізм як ідеологія був дуже успішний, то в ролі політичної теорії він зазнав фіаско. Причиною стала властива лібералам здатність вбирати й адаптувати нові ідеї. Ця властивість давала лібералам можливість пристосовуватися до ціннісного плюралізму, поєднувати прихильників різних позицій і знаходити компромісні підходи. Однак у результаті лібералізм перетворився в доктрину, що сполучає теоретично несумісні погляди. "Пропонувати систему поглядів, яка враховує конфлікт цінностей і цілей, — значить виявляти багатосторонність, — вказує Дж.Ф. Гаус, — але розвивати теорію, яка сполучає протилежні уявлення про індивідів, цінності і суспільство, — означає плутанину".

Консерватизм (від лат. *conservare* — охороняти, зберігати) — кредо тих, хто вірить у цінність максимально можливого збереження існуючого порядку. Точніше, це схильність орієнтуватися на ті традиції й інституції, що перевірені часом і досвідом, і якщо і впроваджувати в них нововведення, то тільки поступово і нечасто. Слід розрізняти консерватизм як спосіб оцінки і поведінки і консерватизм як самостійну, подібно лібералізму і соціалізму, ідеологію. Є консерватизм повсякденний, заснований на природному прагненні більшості людей до стабільних умов існування, до збереження звичного середовища, правил, норм, інститутів. Це феномен, що належить до сфери соціальної психології, масової свідомості. Його можна розглядати як визначений спосіб мислення, умонастрою, стиль поведінки. Але частіше під консерватизмом розуміють ідеологію і тип політики, орієнтовані на захист традиційних підвалин суспільного життя, непорушних цінностей і протиставленні різкому оновленню, радикальним новаціям.

Сам термін “консерватизм” вперше був вжитий французьким письменником Р. Шатобріаном, коли він у 1818 р. став видавати журнал “Консерватор”. Виникнення консерватизму пов’язують з Новим часом, з епохою Просвітництва і Великою Французькою революцією XVIII ст., які кинули виклик “старому порядку”. Тоді ж почалося формування поняття “консерватизм”. Він став своєрідною реакцією на загрозу традиційним цінностям, звичному способу життя і думок, що походила від революції. Наприкінці XVIII ст. такі настрої були притаманні насамперед дворянству, однак з розвитком революційних подій до настроїв феодальної аристократії приєднувалися настрої представників інших верств суспільства.

Батьком-засновником сучасного консерватизму (хоч він ніколи і не вживав цей термін) вважається англійський парламентарій, філософ і публіцист Е. Берк. Ідеї Е. Берка розвинулися внаслідок його реакції на Французьку революцію 1789 р. У своїй праці “Міркування про революцію у Франції” (1790 р.) він різко критикував французьких революційних діячів, яких називав теоретиками, метафізиками за їхню заклопотаність теорією й ідеями. Е. Берк вважав, що ця схильність разом зі схильністю судити про політичні програми за абстрактними поняттями, такими як право, привели їх до недооцінки складності державної влади і думки про те, що далекосяжні зміни

легко вносяться. Він не заперечував у принципі прав, затверджуваних революціонерами — “метафізично вони вірні”, — але заперечував розумність їхнього використання як каркаса для формування уряду — “морально і політично вони помилкові”. Права людини, на його думку, щонайкраще гарантуються добробутом держави, а добробут держави залежить від мудрості його правителів. Е. Берк шукав основу державного управління не в правах людини, хоч і не заперечував їх, а у функції влади забезпечувати інтереси і потреби. Переконаність у тому, що влада повинна діяти насамперед виходячи з практичних, а не з теоретичних міркувань, лежала в основі його політичної позиції, зокрема в опозиції до Французької революції.

У зазначеній праці можна виявити основні для консерватизму цінності й антицінності. Серед перших: релігійні і духовні цілі політичної діяльності; культ моральності; авторитет школи, родини і церкви; культ традицій, національної культури, патріотизму; пріоритет інтересів держави перед інтересами індивіда; сильна ієрархічна держава; конкретно-історична обумовленість рівня прав і свобод; приватна власність; прагматизм, здоровий глузд; поступовість і обережність змін. Серед других: атеїзм, матеріалістична орієнтація політики; моральний релятивізм; культ розуму, антитрадиціоналізм, універсалізм, космополітизм; пріоритет інтересів індивіда перед інтересами держави, індивідуалізм, рівність; культ особистих прав і свобод; прихильність теоретичним моделям; культ змін, революція. Е. Берк стверджував, що суспільне життя ґрунтується на традиціях, звичаях, моральних і матеріальних цінностях, успадкованих від попередніх поколінь і взаємозалежних між собою. Стабільність, рівновага, поступове відновлення були, на його думку, принципами, яким мало слідувати суспільство, якщо воно хотіло мати майбутність.

Слідом за Е. Берком консерватори вважають суспільство дуже складним організмом. Воно охоплює безліч взаємозалежних елементів, що роблять свій внесок у його благополуччя, причому часто непередбаченим чином. Цей організм розвивався повільно, століттями проб і помилок. Отже, тривалість виступає важливою консервативною цінністю. Кожна пропонувана зміна в суспільстві, або конкретно в його державному устрої, повинна оцінюватися не за деяким абстрактним і незалежним стандартом права або правильності, а за тим, наскільки

ки добре його можна інкорпорувати у складний механізм державної влади з мінімумом небажаних побічних ефектів. Консерватори прагнуть проводити межу між теорією і практикою, оскільки зобов'язуюча теоретична ідея може бути неефективною і навіть небезпечною на практиці. Тому правитель, на їхню думку, повинен побоюватися надмірної штучності і філософствування в практичних справах держави і має керуватися прецедентом та напрацюваннями минулого. Для консервативного мислителя характерно висловлювати своє бачення політичних принципів у працях і промовах на злобу дня, створених з конкретною практичною метою, а не в абстрактних теоретичних трактатах. Консерватори звичайно уникають петицій, прокламацій і декларацій прав, до яких схильні ліберали. Консерватори ладні протистояти раптовим змінам і новаціям. Вони приймають недосконалість людських істот як даність, не сподіваючись і не розраховуючи на їх майбутнє вдосконалювання. Перевагу вони віддавали превентивним реформам, які мають запобігати революції. Головне для них — святість традицій.

Виникнувши у XVIII ст., консерватизм у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Перший — з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. — був етапом оформлення його як ідеології феодально-аристократичної реакції на Французьку революцію й ідеї Просвітництва. Головною рисою його тоді була апологія феодальних підвалин і дворянських привілеїв. Найбільш відомі ідеологи — Е. Берк, Ж. де Местр, Ф. Генц, С. Колридж, У. Водсворт та інші. Із середини XIX до початку XX ст. консерватизм наповнюється буржуазним змістом. Тепер він став являти собою синтез феодально-аристократичних і буржуазних елементів. Свій вплив мали революційні події 1848—1849 рр., всі кола, налаштовані антиреволюційно, були об'єднані ідеєю порядку. Їхнім найвизначнішим ідеологом того часу був Х. Доносо Кортес. На початку XX ст. консерватизм став однією з головних загальнобуржуазних ідеологій. У той час істотними факторами громадського життя були зростаючий організований робітничий рух, утвердження буржуазного реформізму, посилення правого радикалізму. Під їх впливом відбувалася внутрішня диференціація консерватизму, яка привела до виникнення декількох його типів.

Є кілька варіантів типології консерватизму. Найбільш поширеним серед сучасних дослідників є розподіл на традиційно-

налізм, реформістський консерватизм, лібертаризм, і неоконсерватизм. Традиціоналізм зосереджується на необхідності збереження соціальних основ і дотримання моральних традицій, властивих ринковому капіталізму, а в чомусь і феодалізму (Е. Берк, Ж. де Местр, Л. де Бональд). “Вульгаризованим вираженням” традиціоналізму є рух “нових правих” у США в 1970—1980-ті роки. Реформістський консерватизм багато чого сприйняв у лібералізму. Це і прихильність до соціальних реформ, і прагнення зміцнитися в робітничому середовищі, і підтримка помірної регулюючої діяльності держави. Консерватизм подібного роду переважав у країнах Заходу в повоєнне тридцятиріччя, коли там склався ліберально-консервативний консенсус. Лібертаризм характеризується схильністю до ідей крайнього антиетатизму¹, необмеженої свободи індивіда. Представники цього напрямку (Ф. Хайек, Дж. Роулс) стверджують, що права індивіда мають першість перед інтересами колективу, державне втручання в економіку не припустиме, а “держава загального благоденства” є лише варіантом соціалізму. Позичці лібертаризма особливо посилилися з кінця 1970-х років. Неоконсерватизм став результатом змін традиційного консерватизму під впливом реалій переходу передових капіталістичних країн до постіндустріального суспільства. Його ідеологами стали С. Ліпсет, Х. Ортега-і-Гассет та інші. У політиці його представниками виступили президенти США Р. Рейган і Дж. Буш-старший, прем’єр-міністр Великобританії М. Тетчер, канцлер ФРН Г. Коль, прем’єр-міністр Франції Ж. Ширак, прем’єр-міністр Японії Ясухіро Накасоне й інші. Головною ідеєю неоконсерватизму є антиетатизм і осуд “держави загального благоденства”, що, на їхню думку, сприяє паразитуванню одних людей за рахунок інших. Повністю така “соціальна держава” не заперечувалася. Але вона розглядалася лише як страхувальна сітка для тих, хто не може втриматися на поверхні і для кого й потрібно створювати соціальні гарантії. Усім же іншим треба полегшити податковий тягар — і нехай вони діють самостійно. Таким було головне гасло неоконсерваторів: кож-

¹ *Етатизм* (від фр. *etat* — держава) — напрямок політичної думки, яка розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, а також політика активної участі держави в економічному житті суспільства.

ний повинен діяти на свій страх і ризик — у всіх областях, у тому числі й у сфері освіти та охорони здоров'я. Загальним для всіх версій консерватизму є твердження про необхідність чіткого соціального порядку. Однак цей порядок ґрунтується на нерівності. Ідея нерівності не є виграшною в століття демократії. Тому прихильність до неї відкрито не висловлюється. Однак інші елементи політико-соціальної конструкції були оформлені таким чином, аби нагадувати про те, що припускається. На реалізацію цього завдання найбільше працює концепція “упорядкованої свободи”. Остання мала на увазі зняття обмежень для конкуренції й індивідуалізму, змагальний індивідуалізм, але в рамках сильної держави, яка, однак, не втручається активно в економічні процеси. Незважаючи на деякі коректування політики, що дали більш ніж десятилітнє перебування при владі, тетчеризм (класичний зразок неоконсерватизму) втратив адекватність реаліям і був замінений тим, що одержало назву “посттетчеризм” або ширше — “постнеоконсерватизм”. У Великобританії вододілом став прихід до влади Дж. Мейджора у 1992 р. Питання “соціальної держави” були висунуті на передній план. Суспільству була запропонована серія соціальних хартиї: хартія батьків, хартія платників податків, хартія квартиронаймачів і т. ін. Тобто відбулися істотні зміни. При цьому залишилася ставка на демократію власників, на переважно ринкову економіку, на приватизацію і деякі інші установки. Великобританія, ставши колискою сучасного консерватизму, залишається одним з його форпостів, незважаючи на мінливість вподобань виборців. Консервативна партія протягом десятиліть або ж була партією влади, або ж головною опозиційною партією.

При тому, що консерватизм вважається ідеологією Заходу, варто звернути увагу і на його прояви на Сході. Так, провідна політична партія Японії — ліберально-демократична — є саме консервативною. Або інший приклад — Китайська Народна Республіка. Здійснювана комуністичною партією протягом останніх двох десятиліть модернізація країни відбувається на основі конфуціанських традицій. Саме конфуціанство є суто консервативним вченням. Воно розглядає збереження існуючого як самоціль, головну цінність, закликає до зміцнення порядку і підкреслює роль держави в цій справі. Не тільки КНР, але і ряд інших країн азіатсько-тихоокеанського регіону, таких як Японія,

Південна Корея й інші, також досягли небаченого підйому, здійснюючи модель “конфуціанського капіталізму”. Очевидно, розмови про те, що “консерватизм вмер”, є передчасними.

Соціалізм (від латинського *socialis* — “суспільний”) — це і сукупність доктрин, і політичні рухи, що ставлять перед собою мету здійснити зазначені доктрини на практиці, а також визначена організація суспільства. Головне в цій системі полягає в тому, що приватна власність і розподіл прибутків підлягають соціальному контролю, а не визначаються індивідами, які переслідують свої власні інтереси, чи ринковими силами капіталізму. Історія сучасності знає чимало різних форм соціалізму, які залежать від того, що мається на увазі під “соціальним контролем” і від міри, до якої цей контроль здійснюється над суспільством, а також ким цей контроль здійснюється. У деяких соціалістичних доктринах усі галузі промисловості повинні бути націоналізовані, у той час як в інших тільки найбільші або найважливіші, такі як банки або природні ресурси. Деякі соціалістичні доктрини мають на увазі суворо централізований державний контроль, тоді як інші допускають велику децентралізацію з делегуванням значної міри повноважень планування органам місцевого самоврядування. Деякі закликають до авторитарної командної економіки, тоді як інші припускають тільки лише регульовану ринкову економіку. В результаті різні форми, які на практиці приймав соціалізм, різко відрізняються.

Слово “соціалізм” у своєму сучасному, антибуржуазному, розумінні було вперше вжите в Англії в 1827 р. для позначення прихильників кооперативного руху Р. Оуена. У Франції поняття “соціалізм” з’явилося в 1832 р. в журналі “Глоб”, щоб охарактеризувати вчення А. де Сен-Симона і його послідовників. До 1840 р. цей термін набув значного поширення у всій Європі, після чого, однак, було виявлено, що деякі філософи більш раннього періоду передбачали соціалістичні ідеї. Про прагнення до соціальної гармонії і рівності всіх людей, ствердження цінності співтовариства, у якому людина може використати усі свої можливості і домогтися повного звільнення, писали в XVI і XVII ст. Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Бекон та інші.

III. Фур’є змальовував переваги малого кооперативного поселення, названого фаланстер, що був одночасно економічною одиницею і співтовариством людей, об’єднаних без примусу як

продуктивною працею, так і радісним життям. Великим внеском А. де Сен-Симона в соціалістичну думку було його акцентування обов'язку держави планувати й організовувати використання засобів виробництва для постійного перебування на передовій наукових відкриттів, а також підкреслення чільної функції інженерів і організаторів виробництва на противагу політикам і ділкам. Ані Ш. Фур'є, ані А. де Сен-Симон не були ревними егалітаристами, однак у їхнього вчення знайшлися значно більш радикалізовані послідовники. Р. Оуэн, якого називають "батьком британського соціалізму", був дуже успішним і зразковим промисловцем. Він пропагував систему кооперації без конкуренції, спрямовану на духовне і фізичне благополуччя всіх. Його погляди привернули чимало послідовників серед робітничого класу, які створили за його рекомендаціями кілька громад в Англії і Сполучених Штатах Америки. До 1840-х років соціалізм діяв майже тільки як французький і британський рух. Тому були зрозумілі причини: промисловий розвиток був набагато успішнішим у Великобританії, ніж будь-де, а Франція, починаючи з XVIII ст., була головним розсадником революційно-політичних ідей. Незабаром, однак, хвиля стала переміщатися до Німеччини — країни політично розділеної й економічно відсталої. Німецький соціалізм почався з радикальних послідовників Гегеля, таких як Л. Фейєрбах, Б. Бауер, М. Гесс і К. Грюн. 1848 р. був роком найвищого піднесення соціалістичних масових рухів і позначив початок нового типу соціалістичної теорії і практики. На початку цього року К. Маркс і Ф. Енгельс написали Комуністичний маніфест. У цій праці, а також у наступних, спираючись на досвід попередніх теоретиків і практиків соціалізму, К. Маркс і Ф. Енгельс виклали свої головні ідеї. У цілому марксизм був радикальною реакцією на бурхливий розвиток капіталізму, а також запеклим критиком лібералізму. Ліберали робили акцент на позитивній стороні капіталістичного поступу — технічному прогресі, зростанні суспільного багатства, покращанні якості життя, розширенні демократичних свобод. Марксизм наголошував на тому, що у капіталізмі іманентно, тобто зумовлено його природою, закладено антагоністичні, непримиренні протиріччя. Ці протиріччя мають неминуче підірвати, зруйнувати капіталістичну систему. Було справедливо вказано на багато негативних явищ, які супроводжували розвиток буржуазних

відносин, а саме: соціальну нерівність, найжорстокішу експлуатацію осіб найманої праці, поляризацію структури суспільства, надзвичайно важкі умови життя низів, породжені цим злиденність, пияцтво, злочинність і т. ін. Якщо ліберали вважали, що існуючий стан можна покращити шляхом реформ, то марксистки були переконані: капіталізм покращити неможливо, тому існуючий лад треба знищити шляхом революції. І цю “всесвітньо-історичну місію” має виконати пролетаріат на чолі із власною політичною партією, яка спирається на марксистську ідеологію.

К. Маркс і Ф. Енгельс використовували слово “комуністичний” для характеристики майбутнього безкласового справедливого суспільства. А слово “соціалістичний” зарезервували для позначення перехідних фаз, у яких пролетаріат вже здобував засоби виробництва, але держава ще не зникала. Заснована ними в 1847 р. партія називалася Союз комуністів, щоб відрізнити її від багатьох соціалістичних партій, які тоді існували. Ще за життя К. Маркса, а особливо після його смерті, у множинності почали розвиватися різноманітні інтерпретації марксизму. Наприклад, німецькі соціал-демократи на чолі з Е. Бернштейном, сумнівалися у неминучості падіння капіталізму. Вони віддавали перевагу поміркованому соціалізму, більш ліберальному і реформістському, ніж революційному. Е. Бернштейна різко критикував К. Каутський, який репрезентував більш ортодоксальну інтерпретацію марксизму. Інші форми соціалізму ХІХ ст. охоплювали християнський соціалізм, заснований на християнських принципах і цеховий соціалізм, що акцентував робітничий контроль.

Соціалістичні практики ХХ ст. були настільки ж різноманітними: від декларативно комуністичних держав із суворо централізованим соціалізмом Радянського Союзу до більш децентралізованої югославської моделі, де фабричні робітники брали участь не тільки в керуванні підприємством, але й у розподілі прибутку. Некомуністичний соціалізм знайшов своє головне втілення у політиці “держави загального добробуту”. Яскравим прикладом його втілення є Швеція, Данія й інші країни, де соціалістичні партії прийшли до влади через парламент і створили систему соціальних послуг, заснованих на оподатковуванні, призначену для гарантування визначеного мінімального рівня життя для всіх. У такий спосіб вони проводили лінію

на обмеження цінностей ліберальної економічної раціональності. Прийняття деяких ідей добробуту народу несоціалістичними системами, такими як США, засвідчило як силу багатьох соціалістичних ідей, так і багатолику пристосовуваність багатьох соціалістичних практик, що зробило визначення самого соціалізму досить складною справою.

Однак цей напрямок соціалізму все-таки можна охарактеризувати як демократичний і реформаторський. Інший могутній його напрямок можна назвати авторитарним і революційним. Для його позначення часто використовують термін “*комунізм*”. Головна мета комуністів — створення суспільного ладу, заснованого на загальній власності і рівному розподілі коштів. Попри те, що послідовники цього вчення називали і називають його найпередовішим, джерела його ідей мають дуже давнє походження. Ідея безкласового суспільства, у якому всі засоби виробництва і розподілу належать громаді як такій, і з якого зникли всі сліди держави, давно заворожувала людей. Єзгадування про існування примітивних комуністичних спільнот у стародавні часи. Звичайно вони мали релігійний характер. Багато утопій, описаних в літературі, зокрема “Утопія” Т. Мора, певною мірою припускали спільне володіння власністю. У XIX ст. деякий час існували комуні, що засновувалися на подібних принципах (громада в Нью-Хармені в Індіані (1825) і громада Брук Фарм ком’юніті в Массачусетсі (1841—1847). Комунізм набув нового значення в 1848 р. з публікацією “Маніфесту Комуністичної партії”, який закликав пролетаріат на світову революцію. Однак поразка революцій 1848 р. так само, як і небажання пролетаріату цілком поринути в історичний процес, відповідно до настанов “Маніфесту”, змусила К. Маркса і його послідовників переоцінити свої погляди. У “Критиці Готської програми” (1875) засновник “наукового комунізму” вказав, що революція не відразу принесе із собою ідеали безкласового комуністичного суспільства. “Тривалі родові корчі” будуть супроводжувати його виникнення з капіталістичного суспільства, і знадобиться період адаптації — “диктатура пролетаріату”. Хоча у зазначеній праці робиться посилення на цю інтерлюдю як на першу фазу комуністичного суспільства, в інших працях засновники марксизму називають це “соціалізмом”, залишаючи слово “комунізм” для тієї фази, коли

не буде ні приватної власності, ні класів, ні держави. З цієї причини в назві Союзу Радянських соціалістичних республік слово “комунізм” було відсутнє.

Однак незабаром це чітке розходження стало зникати. Заснована К. Марксом партія одержала назву комуністичної. Слово “комуністичний” стало вживатися стосовно конкретної партії з її конкретною програмою, а не щодо її остаточної мети. Людиною, яка зробила найбільше для формування такої партії і вироблення її програми, був В.І. Ленін. Він розумів, що робітничий клас був нездатний здійснити революцію сам по собі. На думку Леніна, було потрібне керівництво з боку партії професійних революціонерів. Ленін гостро критикував соціал-демократичні партії, які, на його думку, відкинули радикальні цілі заради заспокійливих чекань еволюційних досягнень. В багатьох країнах Заходу були створені партії радикального марксизму.

У 1919 р. Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн) був заснований для здійснення світової пролетарської революції. Незабаром у Комінтерні стали домінувати радянські інтереси.

У складних умовах Другої світової війни в 1943 р. він був розпущений. У 1947 р. замість нього було сформовано Комінформ (Комуністичне інформаційне бюро). Однак радянське домінування на його засіданнях незабаром натрапило на опір. Він різко виразився у відході соціалістичної Югославії, керівник якої — Ю.Б. Тіто — заявив, що “до соціалізму ведуть різні дороги”, тому коли країна намічає комуністичну стратегію, необхідно брати до уваги місцеві умови.

У 1960-х роках відбувся розрив між СРСР і Китаєм. СРСР продовжував ставитися до комуністичних партій в інших країнах як до своїх додатків, придушуючи спроби опору, як це було в Угорщині в 1956 р., у Чехословаччині в 1968 р.

Однак наприкінці 1980-х — початку 1990-х років світова система соціалізму, керована комуністичними партіями, зазнала краху. Програми побудови комунізму не втілилися в життя, проте ідеологія соціалізму зберігає свою привабливість для значного числа людей. Для них вона є втіленням уявлень про справжню справедливість.

Фашизм — політичний рух, що встановив свій режим в Італії в 1922—1943 рр., у Німеччині в 1933—45 рр., в Іспанії в

1939—75 рр. і деяких інших країнах у різний час¹. Таким же терміном позначають і його ідеологію. Сам термін походить від італійського слова *fascismo*, що, у свою чергу, є похідним від латинського *fascis* — фасції (пучок різок із сокирою усередині, що було регаліями влади в давньому Римі). Б. Муссоліні в 1919 р. взяв цей символ як емблему італійського фашистського руху.

Італійський фашизм виріс із значно поширеного розчарування неефективним урядом і хаотичними економічними умовами, які душили Італію після Першої світової війни. Такі умови створили політичну атмосферу сприяння уславленню авторитарних і особливо військових цінностей. Поет Г. Д'анунціо був у той час одним з тих інтелектуалів, які оспівували авантюру, конфлікт і війну. У 1919 р. Д'анунціо навіть очолював взяття міста Фюме (нині Рієка), яким правив 16 місяців. У тому ж році Муссоліні заснував фашистський рух у Мілані, називаючи своїх послідовників "Fasci de Combattimento" ("Союз боротьби"). Це були перші в історії фашистські організації. Вони являли собою напіввійськові дружини з націоналістично налаштованих колишніх фронтовиків. Перша віха на шляху партії до влади була поставлена 28 жовтня 1922 р., коли Муссоліні та його послідовники організували марш на Рим, вимагаючи призначення свого ватажка прем'єр-міністром і загрожуючи інакше взяти владу силою. Король капітулював і наступного дня запросив Муссоліні сформувати уряд. Збройні фашистські банди незабаром почали тероризувати штаб-квартири лівих партій, нападати і вбивати їх членів. Муссоліні забронював усі політичні партії крім фашистської в наступному січні і відтоді керував Італією як тоталітарною державою.

У Німеччині рух націонал-соціалістів (наці) Адольфа Гітлера виріс із ще більш тяжких наслідків Першої світової війни і був виплеканий ще сильнішим настроєм антиліберального націоналізму. Гітлерівська програма відрізнялася від програми Муссоліні у багатьох відношеннях, зокрема набагато детальнішою програмою досягнення національної і расової могутності і безпеки. Першою спробою наці захопити панівні позиції в державі силою був мюнхенський путч у листопаді 1923 р., але він

¹ На 1936 р. у 20 європейських країнах існувало 40 фашистських партій і груп, таких як Схрещені стріли в Угорщині, Залізна гвардія в Румунії, Аксьон Франсез у Франції та ін.

виявився невдалим. Економічна криза, розпочавшись у 1929 р., суттєво погіршила становище в країні, з чим тодішня влада не змогла впоратися. “Велика коаліція” за участю соціал-демократів розпалася. У вересні того ж року націонал-соціалістична партія Гітлера на виборах до рейхстагу одержала 6,5 млн голосів, у липні 1932 р. — 13,8 млн 30 січня 1933 р. президент Німеччини П. фон Гінденбург призначив Гітлера рейхсканцлером. Вибори у березні 1933 р. принесли його партії 17,2 млн голосів (43,9 %). 24 березня 1933 р. рейхстаг прийняв закон про надання кабінету міністрів Гітлера надзвичайних повноважень. Фашизм прийшов до влади і почав підготовку до нової великої війни.

В Іспанії Фаланга Еспаньола прийшла до влади після громадянської війни проти радикального республіканського режиму (липень 1936 — березень 1939 р.). Було встановлено фашистську диктатуру генерала Ф. Франко Баамонде. Іспанські фашисти утрималися при владі головним чином завдяки нейтралітету в Другій світовій війні і запобіганню в такий спосіб поразки, що скинула фашизм у Німеччині й Італії. Франко очолював іспанську державу до 1975 р.

В усіх своїх формах фашизм характеризувався визначеними ключовими рисами. Насамперед, фашистська ідеологія була найбільш радикальним варіантом всебічної ревізії основних цінностей, пов’язаних з гуманістичною, раціоналістичною й оптимістичною спадщиною Просвітництва, що виникла набагато раніше фашизму й набула досить значного поширення. Саме це заперечення цінностей Просвітництва, пристосоване до умов масового суспільства, що до того ж переживало глибокі кризові явища, породило фашистську ідеологію. Ще в останній третині ХІХ ст. піднялася хвиля критики “сучасних цінностей”, яку Ф. Ніцше визначив як універсалізм¹, гуманізм, прогрес, утилітаризм, егалітаризм. Саме в цей час І. Тен і Е. Ренан представили Французьку революцію як найбільше культурне нещастя, а ідеї, що її підготували, — як джерело сучасного занепаду. Серед інших мислителів, чиї ідеї використовувалися надалі ідеологами фашизму, можна назвати А. Шопенгауера, К.-Г. Юнга, Ф. Опенгеймера, Ж.А. Гобіно й ін.

¹ На разі — ідея загальної для всіх людської природи, універсального розуму, в основі якого — універсальний природний закон.

Головним в ідеології фашизму є абсолютне верховенство держави, з якого випливають: підкорення індивідуальної волі уніфікованій волі народу, що виражається державою, і повна покора лідеру, звичайно харизматичному, який репрезентує собою силу держави (принцип фюрерства). Додатково шануються військові цінності, боротьба і завоювання, у той час як ліберальна демократія, раціоналізм і буржуазні цінності відкидаються. Елемент містицизму пронизує фашистське розуміння святості держави або раси. Він пронизує декларації про їхнє призначення, прикладом чого можуть служити пророцтва Муссоліні про “відродження Римської імперії”. Основні ідеї нового руху були сформульовані Гітлером у його книзі “Майн Камф” — “Моя боротьба” (1925 р.). Фашизму притаманні расизм і шовінізм¹, переконаність у найвищій цінності нації. У зовнішній політиці це служило підставою ведення активної експансії, націленої на загарбання чужих територій, поневолення інших народів, встановлення світового панування. У внутрішній політиці подібні переконання знаходили вираження у всілякому звеличенні “величі нації”, у знищенні представників “нижчих народів” (євреїв, циган, слов’ян й ін.). В цілому, ідеї лібералізму були відкинуті, буржуазно-демократичні інститути знищені. Відбулася надцентралізація влади в руках державного апарату, скасовані демократичні права і свободи, унеможливлена діяльність інших, нефашистських політичних партій, над засобами масової інформації було встановлено жорсткий контроль. Встановилося всевладдя державної машини, що було втіленням у життя теорії “тотальної держави”.

Фашизм у Німеччині прийшов до влади під чужим прапором, маскуючи свою справжню сутність, спекулюючи на популярності ідей соціалізму в масах — партію назвали “націонал-соціалістичною”. Широко використовуючи масовий терор і поліцейський репресивний контроль, наці спиралися на соціальну демагогію, здійснюючи її через засоби масової інформації і пропаганди (спеціально було створено міністерство пропаганди). Серед інших ідей проводилася ідея класової гармонії — теорія “народного співробітництва” і теорія “корпоративності”, у політиці сильною була лінія соціального патерналізму.

---

¹ Шовінізм — слово походить від прізвища французького солдата Н. Шовена — шанувальника завойовницької політики Наполеона I — ідеологія і політика крайнього войовничого націоналізму.

Ідеологія фашизму охопила величезні маси населення, про які соціальні психологи писали як про маси, що мають авторитарно-угодівський тип соціального характеру і живучих за часів різкого погіршення соціально-економічних умов. Їхній психологічний портрет дає Е. Фромм: "...Любов до сильного і ненависть до слабкого, обмеженість, ворожість, скнарість — у почуттях, як і грошах... Ці люди завжди відрізнялися вузькістю поглядів, підозрілістю і ненавистю до незнайомця, а знайомий завжди викликав у них заздрісну цікавість, причому заздрість завжди раціоналізувалася як презирливе обурення; усе їхнє життя було засноване на убогості — не тільки в економічному, але й у психологічному сенсі". Подібні настрої стали основою виникнення не тільки фашистського режиму. Можна сказати, що в історії ХХ ст. вони були психологічною основою всіх тоталітарних режимів, у тому числі і комуністичного.

Нерідко говорять про "родову" подібність комунізму і фашизму. Дійсно, у них були схожі риси: загальний ворог в особі демократії, до влади вони прийшли за подібних історичних умов¹, спиралися на волюнтаризм² і віру в мобілізуючу силу міфів і т. д. Однак комуністична революція була економічною і соціальною, вона зламувала основи попереднього суспільства. Фашизм зробив зміни, зіставні з революцією, хоч ця революція була політичною, культурною, моральною, однак вона не торкалася основ економічного капіталістичного ладу.

На Нюрнберзькому процесі (20 листопада 1945 р. — 1 жовтня 1946 р.) Міжнародний військовий трибунал визнав злочинними за сутністю, функціями і цілями націонал-соціалістичні ідеологію й організації, створені гітлерівським режимом для забезпечення своєї діяльності (НСДАП, СС, СД, гестапо та інші). Однак у Європі донині виникають і діють численні *неонацистські* і *расистські* угруповання, рухи і партії. Неонацисти

¹ Криза після тривалих виснажливих війн, коли величезні маси людей були знедолені і готові піти під "сильну руку" в обмін на гарантований прожитковий мінімум.

² *Волюнтаризм* (від лат. *voluntas* — воля) напрямок у філософії, який проголошує волю найвищим принципом буття, протиставляє її законам і стверджує її незалежність від світу. Варіант — характеристика діяльності людини, яка не рахується із об'єктивними тенденціями історичного розвитку, з реальними можливостями і керується суб'єктивними бажаннями і довільними рішеннями.

активно беруть участь у місцевих, регіональних і загальнодержавних виборах, користаючись значною підтримкою. Це свідчить про те, що на рубежі ХХ—ХХІ ст. спостерігається зростання популярності праворадикальних настроїв у Старому Світі, особливо в таких країнах, як Німеччина, Франція, Австрія, Данія, Норвегія, Голландія та інших. На президентських виборах 2002 р. у Франції в другий тур вийшли лідер партії “Об’єднання на підтримку республіки” Ж. Ширак і лідер Національного Фронту Франції Ж.-М. Ле Пен, якого відкрито називають французьким фашистом. У Німеччині на виборах 2004 р. у ландтаги неонацисти з Націонал-демократичної партії і Національної народної партії Німеччини домоглися значних результатів відразу в декількох землях.

Неонацисти нині відрізняються від фашистів часів Гітлера і Муссоліні. Вони у своїй більшості відмовилися від прийняття націонал-соціалістичної ідеології в її первозданному вигляді, нацистська символіка й атрибутика не використовуються. Юдофобство¹ трансформувалося в ксенофобію² більш загального характеру. Неонаці у значній частини населення західноєвропейських країн асоціюються з єдиним ефективним заслоном неконтрольованому потоку біженців і нелегалів з неблагополучних країн (насамперед, із північноафриканських і азіатських). Тому вони отримують підтримку людей, не задоволених пов’язаними з міграцією погіршенням криміногенної і демографічної обстановки у своїх країнах, а також перетяганням на утримання іммігрантів значної видаткової частини національних бюджетів, що ускладнює вирішення соціальних проблем місцевого населення. З іншого боку, загальними ідеями для європейських нових правих стало неприйняття європейської інтеграції, вимоги скасування Європейського Союзу, а також культивування і підігрівання антиамериканських настроїв. Історія, як більше, так і менш віддалена, свідчить про те, що “Освічена Європа” виявилася не тільки поширювачем ліберальних і толерантних ідей, але й ідей нетерпимості, що одержали втілення у фашистській і неонацистській ідеології.

¹ *Юдофобія* (від лат. *Judaeus* — єврей і гр. *phobos* — страх) — те ж саме, що й антисемітизм — одна з форм національної нетерпимості, яка висловлюється у ворожому ставленні до євреїв.

² *Ксенофобія* (від гр. *xenos* — чужий і фобія) ворожість до усього чужого, не свого, іноземного.

У цілому, є кілька основних цінностей, що визнаються такими більшістю людей у демократичному суспільстві: воля, рівність¹, порядок. *Розходження між провідними політичними ідеологіями* полягає в ранжируванні цих цінностей. Консерватизм на перше місце ставить порядок, стабільність, збереження сформованого типу соціальних відносин. Порядку надається більше значення, ніж свободі і рівності, що (особливо вимога соціальної рівності) розглядаються як загроза порядку. Лібералізм на перше місце виводить індивідуальну свободу. Для нього вона важливіша, ніж порядок, що розглядається як надмірне втручання держави в приватне життя. Разом із тим, визнаючи соціальну нерівність, ліберали виступають проти його крайнощів, у тому числі проти расової чи національної нерівності. Соціалізм (в особі сучасної західної соціал-демократії) виходить з рівнозначності цінностей свободи, справедливості (рівності) і солідарності. У цьому демократичний соціалізм вбачає свою відмінність як від лібералізму з його акцентом на волю на шкоду справедливості і солідарності, так і від комунізму з його акцентом на рівність за рахунок свободи.

При таких розходженнях можливі і точки дотику між різними ідеологіями, запозичення тих чи інших елементів одне в одного. У другій половині ХХ ст. виразно підтвердилися слова відомого російського поета М. Волошина: “Один з оптичних обманів людей, божевільних політикою, у тому, що вони думають, що від перемоги тієї чи іншої сторони залежить майбутнє. Насправді майбутнє ніколи не залежить від перемоги принципу, тому що партії, самі того не помічаючи, у запалі боротьби обмінюються гаслами і програмами, як Гамлет під час дуелі обмінюється шпагою з Лаертом”. Дійсно, у другій половині ХХ ст. повністю відбулася інверсія або перестановка історичних значень консерватизму і лібералізму. Так, багато принципів класичного лібералізму, а саме: вимога свободи ринку і обмеження державного втручання, — сьогодні розглядаються як консервативні. А ідея сильної централізованої регулюючої влади держави, яка раніше висувалася консерваторами традиціоналістського типу, тепер стала компонентом

¹ Під рівністю в даному випадку розуміється рівність прав і обов'язків, тобто рівноправність, а не зрівнялівка, у ширшому розумінні — соціальна справедливість.

ліберальної свідомості. Особливо яскраво це виявилось, починаючи від кінця 1960-х років. Саме тоді консерватори почали усвідомлювати, що новий етап розвитку економіки ставить їх перед дилемою: або знайти фінансові засоби на шляхах більшої соціалізації господарства, або відновити вільну економіку. Результатом став початок “неоконсервативної хвилі”.

Якщо взяти останні сорок років Європи, то вимальовується з певною відносністю циклічний порядок політико-ідеологічної практики: за піднесенням ліберальних консерваторів відбувався прорив соціал-демократів, через неповну декаду гору брала консервативна ідеологія і так далі. У цих циклах зберігається ліберальна традиція і водночас переосмислюється інструментальне значення держави.

У масовій свідомості основні цінності співіснують, доповнюючи одна одну. Люди цінують і свободу, і порядок, однак дехто більше цінує перше, а дехто — друге. А дехто віддає перевагу рівності. Відображенням цього в політичній практиці є конкуренція партій, що борються за вплив, за голоси виборців, за доступ до влади, орієнтуючись на ті чи інші соціальні групи і властиві їм соціально-психологічні установки. Однак партії запозичують ті чи інші ідеологічні елементи одна в одній, вступають у коаліції і блоки, їхні позиції можуть у чомусь зближатися. Останнім часом у деяких країнах, зокрема в Україні, при величезній кількості партій, часом неможливо зрозуміти відмінності в їхніх програмах. Перше пояснення полягає в тому, що сучасні партії далеко не завжди віддзеркалюють інтереси визначених соціальних груп, а частіше створюються під того чи іншого лідера. Друге — вплив неодномірності, неоднозначності сучасної масової свідомості. Третє — “занепад великих ідеологій” на грані тисячоліть зумовлений владою постмодерна з його запереченням будь-якої влади ідей та авторитетів, орієнтацією на деконструкцію. Четверте — перехід на етап інформаційного суспільства, у якому домінують інші інтереси іншого історичного типу особистості. Залежність людини від однієї якої-небудь ідеї або системи ідей, особливо перетворених у догму, суперечить суті постійно мінливих умов соціального середовища і місця в ній індивіда. Тому влада ідей підійшла до свого логічного завершення.

Історичні події середини 1960—1970-х років призвели до феномену, що одержав назву “кінець ідеологій”, виразно вия-

вилася *глибока ідейна криза*. Коло її *причин* обіймає величезну кількість різнопланових явищ і змін. На той час в політиці консерваторів, лібералів, соціалістів виявилася певна схожість. Ознаки кризи виявилися у комуністичному русі. Постали нові проблеми в економіці, соціальному житті, глобальній екології, породжені НТР. Зростали націоналістичні рухи тощо. Складалося враження, що жодна ідеологічна система не може адекватно охарактеризувати реальний світ, виявити напрямок його розвитку, запропонувати модель майбутнього. Всі політичні сили запізнювалися із рішенням, діяли прагматично, ігноруючи свої ідеали. В той час особливого значення набула активність молоді, особливо студентської. Вона відкинула “мораль буржуазну і соціалістичну, як таку, що обуржуазилася” і прагнула революції. Однак революція за умов кризи ідеологій була революцією анархічною¹ та екзистенціальною². Наслідком стала “червона весна” 1968 р., коли в деяких європейських країнах відбулися масові студентські заворушення і бої з поліцією під революційними гаслами, активізувалися молодіжні рухи в США, а в Німеччині, Італії були скоєні акти “червоного терору”. Ті події вплинули на процеси перебудови всієї партійно-політичної системи у Європі, на перегляд базових ідеологічних концептів.

Іншим результатом стали пошуки нових ідеологічних систем пояснення світу. У цих пошуках помітну роль відіграли мотиви повного заперечення індустріального суспільства як антигуманного, бо життя людини і спільноти в ньому підпорядковані інтересам економіки і капіталу. Зокрема, споживання розвивається не у зв'язку з дійсними потребами людини, а відповідно до потреб розширення капіталу. Людина існує не відповідно до власної волі, а у рамках, що жорстко задаються і диктуються суспільством, яке саме по собі вже не є суспіль-

¹ *Анархізм* (від гр. *anarchia* — безвладдя) — соціальна філософія, центральним постулатом якої є твердження: люди можуть вести справедливе і гармонійне життя без уряду, а нав'язування такого їм є за суттю шкодою і злом. Під анархізмом також розуміється невизнання авторитету, порядку, дисципліни.

² *Екзистенціалізм* (від лат. *existentia* — існування) — напрям у філософії, головною ідеєю якого є переконаність у тому, що людська сутність виявляється в існуванні конкретного індивіда, а пізнання світу ґрунтується на інтуїції, на розширенні людської свідомості.

ством вільних людей. Тобто, за такою логікою, теперішній стан світу характеризується відчуженням людини від її родової сутності і взагалі глобальним відчуженням від гуманістичних основ. Відчуження світу від гуманізму ставить планету на межу самознищення у війні або екологічній катастрофі. Через це лунають заклики відмовитися від ідеології та політики, які опинилися в заручниках несправжніх потреб, нав'язаних індустріальним суспільством. Шляхами до цього розриву є екологічне мислення, самоорганізація громадян для вирішення своїх власних проблем, обминаючи офіційні структури суспільства і держави.

На початку 1970-х років навколо цих ідей починають створюватися неформальні об'єднання — від регіональних і національних до міжнародного, такого, як наприклад “Грінпіс”. Серед даних рухів на першому місці стоять так звані нові соціальні рухи. Спочатку цей напрям обіймав антивоєнний рух (проти війни у В'єтнамі, проти розміщення нових американських ракет у Європі), “антиядерний рух” (від боротьби проти гонки ядерних озброєнь перейшли до пропаганди повного усунення з життя людей ядерних технологій, зокрема, за закриття атомних електростанцій). Однак нові соціальні рухи одержали своє найбільш розвинене виявлення в екологічному русі “зелених”. Перша партія “зелених” з'явилася у 1973 р. у Великій Британії, а пізніше — в більшості європейських держав, де їх представники становлять значну частку парламентарів. Починаючи з 1990-х років “зелені” стали майже постійними членами урядових коаліцій у Франції, ФРН, Італії, деяких східноєвропейських країнах. Іншим сегментом нових соціальних рухів стали Рухи громадянських ініціатив, які вперше з'явилися у 1969 р. у Західній Німеччині, а потім охопили увесь Захід. Це об'єднання громадян для досягнення певної конкретної мети, яка безпосередньо зачіпає їх членів. Добиватися вирішення своїх проблем вони намагаються або шляхом самодопомоги, або через формування громадської думки і політичний тиск. Ці нові рухи помітно вплинули на західне суспільство. У “старі” ідеології було включено чимало екологічних і демократичних моментів “альтернативних рухів”. Відбулося подальше зміцнення громадянського суспільства на Заході, а також розширення реальної демократії — на рівні муніципального місцевого і регіонального самоврядування.

Має місце феномен фрагментації ідеологій або диференціації політичних ідей. На нього накладають певний відбиток зміни у процесах їхнього виробництва. У нових соціальних рухах функції формування і поширення ідеології перестають бути монополією політичного істеблїшменту. Ідеї консерватизму, лібералізму, комунізму і фашизму у свій час ретельно конструювалися елітами. Останнім же часом у процесах формування ідеологій намітилася явна тенденція до демократизації. І якщо спочатку основи фемінізму, неофашизму, ідеології “зелених” і були створені інтелектуалами, потім відповідні ідеї стали надбанням широких соціальних кіл, представники яких виступили в ролі не тільки споживачів, а і виробників нових сенсів. В результаті “омасовіння” політичної ідеології вона стає менш виразною.

Наприкінці ХХ ст. більшість із тих ідеологій, які раніше претендували на універсальне пояснення соціально-політичних реалій світу, на прогнози найбільш можливих цілей розвитку світового співтовариства і шляхів їх досягнення, виявилися або спростованими, або забутими через невідповідність сучасній дійсності. Адже відбувся докорінний злам соціально-класових структур більшості країн, розмивання не тільки чітких стратифікаційних¹ параметрів груп, прошарків, класів — носіїв нещодавніх ідей та ідеологій, але й меж між ними. Аморфність і невизначеність соціальної бази зумовила занепадання, перетворення на неадекватні ідейних конструкцій й ідеологічних догматів, які раніше були чітко визначені і претендували на абсолютну істину. Закінчення “холодної” війни привело і до закінчення надзвичайно конфліктного протистояння найбільших світових держав і систем з їхніми ідейними та ідеологічними орієнтирами і настановами, спрямованими на досягнення світового лідерства. Відбулася зміна біполярного світоустрою на багатополюсну систему міжнародних відносин, що додало невизначеності й ускладнень. Разом із тим зростає необхідність у визначенні основ світової стабільності. Універсальний характер демократичних, за західними моделями, пере-

¹Стратифікація (від лат. *stratum* — шар і *facere* — робити) — розділення, розчленування суспільства на страти (у соціології — соціальна верства, група людей, яка виокремлюється за певною ознакою — майновою, професійною, рівнем освіти тощо), соціальна стратифікація — структура суспільства.

творень у країнах колишньої соціалістичної співдружності дав змогу їх більшості порівняно швидко увійти до системи зв'язків і структур Заходу. Свій вплив здійснюють соціал-демократичні, як за формою, так і за суттю, перетворення у цілій низці держав Заходу — від Швеції до Сполучених Штатів Америки, які знижують рівень соціальної напруги, а також міру групової і класової конфліктності в них. Світом поширюється культурний і значною мірою ідейний неокосмополітизм¹, який оцінюється як свідчення незаперечних переваг різноманітності культур та ідеологій (звідси — “нео”). Єдність і суперництво можливостей інтеграційної подібності і етнокультурного розмаїття також ускладнюють питання ідеологічної сфери. Глобалізаційні та інформаційні процеси якісно змінюють характер національно-культурної конфліктності між державами. Неабияке значення має релігійний ренесанс, адже релігія — це теж ідеологія.

Можна сказати, що першопричини виникнення ідеологій принципово змінилися. Проте сама конфліктність як найважливіша передумова зародження нових політичних ідей і формування ідеологій не зникла, а стала іншою. Говорячи про нові явища ідейного й ідеологічного плану, які характеризують настання *постіндустріального суспільства*², серед величезної кількості його ідей та ідеологічних конструкцій варто виокремити деякі найбільш масштабні новації останніх десятиліть. На першому місці серед факторів, які мають особливе значення нині, стоїть фактор ідентичності і концепт ідентифікації. Вони стали основою методології нових підходів до аналізу дійсності. Сьогодні часто вони перетворюються на мірило пояснень ледь не всіх суспільно-політичних процесів. Зрозуміло, що значною мірою таке становище зумовлено розвитком глобалізації³. Одним з її аспектів є посилення ідеології глобалізму (інтеграціонізму). З одного боку, зазначена ідеологія віддзер-

¹ *Космополітизм* (від гр. *kosmopolites* — громадянин світу) — ідеологія так званого світового громадянства, яка може виявлятися у різних ідейних і політичних орієнтаціях — від взаємодії і зближення народів і держав до нігілістичного ставлення до національних культур і традицій.

² Характеристиці постіндустріального суспільства присвячено окрему лекцію.

³ Так само.

калює чимало сучасних трансформацій. З іншого, натрапляє на сильний опір від антиглобалізму, а також тих сил, які стурбовані збереженням своєї національно-культурної і релігійної ідентичності. Серед останніх найбільшу активність виявляють прибічники ідеології *рах*-ісламізму, тобто світу, керованого ісламом. Деякі з них вважають доречними у досягненні мети будь-які засоби, включаючи і терористичні. Політологи вказують на значний вплив явищ, які випливають з постіндустріалізму, зокрема, послаблення інтересу для політики й ідеологій¹. На суспільну свідомість постіндустріальних країн також впливають певні ідейні та ідеологічні концепти. Відродження релігій², як традиційних, так і нетрадиційних, знаходить чимало послідовників. Криза довкілля зумовлює збільшення послідовників екологізму та ідеології “зелених”. На зміну ідеології класового протистояння приходять неокорпоративізм і т. ін. Слід підкреслити, що жоден із згаданих напрямків не прив’язаний до того чи іншого державного або соціально-класового утворення, як це було раніше. Ідеології постіндустріальної доби є надкласовими і наднаціональними. Вони не створені на вимогу певного соціального замовника, а покликані до життя тенденціями сучасного світу, його прагненням до самоусвідомлення.

Чи завершилася історія ідеологій? На це питання М. Фріден дає таку відповідь: “Старі форми ідеології аж ніяк не витісняються іншими формами послань, тому що питання справедливості, свободи, прав, політичних зобов’язань, суверенітету в доступному для огляду майбутньому як і раніше залишаться в центрі політичних суперечок, і виходить, політична мораль поки ще не стала полем, відкритим для всіх прибульців... Нове не виключає старого, а отже, час ідеологій продовжується і буде продовжуватися”.

¹ Про це йдеться у розділі, присвяченому постіндустріалізму.

² Мова про це йшла у розділі, присвяченому релігіям.

Література

Алексеев В.В., Нефедов С.А. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма // *Общественные науки и современность.* — 2002. — № 6.

Балей П. Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. — 2-е вид. — К., 2003.

Белоусов Л.С., Шумаван А. История фашизма и его преодоления в единой истории Европы XX века // *Полис.* — 1999. — № 4.

Буртяк Г.Я., Корнієнко В.О. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: Навч. посіб. — Вінниця, 2003.

Гарбузов В.Н. Консерватизм: понятие и типология // *Полис.* — 1995. — № 4.

Європейська соціал-демократія: Трансформація у прогресі / За ред. Р. Купейруса, Й. Кендела. — К., 2001.

Коммунизм и национал-социализм: сравнительный анализ. — М., 2000.

Консерватизм: Антологія. — К., 1998.

Лібералізм: Антологія. — К., 2002.

Малинова О.Ю. Исследуя феномен консерватизма // *Полис.* — 2003. — № 3, 5.

Плахотнюк С.С. Основні політичні доктрини сучасності: Навч. посіб. для студ. — Вінниця, 2003.

Рормозер Г. Кризис либерализма: Пер. с нем. — М., 1996.

Сокольский С. Консерватизм, либерализм, социализм // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 1992. — № 8.

Устрялов Н.В. Германский национал-социализм. — М., 1999.

Черныш А.М. Политические теории мира: история и современность. — Одесса, 2005.

Чигирин Ю.Ю. Політична ідеологія: минуле, сучасне, майбутнє. — К., 2004.

Лекція 7

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИКИ

Зміцнення позицій підприємців і початок сучасного політичного процесу. Демократія: витоки, передумови становлення, розвиток, роль у сучасному світі. Чи змінила російська революція 1917 р. хід світової історії? Проблема визначення сутності ладу, створеного у Радянському Союзі. Тоталітаризм як феномен політичного життя XX ст. Причини краху комунізму. Політичні партії: минуле, сучасне, майбутнє. Зміни ролі держави.

Політика є сферою відносин суспільних об'єднань (верств, класів, націй, держав), яка визначається їх інтересами і цілями, спрямованими на виборювання влади та її використання. Саме слово "політика" перекладається з грецької мови як "мистецтво керування полісом". А "поліс" — це назва особливого типу соціально-економічного і політичного ладу, що склався в Давній Греції у вигляді міста-держави. Суть політики можна звести до питань: "Хто керує?" і "Як керує?", "З ким будує відносини?" і "Як будує відносини?". Від часів античності і до цього дня розмаїття відповідей варіюється в рамках, окреслених авторитаризмом і демократизмом. Авторитаризм — це форма правління, що характеризується концентрацією вла-

ди однією людиною або в одному владному органі, зниженням ролі представницьких інститутів, зведенням до мінімуму опозиції, диктаторськими методами правління. Традиційна авторитарна форма правління — сакральний монархізм. На стадії доіндустріального суспільства політика, як внутрішня, так і зовнішня¹, були привілеєм і основним заняттям монарха і його наближених осіб — міністрів, великих феодалів, а також клерикалів вищого рівня. Невдоволення селян, ремісників, городян виявлялося у повстаннях — найгострішій формі політичної боротьби. Однак мова йшла лише про зміну форм управління, скасування податків, які перейшли розумну межу, але не більше того.

Джерела політичних відносин сучасного світу походять з того періоду світової історії, коли *підприємництво і підприємці стали визначальним фактором суспільного розвитку*, тобто стали визначати зміст змін суспільних відносин. З одного боку, зміст змін суспільних відносин був пов'язаний із суспільною емансипацією, активізацією соціальної діяльності особистості. Так, у середині XIII ст. почалося звільнення селян від покріпачення в Європі, насамперед в Італії. Комуни² Болоньї, Флоренції, Сієнни, Парми та інші звільняли селян від кріпосного права, що було зумовлено розвитком підприємництва. Заради нього молода буржуазія спочатку підтримувала абсолютизм. Абсолютизм був особливою соціально-політичною системою, що склалася в період переходу від традиційного суспільства до індустріального або, у випадку із Західною Європою, від феодального — до капіталістичного. Ще не зміцніла буржуазія потребувала визначених умов, необхідних для ведення справ, чому перешкоджали феодальні порядки. Серед останніх особливі незручності викликала сваволя місцевих феодалів, які постійно воювали між собою, обкладали непомірними податками населення своїх земель, брали плату за проїзд по шляхах і мостах, часто взагалі реквізували майно своїх підданих. Підприємництву ж необхідні були умови, що забезпечували гарантії недоторканності особи і приватної власності. Тому вони підтримали в боротьбі з місцевим сепаратизмом дії центральної влади — того чи іншого абсолютного монарха.

¹ Сфері міжнародної політики присвячено окрему лекцію.

² *Комуна* (від лат. *communis* — спільний) — місто, яке отримало самоврядні муніципальні інститути, не залежне від сеньйора.

Зміцнення системи абсолютизму супроводжувалося створенням загальнодержавної бюрократичної машини, професійної постійної армії, загальнодержавної податкової системи, загальнодержавного судово-слідчого апарату, уніфікацією законодавства й адміністративного устрою, системи мір і ваги, утворенням державної церкви, проведенням єдиної державної економічної політики. Монархи, зацікавлені в тому, щоб одержувати більше грошей від своїх мануфактурників, купців, банкірів, проводили протекціоністську політику (тобто таку, що захищає інтереси останніх) як всередині країни, так і на міжнародній арені. Для ведення внутрішніх і зовнішніх воєн необхідні були великі гроші. Колишніх джерел надходження явно не вистачало. Більше міг дати “третій стан”. Поки той у боротьбі зі свавіллям феодалів мав потребу в абсолютизмі, він підтримував цілісність цієї “оболонки”. Коли ж позиції, насамперед економічні, досить зміцнилися, непотрібне було відкинуто. Формально відправними подіями, що поклали початок сучасному політичному процесу, можна вважати оформлення політичної влади підприємців у ряді країн Заходу.

Першою в історії успішною буржуазною революцією була Нідерландська (1566—1609 рр.). Вона завдала удару по іспанському абсолютизму і відкрила епоху буржуазних революцій у Європі. З нею пов'язане створення буржуазної Республіки об'єднаних провінцій. Революція в Англії (1640—1660 рр.) закріпила політичне панування в суспільстві підприємців у союзі з новим дворянством. Зміцнення позицій буржуазії було одним з результатів війни за незалежність у США (1775—1783 рр.), а потім війни між Північчю і Півднем (1861—1865 рр.). Затвердження нових суспільних відносин у Франції пов'язане з Великою революцією 1789 р. Революції середини XIX ст. відкрили дорогу до політичних гарантій нових суспільних відносин у країнах Європи.

Із середини XVII ст. розпочинається процес утвердження буржуазного політичного лідерства і демократичного устрою. “*Демократія*” перекладається з грецької мови — буквально “владу народу” і означає владарювання від імені народу або в ім'я народу. Історично під демократією можна розуміти будь-які політичні режими, що виникли після зламу традиційного (монархічного) авторитаризму. Відповідно всі інші режими виступають як різні варіації влади другого можливого суверена — народу. Однак суверенітет народу може бути витлумаче-

ний зовсім по-різному. Може бути обмеженим саме поняття “народ” відповідно до того чи іншого критерію. Аналогічно різниться і сенс поняття “демократія”. Визначаючи його, слід підкреслити, що *демократія — це насамперед суспільство, яке володіє інститутами, що дають змогу тією чи іншою мірою впливати на владу і політику, що надає людям, з одного боку, певну міру свободи самовизначення особистості — вибору форми діяльності, місця життя і роботи, переконань, джерел інформації, — а з іншого боку — захист від авторитарної сваволі можновладців, гарантуючи життя в рамках і під захистом закону*. Основними принципами демократичної організації суспільства виступають виборність лідерів; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади; політична культура поваги до інтересів і поглядів меншості; наявність політичної опозиції і плюралізму думок. Існує також ряд кардинальних рис, що визначають, чи дійсно те чи інше суспільство є демократичним. Серед них — участь народу у створенні органів влади й у контролі за ними; певна міра залученості громадян у прийнятті політичних рішень; конституціоналізм; особиста свобода, приватність і невтручання в особисте життя; компетентність і відповідальність; суспільний порядок; вільні засоби масової інформації та інші.

Як і будь-який інший феномен суспільного життя, демократія виникає в результаті складання певних передумов, об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх. До об'єктивних внутрішніх передумов слід віднести такі фактори. По-перше, те, що пов'язано з економічним аспектом життя суспільства, а саме, приватна власність і ринкові відносини, економічний поступ і досить високий рівень добробуту в країні. По-друге, це соціальні аспекти, серед яких один з найважливіших — наявність достатньо численного середнього класу, частка якого переважає в суспільстві. Зрозуміло, потрібно враховувати, що він є внутрішньо неоднорідним, у ньому репрезентоване різноманіття конкретних групових статусів і джерел прибутку. Середній клас має схильність до дестабілізуючої поведінки за умов, коли в суспільстві відбуваються соціально-економічні процеси, що загрожують становищу тих чи інших його груп (прикладом може бути зростання підтримки гітлерівської партії за часів Великої депресії). Проте, як показує історичний досвід, значна питома вага середнього класу в соціальній струк-

турі¹ і досить міцні позиції малого і середнього бізнесу на ринку товарів і послуг, а найманих його представників — на ринку праці, є необхідною умовою стабільного демократичного режиму. Третя група передумов — це культурно-психологічні передумови, що припускають певний рівень масової освіченості, досить високий рівень моралі, політико-правової культури тощо.

Широко відомий американський аналітик С. Хантингтон помітив, що демократизації насамперед сприяє порівняно високий рівень економічного розвитку² і перевага того, що можна назвати західною культурою з її цінностями, включаючи західне християнство. На сьогодні практично всі країни з високим чи середньовисоким рівнем прибутку (за класифікацією Міжнародного банку реконструкції і розвитку), за винятком Сінгапуру, є демократіями. Так само всі західні держави, або ті, що відчули на собі сильний вплив Заходу, крім Куби і деяких інших, мають демократичний устрій. Демократизації не відбулися саме там, де зазначені передумови слабкі. Це або бідні, або незахідні за своєю культурою суспільства. В наш час демократія домінує в Західній і Центральній Європі, Північній і Південній Америці, а також на окраїнах Азії. Її немає, на думку С. Хантінгтона, у переважній частині колишнього Радянського Союзу, Китаї, на великих територіях Південної Азії, в арабському світі, Ірані і більшості африканських країн.

---

¹ Вважається, що у стабільному благополучному суспільстві по 10 % населення мають складати найбагатші і найбідніші, а 80 % — середній клас. Треба зазначити, що він не є гомогенним. В ньому існують градації: нижчий — середній — вищий рівні. Всередині кожної — так само: нижчий — середній — вищий. Тому до середнього класу можуть бути віднесені, наприклад, кваліфікований робітник, шкільний вчитель і комерційний директор солідної фірми.

² Показовим щодо цього є приклад Іспанії, де тривалий час зберігалася диктатура, а культура залишалася традиційною, авторитарною і антиліберальною. У 1960-х рр. Л. Лопес Родо завбачив, що Іспанія стане демократичною, коли ВВП на душу населення досягне в ній 2 тис. дол. І це відбулося: до 1975 р. економічний розвиток — індустріалізація, урбанізація, піднесення середнього класу, інтеграція до світової економіки — призвели до фундаментальних зрушень і в культурі, і в політичному житті країни в бік демократизації. Якщо економічний розвиток дійсно спроможний змінити культуру країни так, аби вона сприяла демократії, тоді прогрес економіки, можливо, вплине на мусульманські, буддійські, православні і конфуціанські суспільства.

Тобто розвиток демократії в незахідних суспільствах, за незначним винятками, як то Туреччина, став великою мірою наслідком західного впливу, західного колоніалізму або військової окупації все тими ж західними державами (яскравим прикладом може бути розвиток демократизації Японії під впливом американців після Другої світової війни). Ці обставини можна віднести до групи об'єктивних зовнішніх передумов. До них можна також додати вплив геополітичного положення і міжнародних відносин на вибір державою напрямку свого розвитку. Крім того важливі суб'єктивні обставини, поєднані із свідомою діяльністю самих людей. Насамперед йдеться про політичну й інтелектуальну еліту, яка розуміє необхідність демократичних перетворень і може ефективно керувати цими процесами. Як показав історичний досвід, існують універсальні умови, що забезпечують успішність переходу до демократії. Серед них можна назвати такі: утвердження або розширення сфери приватної власності і формування ринкових відносин; створення сильних позицій середнього класу; динамічний розвиток освіти і науки; формування громадянського суспільства, у якому гарантовані й захищені права і свободи людини; поділ і чітке розмежування повноважень усіх гілок політичної влади, політичний плюралізм і розвинута система вільної політичної комунікації, включаючи засоби масової інформації.

Демократія є домінуючим вектором розвитку сучасної цивілізації. Вона довела свою здатність до еволюції насамперед у бік розширення народовладдя. Поступово були зняті обмеження на участь громадян у політичному житті. Пішов у минуле майновий ценз і ценз осілості, виборчі права одержали жінки, молодь, представники етнічних меншостей. Зростає різноманітність можливих форм участі в політичному житті для рядових громадян: від права брати участь в обранні тих, хто буде протягом чотирьох чи п'яти років представляти їхні інтереси в законодавчому органі влади, до участі у справах місцевого самоврядування, у діяльності політичних партій і рухів тощо.

Для багатьох найважливішим завоюванням демократії є визнання як вищої цінності прав людини і громадянина, визнання того, що всі люди, незалежно від раси, національності, мови, віросповідання, статі, ідейно-політичних переконань рівні перед законом і мають однакові права, які можуть бути обмежені тільки за рішенням суду. Серед цих прав найважливішими вва-

жаються право на життя, на особисту безпеку, недоторканність житла і майна, на волю. Право на волю має на увазі не тільки особисту, але і громадянську свободу, а саме: від насильства і сваволі, від втручання влади в особисте життя, волю розпоряджатися своїми здібностями і майном, вибирати місце помешкання, роботу, висловлювати будь-які переконання (свобода совісті і свобода слова), брати участь у політичному житті, користуватися вільним доступом до засобів масової інформації і т. ін. Разом з тим, демократія не вирішує всіх існуючих проблем і протиріч: нерівності, корупції¹, неефективності, несправедливості і некомпетентного прийняття рішень. Головне питання — питання про співвідношення свободи і рівності — не вирішене цілком і остаточно. Однак воно забезпечує інституціональні умови, що дають змогу гарантувати і захистити права людини. Воно виступає засобом проти тиранії і створює можливості шукати шляхи розв'язання інших соціальних проблем².

¹ *Корупція* — злочинна діяльність, яка полягає у використанні посадовцями, політичними або громадськими діячами довірених їм прав і владних можливостей з метою особистого збагачення на шкоду державі, суспільству й окремим особам, а також у зрощуванні державних структур із структурами злочинного світу у сфері економіки. Корупція є не самостійним складом злочину, а узагальнюючим поняттям, яке обіймає низку посадових злочинів. Найтиповіші прояви корупції: підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне і незаконне надання благ і переваг, протекціонізм — висунення працівників за принципами родинності, земляцтва, особистої відданості і приятельських стосунків. Корупція значно поширюється за умов зростання бюрократії і перетворення її на особливий соціальний прошарок, що має владні привілеї. Корупціонування працівників державних, адміністративних правоохоронних органів створює парадоксальну ситуацію, коли попри зростання економічної і кримінальної злочинності зменшується притягнення правопорушників до карної відповідальності.

² Цікаво зазначити, що науково доведено вплив політичної системи на психічне і фізичне здоров'я людей. У сучасному світі вчені звертають увагу на те, що людина, яка живе у стабільній політичній системі з високим рівнем матеріального добробуту, починає себе краще, хворіє менше і живе довше. Особливу роль відіграють наявність свобод у суспільстві, а також права на політичне самовизначення. Спільно із організацією Freedom House іспанські вчені з лабораторії охорони здоров'я університету Аліканте склали рейтинг держав за рівнем їх "політичного комфорту": 45 % держав були віднесені до "вільних", 32 — до "умовно вільних" і 24 % — до "невільних". Основні медичні

У загальному процесі демократизації сучасного світу дослідники, зокрема С. Хантінгтон, відзначають деяку циклічність або “хвилеподібність”. “Хвилю демократизації” він визначає так: “Сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, які відбуваються протягом визначеного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку”. Діалектика історії: той чи інший значний рух у якому-небудь напрямку втрачає зрештою свою енергію і породжує контртенденцію. У своїх працях “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ сторіччя”, “Майбутнє демократичного процесу: від експансії до консолідації” та інших. С. Хантінгтон виділяє три “хвилі демократизації”. Перша, на його думку, охоплювала період з 1820 по 1922 р. Вона зародилася в США і виявила себе в поширенні парламентаризму, багатопартійної системи і загального виборчого права в країнах Західної Європи і Північної Америки. У світі утворилося 32 демократичні держави. Марш Муссоліні на Рим у 1922 р. знаменував собою початок зворотної хвилі, що принесла тоталітаризм у різних формах і повернення деяких країн до авторитарних форм правління. На 1942 р. у світі залишилося лише 12 демократичних країн. Друга хвиля демократизації припала на період після Другої світової війни і продовжувалася до 1960-х рр. Її характеризували перемога над фашизмом, розвал колоніальної системи, модернізація країн, що звільнилися, і демократизація деяких із них. На той період приходилося 36 демократичних держав. Однак другу хвилю змінив зворотний рух, в результаті якого до 1973 р. у світі стало менше демократичних урядів (30), ніж десять років тому (36). Третя хвиля почалася в середині 1970-х рр. і ознаменувалася спочатку падінням авторитарних режимів у Греції (1974 р.), Португалії (1975 р.), Іспанії (1977 р.), а потім вона прокотилася по Латинській Америці, зачепивши там усі країни, за винятком Куби. Пізніше вона перемістилася в Азію, де на Філіппінах, Тайвані, у Південній Кореї, Бангладеш на зміну авторитарним режимам прийшли демократично обрані уряди.

показники, такі як тривалість життя, дитяча смертність та інші, виявилися кращими саме у першій групі. Особливо показовою є динаміка у країнах, які в середині ХХ ст. перейшли з категорії “невільні” у категорію “вільні” — Іспанії, Греції, Португалії.

Зрештою відбулася катастрофа комуністичних режимів спочатку в країнах Центрально-Східної і Південної Європи, а потім і в СРСР. Кількість демократичних держав перейшла за 40. Демократизація заявила про себе посиленням ролі електорального процесу й у країнах Близького Сходу, таких, як Ємен та Йорданія. В Африці багато диктаторів були відсторонені від влади завдяки демократичній процедурі. На шлях демократії впевнено встала Південна Африка. Демократичні віяння дали про себе знати навіть там, де їх найменше очікували. На початку 1990-х років демократично обрані уряди прийшли до влади в Албанії, Монголії, Непалі і Беніні.

Всюди у світі військові хунти, особисті диктатури й однопартійні системи були потіснені демократичними урядами. Однак у середині 90-х років з'явилися ознаки можливого наближення третьої зворотної хвилі. Так, Судан, Нігерія, Гаїті, Перу прийшли було до демократії, але незабаром знову повернулися до диктаторських режимів. Особливу занепокоєність викликають в аналітиків процеси, що відбуваються останніми роками в Росії.

С. Хантінгтон пояснює відступ від шляху демократії тим, що уявлення людей про головне зло в їхньому житті трансформується зі зміною обставин. Коли люди страждають від жорстокої, репресивної диктатури, їхня головна мета полягає в тому, щоб покласти край такому режиму. Але як тільки це відбувається, пріоритети змінюються. Економічний добробут, законність і порядок приходять на зміну свободі і правам людини як першочергові завдання. Так А. Фухіморі призупинив дію демократії в Перу, але слідом за цим почав важливі заходи для відновлення законності і порядку в боротьбі проти тероризму, а також почав проводити економічні реформи. У 1993 р. перуанська економіка продемонструвала найвищий показник економічного зростання в Південній Америці — 7 % річних. У суспільній думці рейтинг його був дуже високий. Аналогічні тенденції згортання демократії і високого рейтингу В. Путіна спостерігаються з початку 2000-х років у Росії¹. Напрошується

---

¹ Більшість російських громадян оцінюють свого президента з погляду рівня життя, соціального захисту і громадського порядку. Проблеми демократії і громадянських свобод пересічну людину хвилюють значно менше. У 2005 р. ліберальні цінності визнавали лише 9 % росіян. Більшість громадян, пригнічених бідністю, ладні поміняти демократичні свободи на “більш наваристий суп і порядок”. Вузкий

висновок: як тільки в країні тріумфують свобода і демократія, люди починають у першу чергу піклуватися про економічні блага і свою безпеку, і ці завдання під силу швидше досвідченим авторитарним лідерам.

Динамічність поширення демократії в сучасному світі призвела до того, що з'явився ряд держав, які можуть бути означені як “молоді демократії”, тобто далеко не за всіма параметрами вони відповідають прийнятним нормам ліберально-демократичного устрою. Тому сучасні демократичні суспільства іноді поділяють на “вільні країни”, тобто такі, які втілили принципи ліберальної демократії¹, мають стабільні і розвинені демократичні інститути, і країни з так званою “електоральною демократією”, тобто такі, де головним показником демократії є участь громадян у виборах. Загальна тенденція на початок XXI ст. показує збільшення чисельності ліберальних демократій (з 42—29,0 % від загальної кількості країн — у 1972 р. до 86—44,8 % — у 2000 р.) на тлі збільшення кількості електоральних демократій (з 36—24,8 % у 1972 р. до 59—30,7 % — у 2000 р.). Чисельність “невільних” держав зменшилася відповідно з 67 (46,2 %) до 47 (24,5 %). У 2005 р. список таких держав скоротився до 45.

Оптимістичні прогнози щодо глобальної демократизації істотно обмежуються неприйняттям деякими країнами західних цінностей, а демократія є однією з них. Це обумовлюється культурною самобутністю незахідних суспільств, що, як з'ясувалося, неспроможна розмити вестернізація. Для них західна перевага правам і свободам є особливо чужою: для них обов'язок — вище. А тлумачення обов'язку спирається на визначену

прошарок ліберальної еліти піддавав критиці зростання “адміністративного ресурсу” влади, у тому числі і у ЗМІ, піднесення силової групи у Кремлі. На думку критиків, країна повертається до однопартійної системи, яка загрожує у перспективі режимом особистої влади. У тому ж 2005 р. міжнародна організація Freedom House зазначила, що Росія перейшла з групи “частково вільних країн” до групи “невільних”. Підстави для такого висновку — усунення великих опозиційних політичних партій, кроки, спрямовані російським керівництвом на підірив демократичного будівництва у сусідніх державах Балтії, Грузії, України.

¹ Ліберальна модель демократії спирається на визнання главенства принципу свободи особи, поваги до прав людини пріоритету реальних інтересів кожного.

систему традицій. Разом із тим в сучасному світі мають місце спроби країн “золотого мільярда”, насамперед Сполучених Штатів, втручатися у внутрішні справи інших держав, використовуючи при цьому і силові методи. Яскравим прикладом може бути спроба “демократизувати” Ірак, що почалася з воєнних дій проти цієї країни. Питання про демократичність подібної лінії є риторичним, результати — далекими від очікуваних: дискредитація західної моделі демократії, посилення націоналізму й авторитаризму з боку “облагодіяних” народів, які закликають “врятувати світ від демократії”.

У даному випадку виявляється один з аспектів кризи демократії, про яку аналітики заговорили, починаючи з 80-х років минулого століття. Мають місце й інші її аспекти. Так, поширення планетою Постмодерна вносить свої корективи. Утверджуються контури нового порядку, що може бути несприятливим для більшості тих, хто живе на Землі. Міркуючи над долею демократії в сучасному світі, відомий американський політолог З. Бжезинський підкреслює, що при збереженні формальної відданості принципам демократії усе очевидніше стає визрівання механізму керування, заснованого на інших, аніж публічна політика, принципах: примата безособової, або прямо анонімної, “влади інтелектуальної еліти і світових банкірів” як на національному, так і на глобальному рівнях. Інститути демократії витісняються владою ієрархії, відбувається “поступове формування все більш контрольованого і керованого суспільства, у якому буде панувати еліта... Звільнена від стримуючого впливу традиційних ліберальних цінностей, ця еліта не буде вагатися в досягненні своїх політичних цілей, застосовуючи новації сучасних технологій для впливу на поведінку суспільства й утримання його під суворим наглядом і контролем”.

Означені З. Бжезинським трансформації пов’язують з посиленням сучасної глобалізації і постіндустріальним суспільством. На етапі індустріального суспільства було два його варіанти — капіталістичний і соціалістичний. Відповідно і демократія розрізнялася: буржуазній була протиставлена “нова” “справді народна демократія”, що мала встановитися в усьому світі. Початок цьому був покладений подією, яку радянська історіографія називала Великою Жовтневою соціалістичною *революцією*. Нині події, що розпочалися *восени 1917 р.* у Петрограді, оцінюються по-різному. Дехто залишає стару назву, інші

висувають свої, серед яких найбільш поширеною є “більшовицький переворот” і “збройне повстання”. Поважаючи право кожного мати власну думку, навряд чи можна погодитися, що тоді відбувся лише переворот. Державний переворот означає раптову або рішучу зміну в уряді, зміну, яка іноді вчиняється з використанням насильства. Але він відрізняється від революції тим, що тільки уряд, а не основа соціальної і політичної системи, змінюється. Повстання характеризується озброєним опором урядові і, як правило, є протестом проти деяких його заходів та політики в цілому. Повстання переростає в революцію, тільки якщо уряд врешті-решт скидають, а суспільний лад кардинально змінюється. Революція як політичний феномен у своєму сутнісному значенні є викликом існуючому політичному ладу та зрештою встановленням нового устрою, радикально відмінного від попереднього. Великі революції європейської історії, серед них і російська 1917 р., змінили не тільки систему політичного правління у своїй країні, але й суспільний устрій з усіма його відгалуженнями: економічними, соціальними, культурними. Стосовно того, чи “змінила жовтнева революція 1917 р. хід світової історії”, то однастайності думок теж немає. Попри непохитне переконання у “всесвітньо-історичному значенні Жовтня” існує думка про незмінність шляху, яким ішла капіталістична частина світу. Його спрямованість не визначалася протиставленням із соціалістичною системою, а була зумовлена внутрішніми закономірностями розвитку. Тільки хід ускладнювався і до деякої міри уповільнювався необхідністю великих витрат на стримування комуністичної експансії. Крах радянської системи зробив безпідставним твердження про те, що жовтнева революція ознаменувала “початок процесу звільнення всього людства”. Однак не можна заперечувати, що наслідки жовтневих подій 1917 р. дійсно на багато років і значно змінили історичний розвиток тих країн і народів, які підпали під владу “нової демократії”.

“Нова демократія” почалася із соціальної революції і перемоги в ній більшовиків. Є чимало різних варіантів пояснення того, що відбулося. Насамперед заперечується її пролетарський характер. Робітничий клас наприкінці XIX — на початку XX ст. становив незначну частку порівняно із селянством серед населення Російської імперії. В центральних районах краї-

ни в результаті демографічного вибуху¹ і хронічного малоземелля сформувалося колосальне аграрне перенаселення. Половина працездатного населення села належала до числа “зайвих людей”. Селянське малоземелля породжувало убогість і постійні голодування: з 16 останніх років XIX ст. 6 були голодними роками. Тільки голод 1891 р., за офіційними даними, забрав більше 700 тисяч життів. У Росії повторилася історична ситуація, яка обумовила інші соціальні революції інших часів і народів. Народ, виведений із себе перенаселенням і виниклим у результаті голодом, піднявся на боротьбу за хліб і землю.

В Росії держава могла вирішити проблему, розплатитися удільними, монастирськими, казенними, дворянськими землями. Викупити землі в дворян, розплатитися з ними цінними паперами, але розрахуватися з народом. Однак царат до цього був не готовий. Становище погіршила Перша світова війна, надзвичайно загостривши масове невдоволення. Боротьбу за народ на політичному полі царат програв революціонерам, які діяли, починаючи з середини XIX ст. З початку XX ст. найбільшу активність виявила радикально налаштована частина російської соціал-демократії в особі більшовиків. Вони дійсно спромоглися “осідлати ситуацію”, тому що були адекватні масам і виявили себе як “прекрасні політики”. Цинічні, брехливі, при цьому дуже емоційні, вони висунули й активно пропагували гасла, що відповідали потаємним сподіванням мас. Першими декретами радянської влади були “Декрет про мир” і “Декрет про землю”. Велика частина народу пішла за більшовиками, тому що ті пропонували утопію: усе, всім і відразу. Люди повірили, що завтра прийде кінець усім несправедливостям і почнеться нове життя “по справедливості” — без багатих і бідних. Іспанський філософ М. де Унамуно писав: “Вигляд правди — грізний, народ має потребу в міфах, в ілюзіях, у тому, щоб його обманювали. Правда — щось страшне, нестерпне, смертельне”. Більшовики дали ілюзію миру, землі, хліба. Реальністю незабаром стали громадянська війна, конфіскація зерна, голод, колективізація, терор. Тобто ще раз було підтверджено урок історії: усі утопії при реальних спробах їх втілення ведуть до терору.

¹ Населення європейської Росії зростало дуже швидко. У 1890 р. воно було менше 100 млн осіб, а напередодні війни — майже 150 млн. Щорічний приріст становив 2 млн осіб.

Більшовики розв'язали в народі “темні сили”, кинувши в маси гасло “Грабуї награвоване!” У Росії у величезної маси населення не було виховано ідеї приватної власності, насамперед земельної¹. Мільйони селян жили в общинах і перебували поза інститутом власності на землю, а дворянське право на неї вважали “неправильним”. Тому в погромах і пограбуваннях дворянських садіб брала участь переважна більшість селян. Повернення до старих порядків після цього вже не було. Хоча частина населення і намагалася його здійснити. У громадянській війні, яка почалася відразу після жовтня 1917 р., одні билися за примару минулого, інші — за примару майбутнього. Так охарактеризував це протиборство російський письменник-емігрант В. Набоков. Можливо, він був ближче від всіх до істини в питанні про причини найжорстокішої внутрішньої війни. Тих, хто бився “за примару минулого”, було явно менше. У 1919 р., коли остаточно склалися фронти громадянської війни, у Білій армії було не більше 800 тис. багнетів і шабель плюс близько 100 тис. сил інтервенційних (які не вели активних військових дій). У Червоній армії було не менше 5 млн осіб плюс 2 млн у численних каральних структурах. Білі поклалися на своє військове мистецтво і військову виучку. Червоні брали чисельністю і затятістю. У 1920 р. потенціал білих був вичерпаний, а масовою підтримкою вони не заручилися. Повернення поміщиків селяни побоювалися більше, ніж продовольчих загонів. До того ж, на початку 1921 р. напруга між Радянською владою і селянством в економічних питаннях була знята заміною продрозверстки, що забирала практично все, продовольчим податком, що залишав частину для можливої торгівлі. У 1929 р. періоду обмеженої лібералізації економіки було рішуче покладено край, тому що вона перешкоджала побудові “комунії”. Як показує історія, ідеї реалізуються лише так, як це дозволяє зробити психологія суспільства, що вносить зміни в будь-який ідеал. Відбуваються настільки істотні зміни, що задумане змінюється до невпізнанності. Так відбулося з ідеєю комунізму і його “першою стадією” — соціалізмом. Глибинна

---

¹ Коли у 1940 р. в Закарпатській Україні радянська влада проводила селянську реформу, комуністи зіткнулися з тим, що селяни відмовлялися брати поміщицьку землю, оскільки не розуміли, як можна брати чуже.

сутність радянського проекту полягала в тому, що він був продуктом общинного селянського комунізму з вірою в батечка-царя.

У 1936 р. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік законодавчо закріпила перемогу соціалізму. У її першій статті було записано, що СРСР є “соціалістична держава робітників і селян”. У главі “Суспільний лад” були закріплені головні і визначальні риси соціалістичного ладу, політичною основою якого проголошувалися Ради депутатів трудящих, яким належала вся влада в країні. У 1977 р. була прийнята Конституція “розвинутого соціалістичного суспільства, що будує комунізм”, у якому “вся влада належить народу”. Тобто офіційно було проголошено радянське суспільство соціалістичним. Однак така оцінка не поділялася за кордонами соціалістичного табору. Дослідниками пропонувалося чимало моделей, що пояснюють лад, створений у Радянському Союзі. Серед них можна виділити декілька найбільш відомих і таких, що користуються значною підтримкою в наукових і політичних колах.

Реальний соціалізм. Така самоназва була офіційно прийнятою у Радянському Союзі і країнах так званої “світової соціалістичної системи”. Проте в дійсності справжнього соціалізму в СРСР не існувало. Справжній соціалізм — це відсутність експлуаторських класів, суспільна власність на засоби виробництва, неможливість експлуатації, соціальна справедливість, свобода, рівність і т. ін. У реальному житті усього цього не було. Вплив пануючого партійно-номенклатурного¹ класу був воістину безмежним, оскільки цей клас монополізував не лише економіку, а й політичну владу, нещадно експлуатував населення, намагаючись контролювати навіть його думки (інакомислення жорстоко каралося). Соціальна несправедливість виявляла себе у різних формах: від наявності окремих закритих фондів забезпечення життєдіяльності керівництва до постійного підвищення нормативів продуктивності праці без змін у заробітній платі працівників. Суспільної власності на засоби

¹ Номенклатура (від лат. *nomenclatura* — розпис імен) — коло посадових осіб, призначення або затвердження яких належить до компетенції певного вищестоячого органу. За радянських часів — перелік керівних посад, призначення на які здійснювалися виключно за партійною рекомендацією / дозволом.

виробництва не існувало, оскільки суспільство було від засобів виробництва відчужене. Влада належала не народу, а панівному класу, який правив “від імені народу”. Тобто використання моделі “реального соціалізму” для характеристики радянського ладу не відповідає історичній дійсності.

Незріла революція. Модель народилася в колах західної соціал-демократії, її провідником виступав К. Каутський. Згідно з нею, Росія за рівнем свого соціально-економічного розвитку була аж ніяк не готова до соціалістичної революції. І тому будь-яка штучна спроба перескочити через реальність може призвести і призвела лише до найнегативніших наслідків. Замість соціалізму з’явилося дещо повністю протилежне соціалістичним ідеалам. Історія показала, що прибічники цієї моделі мали рацію.

Секулярна теократія. Ця модель являє собою релігійну інтерпретацію радянського суспільства. Для декого це було втіленням тисячолітнього царства Божого, тільки без Бога. При цьому марксизм і соціалізм розглядаються як релігійні системи, як замітники релігії, як месіанські течії. Саме на таких позиціях критики радянського суспільства стояли М. Бердяєв, Е. Фегелін, А. Безансон. Водночас мали і мають спроби розглядати радянське суспільство як втілення екзистенціального зла, зла демонічного, такого, що не здатне змінитися і може бути знищене тільки силою. На таких позиціях певний час стояв президент США Р. Рейган. Проте були й ліворелігійні мислителі, як у Росії, так і за її межами, які вважали соціалізм втіленням істинного християнства¹.

Оборонна модернізація. Модель, яка пояснює появу нової системи необхідністю захистити модернізацію відсталого країни, яка знаходилася на периферії капіталістичного світу й боялася колоніального загарбання вже модернізованим Заходом. У такому світлі створення централізованої економіки, повна мобі-

¹ Відомо, що перші послідовники Христа жили соціалістичними комунами. В “Діяннях апостолів” говориться: “Всі ж віруючі були разом, мали все спільне: і продавали маєтки і всіляку власність і розподіляли всім, дивлячись на нужденність кожного”. Очевидно, що витоки соціалістичної ідеології, цінностей зрівнювання, колективізму, централізованого розподілу беруть початок у глибині століть, у тому числі і в часи зародження християнства. Тому наявність спільних цінностей дала змогу деяким мислителям дійти висновку про “втілення християнства” у соціалістичній практиці.

лізація внутрішніх ресурсів, форсована індустріалізація розглядаються як природна захисна реакція Росії на західну загрозу. Інакше кажучи, як щось на зразок російської національно-визвольної революції проти капіталізму (Дж. Каутський). Ця модель мала великий успіх у “третьому світі” й інколи була предметом наслідування у деяких таких країнах.

Азіатська реставрація. Модель, за якою комуністичні режими є, по суті, реставрацією стародавніх азіатських деспотій. Вперше таку точку зору висунув К. Вітфогель. Хоча дещо споріднене можна знайти у праці Ф. Енгельса “Франкський період”, в якій він писав, що там, де державна влада “виникає, — як у ... азіатських народів і у росіян, — в період, коли община обробляє свою землю ще спільно, або, крайньою мірою, передає тільки у тимчасове користування окремим родинам, тобто де, таким чином, ще не утворилася приватна власність на землю, — там державна влада з’являється у формі деспотизму”. Дійсно, в характеристиці класичних східних деспотій і радянського устрою чимало схожих рис. Так, східні деспотії склалися за умов спершу повної відсутності, а потім другорядної ролі приватновласницького начала. Альтернативою йому виступала влада-власність та державний спосіб виробництва, коли додатковий продукт належав правлячому дому, який був єдиновладним власником і розпорядником додаткового продукту у загальнодержавному масштабі. До цього слід додати довільний характер вилучення правителем у безпосередніх виробників засобів і продуктів виробництва¹. Все це дуже схоже з систе-

¹ Серед інших характерних ознак: визнання за верховну цінність блага держави; жорстка система цінностей, орієнтованих на збереження непохитності ладу і підозріле ставлення до інновацій; чіткий розподіл на виробників і управителів; переважання адміністративно-командних зв’язків; панування відносин перерозподілу; гарантування прожиткового мінімуму населення за умов мінімуму особистого вибору індивіда; стримування приватновласницької підприємницької активності людини, що була деструктивною для існуючої системи; відсутність орієнтації на приватні, індивідуалістичні норми і цінності; вироблення стимулів до ідентифікації, а той злиття людини із системою; розробка норм поведінки й конформного морального стандарту; вмиле спрямування ініціативи і енергії індивіда у релігійне або інше русло, ініційоване владою; визначення ролі людини як передусім члена певної общини, колективу, де люди пов’язані солідарними відносинами; сувора обмеженість свободи та ін. Наведена ха-

мою, яка встановилася в Радянському Союзі з улюбленими “експропріацією експропріаторів”, “розкуркуленням”, “боротьбою з нетрудовими прибутками” тощо.

Найбільш поширеним варіантом пояснення радянського ладу є модель *тоталітарного суспільства*. Головним нервом *політичного життя ХХ ст.* стала боротьба демократії і тоталітаризму. Саме він в радянському блоці маскувався під пишними шатами гасел про “владу народу”, “найгуманістичніше суспільство”, “авангард прогресивного людства” і “справжню демократію”. Тому є необхідність детальніше зупинитися на з’ясуванні його сутності.

Поняття “тоталітаризм” походить від латинського слова “totalis”, тобто весь, повний, цілий, а потім — англійського “totalitarianism”. *Це теорія і політична практика, особливо небезпечна форма автократії. Передбачаються всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузькій групі осіб, над всіма сторонами життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широкомасштабне насильство і репресії проти реальних і удаваних опозиційних елементів.* Сам термін “тоталітаризм” вперше ввів у політичний лексикон італійський диктатор Б. Муссоліні для характеристики свого руху і режиму¹. Він закликав до “тотального” підкорення особи державі і розчинення індивіда у політичній історії. У своїй промові 28 жовтня 1925 р. Б. Муссоліні проголосив абсолютне всесилля держави: “...все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави”. Однак у Німеччині цей термін не прижився. Гітлер не любив запозичень і визнавав за краще визначати свій режим як авторитарний. Проте вже в той час (кінець 1920-х років) в англійських газетних публікаціях термін “тоталітаризм” використовувався для характеристики Радянського Союзу.

Наукова розробка феномену тоталітаризму почалася у 1950-х роках. У 1956 р. з’явилася книга К. Фрідріха і З. Бжезин-

---

рактеристика є характеристикою типової стародавньої східної деспотії. Але на питання: “Чи було таке у Радянському Союзі?” люди, які мали на 1991 р. більше, ніж 16 років і усвідомлювали реальність, мають відповісти: “Так, все це мало місце”.

¹ При цьому він спирався на праці одного з провідних ідеологів італійського фашизму Д. Джентіле — апологета тоталітарної держави як втілення морального духу.

ського “Тоталітарна диктатура і автократія”, у якій визначаються шість головних характеристик тоталітарного “синдрому”: єдина масова партія, очолювана харизматичним¹ лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою. Ці ознаки тоталітаризму вважаються класичними, хоча майже відразу після появи публікації вони викликали дискусію і критику.

Історичні умови виникнення тоталітаризму характеризувалися насамперед кризою лібералізму після закінчення Першої світової війни, зростанням ролі держави у політичній і економічній сферах, посиленням бюрократизації всіх сфер життя. Своєрідною відповіддю на кризу ліберальної демократії було виникнення тоталітарних режимів, найбільш потужними з яких виявився гітлерівський в Німеччині та сталінський в Радянському Союзі. В цілому у 17 з 27 європейських країн до початку Другої світової війни були встановлені тоталітарні, авторитарні, військово-бюрократичні або бюрократичні диктатури. Це була спроба антиліберальної модернізації, що намагалася поєднати військово-технологічний та індустріальний активізм з напівтрадиціоналістським ідеалом суспільства, яке однаково думає, піддається регламентації і підкорюється.

Дехто з дослідників вважає, що тоталітарні держави існували не тільки в ХХ ст., а набагато раніше, зокрема в Індії — держава династії Мауріїв (приблизно 321—185 рр. до н. е.) або китайська держава династії Цинь (221—206 рр. до н. е.). Проте їх не можна вважати за такі. В них була відсутня світська ідеологія месіанських очікувань, що вимагає тотального зруйнування існуючого суспільства та його заміни утопічним ладом², поєднана з монополістичною концентрацією всієї влади в ру-

¹ *Харизма* (від гр. *charisma* — милість, божественний дар) — природна здатність особи виділятися з-поміж інших спроможністю здійснювати надзвичайно сильний вплив на людей, переконуючи їх у своїх поглядах, привертаючи на свою сторону, закликаючи до здійснення тих чи інших дій.

² Показовими є слова “Інтернаціоналу” — гімну комуністів усіх країн: “Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим. Кто был ничем — тот станет всем”.

ках єдиної політичної партії, керованої цією ідеологією. Тоталітаризм став можливий тільки у минулому столітті, коли стали реальністю величезні промислові, військово-технічні потужності, що давали колосальні можливості масового знищення людей та їх примусу. З іншого боку з'явилися засоби масової інформації (величезні накладки щоденних газет, журналів, радіо, яке безперервно працювало, хронікально-документальні фільми та ін.), які зробили можливою ідеологічну обробку й уніфікацію свідомості “масової людини”. Водночас тоталітарні режими відрізняються від авторитарних режимів, військових клів, які виникали в Латинській Америці та Африці вже після Другої світової війни. Перші насамперед спираються на масові рухи, партії, вожді яких, як правило, не входили до старих структур влади. Авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку — армії, церкви, бюрократії. Авторитарні режими задовольняються політичним контролем над суспільством, а тоталітарні претендують на увесь політичний, соціальний і моральний лад, на всю людину в цілому, бажаючи “перекроїти” її свідомість і поведінку так, як це потрібно владі.

Тоталітарне суспільство багато в чому є суспільством перманентної¹ революції (популярною піснею урочистих концертів до останніх років існування радянської влади була пісня зі словами: “И вновь продолжается бой. И сердцу тревожно в груди. И Ленин — такой молодой, и юный Октябрь впереди!”) або перманентної війни. Це було необхідністю, бо тоталітарна структура, як це засвідчила історія, є життєздатною й ефективною лише за умов війни (“гарячої” або “холодної”), матеріального дефіциту у поєднанні з політичним терором, що зумовлює державну надцентралізацію.

Часом величезні масштаби репресій в Радянському Союзі пояснюють спочатку необхідністю боротися проти контрреволюції, а потім особливостями характеру Й. Сталіна. Насправді, терор і репресії були закономірними складовими системи, що утворилася. І радянські політичні діячі тут не були оригінальними. В грудні 1917 р. в декретах Радянської влади з'являється визначення, під яке протягом всіх наступних років

¹ *Перманентний* — від лат. *permanens (permanentis)* — постійний, безперервний.

її існування підпадали усі незгодні, незадоволені і такі, що мали сумніви, — “ворог народу”. Таке визначення вперше з’явилося під час Великої французької революції у декреті якобінського Конвенту від 10 червня 1794 р. і відбило криваві репресії влади проти своїх політичних опонентів. Перші концентраційні табори¹ з’явилися в радянській Росії у 1917 р., вони були започатковані діяльністю Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, потім було створено величезну їх мережу, якою керувало Головне управління таборів (ГУЛАГ). В них потрапило кілька мільйонів радянських громадян, оголошених “ворогами народу”². Нацисти також створили розгалужену систему концтаборів. У серпні 1934 р. міністр пропаганди Й. Геббельс визначив призначення таборів: “перетворити антисоціальних членів суспільства у корисних членів за допомогою таких гуманних методів, які тільки можливі”. Насправді це були страшні катування і тортури, які перетворилися на масові вбивства. І у гітлерівській Німеччині, й у сталінському СРСР метою було через залякування тримати в покорі власні суспільства, консолідувати їх не тільки знищуючи всіх, хто міг бути незгодним з існуючим станом речей, але й людей, які виявляли цілковиту лояльність до влади. Обидві держави перебували у тяжкому економічному становищі, яке потребувало прискореної модернізації заради зміцнення позицій влади. Зрушити змучених людей на тяжку працю заради цього тільки ентузіазм не міг. Через комбінацію пропаганди, терору і примусу чотири тоталітарні диктатори ХХ ст. —

¹ Вперше концентраційні табори були створені під час англо-бурської війни у Південній Африці (1899 – 1902 рр.), коли в них були сконцентровані цивільні мешканці Трансваалю і Капської колонії, серед яких чимало було жінок і дітей. Офіційним поясненням був намір захистити їх від тягаря англійської політики “випаленої землі”, дійсним наміром було тримати місцеве населення у покорі і відвернути його підтримку бурським партизанам.

² Дійсні масштаби репресій досі не встановлені. Дехто з дослідників вважає, що комунізм коштував народам СРСР втрати 100 млн життів через війни, репресії, голодомори. Тільки у 1937—1938 рр. від репресій постраждали від 5 до 7 млн осіб, з них понад 1 млн було розстріляно, решту відправили до таборів, де більшість загинула. Приблизно 1 млн становили члени більшовицької партії, а також закордонних компартій. Репресії не обминули жодну соціальну групу радянського населення.

Б. Муссоліні, А. Гітлер, Й. Сталін і Мао Цзедун здобули більше влади, ніж будь-які володарі у світовій історії. Але вони не втрималися б при владі без масової підтримки, масового конформізму. Ця підтримка залежала не тільки від харизматичності лідера, тодішніх промислово-технічних можливостей. Їй сприяли тодішні зміни масової соціально-політичної свідомості, пов'язані з виникненням “людини-маси”, а також масової негативної маргінальності, тобто коли величезна кількість людей втрачає свій звичайний лад життя, виявляється вибитою із звичних соціальних чарунок внаслідок кризи, війни, революції, іншого. Вони згодні на “сильну руку”, яка забезпечить їм гарантований прожитковий мінімум. За це вони йдуть на обмеження своїх демократичних прав і свобод¹.

Як свідчить історія, тоталітаризм не здатен до еволюційних змін. Він може лише бути зруйнованим, або зруйнуватися сам. “Чорний” тоталітаризм Німеччини, Італії, Японії був знищений з поразкою у Другій світовій війні. “Червоний”, *комуністичний*, тоталітаризм в *СРСР* став жертвою саморозпаду, розваливши і саму державу. З приводу *причин* такого *руйнування* є чимало пояснень, які наголошують на тих чи інших факторах. Істина, мабуть, полягає в тому, що діяли і взаємодіяли десятки факторів, серед яких можна виділити такі. Тоталітарна система могла існувати тільки у тому вигляді, у якому вона була створена В. Леніним і Й. Сталіним, і за тих історичних умов. Спроби М. Горбачова її реформувати, “перебудувати” призвели до катастрофи. У другій половині минулого століття, особливо починаючи із середини 1970-х років кардинально змінювалася ситуація у світі, пов'язана з початком переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. І в нових умовах система усе більше виявляла свою неадекватність.

---

¹ Деякі сучасні російські аналітики і науковці, зокрема президент Російського державного гуманітарного університету доктор історичних наук Ю. Афанасьєв, занепокоєні процесами реабілітації сталінізму в Росії. Про це вони відкрито говорять у своїх виступах і публікаціях. Ресталінізація в Росії, яка виявляється у зростанні сталіністських настроїв, зумовлена тим, що багато громадян опинилося у злиденності в умовах дикого капіталізму. Це викликає у них обурення і ностальгію за часами тоталітаризму. Соціологічні опитування, проведені у 2006 р., показали, що понад половини росіян мріють про “сильну руку”, а 34 % — про диктатуру.

Насамперед вона програвала своєму супротивнику — країнам ліберальної демократії на чолі зі США — у реальному рівні розвитку науково-технічного прогресу і впровадженню його досягнень в усі сфери життя суспільства. Радянське керівництво продовжувало розглядати як головну умову своєї могутності багатомільйонну армію і колосальний військово-промисловий комплекс, що виснажували економіку країни. У гонці озброєнь вона вже не могла на рівних конкурувати з потенціалом Заходу. Крім того радянській стороні було нав'язане суперництво в невоєнних областях — економічній, політичній, культурній та ідеологічній. Закінчився час демографічної переваги невимогливих селян. Більшістю населення стали городяни з їхніми потребами, що постійно зростають, які певний час можна було задовольнити закупівлями продовольства і товарів масового попиту за нафту за кордоном. Однак криза середини 1970-х років мала наслідком істотні скорочення валютних надходжень за енергоресурси, а власне народне господарство не справлялося. “Дефіцит усього” наростав. Крім того все зростаючий вплив на радянську міську молодь мала іноземна масова культура, підриваючи послаблені ідеологічні і моральні підвалини. Як образно зауважив стосовно цього американський соціолог Г. Дерлугьян: “За великим рахунком Червона армія була розбита за допомогою рок-музики і синіх джинсів”. Надії на “нову людину” виявилися марними. А тоталітаризм зруйнувався через те, що вслякко перешкоджав дійсній емансипації особистості. З переходом на стадію постіндустріального суспільства стало очевидним, що саме вільна особистість з належною освітою, підготовкою і можливістю відкритого доступу до інформації, стала головною умовою і перевагою в сучасній конкуренції між системами й окремими державами. Крім усього іншого радянський лад — трохи полегшений тоталітаризм останніх десятиліть свого існування — був приречений, так би мовити, синергетично. У його системі не було множинності різноманітних компонентів, тому що він завжди прагнув до “єдності”. І система не була “відкритою”, оскільки “залізна завіса” відокремлювала замкнутий світ комуністичної системи від нових віянь, що відбувалися у світі, на яких треба було адекватно реагувати. Але навіть знаючи про них, партійне керівництво не могло змінити свою “генеральну лінію”, спрямовану на “всесвітню перемогу над капіталізмом”.

Наприкінці ХХ ст. капіталізму в розумінні комуністів вже не було, він зазнав істотних трансформацій. “Буржуазна демократія” не на словах, а в реальності забезпечила людям краще життя і кращі перспективи. Соціалістична завела в історичний глухий кут і в решті-решт розвалилася. Її колишня керівна сила не має історичної перспективи. Причин тут декілька. Насамперед комуністичній партії немає місця в постіндустріальному — інформаційному суспільстві. Інформація — це багатство, це енергія знання, відкритий доступ і свобода. Не можливі обмеження її руху; вказівки на кшталт “це правильно з погляду марксизму-ленінізму, а це — антикомуністичні підривні ідеї”, “це можна народу знати, а це народ не зрозуміє”; контроль і будь-яке керівництво з боку партії, яка претендує на володіння абсолютно істинним знанням, заснованим на “єдино вірній науковій теорії”. Заможним, вільним і розумним людям не потрібно керівництво партії, яка не бажає побачити нові реалії, висуває абсурдні з точки зору здорового глузду й історичних умов, що змінилися, вимоги і претензії підпорядкувати своїй волі інших людей. Хоча неможливо визначити, як довго в настроях частини суспільства будуть популярними суто комуністичні заклики “Відняти і поділити!». Втім, перспективи інших *політичних партій* в інформаційному суспільстві також проблематичні.

У доіндустріальний період партії як особливі суспільні інститути не існували. Першими яскраво вираженими політичними партіями стали у Великій Британії торі і вігі. Торі виникли наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII ст. і від початку виражали інтереси земельної аристократії та вищого духовенства англіканської церкви. В середині XIX ст. на їх основі склалася консервативна партія. Партія вігів виникла на початку 80-х років в того ж століття як угруповання дворянської аристократії, яка вже обуржуазилася, а також великої торгової і фінансової буржуазії. В середині XIX ст. на її основі склалася ліберальна партія. Проте час політичних партій настав лише із зміцненням індустріального суспільства. У XIX ст. у Європі і Північній Америці по суті кожний клас мав свою політичну партію. В основному це були парламентські партії, які орієнтувалися, головним чином, на діяльність у законодавчих органах влади. Проте, починаючи з середини XIX ст. виникають партії “нового типу”, як їх називав В. Ленін. Репрезентую-

чи інтереси пригнічених верств населення, зокрема пролетаріату, ті партії робили ставку на скинення існуючого ладу, створення нового суспільства. Наприкінці століття в багатьох європейських країнах виникли соціал-демократичні партії. Така партія виникла і в Росії, у 1903 р. вона розділилася на два крила — радикальних більшовиків і поміркованих меншовиків. Разом із багатьма іншими партіями вони виявили себе в політичному житті тогочасної Росії, зокрема у трьох російських революціях. Після жовтневої 1917 р. гору взяла більшовицька партія, яка поступово знищила решту партій, захопила всі важелі влади, повністю підкорила собі державний апарат, Ради, профспілки, молодіжний рух. У країні було створено однопартійну систему. Аналогічна картина склалася в іншій тоталітарній державі — Німеччині. Така крайня монополізація політичного життя, притаманна занепаду індустріального суспільства, не могла не закінчитися крахом, відтворенням багатопартійної системи. Разом із тим виявилися ознаки втрати довіри виборців до масових політичних партій, їх час виходить у минуле¹.

Якщо в доіндустріальному суспільстві боротьба за політичне панування знаходила виявлення в монополії на владу певного класу, касти або домінуючої релігії, то в індустріальному суспільстві з'явилася можливість формування правлячої еліти на основі перемоги на виборах тієї чи іншої політичної партії². Приходячи до влади, партії одержували ключові посади у державному апараті. Найбільш потворне втілення цей процес одержав у тоталітарних державах, де відбулося повне зрощування партійної і державної верхівки, яка діяла у власних інтересах. Наприкінці ХХ ст. це призвело до краху однопартійної системи, хоча в деяких країнах вона зберігається (наприклад у Китаї).

Рубіж ХХ—ХХІ ст. показав, що партії, які розвивалися як функціональні політичні організації, не змогли зберегти за собою увесь набір своїх багатоманітних функцій. Ними значною

¹ Можна було б сказати: "Їх час минув", але в лавах комуністичної партії Китаю на середину першого десятиріччя ХХІ ст. налічувалося 70 млн членів.

² Сучасна Україна знаходиться на стадії індустріального суспільства і через те зазначена обставина безпосередньо стосується. Тому зрозумілою є запекла боротьба між партіями на виборах.

мірою втрачено функцію політичної соціалізації, яка тепер розподілилася між сім'єю, школою і телебаченням. ЗМІ і незалежні виборчі комітети потіснили партії у царині масової політичної мобілізації. Функцію виразника групових інтересів взяли на себе численні громадські організації. Разом із тим, відносне зменшення ролі партій навряд чи може бути достатньою підставою для висновку про їх занепад як політичного інституту в наші дні. Партії — це найбільш універсальна з політичних форм громадської організації, спеціально пристосована для діяльності в умовах представницької демократії. І поки така демократія існує, без партій вона не можлива. Саме партії мають розставляти на політичному полі ті віхи, які допомагають орієнтуватися виборцям. Вони регулюють і структурують електоральний процес і діяльність представницьких органів. Важливою функцією партій є рекрутування політичної еліти і формування політичного лідерства. Уряди, як і раніше, як правило, формуються на партійній основі. Будь-який політичний режим, що претендує на легітимність, не може обійтися без партій.

Проте роль партії як ефективного каналу зворотного зв'язку між суспільством і державними інститутами послаблюється. Має місце зменшення соціальної і політичної визначеності партій. Їх прагнення охопити якомога більше виборців та якнайширше задовольнити запити електорату і різних груп інтересів, що часто суперечать один одному, призводять до еклектичності і швидкоплинності політичних платформ. Врешті-решт від цього страждає ефективність політики. Зростає персоналізація партійної політики, чому значною мірою сприяє телебачення та інші ЗМІ. Ця тенденція перешкоджає широкому стратегічному мисленню, глибинному проникненню у проблеми, послідовності курсу, що проводиться. Разом із тим відбувається надмірна професіоналізація партійної верхівки, збільшення дистанції між нею і пересічними членами організацій, прогресуюча формалізація внутрішньопартійних правил гри. Тобто верхівка партії перетворюється на своєрідну корпорацію, для якої, не дивлячись на внутрішнє суперництво, загальні інтереси і зв'язок з сильними групами тиску значать більше, ніж представництво своєї партії. Звичайно, це підриває престиж партій в очах населення.

З іншого боку, у наш час у процесі “індивідуалізації суспільства” на зміну класам і соціальним верствам приходять “групи населення”, які не пов’язані класовими інтересами і спільною ідеологією. Суспільство споживання не потребує класових ідеологій. Тому відбувається “віртуалізація партій”, які набирають форми “проектів”, орієнтованих на експлуатацію масових настроїв “тут і тепер”. З цього випливають не-ідеологічність, безпрограмність і популізм “віртуальних партій”. Політика перетворюється на символічний набір ідентичностей, а вибір полягає у присвоєнні символів тієї чи іншої ідентичності. Вибір своєї ідентичності ґрунтується не на близькості до певної групи за соціально-економічним станом, а на схожості інкорпорованих¹ символів, які встановлюють таку спільність. У цьому полягає секрет успіху позаідеологічних партій — “конструкторів ідентичностей”. Такі “проектні партії” не висловлюють соціальні інтереси, а здійснюють “символічний захват”, паразитуючи на актуальному порядку денному. Все це робиться заради здобуття влади.

Осередням політичної влади є *держава*. Це — спосіб організації суспільства і його політичної системи на визначеній території, центральний інститут влади. Держава організує, спрямовує і контролює спільну діяльність, відносини людей і соціальних груп. Держава спирається на систему правових норм, органи влади й управління, армію, апарат ідеологічного впливу, на свою економічну силу. Інститут національної держави є породженням європейської політичної культури. В умовах переважання натурального господарства держави являли собою або племінні союзи, або “всесвітні” імперії. Територіально обмежена державність, яка претендувала на представництво певної спільноти (пізніше її стали називати нацією), сформувалася в рамках західноєвропейського (католицько-протестантського) цивілізаційного ареалу. Становлення європейських держав, починаючи з XV ст., було пов’язано із розвитком ринкових відносин і формуванням середніх міських станів, які довгий час були опорою централізації. Держава деформувалася або ламала попередні утворення й установи: провінційні штати, вільні міста, сеньйорії, надто дрібні держави.

¹ *Інкорпорація* — від лат. *incorporare* — включати до свого складу, приєднувати.

Тобто її роль і могутність зростали, хоча цей процес відбувався нерівномірно. Після зародження і становлення ранньофеодальної держави настає період феодальної роздробленості. За умов зміцнення грошової економіки створюються більш централізовані держави. У ХІХ ст., коли утвердився промисловий капіталізм, державі була відведена роль “нічного сторожа”, посилювався контроль парламентів над державною владою. Монархія, хоча і збереглася в багатьох державах, переважно діяла у конституційних або парламентських рамках. Протягом майже усього ХХ ст. держава знов посилила свою могутність. Це мало вияви у системі державно-монополістичного капіталізму, а також у тоталітарних країнах. Держава розширила своє втручання в економіку, в життя громадян. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття тоталітарні режими зазнали краху, скоротилася сфера державно-монополістичного капіталізму¹. На перший план постали права і свободи людини. Зміцнила свої позиції модель “правової держави” — державної системи, яка характеризується пануванням права над прямою політичною дією. *Це держава, побудована на правових основах, неухильному додержанні законів, передусім конституції, всіма без винятку державними органами, посадовими особами, громадськими об'єднаннями і громадянами.* При цьому форма правління може бути різною: від демократичної республіки до конституційної монархії. В конституціях, як правило, не міститься формулювання “правова держава”, але визнається пріоритет прав людини, найвищої юридичної сили основного закону — конституції, верховенства закону у громадському і політичному житті, рівної відповідальності перед законом² і т. ін. Масштаби держави пов'язані з її функціями.

¹ Одним із показників масштабів держави є частка державних прибутків у валовому внутрішньому продукті (ВВП). Починаючи з кінця ХVІІІ ст. і донедавна ця частка постійно зростала. Так, в США вона збільшилася приблизно з 4 до 35 % ВВП, в деяких європейських країнах — з 19 до 50 %. Однак в останні 15—20 років ситуація змінилася. У переважній більшості країн сучасного світу частка держави у ВВП знижується. Ця тенденція не є стійкою, але вона існує.

² При тому, що у розвинених країнах існує детально розроблена система законів, які не викликають заперечень, є чимало таких, які виглядають дивними. Зокрема, в наш час власників овочевих магазинів по всій Європі можна оштрафувати (на суму до 1000 євро) за

Вона виконує три основні функції. Перша — організаційна, реалізація якої забезпечує збереження і зміцнення єдності суспільства, підтримку порядку, регулювання відносин. Друга — специфічна — спрямована на примус до реалізації державної політики і національних інтересів. Третя — правова, має на меті створення правової системи і керівництво нею, розмежування повноважень і регулювання діяльності законодавчої, виконавчої і судової влад, державного апарату. Усі зазначені функції поділяються на внутрішні (діяльність у межах суспільства) і зовнішні (міжнародні відносини), взаємопов'язані і взаємозалежні. Протягом останніх двох століть функції держави помітно розширилися. Держава вийшла за межі своїх традиційних завдань, пов'язаних із підтримкою зовнішньої і внутрішньої безпеки. До її найбільш важливих функцій додалася турбота про добробут своїх громадян.

Сучасна держава з парламентами, незалежними судами, принципом розділення влад, держава, яка підтримує науку, працює за правилами, взаємодіє з економічними структурами, — це держава, яка виробила механізми адаптації до реалій індустріального суспільства. Історичний досвід Європи останніх 300 років показує, що ці механізми досить ефективні. Однак нині з'явилися симптоми того, що така держава є не зовсім готовою до нових випробувань. Про поглиблення проблем свідчать ті зриви, які пов'язані зі зростанням тероризму, корупції та іншим. Непрості проблеми виникають перед національними державами в умовах глобалізації.

Ще у 1989 р. виникли, а потім одержали широке розповсюдження в розвинених країнах Заходу ідеї нового економічного

продаж полуниці, яка не нагадує за формою серце або коротких бананів. Кілька років тому у Франції власниця ресторану обвинувачувалася одразу десятима кухарями у сексуальних переслідуваннях. На суді вона послалася на закон про “права на стегна”, який існує від середньовіччя і дозволяє землевласникам зваблювати тих, хто працює на їхніх землях. Жінка довела, що і ресторан, і земля, на якій він знаходиться, — це власність. Оскільки закон ніхто не скасовував, суд виправдав її. До того як стати президентом, губернатор Техасу Дж. У. Буш-молодший домігся запровадження у цьому штаті закону, згідно з яким злочинець має усно чи письмово попередити жертву про наступний злочин не пізніше, ніж за 24 години до його скоєння. У попередженні треба його детально описати. Порушення вважається судом за обтяжливу обставину.

і політичного менеджменту, які було оформлено у модель “доброго уряду”¹. Ця модель має складові: економіка (компетентний ринок), держава (уряд, який здатен керувати), громадянське суспільство² (важливість прав людини та індивідуальних ініціатив). За думкою прихильників цієї моделі, ринок сам собою не може дати відповіді на всі запитання. Тому необхідна державна влада, яка гарантує основні соціальні та економічні права, захищає демократію та дотримується закону. Як зазначає англійський науковець Р. Арчер, “...передбачається віртуозне коло: від державної влади до економіки через громадянське суспільство і від економіки до громадянського суспільства через державну владу”. Модель “доброго уряду” надає важливого значення соціальним факторам. У сучасному суспільстві успіхи ринкової економіки, яка базується на впровадженні інновацій, а також ефективна діяльність демократичних урядів залежить від кваліфікованого і добре поінформованого електорату, який може приймати рішення і робити вибір. Разом із тим слід підкреслити, що зазначена модель відбиває одну з важливих рис політичного процесу сучасності. Вона полягає у пошуку таких форм організації політичного життя, що забезпечують реалізацію принципу “Не людина для влади, а влада для людини”. Модель “доброго уряду” одержала схвалення Ради Європи³, Світового Банку, інших впливових організацій. Вона може бути орієнтиром для країн, які відкинули “комуністичну модель” і торують свої шляхи у сучасному світі. Якщо зважати, що світ рухається до єдиного постіндустріального суспільства, то демократичні країни продемонстрували більшу успішність у цьому, ніж комуністичні.

¹ Інколи ці ідеї називають “Вашингтонським консенсусом”.

² *Громадянське суспільство* — співтовариство громадян, комплекс соціальних, економічних, політичних, культурних відносин та інститутів, який спирається на розвинену систему цивільного права і є відносно автономною від держави структурою. Громадянське суспільство як система інститутів слугує для безпосередньої саморегуляції соціуму, незалежної від владної ієрархії. У цьому також виявляються принципи синергетики. Незалежна від влади громадська активність, що базується на розвиненій мережі автономних від держави соціальних інститутів та об’єднань, є суттєвою умовою зміцнення демократичної системи.

³ Це відбилосся в Резолюції з прав людини, демократії і розвитку від 28 листопада 1991 р.

Література

- Арендт Х.* Джерела тоталітаризму: Пер. з англ. — К., 2002.
- Агурський М.* Чи було радянське суспільство соціалістичним? // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 11.
- Алексеев В.В., Нефедов С.А.* Гибель Советского Союза в контексте истории социализма // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6.
- Бухарин Н.И.* Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 90-е годы XX века — начало XXI века // Новая и новейшая история. — 2005. — № 1.
- Ковлер А.И.* Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М., 1997.
- Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917—1991 рр.: Пер. з англ. — К., 2000.
- Морен Є.* О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя: Пер. с франц. — М., 1995.
- Мирошников О.А.* Революция и диктатура: Опыт социологического исследования. — К., 2004.
- Мирский Г.* Ушел ли тоталитаризм вместе с XX веком? // Мировая экономика и международн. отношения. — 2002. — № 1.
- Основи демократії: Навч. посіб. / А. Колодій (ред.). — К., 2004.
- Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна: Конспект лекцій. — К., 2004.
- Рашковский Е.Б.* Тоталитаризм как мировой феномен XX века // Восток: Афро-азиатские общества: история и современность. — 1993. — № 5.
- Пауел Б.Д.* Сучасні демократичні країни: участь у політичному житті, стабільність і насильство. — Х., 2004.
- Роуз-Екерман С.* Корупція та урядування: Причини, наслідки та зміни: Пер. з англ. — К., 2004.
- Хантингтон С.* Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международн. отношения. — 1995. — № 6.
- Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. — М., 1999.
- Черныш А.М.* Политические теории мира. — О., 2005.

Лекція 8

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Хвилеподібний характер глобального політичного розвитку. Зміни в балансі сил на європейському політичному полі. Біполярність світу, її закінчення і геополітичний програш Росії. США: шлях до світового лідерства. Точка біфуркації у міжнародному житті на початку XXI ст. Витоки європейської інтеграції та її сучасне значення. США — Європа: союз чи суперництво? Колоніальне питання в історії сучасного світу. Роль Азії на міжнародній арені. Стан сучасного міжнародного порядку.

Історія людства є історією його народів, з яких воно складається, та їхньої взаємодії. Її досвід показує, що *процеси глобального політичного розвитку мали хвилеподібний характер*. Відбувалося чергування епох соціокультурної інтеграції з відповідною централізацією політичного життя й епох диференціації, посилення політичної, соціальної, культурної гетерогенності¹ світу. Для “епох інтеграції” характерне створення відносно стійких світових імперій або універсалістських держав, що здійснюють економічну і політичну експансію. Однак з вичерпанням можливостей настає криза існуючих імперій,

---

¹Гетерогенний — від гр. *heterogenes* — неоднорідний за складом.

не здатних до радикальних реформ і внутрішніх змін. Настає “епоха диференціації”. У цю епоху домінують зміни у всіх сферах життя людини і суспільства. Колишні імперії й універсалістські держави поступаються місцем новим політичним утворенням. Радикально змінюється і світовий порядок.

Дійсно, епоха відносно стабільного існування великих царств-цивілізацій стародавності (Єгипет Середнього і Нового царств або імперія Цинь у Китаї), коли світовий порядок трансформувалася порівняно повільно, змінилася епохою занепаду і роздроблення колишніх централізованих держав (VIII—III ст. до н. е.), протягом якої колишній світовий порядок радикально перетворився і відбулися найважливіші зрушення в політичній і економічній, культурній сферах (наприклад, розквіт античних держав Середземномор’я і все, що з цим було пов’язано). Потім, з II ст. до н. е. по II ст. н. е. продовжувалася епоха панування нових великих імперій — Римської імперії в Середземномор’ї, імперії Хань у Китаї, імперії Маур’їв в Індії та інших. Світовий порядок знову здавався стабільним і непорушним. Наступне — з III по VI ст. н. е. — знову “епоха дезінтеграції” й занепаду колишніх великих імперій, ламання світового порядку. На зміну йому прийшов період утворення і посилення великих імперій у VII—XIII ст. Спочатку виник Арабський халіфат, потім зміцнилася Візантійська імперія. У Європі в цей період піднялася імперія Карла Великого, якій багато в чому наслідувала Священна Римська імперія німецької нації. У Китаї — могутні імперії династій Тан (618—907 рр.) і Сун (960—1279 рр.). Пізніше на зміну халіфату, що розпався, й імперії Сун прийшла Велика Монгольська імперія, яка об’єднала величезні простори Азії та Європи. Нова епоха дезінтеграції і радикальної зміни світового порядку припала на XIV—XVIII ст.

Період XIV—XV ст. характеризувався настільки істотними політичними зрушеннями, що його можна характеризувати як своєрідну геополітичну революцію. Її суть полягала в падінні або зменшенні ролі деяких колишніх імперій, які домінували на світовій арені раніше, і переміщенні центру економічного життя в *Західну Європу*, причому її інтеграція за імперським типом була ускладнена. Політичні зміни XIV—XV ст. створили передумови для зовнішньої експансії європейців. А вона, у свою чергу, привела до формування світового ринку, що сприяло розвитку капіталізму, як у самій Європі, так і в інших ре-

гіонах світу. У зазначений час на західній окраїні Європи йшла Реконкіста — відвоювання Піренейського півострова іспанцями в арабів, на східній — криза і розпад Золотої Орди. У Північно-Західній Європі Столітня війна (1337—1453 рр.) серйозно послабила імперські домагання Англії і Франції на континенті й одночасно зробила незалежнішими багаті міста Фландрії. У Центральній Європі багато десятиліть точилися гуситські війни, що послабили Священну Римську імперію німецької нації і підготували Реформацію XVI ст. У Середземномор'ї з падінням Константинополя в 1453 р. припинила своє існування Візантійська імперія. Майже одночасно, у 1455 р., остаточно розпалася Монгольська держава. Впали “універсальні” імперії, які претендували на “вічність” і “об'єднання усього світу”. Відбулися кардинальні зміни у світовому порядку. На авансцену виходить Європа¹.

Домінування Європи починається з кінця XV ст. і утверджується у XVI ст. Це час Ренесансу, Реформації, становлення капіталізму. Майже одночасно, в XV ст., у Європі виникли відразу кілька центрів сили — Іспанія, Португалія, Франція, Англія. Ці централізовані держави конкурували між собою і прагнули створити могутню і пануючу в регіоні імперію. Однак, заважаючи одна одній, вони були не в змозі встановити політичну гегемонію на своєму континенті. Тоді погляди були звернені за його межі. Великі географічні відкриття сприяли європейській експансії в інших регіонах. З одного боку, був досягнутий певний рівень господарського розвитку, з іншого — капіталізм міг розвиватися, тільки розширюючи сферу свого впливу. Завоювати країни периферії, потім створити там господарські структури відповідно до своїх потреб, — от що було необхідно для капіталістичних метрополій. Таким чином, Великі географічні відкриття були пов'язані з формуванням європоцентристської світової системи. Створювалися колоніальні імперії, що були складовою нагромадження капіталів, а потім основою світового ринку. На той час Османська і Російська імперії були зайняті боротьбою одна з одною і не могли істотно вплинути на колоніальні завоювання європейців.

¹ Детальніше див. у розділі, присвяченому особливостям історичного шляху Заходу, а також у публікації *Орлової Т.В.* До питання про причини піднесення Європи на арені світової історії. — К., 2000.

Протягом всієї історії аж до недавнього часу фактором, що зумовлює особливості взаємин між державами і народами, була територія. Могутність або ослаблення держави вимірювалися кількістю завойованих чи загублених нею земель і народів, а придбання нових земель виступало доказом сили і величі. У XVII—XVIII ст. на характер міжнародних відносин, як і раніше, великий вплив здійснювали династичні інтереси європейських монархів, які прагнули захопити і приєднати до своїх володінь все нові землі. Починаючи з другої половини XVII ст., поступово на передній план загальноєвропейського життя стали виступати інтереси централізованих національних держав.

Система відносин національних держав як головних суб'єктів влади й регуляторів суспільних і політичних, у тому числі й міжнародних відносин, тобто система міждержавних відносин у сучасному розумінні слова, почала складатися після Тридцятирічної війни (1618—1648 рр.)¹. Підписаний після її закінчення Вестфальський мир ознаменував собою початок формування нової політичної системи. Встановлена в Європі, вона потім була перенесена і в інші регіони. Ця система відносин отримала назву Вестфальської, або державно-центристської, моделі світу. У її основі — визнання як одного з основних принципів — принципу національного (державного) суверенітету. Тобто передбачається, що кожна держава має всю повноту влади на своїй території, визначає внутрішню і зовнішню політику. Це право влади має поважатися іншими державами, які не можуть втручатися в чужі внутрішні справи. У суверенної національної держави має бути наявність території і населення, яке проживає на цій території, легітимне управління ним, а також визнання з боку інших національних держав. Якщо відсутня одна з характеристик, держава перестає існувати або ж стає надзвичайно обмеженою у своїх можливостях. Суверенні національні держави взаємодіяли і взаємодіють між собою, утворюючи систему міжнародних відносин.

¹ Війна між габсбургським блоком (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, за підтримки папства і Речі Посполитої) і антигабсбургською коаліцією (германські протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримані Англією, Голландією і Росією). Перший з них виступав під знаменом католицизму, друга — під прапором протестантизму. Закінчилася Вестфальським миром 1648 р., який поклав край планам Габсбургів створити "світову імперію".

Сенс і призначення системи міжнародних відносин у її традиційному розумінні завжди полягали у тому, аби знаходити шляхи і способи розв'язання протиріч і конфліктів між державами та їх союзами, які виникали передусім в результаті зіткнення їх реальних, а часом хибно зрозумілих національних інтересів. Під такими виступають насамперед потреби оптимального порівняно зі стандартами свого історичного часу розвитку державно організованого соціуму, які екстраполюються на зовнішнє середовище і вирішуються у сфері міждержавних, міжнародних відносин. Як правило, національні інтереси віддзеркалюють об'єктивні потреби безпечного існування і розвитку держави. Проте нерідко, як зазначав М. Вебер, "під "національними інтересами" малися не тільки захист самостійності, незалежності держави, його територіальної цілісності, але й нарощування сили для забезпечення "власної" безпеки, вирішення на свою користь територіальних та інших суперечок, отримання доступу до природних ресурсів за межами національних кордонів та ін. За "національні інтереси" видають й ідеологічні цілі, націоналістичні установки (апелюючи до природних почуттів національної самоідентифікації), інтереси істеблішменту"¹.

Вестфальська система миру, запровадивши монополію на право застосовувати силу на своїй території, поклала край міжусобицям усередині держави, однак призвела до безлічі міждержавних конфліктів, у тому числі і до світових війн. Спочатку міждержавні відносини мали тенденцію до впорядкування через укладання союзів, що дозволяли з деяких позицій погоджувати свої зовнішньополітичні дії. На початку XVIII ст. вперше з'являється термін "баланс сил"², що набув пізніше значного поширення. Однак цей баланс незабаром став відчувати напругу внаслідок посилення позицій Великобританії і

¹ *Істеблішмент* (від англ. *establishment* — встановлення, заснування, установа) — державні, економічні, громадсько-політичні інститути й організації, що мають владу і вплив у суспільстві, а також групи та особи, які займають основні позиції у цих інститутах та організаціях.

² Термін з'явився під час заключення Утрехтського миру 1713 р., який закінчив боротьбу за "іспанську спадщину" між Францією та Іспанією, з одного боку, і коаліцією держав на чолі з Великою Британією, з іншого.

значної протидії з боку Франції. Іспанія, Португалія, Швеція, Нідерланди, які мали колись дуже сильні позиції у світовій політиці, почали їх втрачати. Замість них активними акторами стають Пруссія і Росія.

Протягом усього ХІХ ст. у політичному житті Європи відбувалися постійні зміни в балансі сил між різними державами. Особливо серйозний “виклик” був кинутий Наполеоном з його претензією створити свою імперію. Справа закінчилася поразкою Франції і Віденським конгресом 1815 р. На ньому було укладено комплекс договорів, що передбачав збереження рівноваги між великими державами. Система міжнародних відносин, яка складалася на основі домовленостей, одержала назву “Європейський концерт”, або Віденська система. У її рамках кожна держава забезпечувала реалізацію своїх інтересів, постійно змінюючи своїх союзників, але при цьому не порушуючи загальну структуру союзів і стиль відносин між державами, а також територіальний і політичний статус-кво в Європі. Ця система трималася на згоді держав стосовно того, що відвернення війни важливіше від будь-якого надбання для кожної з них. Головним засобом і джерелом посилення могутності та впливу для ведучих європейських держав стають колонії. Конкуренція на периферії не наражала на небезпеку позиції в самій Європі доти, доки наприкінці ХІХ ст. на планеті не залишилося територій, які можна було б перетворити у свою колонію. Світ був поділений між колишніми активними учасниками світової політики. Однак на початку ХХ ст. в неї вступають нові сильні гравці — Сполучені Штати Америки, Японія, Німеччина, Італія із своїми домаганнями. Відомо, що результатом суперництва стала Перша світова війна. У червні 1919 р. у французькому Версалі був підписаний мирний договір, а в 1921—1922 рр. відбулася Вашингтонська конференція. В результаті була сформована Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. Цього разу охоплювалася не тільки Європа, а й увесь світ. Вона будувалася насамперед на інтересах країн-переможниць, утискаючи інтереси переможених, а також новоутворених держав (у Європі їх налічувалося 9). Її суперечливість і нестабільність були однією з причин, що призвели до Другої світової війни. По закінченні її керівники держав-переможниць на конференціях в Ялті (4—11 лютого 1945 р.) і в Потсдамі (17 липня — 2 серпня того ж року) прийшли до домо-

вленостей, що стали основою Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Незабаром основною характеристикою її стала *біполярність*, тобто протидія двох наддержав — СРСР і США. Вони мали ядерну зброю і величезний військово-промисловий потенціал, а також спиралися на сформовані навколо них військово-політичні блоки¹ держав-союзників. Поняття “баланс сил” стало одним із головних, що характеризували Ялтинсько-Потсдамську систему. Світ був поділений на зони впливу “капіталізму” і “соціалізму”. За їхнє розширення і протидію іншій стороні велася гостра боротьба.

І Радянський Союз, і Сполучені Штати не були європейськими державами. Тобто у світовій політиці закінчився період, коли панував принцип європоцентризму, розмивання якого почалося ще на межі ХІХ—ХХ ст. Кожна зі сторін претендувала на перемогу у всесвітньому масштабі, беручи участь у “холодній війні”. “Оксамитові революції” у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, катастрофа світової соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу завершили її². Отже, у віковому протидії з Америкою за домінування у світовій політиці *Росія програла*. Після розпаду СРСР вона зіштовхнулася з проблемою геополітичного і геокультурного самовизначення в сучасному світі. Непростою є і проблема вироблення стратегії національно-державного розвитку. Як вважають самі російські аналітики, теоретично перед країною відкрилися чотири стратегічні альтернативи: по-перше, створення нації-держави; по-друге, вибудовування конфедерації пострадянських держав перехідного типу (СНД); по-третє, відновлення союзної держави; по-четверте, вступ у Європейський Союз, не чекаючи завершення формування нації-держави (як, наприклад, зробили країни Балтії). При цьому Росії доводиться обирати між Заходом (США і Європою), який міцно освоївся на шляхах Модерніті, і Сходом (Китаєм, країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону), який вирішує завдання національно-цивілізаційної адаптації до сучасного світопорядку. До числа альтер-

¹ В 1949 р. було створено Організацію Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation — NATO), в 1955 р. — Організацію країн Варшавського договору.

² Про “холодну” війну та геополітичні зміни після її завершення див. розділ, присвячений війнам.

натив належить відстоювання принципів багатополярності (і спроби зберегти великодержавний статус) чи орієнтація на нинішнього світового лідера (що передбачає визнання власної вторинності і зовнішньополітичної несамостійності). Така незрозумілість геополітичного і цивілізаційного самовизначення утруднює політичну модернізацію країни, змушуючи Росію проводити внутрішньо суперечливий і в результаті непослідовний та малоефективний політичний курс. Попри те, що міжнародні позиції цієї країни значно послабли, її вплив на стан справ у світі залишається істотним¹, хоча і непорівняним з американським.

Сполучені Штати Америки в наш час є наймогутнішою державою світу. *Історичний шлях до світового лідерства* був довгим і непростим. Америко-англійський Версальський мирний договір 1783 р. підтвердив перемогу США у війні за свою незалежність від Англії. У цій боротьбі їх підтримували Франція, Іспанія, Голландія і Росія. Франція, Іспанія і Голландія були прямими союзниками США. Однак текст Версальського договору американці майже рік тримали у таємниці від своїх союзників. Відповідно до договору кордони США проходили на заході по річці Міссісіпі й умовною лінією в напрямку до Великих озер, на півночі — по лінії Великих озер і річки св. Лаврентія, на сході — берегом океану, на півдні обмежувалися Флоридою, що належала Іспанії. Сучасні південні штати США були мексиканськими. На момент одержання незалежності територія нової держави складала приблизно 1/5 території нинішнього. От чому автор Декларації незалежності США Т. Джефферсон сказав: “Я здригаюсь від страху за свою країну, коли усвідомлюю, що Бог справедливий”. Він знав, що говорив. Спочатку переселенці вирішували свої територіальні проблеми за рахунок індіанців, а потім вони спрямували свої зазіхання на землі сусідньої Флориди, Мексики, Куби, Пуерто-Рико, Філіппін. Лідери США до 40-х років ХІХ ст. сформулювали принцип, що поєднує зростання могутності і добробуту країни з процесом експансії, розширенням території. Президент Д. Полк у середині 40-х рр. ХІХ ст. обґрунтував “права”

¹ За заявами деяких діячів, Росія залишається однією з країн, все ще здатних знищити США і решту західного світу протягом півтори-двох годин.

Штатів на приєднання мексиканських територій: Техасу, Ореґону і Каліфорнії. Пізніше це й зробили: більше половини території Мексики було відірвано. У 1867 р., використовуючи різні шляхи і методи впливу, американці змусили Росію продати за безцінь Аляску¹. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. США здійснили численні інтервенції на Кубу, у Мексику, Гаїті, Домініканську Республіку, Нікарагуа, Панаму та інші країни. Була започаткована політика “великого кийка” і “дипломатія долара”, що активно використовувалася пізніше проти інших країн світу.

До певного часу американці сповідували принцип ізоляціонізму, тобто невтручання у світову, особливо, у європейську політику. У Першу світову війну Штати вступили не відразу. Вважається, що підштовхнуло їх до цього у 1915 р. затоплення німецькою субмариною морського корабля “Луїзітанія”, на борті якого перебувало 1500 осіб, у тому числі і 200 американців. Очевидно, це був лише привід, зміни в зовнішньополітичній лінії обумовлювалися більш глибокими причинами. Як би там не було, американці взяли участь у війні. Вони не понесли значних втрат, проте багато чого виграли. Зокрема те, що змінили провести низку своїх позицій стосовно післявоєнного устрою світу. У Другу світову війну, що почалася, Сполучені Штати також не поспішали вступати. 4 листопада 1939 р. за пропозицією президента Ф.Д. Рузвельта американський конгрес прийняв рішення відмовитися від політики нейтралітету, у результаті якого було скасовано ембарго на постачання зброї і спорядження до Великобританії і Франції. Однак у війну США вступили тільки 8 грудня 1941 р. після японського нападу на головну опорну базу американської Тихоокеанської флотилії Перл-Харбор на Гавайських островах (7 грудня)². На відміну від Радянського Союзу і європейських країн, які дуже потерпіли в роки війни, Америка помітно зміцнилася і стала одним із двох головних акторів післявоєнного світу і “холодної війни”. Через сорок п’ять років закінчився період двополюсно-

¹ Було сплачено суму у 7,2 млн доларів. Гроші не були отримані, оскільки корабель, який їх віз, затонув при підході до Петербурга. На ту суму, у перерахуванні на теперішні гроші, зараз можна було б придбати 4 танки.

² В той день було знищено більшу частину американського Тихоокеанського флоту, загинуло понад дві тисячі осіб.

го, чи біполярного, світу. На початку 1990-х років тодішній американський президент Дж. Буш-старший заявив, що у зв'язку з розпадом СРСР зник один з "полюсів". Тобто залишилася єдина супердержава — Сполучені Штати Америки, покликана стати світовим лідером.

Претензії Америки на особливе становище у світі мають давню історію. Ще в 1824 р. президент Е. Джексон проголосив, що США "є країною, явно наділеною богом і долею, які могли б позаздрити Давня Греція і Рим у дні своєї величі". Відтоді і дотепер претензії на гегемонію підносяться як "виконання святої місії" "керівництва людством", "ведення його до світлого майбутнього", "сприяння встановленню справжньої демократії на планеті", "боротьба зі світовим злом" і т.п. Однією з теоретичних праць, що обґрунтовують місію США на сучасному етапі і яка одержала світовий резонанс, є книга знаного політолога З. Бжезинського "Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи" (вийшла у світ у 1997 р., однак не втрачає актуальності дотепер). У ній автор постулює статус США як "єдиної і дійсно першої глобальної держави", маючої "глобальні інтереси" і прагнучої до того, щоб "здійснювати своє світове панування". Це панування, за його словами, спрямоване до шляхетної мети: "створити дійсно готове до співробітництва світове співтовариство відповідно до довгострокових тенденцій і фундаментальних інтересів людства". А отже, американська держава готова взяти на себе всю повноту відповідальності за майбутнє світу, залишаючи за собою право примушувати інші країни виконувати "рекомендації" Вашингтона. У своїй книзі він показує величезну економічну, політичну, військову, ідеологічну силу США, з чим важко не погодитися. Однак важко погодитися з його твердженням, що американське панування є абсолютне благо і полягає воно насамперед в американізації усього і всіх.

Крім названої, виходять й інші праці, проголошуються у промовах високопоставлених державних діячів ідеї про те, що Сполучені Штати виступають лідером процесу ліберально-демократичної глобалізації і є його гарантом. Тобто приймається відповідальність бути законодавцем, суддею і шерифом, який встановлює обов'язкові для всіх норми, підтягує відстаючих, карає баламутів. Причому деякі не обмежуються тільки лідерством, а говорять про встановлення нової всесвітньої імперії,

“Pax Americana”: “Римська імперія Августа встановила на землі на два сторіччя спокій і процвітання. США і сильніші, і цивілізованіші, ніж Рим, так що “Pax Americana” принесе ще прекрасніші дивіденди, чим у стародавності “Pax Romana”.

Міркування теоретиків були взяті на озброєння політиками. Вже в середині 90-х років минулого століття офіційний Вашингтон розділив усі країни світу на чотири категорії: “стрижневі” (ті, котрі вже встали під американські прапори), “перехідні” (які рухаються в “правильному” напрямку), “ізгої” (ворожі США) і “невдахи” (що страждають від внутрішніх безладів). Було поставлене конкретне завдання: поступово перевести в “стрижневу” зону інші держави, у тому числі “ізгоїв” і “невдах”. Події 11 вересня 2001 р. підхльоснули новий “хрестовий похід проти зла”. До претензій на месіанство і гегемонії додалися жага помсти і рішучість забезпечити Америці безпеку, що виявилася настільки вразливою. У “Стратегії в області національної безпеки США”, опублікованій 20 вересня 2002 р. записано: “Ми будемо захищати Сполучені Штати... у самій країні і за кордоном, виявляючи і знищуючи небезпеку ще до того, як вона досягне наших кордонів... Ми, не коливаючись, будемо діяти на свій страх і ризик, якщо це буде потрібно... Щоб випередити супротивників і не допустити... ворожих дій з їх боку, Сполучені Штати, у разі потреби, будуть діяти превентивно”.

У доповіді під назвою “Глобальні тенденції 2015”, підготовленій Національною радою із справ розвідки, що при президенті США, говориться: “Сполучені Штати — єдина у світі держава з потенціалом глобальної проєкції могутності; вони здатні здійснювати домінування на ключових театрах, базуючись на наземних плацдармах; вони мають єдиний у світі всеокеанський військово-морський флот; вони домінують у повітрі; вони зберігають здатність першого ядерного удару; вони продовжують інвестування в системи контролю, комунікації і розвідки”. Варто зазначити, що від початку Штати не були мілітаризованою країною. Їхня державна система складалася під впливом двох обставин. По-перше, була відсутня серйозна зовнішня загроза і не було потреби мати велику армію, що могло б впливати на становлення державної традиції. По-друге, “батьки-засновники” американської держави відчували відразу до насильства, свято вірили в торжество закону і моралі, а не сили. Однак ситуація кардинально змінилася згодом, особливо в

XX ст. США постійно утримували найбільші збройні сили і розробили цілу систему поглядів і методів, призначену для того, щоб виправдати використання військової могутності. США стали типовою мілітаризованою державою. Для її керівників зовнішня політика є сферою боротьби, насамперед збройної, за зони впливу, вузли комунікацій, джерела сировини, а внутрішня політика підкорюється завданню забезпечення військових потреб держави.

Закінчення “холодної” війни багато хто в Сполучених Штатах розглядав сигналом до демілітаризації політики й економіки, переорієнтації фінансування на мирні цілі як всередині країни, так і за її межами. Дійсно, деякий час мало місце певне скорочення військових витрат і звичайних збройних сил. Однак незабаром ця тенденція послабилася і зникла. Розвитку набула інша — розробка нових доктрин застосування збройної сили і впровадження принципово нових засобів збройної боротьби.

На думку американських політиків, досягнутий такий рівень співвідношення озброєнь з іншими державами світу, при якому питання про застосування сили Сполученими Штатами визначається тільки їх власними інтересами. США вважають себе верховним арбітром усіх конфліктів у світі. Думка світового співтовариства, міжнародних організацій і окремих держав у розрахунок можуть не прийматися.

Початок XXI ст., з погляду синергетики, може розглядатися як *точка біфуркації*, коли *розвиток міжнародних відносин* може одержати різний напрямок. Головна альтернатива: американська світова гегемонія — однополюсний світ або багатополюсний світ. Деякі аналітики переконані, що вже має місце перше. Інші вважають, що, навпаки, наявні ознаки складання багатополюсного світу. Монополярний світ цілком зручний, особливо для того, хто є цим полюсом. Напад на нього виключено, а він, маючи вирішальну перевагу підтримує “порядок” у світі. Однак такий стан справ не влаштовує тих, над ким здійснюється контроль і найчастіше диктат.

Нинішні претензії Вашингтона суперечать настроям Західної Європи, Росії, Китаю, Японії. Останнім часом посилилася протидія з боку арабо-мусульманського світу. У зв’язку з цим “гегемон” змушений напружувати себе підвищеною пильністю

і витратами¹. Через це з'явилася концепція мультилатералізму, світової системи, у якій владні повноваження розподілені між Сполученими Штатами й іншими великими державами, але Америка зберігає за собою ведучу роль². У згадуваній “Стратегії в області національної безпеки” зазначається, що “можливості США не безмежні” і тому для врегулювання конфліктів потрібно “формування коаліцій односторонців і домовленості про забезпечення безпеки на основі співробітництва, необхідна координація з європейськими союзниками і міжнародними інститутами”.

Як союзники першими згадані європейські держави. У наш час це 44 країни з населенням близько 700 млн осіб. Сукупна економічна міць Західної Європи на початку ХХІ ст. фактично зрівнялася з показниками США: у європейців — 19,8 % світового ВВП, в американців — 21 %. Частка ЄС³ у світовому екс-

¹ Прикладом величезних витрат може бути війна США проти Іраку. Вартість підготовки самого вторгнення склала приблизно 45 млрд дол. Від моменту закінчення активних бойових дій у травні 2003 р. військові витрати становлять 1 млрд дол. на тиждень. П'ятирічна окупація, таким чином, стане в суму у 300 млрд дол. Крім того, США мають витратити 5 млрд дол. на надання гуманітарної допомоги і внести 8 млрд дол. на сплату заробітної плати іракським державним службовцям. Ще приблизно 7 млрд дол. необхідно на відбудову комунального господарства. А 3 млрд дол. — на облаштування іракських біженців. Плюс величезний зовнішній борг Іраку, що дорівнює 350 млрд дол., вартість незавершених контрактів і військові репарації у розмірі 200 млрд за вторгнення Іраку у Кувейт в 1990 р. За оцінками США і ООН, на відтворення нормального життя Іраку на найближче десятиріччя необхідно ще 200 млрд дол. За рахунок іракської нафти усі ці витрати покрити неможливо. І небезпека виникає не тільки для фінансів та економіки Сполучених Штатів. За словами американського політолога І. Уоллерстайна: “Величезний зовнішній борг Сполучених Штатів підтримується лише за рахунок інвестицій урядів інших країн. Якщо ця підтримка зникне — що може трапитися з дня на день — відбудеться колапс капіталізму”.

² Всіляко вихваляючи свої успіхи, американці не хочуть визнавати, що їх домінування багато в чому стало результатом не стільки їх власних зусиль, скільки наслідком чужих невдач. Серед останніх можна назвати крах світової системи соціалізму і СРСР, економічну кризу в Азії кінця 1990-х років та ін.

³ ЄС — Європейський Союз — назва, прийнята з 1993 р. між державним об'єднанням, яке поєднує в собі риси міжнародної організації та федеративної держави. Ядром виступають 15 держав-членів:

порті зростає і вже значно перевищує частку США. На 2003 р. показники були відповідно 37 % проти 16,5 %. Разом із тим щодо впливу на світову політику, європейську перевагу було підірвано підсумками Першої світової війни і втрачено в результаті Другої світової. Весь післявоєнний період європейські країни фактично були буфером у протистоянні Радянського Союзу й Америки, виконуючи роль союзників першого чи другого. Однак поступово у європейців міцніло переконання у необхідності об'єднати свої сили для протистояння чужим інтересам у відстоюванні своїх, тобто в необхідності інтеграції.

Джерела європейської інтеграції походять від часів середньовіччя. На той час Європа являла собою певну культурну цілісність, об'єднану католицькою церквою і латиною. Вона також мала дуже розвинуту регіональну торгівлю і золото як валюту. Бували періоди, коли існувала спільність у зовнішній політиці і стратегічних військових цілях, як це мало місце за часів хрестових походів¹. У XIV ст. домініканський чернець П. Дюбуа висунув ідею про керовану єдиною Радою європейську конфедерацію як найкращу форму існування християнського світу. Наприкінці XVI ст. М. де Бетюн, герцог Сюллі, перший міністр французького короля Генріха IV, пропонував створити єдину європейську армію. У 1693 р. англійський громадський діяч У. Пенні² у своєму трактаті “Про сьогоднішній і майбутній мир в Європі” писав про доцільність формування єдиного європейського парламенту. Сама європейська історія сприяла інтеграційним процесам, однак перші реальні кроки в цьому напрямку припали на 20-ті роки XX ст. У період після Першої світової війни на міжнародній арені відбулося різке посилення позицій

Австрія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція і Швеція. 1 травня 2004 р. членами ЄС юридично стали 10 країн Східної Європи, які підписали договір про вступ в Афінах 16 квітня 1994 р. Ще дві — Болгарія і Румунія вступають в 2007 р.

¹ Хрестові походи являли собою експансіоністські експедиції західноєвропейських феодалів на Близький Схід — у Сирію, Палестину, Візантію, Північну Африку, які прикривалися гаслами боротьби за віру (“визволення гроба Господня” і “святої землі” від “невірних”). Вісім кампаній відбулися в період з 1096 по 1270 р.

² У. Пенні пізніше став засновником першої англійської колонії у Північній Америці, яка одержала назву Пенсильванія.

Сполучених Штатів Америки. За таких умов міцніло розуміння того, що тільки об'єднання надасть можливість Європі залишитися серед найбільших акторів світової політики. У 1923 р. побачила світ книга австрійського аристократа Р. Куденхов-Калергі за назвою "Pan-Europa", яка поклала початок одноіменному руху. У 1926 р. з метою формування в рамках Західної Європи зони вільної торгівлі створюється Європейський торговий і митний союз. У 1929 р. у Лізі Націй¹ міністр закордонних справ Франції А. Бріан виступив з промовою, у якій закликав до негайного початку здійснення пан'європейського проекту. В передвоєнні роки здійснювалися спроби до об'єднання зусиль Великої Британії і Франції, однак їх не можна назвати успішними. Після Другої світової війни в ослаблій Європі ідеї об'єднання знову стали здобувати популярність. Так У. Черчіль у 1946 р. виголосив промову в Цюріху, де закликав до створення Сполучених Штатів Європи. У 1947 р. Франція і Великобританія підписали договір про оборонний союз. У січні 1948 р. був створений митний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. У березні підписаний Брюссельський договір про поширення франко-англійської угоди на країни Бенілюксу, а у квітні того ж року була створена Організація економічного співробітництва і розвитку. У травні 1948 р. у Гаазі зібрався Європейський конгрес, на якому були присутні понад 800 представників практично з усіх країн Західної Європи. Однак досягти реальної єдності в підходах на ньому не вдалося. З одного боку, Європа тоді поділялася на переможців і переможених, і дійти згоди було непросто. З іншого боку, об'єднавчим процесам перешкоджала "особлива позиція" Великобританії. У такій ситуації логічно було висунути на перший план питання економічної взаємодії. Йдучи таким шляхом, Франція, Італія, ФРН, Бельгія, Нідерланди і Люксембург 18 квітня 1951 р. у Парижі підписали договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі². Влітку 1955 р. — нові зусилля до об'єднання. На конференції в Мессіні було прийнято за підсумками роботи комюніке, у якому говорилося, що керівники держав дійшли

¹ Ліга Націй — міжнародна організація, створена у 1919 р. і формально розпущена у 1946 р. Згідно зі статутом, мала за мету розвиток співробітництва між народами, а також гарантію миру і безпеки.

² Договір вступив в силу з 25 липня 1952 р.

висновку про необхідність створення Загального європейського ринку, який скасовує мита і всі кількісні обмеження на експорт й імпорт. 25 березня 1957 р. у Римі шість держав підписали договір про створення Європейського об'єднання атомної енергії і Європейського економічного співтовариства. У рамках цієї угоди були створені більш сприятливі умови для розвитку економіки країн-учасниць, що принесло свої позитивні плоди. Це було значним просуванням по шляху до єдиної Європи.

Однак економічне співробітництво не могло автоматично призвести до політичного зближення. На противагу організації, на чолі якої стала Франція, у 1959 р. було створено Європейську асоціацію вільної торгівлі, куди під керівництвом Великобританії увійшли Норвегія, Швеція, Данія, Австрія Португалія, Ісландія і Швейцарія. Тільки через десять років, на початку 1970-х років, була досягнута домовленість про вступ у ЄЕС Великобританії, Данії, Ірландії і Норвегії¹, тобто з 1 січня 1973 р. до складу ЄЕС входило вже 9 держав. У жовтні 1972 р. паризька зустріч на вищому рівні стала початком процесу перетворення Європейських співтовариств у Європейський союз, у якому посилювався фактор політичного об'єднання країн-учасниць. У 1979 р. громадяни всіх країн ЄЕС вперше брали участь у прямих виборах до Європейського парламенту. Кількість держав-членів поступово збільшувалася, що зробило організацію дійсно загальноєвропейською політичною структурою. У 1981 р. на лондонській зустрічі міністрів закордонних справ було заявлено, що Співтовариство повинне діяти на світовій арені як єдине ціле, а не тільки як блок дружніх держав. На сесії Європейської ради у Фонтенбло 25—26 червня 1984 р. було вирішено створити Європейський Союз. Почалася робота зі складання Єдиного європейського акта, що набрав чинності з 1 липня 1987 р.

У 1992 р. у Маастрихті був підписаний Договір про Європейський союз. У цьому документі були закріплені найважливіші принципи організації об'єднаної Європи: принцип єдиного громадянства, прихильність єдиній політиці в області освіти, культури й охорони здоров'я, а також узгодженій регіональній

¹ Підсумки загальнонаціонального референдуму не дозволили Норвегії приєднатися до Співтовариства.

і природоохоронній політиці; сформульовані фундаментальні права громадян ЄС. У зв'язку з рішенням про введення єдиної валюти були затверджені вимоги до країн, які претендують на участь у Союзі. Зокрема, рівень державного боргу не повинен перевищувати 60 % ВВП, бюджетний дефіцит — у межах 3 % ВВП, а інфляція не має бути вищою, ніж на 1,5 % від середнього значення для трьох країн з найменшим її показником. У тому ж році країни, які входили в Європейське економічне співтовариство і Європейську зону вільної торгівлі, об'єдналися у єдину Європейську економічну зону, де пізніше було запроваджено єдину наднаціональну валюту — євро¹. Тобто Європейський союз — це унікальне наднаціональне економічне і політичне утворення, що значно впливає на сучасні міжнародні відносини. У питанні про те, як співвідноситься процес формування єдиної Європи з головними тенденціями світового розвитку, єдності думок немає. Деякі аналітики наполягають, що європейське об'єднання є найбільш довершеним прикладом прояву глобалізації. Інші ж вважають, що воно виступає могутнім засобом відділення окремо взятого регіону від решти світу. У всякому разі, посилення євроінтеграційних процесів можна розглядати як один із проявів сучасного антиамериканізму. Як заявив з цього приводу міністр закордонних справ Франції Ю. Ведрін: “Європа повинна створити протизвагу домінуванню *Сполучених Штатів* у багатополюсному світі”.

У свою чергу США сторожко ставляться до посилення позицій Європи і побоюються її перетворення на справжнього глобального суперника. Подібні настрої чітко висловив один з провідних американських аналітиків Ч. Лейн: “Вашингтон не бажає бачити Західну Європу і Японію сильними настільки, щоб дати Західній Європі можливість кинути виклик американському лідерству. Сполучені Штати будуть прагнути зберегти свою геополітичну перевагу візаві Західної Європи”. Тому з боку США починаються зусилля, спрямовані на утримання під контролем процесу європейської інтеграції. Для цього ви-

---

¹ З політичного погляду перехід на єдину валюту демонстрував жителям країн — членів ЄС наочну ознаку європейської єдності; сприяв єднанню національних політичних еліт, доля яких певною мірою залежить від цього проекту; ускладнює, якщо не виключає, можливість виходу держав-учасниць із зони загальноєвропейської валюти.

користовуються різні шляхи: НАТО і військова присутність у Європі; активізація американських транснаціональних корпорацій; формування “проамериканського” мислення європейців за допомогою засобів масової комунікації й інформації¹ й інше аж до комп’ютерно-космічної системи спостереження під назвою “Ешелон”.

Протягом майже всього періоду після закінчення Другої світової війни Сполучені Штати підтримували Європу, розглядаючи її як союзника в боротьбі проти соціалістичного табору. З розпадом “східного блоку” у “західному блоці” все виразніше виявлялися розбіжності, викликані перетворенням Європейського співтовариства, поверненого до американського партнера, у Європейський Союз, що усвідомив власні пріоритети. Як вважають фахівці в області міжнародних відносин, саме взаємне позиціонування ЄС і США стане основним фактором, що визначатиме політичну ситуацію у світі в ХХІ ст. У зв’язку з цим доречно вказати на відмінності у стратегічних геополітичних підходах обох сторін. По-перше, при виникненні міжнародних конфліктів і проблем європейці воліють діяти через міжнародні організації, а американці — односторонньо. По-друге, європейці оцінюють міжнародні проблеми з регіональної точки зору, штатівці — з глобальної. По-третє, при врегулюванні конфліктів перші прагнуть використовувати політичні й економічні можливості, другі не виключають для себе військового вирішення проблем. Тобто наявні дві якісно різні стратегії взаємодії західної цивілізації із зовнішнім світом. І два можливих варіанти взаємин між Америкою і Західною Європою. Перший припускає збереження євроатлантичного союзу. Другий — відродження біполярної геополітичної моделі, де США і ЄС виступатимуть глобальними партнерами-суперниками. Однак втілення в життя другого варіанта пов’язано з багатьма непростими проблемами. Одна з найперших — співвідношення військової сили двох сторін. Протягом багатьох років після Другої світової війни європейці не надавали першочергового значення проблемі забезпечення своєї обороноздатності, хоча постійно відчували “радянську військову загрозу”. Впевненості їм додавала участь в НАТО разом із супердержавою, яка ви-

¹ Відомо, що 75 % інформації, яка циркулює по європейських ЗМІ, має американське “походження”.

трачала на оборонні потреби грошей в рази більше, ніж її партнери. Підраховано, що для створення військової сили, порівнянної з американською, країнам ЄС потрібно збільшити свої військові витрати в чотири рази. А це спричиняє необхідність перерозподілу фінансових коштів, в результаті чого неминуче постраждає насамперед соціальна сфера. Навряд чи звиклі до високого рівня добробуту європейці підуть на це. Як показали події кінця ХХ — початку ХХІ ст., найменші спроби урядів західноєвропейських країн скоротити витрати на соціальні потреби викликали бурхливу негативну реакцію з боку громадян цих країн. При тому, що останніми роками почалися заходи для зміцнення обороноздатності, створення сил швидкого реагування, європейські керівники більш схильні до зовнішньої політики, яку з деяким перебільшенням, але можна назвати політикою нейтралітету і невтручання¹. Європейські керівники більш схильні використовувати демократичні моделі балансу інтересів як у внутрішній, так і в міжнародній політиці. Втіленням цієї лінії є діяльність Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). На цей час вона об'єднує у своїх рядах 53 держави. Її цілями проголошені: забезпечення миру і безпеки в Європі; підтримка розрядки міжнародної напруженості; забезпечення дотримання прав людини; дотримання у відносинах між країнами основних принципів міжнародного права.

Останніми роками зовнішня політика країн — учасниць ЄС все більше орієнтується на встановлення більш справедливого і гуманного світового порядку. Стаття 130 Маастрихтського договору вказує: “Політика Співтовариства у сфері сприяння розвитку... повинна підтримувати стійкий економічний і соціальний розвиток країн, що розвиваються, і в першу чергу тих із них, що знаходяться в найбільш важкому становищі”. На початку ХХІ ст. сумарні зусилля країн Європейського Союзу забезпечують близько 66 % усієї допомоги, що надається відсталим країнам. З одного боку, у цьому виявляється відданість загальнолюдським цінностям, а з іншого боку — розуміння,

---

¹ Хоча у зв'язку із війною в Іраку американській адміністрації вдалося залучити до участі у військових діях і окупації країни декілька європейських держав. Позицію Сполучених Штатів активно підтримала Велика Британія, Франція і Німеччина висловилися різко проти.

що в протилежному випадку може відбутися глобальна катастрофа.

У сучасному світі на міжнародній арені діє значно більше акторів, ніж це було в умовах біполярного світу. Така конструкція є незрівнянно складнішою і потенційно небезпечнішою, ніж світ, що рівняється на один чи два центри. Чим більше число незалежних елементів утворюють систему, тим складніше встановити рівновагу між ними і втримати їх у цьому стані. У період після закінчення Другої світової війни на міжнародну арену виступили нові регіони і країни, чимало з них згодом набрали істотної ваги і впливу. Має місце тенденція до неухильного зростання впливу малих країн, що володіють серйозним науково-технічним, фінансовим чи терористичним потенціалами. Багато з них одержали можливість розвитку у зв'язку з процесом деколонізації, що розгорнулася в середині минулого століття.

В історії сучасного світу колонізація зіграла дуже значну роль. Поняття колонізації (чи колоніалізму) можна розглядати в широкому і вузькому значенні слова. У першому випадку за початок колоніалізму можна брати час перших колоній ще античних часів. У VIII ст. до н. е. почалася “велика грецька колонізація”, в результаті якої протягом трьох століть було утворено чимало колоній, серед яких і давні міста на території сучасної України — Ольвія, Херсонес, Тіра та інші. Однак подібні “колоніальні імперії” розпалися і зникли, щоб поступитися місцем європейській колонізації, розпочатій Великими географічними відкриттями. До неї пізніше приєдналися американський, російський і японський колоніалізм. У другому випадку становлення колоніалізму як особливої системи міжнародних відносин належать до більш пізнього періоду, а саме — до капіталістичної епохи, коли він набув всеохоплюючого, дійсно світового, масштабу. Загальний історичний час існування цього феномену складає чотири з половиною століття, які можна умовно розділити на три періоди.

В перший період — з XVI до середини XVIII ст. відбувалося “первісне нагромадження колоніалізму”. До кінця цього періоду чисельність жителів колоній становила менше 20 % населення всієї Європи¹, фігурально кажучи, один колоніальний

¹ На разі європейська частина Росії до розрахунку не входить.

слуга приходився на п'ятьох європейських панів. Ситуація змінилася на другому етапі — етапі завершення колоніального розподілу світу, що тривав з середини XVIII до початку XX ст. У 1913 р. чисельність населення колоній досягла 160—165 % чисельності всього населення європейських метрополій. Тобто на кожного європейця “півтора” колоніального служника. Колонізація на цьому етапі була продуктом індустріального розвитку, потреби якого штовхали метрополії на колоніальну експансію. У свою чергу зростання колоніалізму впливало на індустріалізацію. У результаті обидва процеси сприяли зростанню домінуючої ролі Європи і Заходу на світовій арені. Перша половина XX ст. була періодом завершення світового колоніалізму, передднем національного звільнення народів колоній або деколонізації.

*Деколонізація*¹ — термін, що набув великого поширення наприкінці 1950-х років для позначення процесу визволення країн і народів “третього світу”² від колоніального гноблення і набуття ними державного суверенітету. Спочатку цей термін стосувався лише процесу, завдяки якому азіатські та африканські народи виборювали політичну незалежність від колоніального правління. Пізніше його зміст було поширено на всі аспекти звільнення неєвропейських спільнот від зовнішнього контролю, домінування, визиску — політичні, економічні, культурні і навіть психологічні, — як до, так і після здобуття незалежності. В ширшому значенні, деколонізація є частиною сучасного всесвітнього руху народів з небілим кольором шкіри за припинення експлуатації і панування білих, чим визначалися міжнародні відносини новітніх часів.

Якщо у 1939 р. деякі метрополії ще володіли значними колоніальними територіями, що становили більшу частину Азії, Африки, островів Тихого океану і Карибського моря, то в період з 1947 до 1975 р. практично всі колоніальні імперії припи-

¹ *Деколонізація* (від лат. *de* — префікс зі значенням віддалення, припинення і *colonia* — поселення) — термін винайшов і використав у своїй статті “Імперіалізм” в Енциклопедії суспільних наук (1932 р.) М.Ю. Бонн.

² На той час назва “третій світ” була пов’язана із існуванням двох перших — капіталістичного і комуністичного. Із руйнацією комуністичного світу вживання словосполучення “третій світ” є некоректним.

нили своє існування. Процесу деколонізації сприяло значне послаблення головних метрополій внаслідок двох світових війн. Водночас зростав організований опір іноземному пануванню, що спирався на зміцнення національної самосвідомості пригнічених народів. Велику роль у цьому відігравали місцеві буржуазія та інтелігенція, які використовували західні ідеї для активізації народних мас у боротьбі за незалежність. Поширення ліберальних, соціалістичних та комуністичних ідей сприяло усвідомленню того, що західні країни розглядають “третій світ” винятково як об’єкт експлуатації. Водночас відбувалися зміни у громадській свідомості самих метрополій: становище, коли одна країна встановлює свої порядки і диктує свою волю іншим народам, вже не здавалося нормальним і виправданим.

Визвольний процес набував різних форм: від звуження сфери співпраці з колоніальною владою, від вимоги ширших прав, ненасильницького опору, як це було в Індії, до відкритої боротьби, яка найчастіше мала характер партизанської війни (В’єтнам, Алжир). Видатною подією стало проголошення незалежності Індії у 1947 р., що поклато початок розвалу найбільшої у світі Британської імперії. У 1949 р. Нідерланди визнали незалежність Індонезії, у 1954 р. Франція мусила звільнити від своєї опіки Індокитай. Першою незалежною державою Чорної Африки у 1957 р. стала Гана, за нею до кінця 1960 р. свободу виборили ще 18 країн.

Процес деколонізації був тривалим і тяжким. Він супроводжувався багатьма кривавими війнами, як антиколоніальними, так і міжусобними, коли різні угруповання боролися за владу після залишення їхніх земель колонізаторами. Особливо запеклими були війни в Алжирі (1954—1962 рр.), Індокитаї (1946—1954 рр.), Анголі та Мозамбіку (1961—1975 рр.). Незважаючи на те, що після здобуття колоніями незалежності спочатку там встановлювалися демократичні режими, пізніше в багатьох країнах відбувалися перевороти, що часто призводили до встановлення диктатури.

Залишаючи свої колонії, уряди метрополій виходили не з гуманних засад, а керувалися реалістичними міркуваннями. Насамперед, брався до уваги досвід силової політики, який показав свою безперспективність (яскравим прикладом була війна Франції в Індокитаї). Водночас було сподівання на збере-

ження домінування в економіках колишніх колоній, а також їх непряму залежність. Підтвердженням цього є сучасний *неоколоніалізм* — *політика колишніх метрополій щодо держав, які вибороли національне визволення, яка полягає у насадженні і закріпленні нових форм економічної, політичної і соціокультурної нерівноправності.*

Найбільшою мірою від неоколоніалізму страждає Африка. Сучасна Африка — це спільність 53 держав¹, і спокою в цій спільноті немає. “Чорний континент” вважається найбільш конфліктною геополітичною зоною планети. Протягом останньої чверті ХХ ст. тут було зафіксовано 35 великих збройних конфліктів, у яких загинуло більше 10 млн осіб, причому понад 90 % — цивільне населення. У зазначеному регіоні налічується майже половина загальносвітової кількості біженців (від 7 до 10 млн осіб) і 60 % переміщених осіб (близько 20 млн). У цьому відбилосся поєднання протиріч етнічного, кланового, конфесіонального, соціально-економічного і політичного характеру. До проблем, так би мовити, місцевого походження, протягом усього післявоєнного періоду додавалися проблеми, зумовлені зовнішніми факторами, зокрема, протидією капіталістичної і соціалістичної систем, які винесли боротьбу за доведення своїх переваг на території третіх країн. Кожна сторона приводила до влади і підтримувала різних диктаторів, які заявляли про свою прихильність ідеалам “демократії” або “некапіталістичного шляху розвитку”. Причому диктатори часто змінювалися: після 1960 р. у незалежних африканських державах відбулося понад 100 військових переворотів. Часто їх здійснювали сержанти і лейтенанти, спираючись на іноземну підтримку. Однак, незважаючи на багаторічну допомогу з боку світового співтовариства (питання про адекватність і відповідність потребам зараз не ставиться), найвищі показники всіх найтяжчих соціальних лих припадають саме на африканські

---

¹ Нині в Африці налічується понад 50 націй і народностей, 3 тис. племен, які розмовляють 1000 мовами. В результаті колоніального поділу кордони сучасних держав не мають нічого спільного з природно-географічними й історичними кордонами проживання населення. 44 % кордонів проведено за меридіанами і паралелями, ще 30 % — за прямими і дугоподібними лініями. Такий поділ не міг не привести до періодичного загострення міжетнічних конфліктів, які перетворюються на криваві сутички і війни.

країни. Жахаючі масштаби убогості і лих разом із величезним збільшенням чисельності населення являють собою “міну уповільненої дії” для всього людства з невідомими, і тому ще більш лякаючими, наслідками.

Країни, що розвиваються, у відстоюванні своїх інтересів намагаються діяти спільно. Так у 1963 р. було створено Організацію африканської єдності, куди входять всі країни континенту, за винятком ПАР і Марокко. Практично усі вони входять у коло 110 держав, що об’єдналися в Русі неприєднання. Так названо велику групу країн, які не беруть участі в будь-яких військово-політичних блоках¹. В основі їх співробітництва лежать також принципи антиколоніалізму, мирного співіснування, міжнародного роззброєння і поваги до цілісності й суверенності інших держав. З середини 70-х років ХХ ст. разом із протистоянням Схід — Захід поглиблюється конфронтація між “багатою” Північчю та “бідним” Півднем, що позначається на економічній, соціальній, політичній та культурній сферах. Ця проблема стала однією з тих, що входять до кола проблем Руху неприєднання.

До Руху неприєднання вступило чимало азіатських країн. Якщо кинути ретроспективний погляд на *роль Азії на міжнародній арені*, то можна загалом накреслити хвилеподібну лінію. В ній прослідковується піднесення великих держав Сходу в стародавності з поступовим зниженням впливу і майже повним підпорядкуванням Заходу аж до кінця ХІХ ст., коли почався підйом Японії. Рух за звільнення від іноземного панування продовжував наростати протягом усього ХХ ст. з тим, щоб перетворити ряд азіатських держав і їхніх об’єднань² у провідних учасників сучасної світової політики. Це насамперед сто-

¹ Основою для формування Руху став “Дух Бандунга” — концепція єдиної політики держав “третього світу”, що була вперше сформульована на Бандунзькій конференції (1955 р.), де 23 азіатські та 6 африканських держав проголосили свій нейтралітет і неприєднання до будь-яких блоків. У 1961 р. у Белграді відбулася перша конференція країн, що не приєдналися. Ініціаторами її проведення були прем’єр-міністр Індії Дж. Неру, президент Об’єднаної Арабської Республіки Г.А. Насер, президент Югославії Й. Броз Тіто.

² Особливе місце нині посідає Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), створена у 1967 р. До її складу входять Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни.

сується Японії, яка, починаючи з кінця 60-х років XIX ст., вийшла зі стану самоізоляції від зовнішнього світу на шлях активного його освоєння й експансії. У 1894 р. вона почала війну з Китаєм, і у 1895 р. за Сімоносекською угодою до неї відійшли острови Тайвань і Пенхуледао. Тоді ж Японія одержала велику контрибуцію. У 1904—1905 рр. Японія завдає поразки у війні Росії, за що та віддала південну частину острова Сахалін, а також право оренди Ляодунського півострова. У 1910 р. Японія анексувала Корею. Свій агресивний зовнішньополітичний курс вона мотивувала тим, що має невелику перенаселену територію, бідну на корисні копалини. Тому, аби забезпечити своє існування як нації, не має іншого шляху, окрім загарбання чужих земель. Під час Першої світової війни вона скористалася ситуацією і захопила німецькі колонії в азійському регіоні. У 1915 р. японське керівництво висунуло 21 вимогу до китайського уряду, більшість з яких була виконана. Після закінчення війни, позиції Японії на міжнародній арені погіршилися. Додалися негативні фактори, пов'язані зі світовою економічною кризою. Для послаблення внутрішньої напруги було здійснено окупацію Маньчжурії, у 1937 р. розпочато війну в Китаї (тривала до 1945 р.). Підписавши угоди з фашистськими Німеччиною та Італією, Японія почала у Другій світовій війні завоювання Великої Азії. Проте все скінчилося нищівною поразкою. З кінця 1948 р. в обстановці “холодної війни” США змінили свою політику щодо колишнього суперника, вирішивши зробити з Японії свого союзника на Далекому Сході. 8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско було підписано американо-японську угоду про гарантію безпеки, за якою США одержали можливість мати свої війська та військові бази у Японії. Хоча така ситуація не тішила гідність японців, проте вони скористалися можливістю заощадити кошти на зовнішній безпеці і зробити ставку на зміцнення економічних позицій у світі. До певного часу така політика була настільки успішною, що деякі японські політики заявляли, що ХХІ ст. пройде під егідою Японії. Однак потенціал поступу вичерпався, про що засвідчила велика криза 1997—1998 рр. в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Сучасна Японія є країною, яка не повністю задоволена глобальним статус-кво. Вона відчуває, що має право на офіційне визнання її світовою державою, та розуміє, що її залежність від Америки в сфері безпеки стримує це визнання.

Ще однією державою, яка, цілком можливо, буде претендувати на статус світової, є Китай. Древня самоназва цієї країни — “Чжунго”, що в перекладі означає “Серединне царство”. За уявленнями древніх китайських мудреців, світобудова має таку конструкцію: над всім панує безкрайне Небо, понизу простягається Земля, яка має квадратну форму, на перетині діагоналей знаходиться Серединна держава, навкруги — варвари. Тобто вже у стародавні часи виникло уявлення про зверхність над рештою “варварів чотирьох сторін світу”. Ідея культурного пріоритету “чжунгожень” — “людей серединного царства” стала важливим компонентом самосвідомості древніх китайців. Тривалий час китайська держава, попри періоди дезінтеграції, була помітною силою в Азії. Проте в певний час європейці виявилися динамічнішими і, здійснюючи експансіоністську політику, дісталися Китаю. Найактивніше діяли англійці. Вони намагалися “відкрити” китайський ринок, перетворити країну на свій колоніальний придаток. Протягом багатьох років англійці вивозити звідти шовк, чай, порцеляну та інші товари, сплачуючи за них сріблом. Після захвату Бенгалії, яка виробляла опіум, англійці значно збільшили ввезення опіуму до Китаю, викачуючи звідти срібло. Паління опіуму охопило величезну масу населення¹ аж до учнів та вагітних жінок. Китайський уряд видав наказ про заборону паління опіуму та припинення торгівлі ним. Це стало приводом для першої англо-китайської “опіумної війни” у 1840 р. Англійські війська дуже жорстоко розправилися з китайцями і змусили їх підписати тяжку Нанкінську угоду 1842 р. Аналогічні угоди змусили підписати також США та Франція. У 1856—1860 рр. мала місце друга “опіумна війна”, результатом якої стали ще більші поступки з боку Китаю. Врешті-решт Китай перетворився на напівколонію 11 держав світу, серед яких були Велика Британія, США, Японія, Німеччина, Росія та інші. Звільнитися від іноземного панування вдалося лише після закінчення Другої світової війни. 1 жовтня 1949 р. було проголошено створення Китайської Народної Республіки. На чолі нової держави стала комуністична партія, яка спочатку проводила політику, аналогічну тій, яка у свій час мала місце в Радянському Союзі.

¹ Паління опіуму було звичним для Мао Цзедуна. Припускають, що всі його “геніальні” ідеї народилися в опіумному очманінні.

Проте на початку 1960-х років китайське керівництво відмовилося йти у фарватері СРСР і відносини були згорнуті¹. А політика маоїстів поставила країну на межу катастрофи. Ситуація почала поступово змінюватися тільки після смерті “великого керманіча”. Відправною точкою у 1978 р. став III пленум ЦК КПК одинадцятого скликання, який започаткував реформування усього ладу китайського життя. Завдяки цьому розвиток економіки почав набирати обертів, що вплинуло на інші сфери. На початку нового тисячоліття Китай — країна з найбільшими темпами зростання. У 2002 р. була проголошена програма “Йти назовні”, обійти США та стати першою державою світу за економічним потенціалом. За деякими прогнозами, приблизно до 2015 р. ВВП Китаю буде дорівнювати ВВП США. Звичайно, на нинішній момент китайські збройні сили значно поступаються американським. Проте йде відповідна робота². І як тільки потенціали будуть зіставні, КНР, можливо, вимагатиме для себе нового статусу. На думку американських експертів, у цьому випадку, швидше за все буде зруйнована стара система безпеки і з’явиться щось нове, про що у США говорити не хочуть, а, можливо, бояться. Обидві супердержави — нинішня і майбутня — активно готуються до протистояння. Зараз у Піднебесній формується доктрина посиленої присутності у країнах, які знаходяться по периметру китайських кордонів³.

¹ Мао Цзедун заявив, що чотири тисячі років тому, коли в Китаї вже була писемність, варвари, які мешкали на території сучасної Росії, ще ходили у звірячих шкурах. Він висунув територіальні претензії до Радянського Союзу — межа його зазіхання сягала Казахстану. 2 березня 1969 р. з китайської сторони було зроблено спробу захопити радянський острів Даманський. В середині 1990-х років Росія відмовилася від прав на нього і тепер це — територія КНР.

² КНР — найбільший покупець російської військової техніки. Наприклад, авіазавод у Комсомольську-на-Амурі працює майже виключно за китайськими замовленнями: 200 новітніх літаків на рік для китайської армії проти 5 для російської.

³ Дві тисячі років тому було сформульовано стратегію ведення війни під назвою “Цянь ші”, яка передбачала не відкриту агресію, а повільне руйнування матеріальних і духовних цінностей ворога і його поглинання. Як наголошують деякі оглядачі, нині це здійснюється через масовану еміграцію в інші країни, насамперед у Росію, де дуже великі території і незрівнянно менше, ніж в Китаї, населення (менше в 10 разів). Росіяни занепокоєні “повзучою” експансією китайців,

Крім Китаю економіка швидкими темпами зростає ще в деяких країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур та ін.). У 70-х роках ХХ ст. частка Східної Азії, включаючи Японію, становила близько 4 % світового ВВП, у той час як у Північній Америці показники були на рівні 35—40 %. Але вже до середини 90-х років обидва регіони мали приблизно однакові результати, на рівні приблизно 25 %. Динаміка економічного розвитку може привести до того, що нові геополітичні виклики в ХХІ ст. будуть виходити з Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Слід зазначити, що держави цього регіону, утім, як і всі інші, будуть тими чи іншими способами відвойовувати для себе доступ до нафти і газу. Дана обставина посилює роль нафтовидобувних країн на світовій арені. Мова йде насамперед про держави арабо-мусульманського співтовариства¹, а також Латинської Америки. Однак, якщо перші налаштовані проти американського диктату, другі з тих чи інших причин змушені з ним миритися. В абсолютній більшості країн Південної Америки США займають гегемоністські позиції.

Як показує історичний досвід, руйнування одного типу *міжнародного порядку* і заміна його іншим відбуваються в результаті масштабних війн або революцій. Особливість сучасного періоду полягає в тому, що крах міжнародного порядку, що склався після 1945 р., відбувся за умов мирного часу². Із закінченням “холодної” війни відбулися кардинальні геополітичні зміни, дезорієнтація і перегрупування сил і союзів. Здійснилася зміна політичних режимів і виникнення нових держав. В результаті відбувається конвульсивна трансформація всієї системи сформованих міжнародних відносин. Це супроводжуєть-

---

яких у середині першого десятиліття ХХІ ст. від Хабаровська до Уралу нараховувалося 7,5 млн з тенденцією до збільшення. Китайські діаспори вже зараз мають мільйони в інших країнах, зокрема у Сполучених Штатах, за офіційною статистикою, там нараховується понад 2 млн китайців.

¹ Про роль ісламу у сучасному світі — у розділах, присвячених релігіям і війнам.

² Мирний характер зазначеного періоду був досить відносним, бо, з одного боку, мали місце численні регіональні збройні конфлікти, а, з іншого, — давала про себе знати напруженість протистояння двох таборів у “холодній” війні.

ся вивільненням політичного екстремізму й агресивного націоналізму, релігійною нетерпимістю, зростанням конфліктів на національно-етнічній і конфесійній основах, збільшенням міграційних потоків. Тобто однією з головних особливостей сучасного світового політичного процесу є його перехідний характер, а головною рисою — розбалансованість міжнародної системи, коротше кажучи, глобальне безладдя. Деформується колишня структура міждержавних відносин. Втрачають ефективність традиційні способи врегулювання конфліктів, особливо, коли мова йде про конфлікти нового покоління (наприклад, на пострадянському просторі, у колишній Югославії, у Сомалі і т. ін.). Маються на увазі економічне ембарго, політичний тиск, військове втручання тощо. Міждержавна дипломатія та її інститути виявляють свою непристосованість до реагування на такі процеси, як “неорганізоване”, тобто таке, що не піддається контролю з боку державних структур, переміщення інформаційних, людських, фінансових потоків, новітніх видів зброї, організована злочинність, деградація навколишнього середовища та ін.

Аналітики відзначають раптовість, обвальний характер нових міжнародних процесів. Фактично всі теоретичні напрямки політичної науки виявилися дискредитованими, оскільки не зуміли передбачити настільки швидко настання жодної з великих подій, які символізують перехід до нової епохи у світовій політиці. Разом з тим науковці намагаються досліджувати характер і довгострокові тенденції змін, що відбуваються. Так, американець Дж. Розенау зазначає, що в рамках виникаючої сьогодні нової “постміжнародної політики” контакти між різними структурами й акторами здійснюються принципово по-новому. Народжується і вже існує поряд із традиційним світом міждержавних взаємодій новий, другий, поліцентричний світ міжнародних відносин, який характеризується хаотичністю і непередбачуваністю, перекручуванням ідентичностей, переорієнтацією зв’язків авторитету і лояльностей, що єднали індивідів колись. При цьому базові структури “постміжнародних відносин” немов би “розщеплюються” між етатистським і поліцентричним світами, що взаємно впливають один на одного, але ніколи не можуть знайти справжнього примирення між собою. Усе це відбувається в умовах посилення глобалізації. Держави різним чином сприймають її виклики і шукають можли-

вості адаптації до неї. Стійким тлом динаміки нового світового порядку виступає зростаюча невизначеність світополітичних зв'язків, а отже — і посилення передумов до дестабілізації міждержавних й інших політичних процесів. Нині особливо важливе значення має та обставина, що широкомасштабні трансформації набули всепланетарного характеру, вони охоплюють усе світове співтовариство в цілому. Цілісність сучасного світу посилила взаємозалежність його частин. Напруження, що виникає, або конфлікт в одній його точці прямо або опосередковано, відразу або пізніше впливає на ситуацію в інших регіонах. Всі держави, незалежно від своєї реальної політичної ваги виявилися втягненими у справу всього світового співтовариства. І вирішувати їх потрібно спільно і дуже обачно.

Література

Аваков Р. Колонизация и деколонизация: эволюция развивающегося мира // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2000. — № 9.

Асиметрія міжнародних відносин / *Субтельний О.М.* (ред.). — К., 2005.

Бажанов Е. Неизбежность многополюсного мира // *Мировая экономика и международные отношения.* — 2004. — № 2.

Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: Пер. з англ. — Л.; Івано-Франківськ, 2000.

Бовин А. Ведущие тенденции развития международных отношений // *Междунар. жизнь.* — 2004. — № 4/5.

Борко Ю. Расширение и углубление европейской интеграции // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2004. — № 7.

Василенко И.В. Геополитика: Учеб. пособие. — М., 2003.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику: Учебник для вузов. — 2-е изд. — М., 2003.

Горбач О.Н. Доктрины зовнішньої політики: історія та сучасний розвиток. — Л., 2005.

Дергачов В.А. Геополитика: Учебник для вузов. — М., 2004.

Лебедев М.М. Проблемы развития мировой политики // Полис. — 2004. — № 5.

Мировая политика: повестка дня на завтра: Виртуальный круглый стол // Полис. — 2005. — № 4.

Нартов Н.А. Геополитика: Учебник. — М., 2003.

Пантин В.И. Глобальная политическая история и современность // Общественные науки и современность. — 2002. — № 5.

Попов В. Исламский фактор в мировой политике // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 1.

Терентьев А. Мироустройство начала XXI века: существует ли альтернатива “американской империи”? // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2004. — № 10.

Федотов Ю. ООН — гарант международного мира и стабильности // Междунар. жизнь. — 2003. — № 11.

Лекція 9

ВІЙНИ: ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

Ставлення людства до війн, фактори, що їх породжують. Позитивні і негативні впливи війн на суспільний прогрес. Зброя: історичний огляд. Зміни, яких зазнала війна протягом ХХ ст. Світові, локальні, громадянські війни. “Холодна” війна — третій світовий конфлікт: переможці і переможені. Інформаційна війна. Уроки, які дає людству історія війн ХХ ст. Чи є демократія запорукою відвернення війн: історичний досвід. Міжцивілізаційні війни: теорія чи реальність? 11 вересня 2001 р. — початок нового типу війн.

Війни супроводжують людство протягом тисячоліть. Особливого значення вони набувають у ХХ ст., оскільки виникає загроза його існуванню, а також через ті наслідки, які пов’язані із війнами як такими. Для визначення поняття “війна” існує безліч дефініцій. Сучасне визначення цього поняття, прийняте серед вітчизняних військових теоретиків, виглядає так. *Війна — соціально-політичне явище, крайня форма вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, територіальних та інших суперечностей між державами, народами, націями, верствами і соціальними групами засобами збройного насильства.*

Як свідчать соціологи і психологи, більшість людей відчуває відразу до війни, навіть боїться її¹. Багато хто під будь-яким приводом, навіть ціною злочину прагне ухилитися від неї. Дезертирство — масове явище, особливо під час воєнних кампаній ХХ ст. Людина — істота, яка погано пристосована до війни. До 3/4 спеціально підготовлених солдатів під час бою діють безглуздо, піддаються страху, паніці і втечі. Звідси — повсюдне застосування каральних заходів: загородзагонів, розстріл боягузів і панікерів, суворе поводження із тими, хто здався у полон. Люди, яких держава мобілізує на війну, навіть усвідомлюючи свій громадянський обов'язок, не кажучи вже про тих, кого примушують ставати воїнами, проходять складну морально-психологічну підготовку, але після неї виконують солдатську справу найчастіше без задоволення, через об'єктивну необхідність. Багаточисельні і добре організовані антимилітаристські, пацифістські, миролюбні рухи також є свідченням того, що войовничість не є загальнолюдською якістю.

Що стосується *ставлення людства до воєн*, то тут історія показує широкий спектр позицій: від своєрідної ейфорії відносно перспектив зникнення воєн з життя світового співтовариства до беззастережної відданості відомій формулі “війна всіх проти всіх”, що розглядається як основоположний принцип. У всі часи людські спільноти зовсім не розглядали мир як найвище благо. Хтось прагнув підкорити своєму пануванню чужі країни і народи, інші бажали воїнської слави, треті вважали, що краще вмирати стоячи, ніж жити на колінах. У будь-якому випадку виправдання війнам завжди знаходили найпереконливіші, оскільки людина, якщо судити за її діяннями, наче підсвідомо керувалася мефістофелівською настановою —

¹ За даними сучасного дослідника воєнної соціології В.В. Серебрянникова, люди з “воєнною кісткою”, тобто ті, хто прагне присвятити життя військовій справі, піддати себе ризику боїв, становлять лише 3—5 % від загальної кількості населення, або 40—50 % тих, хто йде до військових училищ, 60—70 % кадрових офіцерів; 8—12 % населення — воїни за обов'язком, тобто ті, хто йде на службу або війну за велінням внутрішнього обов'язку (15—20 % призовників у мирних умовах, добровольці при нападі агресора); 40—50 % населення — воїни за зобов'язанням, тобто вони стають до бойових лав за законом, призовом, державним примусом (70—80 % придатних до військової служби); 30—50% населення морально засуджують війни незалежно від їх характеру.

немає у світі речі, вартої пощади. Не випадково, що з найдавніших часів скептики не припиняли стверджувати, що homo homini lupus est (людина людині — вовк). Більш того, за всіх епох людині була притаманна схильність романтизувати й оспівувати війну та її героїв.

Здавна, від часів давньогрецького філософа Демосфена (IV ст. до н. е.), війни поділялися на справедливі і несправедливі¹. Перші, на думку філософа, ведуться заради захисту батьківщини від розорення і знищення ворогом, в ім'я справедливості. Несправедливими є ті війни, які ведуться заради користі, вигоди, порушуючи принципи справедливості. Однак, що вважати справедливим, а що несправедливим, як правило, входило у прерогативи самих ініціаторів війни. Наполеон, зокрема, писав: “Війна 1812 р. має вважатися найбільш народною... Це була війна здорового глузду і в ім'я справжніх інтересів, і в ім'я безпеки для всіх. Вона була у чистому вигляді спрямована до миру і збереження традиційних підвалин суспільства. Настали б загальні добробут і безпека. Європа являла б, таким чином, справді єдиний народ... Скільки крові у майбутньому буде пролито задля досягнення його блага, яке я бажав подарувати людству”.

Якщо виходити із історичних реалій, то не може не виникнути підозра, що війна — це невід'ємна, вроджена складова самої людської природи, так само, як потяг до гри, наприклад. Видатний німецький філософ І. Кант небезпідставно вказував, що історія в цілому аж ніяк не свідчить про людську мудрість,

¹ Окрім поділу на справедливі і несправедливі існують й інші підходи у класифікації війн. Класифікація, як відомо, проводиться за тими чи іншими параметрами. Серед таких параметрів можна виокремити: характер війни за масштабом (локальні, регіональні, міжцивілізаційні, світові); за мотивом (оборонні й агресивні війни); за юридичним оформленням (офіційні і “таємні”, “неоголошені”); за складом учасників (двосторонні та багатосторонні); за складом союзників або складом супротивників (односторонні і коаліційні); за типом ведення бойових дій (наступальні, оборонні, змішані — оборонно-наступальні, наступально-оборонні); за характером ведення бойових дій (позиційні, мобільні, змішані); за місцем ведення бойових дій (на своїй території, на чужій території, змішані); за використанням техніки і технологій (зокрема, за засобами знищення і засобами пересування); за задіяними видами збройних сил; за стратегію і тактикою; за підсумками війни (перемога, поразка, співвідношення втрат і набутків).

швидше вона є літописом людської недосконалості, безумства, марнославства і пороку. Можливо, слухними є аргументи і тих авторів, які вважають притаманні людині від народження зле начало, ірраціональні і руйнівні потяги, агресивність, войовничість, почуття ворожнечі до чужих, схильність до непокори, заздрість, прагнення панувати, владарювати, підкорювати інших, гордощі, пиху і користолюбство не останніми за значенням мотивуючими факторами суспільно-історичного розвитку, важливим компонентом якого є війна.

Звичайно, було б абсурдом зводити всі *фактори, що породжують війни* до однієї тільки людської агресивності, войовничості та почуття ворожнечі до чужих. Таких факторів набагато більше. Але їх можна звести до декількох основних. Серед них найголовнішими можна вважати: експлуататорський спосіб виробництва, несправедливість, нерівність, насильство; екстремістські соціальні класи, групи, партії, владу; переважаючу військову могутність країни або блоку (наддостатні для оборони і підтримання миру військові потенціали); войовничі духовно-моральні настанови і норми; панування мілітаризму. Серед нових найголовніших факторів, які будуть важливими вже у XXI ст., слід назвати боротьбу за поклади сировини, енергоносії, водні ресурси, ліси, родючі землі, збереження власної екології і перетворення на звалища виробничих відходів території слабо розвинених країн.

Витоки війн активізуються діяльністю великих мас людей під цілеспрямованим керівництвом державно-політичних інститутів (урядів, партій, політичних і військових діячів та ін.) Їх зусиллями створюються вогнища воєн і військових конфліктів, умови і приводи для їх розв'язування. Кожна війна і військовий конфлікт — результат зацікавленості в них впливових і владних соціально-політичних груп і верств. Без рішучості цих груп воювати не може бути військових зіткнень. У недалекому минулому ті, хто починав війни, діяли відкрито. Тепер, коли агресивна війна визнана світовим співтовариством найтяжчим злочином проти людства, ініціатори баталій діють, як правило, не так відверто, висуваючи “справедливі” аргументи на користь того, щоб покарати “лиходіїв”.¹

¹ Прикриття “справедливою” боротьбою проти “тиранів” Слободана Милошевича, Саддама Хусейна справжніх цілей політики США є яскравими прикладами того.

Як підкреслював англійський філософ Т. Гоббс, вигода, безпека і репутація складають три головні мотивуючі мети людини. Людина прагне високої репутації, бо є істотою, наділеною гордістю та егоїстичним інтересом. Гордість змушує її бути заздрісною через побоювання, що її товариші будуть вважати її/його менш гідним, ніж вони самі, штовхаючи тим самим вдаватися до певних дій. Такий спосіб не менше, ніж окремим індивідам, притаманний також народам і державам. Звідси — велике значення, яке у міжнародній політиці надається категорії “національна честь”.

“Національна честь”, яка втілюється у понятті “престиж”, визначається насамперед економічними і політичними можливостями держави. Але часто престиж досягається за допомогою сили, особливо успішної, переможної війни, в результаті якої одна держава нав’язує свою волю іншій¹. Сила і могутність держави впродовж всієї історії оцінювалася у термінах її можливостей вести і вигравати війни. З цього погляду одна з головних функцій війни полягає у тому, аби визначити міжнародну ієрархію за шкалою престижу і таким чином з’ясувати, які саме держави є головними акторами міжнародної системи. Як правило, домінуючі актори стверджували свої права на панівне становище й нав’язували норми та правила гри слабкішим членам цієї системи. Так було після Першої світової війни, коли встановилася Версальсько-Вашингтонська система. У сучасному світі те, що зветься міжнародним правом, розроблено і затверджено західною цивілізацією і в цілому відбиває насамперед її інтереси і цінності.

Чимало дослідників вказують на *позитивну роль війн*. Так французький автор М. Ревон наводить аргументи на користь такої оцінки: “Війна як світовий закон виявляється повсюди, тисячами могутніх зіткнень нестримних стихій, вічних агоній усього живого, боротьбою добра і зла... Війна є джерело плідного руху, поштовх, що надає життя усьому суццюму. Вона є мати, яка народжує усі перетворення зовнішнього світу і світу внутрішнього. Війна визначається розумністю, сповненою таємни-

---

¹Так, військові фахівці пишуть, що головною причиною рішення американського президента Дж. Кеннеді розпочати війну у В’єтнамі було прагнення відновити престиж США, який похитнувся після невдалого вторгнення на Кубу в квітні 1961 р. поблизу Плая-Хірон.

цею недосяжного. І як розумне, вона прекрасна... вона є матір'ю усього суцього: релігій, поезії, героїзму, суспільного устрою і усього світу". Менш романтично налаштовані аналітики зазначають, що війни є фактором прискорення суспільного розвитку, породження відносин та інститутів більш високого рівня, стимулювання здібностей людини і т. ін. Вони вказують на те, що війни у всіх відношеннях були найважливішим фактором становлення класового суспільства. Без них перехід до цивілізації був би не можливим. Війна не тільки прискорювала соціальну диференціацію суспільства, зумовлену економічним і політичним розвитком, але й робила її більш багатоманітною. Вона, перетворюючись дедалі більше на одне з головних занять держави, формувала розгалужену мережу нових соціальних структур, інститутів і відносин. Каталізуючи і розширюючи спектр соціального розшарування і диференціації суспільства, війна слугувала також фактором згуртування, консолідації, асиміляції, укрупнення національного відокремлення суспільства. Багато мислителів розглядало війну як шлях і засіб до зближення й об'єднання рас, націй, народів, формування єдиної всесвітньої культури, умов для міцного миру, щоправда, у віддаленому майбутньому. Серед інших соціальних наслідків війни слід зазначити ще й те, що вона здавна була засобом соціальної мобільності. Проста людина "з народу", яка виявила хоробрість і кмітливість у боях, могла пробитися до лав військової еліти і навіть правлячого класу.

Можна було б продовжити наводити аргументи стосовно корисного впливу воєн на суспільство та історію. Прикладами можуть бути як узагальнюючі думки, так і конкретні факти. В останньому випадку значення тієї чи іншої війни слід оцінювати конкретно-історично, в кожному випадку окремо. Дарма заперечувати, що окремі війни відігравали прогресивну роль, приносячи певну користь, допомагаючи зруйнувати шкідливі і реакційні установи, порядки і відносини, звільняючи народи і країни від соціального і колоніального гноблення. Загально-визнаним є величезний позитивний вплив перемоги союзників над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією у Другій світовій війні. Але прогресивний вплив війни антифашистської коаліції — це один бік. Інший же бік — це негативний вплив на життя суспільств з точки зору людських, матеріальних і духовно-культурних втрат.

Негативний вплив воєн насамперед позначається на кількості і якості населення. Втрати людей у війнах безперервно зростали, особливо у війнах нової і новітньої історії. У XVIII ст. в них загинуло 4,4 млн осіб, у XIX ст. — 8,3 млн, а у XX ст. — приблизно 140 млн. Особливо вражаюче зростали втрати у двох світових війнах. У Першій світовій війні брали участь 33 держави з населенням приблизно 1 млрд осіб, що становило 62 % усього населення планети. Було вбито 10 млн, інвалідами стали 20 млн осіб. У Другій світовій війні брала участь 61 держава з населенням 2 млрд осіб (приблизно 80 % усього людства). Вбито — більше 60 млн, скалічено — 50 млн. Тобто, у Другій світовій війні порівняно з Першою збільшилася чисельність вбитих майже у 6 разів, інвалідів — у 3 рази, країн, які були втягнуті у війну і безпосередніх учасників — майже вдвічі. Як свідчить історичний досвід, війна знято косить життя найбільш здорових, талановитих, моральних. Це значно знижує творчий потенціал суспільства, особливо за значної кількості великих війн, які випадають на долю країни.

Війна відволікає колосальну масу найбільш дієздатного населення від креативної праці. Тобто, багато мільйонів найбільш життєздатних і працездатних людей вилучається з нормального творення життя. Під час світових військових катаклізмів до 60—80 % населення головних воюючих держав працювало на війну. У 1939—1945 рр. прямі військові витрати воюючих держав Європи склали 60—70 % їхнього національного прибутку. Загальні матеріальні збитки від воєнних руйнувань (за далеко не повними даними) вимірюються у 260 млрд доларів (в цінах 1938 р.). Найбільших жертв зазнав СРСР, який втратив понад 27 млн осіб¹. На його території було зруйновано 1710 міст, 70 тисяч сіл, знищено 32 тисячі промислових підприємств. Країна втратила приблизно 30 % національного багатства. Війна затримала її розвиток на 10—15 років, а деякі дослідження вказують і на більше відставання. Страшними були втрати і України. Так, більш ніж на 14 млн скоротилася чисельність її населення: на 4 січня 1941 р. вона становила 41,5 млн осіб, а після закінчення війни — у 1945 р. — 27,4 млн,

¹ Фашистська Німеччина разом із Австрією втратила 46 % усього чоловічого населення. Їхні загальні втрати склали 13,4 млн осіб, померлими — приблизно 7 млн.

2,5 млн загинули на фронтах. На території республіки було зруйновано 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств. Україна втратила 40 % національного багатства, її економіку було відкинуто назад на 20 років. Негативні демографічні наслідки позначаються на розвитку країни і нині. Велика війна, підкорюючи собі зростаючою мірою всю діяльність суспільства, невідворотно збільшує і шкоду йому. Змарновані, обернені проти людства, величезні кошти могли б послужити на користь прогресу, розвитку кожної особистості.

Отже, якщо подумки уявити собі терези, на одну шальку яких “покласти” користь, а на другу — шкоду від усіх війн, що пережило людство, то вага другої буде багатократно більшою, ніж першої. Ті війни, без яких був би неможливим прогрес, становлять вельми малу частку у загальній масі воєн за всю історію. Критерій “прогресивності” не можна застосувати щодо воєн епохи новітньої науково-технічної революції, яка породила зброю небаченої потужності, що перетворило війну на стихію всезагального знищення і руйнування, у неприпустимий засіб розв’язання будь-яких суперечок. Суспільства, які змушені систематично вести війни протягом тривалої історії і “звичні” до них, мають схильність до силових рішень у проблемах соціально-політичної боротьби всередині і ззовні, применшуючи при цьому можливість мирних засобів і способів. Слід зазначити, що Росія належить до кола таких держав і суспільств, бо 2/3 свого історичного буття вона провела у війнах.

Важливо підкреслити, що до середини ХХ ст. ніяка війна не могла зупинити суспільний прогрес. Ядерна зброя, якщо вона буде задіяна, здатна знищити усі досягнення прогресу, а також саме життя на Землі. Однак загибель багатьох суспільств може відбутися і в разі великомасштабної війни із застосуванням звичайної зброї, яка за своєю руйнівною силою наближається до атомної.

Історичний парадокс полягає у тому, що прогрес призвів до різкого зростання життєвої вразливості найбільш розвинених індустріальних спільнот в умовах воєн та військових конфліктів. Особливо це є характерним для європейських держав. Вони виявляються “нездатними до ведення війни”, бо можуть функціонувати лише за умов миру і не виживуть у великому військовому конфлікті. Порівняно легке зруйнування виробничої інфраструктури — систем постачання підприємств енергією,

сировиною, зв'язком, транспортом і т. ін. — позначало б параліч господарської діяльності. Складність, взаємозалежність різних елементів, розгалуженість і централізованість основних систем життєзабезпечення людей (електроенергією, теплом, водою, продуктами харчування, медичними послугами тощо) робить можливим їх руйнування протягом лічених годин у випадку виникнення війни. Це обов'язково породить небачені масові психози, всезагальний хаос і дезорганізацію суспільства, тобто так званий “соціальний колапс”. Невідворотне зруйнування атомних електростанцій, підприємств, пов'язаних з ядерною енергетикою, виробництвом і використанням радіоактивних, хімічних та інших небезпечних матеріалів. Це може викликати багатократне посилення і без того страшної руйнівної сили сучасної війни.

Протягом тисячоліть, аж до середини ХІХ ст., результат битв залежав, головним чином, не від *озброєнь*, а від особистої мужності вояків і таланту воєначальників, які вдало розставляли своїх бійців на полі битви. Тому слова лесковського героя тульського Лівші, що він промовив у марі: “Передайте государю, что англичане ружья кирпичом не чистят, и чтоб не чистили: они после этого стрелять не годятся...” (50-ті роки ХІХ ст.), — стали першим визнанням ролі якості озброєння для закінчення битви. З того часу стрілецька зброя стала основним інструментом регулювання суспільних відносин. Американці з цього приводу придумали жарт: “Господь Бог створив людей сильними і слабкими — пан Кольт зробив всіх рівними”.

Коли у 1914 р. починалася світова війна, ніхто — навіть воєначальники — не здогадувалися, що вона виявиться такою кривою. Такого масового знищення вояків у війні історія ще не знала¹. Значною мірою це було зумовлено наявністю на озброєнні великої кількості швидкострільних кулеметів а також

¹ За часів Стародавньої Греції — у кульмінаційне ІV ст. до н. е. втрати становили від 4 до 6 % чисельності армії (можна сказати, що військова служба не відрізнялася особливим ризиком); у середні віки ризик опинитися у числі жертв зріс з 2,6 % — у ХІІ ст., до 5,7 % — у ХV ст.; у передіндустріальну епоху, епоху колоніальних війн і первісного накопичення капіталу — з 5,7 % — у ХV ст. до 14,65 % — у ХVІ ст. (війна стала більш ризикованим, але тим не менш прибутковим заняттям). За першу чверть ХХ ст. чисельність жертв зросла з 16,3 % до 38,9 % від кількості військовослужбовців.

артилерії. Солдати гинули тисячами. Винайшовши автоматичну стрілецьку зброю — кулемети й автомати — армії навчилися оборонятися. Однак потреба у наступі була така велика, що дуже швидко проти кулеметів було винайдено протидію — танки, що було важливим у наступі. Щоб зробити війну динамічнішою, армії оснастили транспортними засобами, з'явилися значні військово-повітряні сили. Як показала пізніше історія, саме авіація стала зброєю, що визначала хід війни. Наземні і морські війська були безсилими проти атак з повітря. Наступати без підтримки авіації не було сенсу. Проте і в Другій світовій війні головну роль відігравала стрілецька зброя. Ніколи ні до, ані після неї такі величезні маси вояків не сходилися у боях, маючи на озброєнні гвинтівки й автомати. Відсутність на той момент зброї масового ураження призвело до того, що на лінії фронту воюючі країни були змушені концентрувати величезну чисельність солдатів, аби заткнути людиною буквально кожен прогалину у суцільному фронті¹.

Практично всю першу половину ХХ ст. зброя відігравала свою пряму роль — нею воювали. Сильнішим був той, чия армія була більшою і краще оснащеною. Поява ядерної зброї зробила всіх її володарів рівними. Її страшна руйнівна сила призвела до визнання того, що у ядерній війні переможців бути не може. У другій половині ХХ ст. атомна зброя виконувала роль ефективного інструменту взаємного стримування насамперед Радянського Союзу і Сполучених Штатів Америки. Водночас виявилися обмеженими її можливості для реалізації багатьох інших цілей, які традиційно вирішувалися за допомогою військової могутності. Так, відразу після Другої світової війни, маючи певний час монополію на атомну зброю, США не зуміли примусити СРСР змінити свою політичну стратегію, в тому числі і у сфері зовнішньої політики. Більш того, у 1945—1949 рр. мало місце безпрецедентне розширення впливу Радянського Союзу, але Америка із своєю А-бомбою не змогла цьому перешкодити. Наявність ядерної зброї виявилася неспроможною

¹ Під час війни 1941—1945 рр. радянське військове командування використовувало неозброєних людей, зокрема “чорну піхоту” (співгромадяни, які були звільнені від окупації і вважалися “зрадниками”) у наступальних операціях, аби на них німці використали якомога більше боєприпасів, і тим “полегшували” просування регулярних частин Червоної Армії. Особливо багато людей загинуло в боях за Україну.

внести певні серйозні корективи у хід і результати корейської і в'єтнамської війн. В афганській війні СРСР поводить себе так, наче він взагалі нічого не знає про таку зброю. Вона ж не стала гарантією від розпаду Варшавського договору і самого Союзу. Ще до того Франція змушена була піти з Алжиру, не дивлячись на те, що на той час в неї вже була ядерна зброя. У 1982 р. Аргентину у розв'язуванні війни проти Великої Британії за Фолклендські острови не зупинила наявність такої сили у супротивниці. Все це пояснюється встановленням певної рівноваги між країнами, які володіли таким потенціалом. Виник феномен своєрідного ядерного табу. Однак у 90-х роках минулого століття випробування Індією та Пакистаном своїх ядерних зарядів зламало порядок, що існував до того. В наш час з'явилася небезпека появи і використання атомної зброї у Північній Кореї, Ірані та інших державах¹. В цілому, в історію людства ХХ ст. увійшло як період якісного стрибка у вдосконаленні знарядь людиноббивства — від примітивних знарядь “ручної праці” (таких, як шабля, піка, багнет), які ще достатньо широко використовувалися під час Першої світової війни, до ракетно-ядерної зброї, за допомогою якої людство вперше набуло здатності знищити усе живе на Землі².

Військово-політична ситуація у сучасному світі значною мірою визначається і буде визначатися єдиною супердержавою — США. Їхні витрати на військові цілі перевершують сукупні оборонні бюджети 10 провідних держав світу (Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Південної Кореї, Японії, Китаю, Індії і Росії). За планами на 1999—2007 фінансові роки передбачалося виділити Пентагону не менш 2 трлн

¹ Генеральний директор МАГАТЕ Мохаммед аль Барадеї у 2006 р. зазначив: “У світі сформувався прекрасно організований “чорний ринок” для продажу ядерних технологій. За гроші там при бажанні можна купити абсолютно все. Тому нині 30—40 держав можуть створити ядерну зброю хоч завтра”.

² Окрім ядерної і ракетно-ядерної сучасна класифікація зброї налічує такі види: автоматична — вогнепальна зброя, реактивна, зброя бактеріологічна (біологічна), зброя високоточна, газова, географічна, запалююча, інформаційна, інфразвукова, кінетична, лазерна, масового знищення, хімічна, радіологічна, мінна, ракетна; зброя на нових фізичних принципах — лазерна, пучкова, мікрохвильова, зброя спрямованої енергії, зброя нейтронна, зброя нескортої дії, зброя протисупутникова, психофізична.

795 млрд доларів. Найголовніша увага приділяється вдосконаленню зброї, усієї технічної бази збройної боротьби. Америка витрачає на військові дослідження і розробки в 4 рази більше грошей, ніж всі держави — члени НАТО загалом. Деякі уявлення про зростання темпів змін матеріально-технічної сторони війни можна скласти за такими даними. У війнах 1950—1953 рр. в Кореї було застосовано 9 раніше невідомих видів бойової техніки, у В'єтнамі (1964—1975 рр.) — 25, а у збройних конфліктах на Близькому Сході — 30, під час війни у Перській затоці у 1991 р. — понад 100. Деякі дослідники вважають, що події у Перській затоці означали кінець ери класичних воєн і початок ери електронних, інформаційних, комп'ютерних, космічних, екологічних та інших війн, які мають суто технічну основу. Почалася широка комп'ютеризація армій, яку у США, зокрема, планують завершити до 2010 р. Невеликі підрозділи, оснащені комп'ютерами, зможуть виконувати той же обсяг завдань, що й сучасна дивізія.

Високотехнологічні системи озброєнь дають змогу в недалекому майбутньому суттєво збільшити питому вагу бойових дій без безпосереднього контакту військ (так звані “безконтактні війни”). Розробляється зброя на основі нових фізичних властивостей, потужніших джерел енергії, зокрема, лазерна. Багато чого може змінити у збройній боротьбі створення різних видів “несмертельної зброї”, яка не вбиває людей, але порушує роботу усіх видів техніки зв'язку й управління, будь-яких двигунів, руйнує шини автомашин та літаків. Посилено ведуться роботи зі створення нових засобів масового враження, особливо через вплив на психологію та біологію людей: “генетичного” (що викликає епілепсію, серцеві напади і таке інше), “етнічного”, “психологічного” (що провокує масові психози, розлад нормальної роботи органів чуттів та свідомості або ж створює на полі бою віртуальну реальність, яка дезорієнтує супротивника). Докладаються колосальні зусилля у розвитку космічної зброї¹. На всі ці розробки відволікаються колосальні зусилля і

¹ Разом із тим протягом ХХ ст. все помітнішим стає парадокс: неможливість вести високотехнологічну війну проти приблизно такого ж супротивника. Під час військових конфліктів, ініційованих США наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., постала проблема: як ефективно боротися з племінним ополченням і терористичними угруповання-

кошти. Одним з наслідків воєн можна вважати створення і багаторазове збільшення масштабів військової економіки, докорінні зміни її структури. В багатьох країнах виникли потужні і постійно функціонуючі у мирний час військові сектори господарства. Історія знає випадки, коли держава не витримувала переважанень з боку власного військово-промислового комплексу. Мова насамперед йде про Радянський Союз.

В рамках ХХ ст. війна зазнала найбільш глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічним виглядом, характером зброї, що застосовувалася, масштабами, руйнівністю і впливами на життя суспільства. Насамперед слід підкреслити, що частота війн у ХХ ст. коливалася, але в цілому перевищила середню частоту війн за всю знану історію людства приблизно в 1,5 раза. Статистика свідчить, що протягом останніх 5000 років кількість воєн і конфліктів становила приблизно 15 тисяч, тобто в середньому 3 війни або військових конфліктів на рік. Від початку 90-х років ХІХ ст. до 90-х років ХХ ст., тобто за 100 років — 420 (4,2 на рік). Від кінця ХІХ ст. до Першої світової війни — за 20 років — 36 (приблизно 2 на рік). Між двома світовими війнами — 21 рік від 1918-го до 1939-го року — 80 (приблизно 4 на рік). З 1945 до 1990 (45 років) — 300 (від 7,5 до 8 на рік). Від 1990 р. й донині у світі спалахують щорічно 60 війн і військових конфліктів.

Відбуваються помітні зміни масштабів війн. Принциповою відмінністю воєн ХХ ст. стала поява такого небаченого раніше в історії явища, як **світові війни**. По суті це було втягнення в орбіту війни не тільки більшості держав і їхніх армій, але й народів. Ще у другій половині ХІХ ст. змінився характер комп-

---

ми, побудованими за принципом середньовічних релігійних орденів, за умов, коли ці ополчення й угруповання зберігають усі притаманні таким організаціям риси, але використовують переносні зенітно-ракетні комплекси, протитанкові керовані ракети і пускові установки для запуску далекобійних реактивних снарядів? В одній із серйозних доповідей пролунала думка: якщо “ракету вартістю 2 мільйона доларів використовують для того, аби вразити задницю верблюда”, проте “емір” мулла Омар досі живий, то така “безсила міць” деморалізує більш, ніж будь-яка технічна слабкість”. Після офіційно проголошеного закінчення війни в Іраку американські втрати в декілька разів перевершили ті, що мали місце під час бойових дій. Це також було свідченням того, що військова перемога і управління окупованими областями є різними речами.

лектування армій, рядовий склад яких в результаті “наблизився” до цивільного населення. Оскільки перехід до військової повинності, часто всезагальної, поширився на багато країн світу, то війни ХХ ст., особливо великі і, тим більше, світові, виявилися, по суті, зіткненням цивільного населення, вдягненого у військові шинелі. Країна, яка вступала у світову війну, підпадала під тотальне включення у неї усіх сторін суспільного життя, потенціалу і ресурсів. І питання стояло вже не про часткові поступки супротивникові, а часом і про саме існування держави і навіть життя її народу.

Основою початку всесвітніх військових конфліктів ХХ ст. були імперство, гегемонізм, тоталітаризм і мілітаризм. Вибух Першої світової війни (1914—1918 рр.) спричинився від сподівань силою переділити світ і панувати над його величезними районами, коли це вже стало неможливим. Війни такого масштабу виявилися неприпустимими, і плани не здійснилися. Перша світова війна була попередженням, яке не зрозуміли. Друга світова війна (1939—1945 рр.) виникла приблизно на тій самій основі. Але запеклість була набагато більшою, тому що у центрі протиборства опинилися ідеологічно і політично абсолютно несумісні фашизм, геополітика і комунізм.

Окрім світових воєн у ХХ ст. не тільки збереглися, але й стали більш поширеними *локальні війни*. *Локальна війна* — *військовий конфлікт між державами або коаліціями держав з обмеженими цілями, для досягнення яких використовуються звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу та географічного району їхнього застосування*. Синонімом локальних воєн є також так звані “малі війни”, хоча часом це — лише пропагандистське кліше. Так, у “малій” війні в Афганістані протягом 9 років загальна чисельність радянського “обмеженого контингенту” перевищила 620 тис., а афганське населення зменшилося на кілька мільйонів (понад 1 млн осіб загинули, 2 млн стали біженцями до інших країн).

Якщо до середини ХХ ст. війни розширювалися, то у другій половині зростає тенденція до зменшення великих і збільшення середніх і малих війн. Це не означає, що час “великих війн” пішов у минуле. Війна Сполучених Штатів проти Іраку 2003 р. — тому підтвердження. Однак намагання уникнути можливого нового глобального конфлікту і факт “дроблення” війни наявні. Середні і малі війни у сукупності немов замінюють велику війну, розтягуючи у просторі і часі її тяжкі наслід-

ки. За 50 років після Другої світової війни у середніх (25—30) і малих (більше 400) війнах, які охопили не менше країн, ніж було у великій війні, загинуло понад 40 млн осіб, понад 30 млн стали біженцями, що можна зіставити з жертвами і лихами великої війни¹.

Розширився зміст війн. Якщо сто і більше років тому він переважно вичерпувався збройною боротьбою, то у ХХ ст. все більше доповнювався дипломатичною, економічною, інформаційно-психологічною, розвідувально-диверсійною, терористичною та іншими формами боротьби, які підпорядковані єдиній меті і розгортаються не лише на території воюючих держав, а й на глобальному геополітичному просторі. Важливо підкреслити новий зміст у тій політиці, яка породжувала і породжує, спрямовує, регулює війни сучасного світу. Це — зростання в політиці деяких держав тенденцій гегемонізму, насильницького збереження привілеїв у користуванні ресурсами і експлуатації інших, частіше за все відсталих, країн, пріоритет егоїстичних інтересів певних соціальних прошарків і верств. Історія сучасного світу знає чимало прикладів впливу на політику партій і окремих особистостей із кримінально-диктаторськими і войовничими нахилами, одержання політиками у своє розпорядження дедалі більш жорстоких і руйнівних засобів насильства. Відоме й зростання у ряді місць культу сили, мілітаризму і війни. Ці та інші тенденції призводили і можуть призводити надалі до суттєвих змін політики. В ній зростають радикалізм, несправедливість, експансіонізм, жорстокість та антигуманізм. Війни, які породжуються такою політикою, стають дедалі кривавішими і руйнівними, такими, що відкидають загально визнані закони і звичаї.

Війни ХХ ст. перестали визнавати принцип — не робити вогневої більше зла, ніж того вимагають цілі війни. Дослідники вказують, що 1914 рік відкрив шлях війнам нової епохи, у якій виявила себе небачена до того масова страшена жорстокість після “відносно шляхетних” війн XVIII і XIX ст., коли ще зберігали свою силу традиції лицарського благородства. Ще одна

¹ Однак, як зазначається у черговій доповіді ООН з безпеки людства, надрукованій у Нью-Йорку наприкінці 2005 р., розмах військових конфліктів зменшується: якщо від час бойових дій у 1950 р. в середньому гинуло 37 000 осіб, то у 2003 р. — 600.

відмінність воєн ХХ століття: небачено зросли жертви, бідування і страждання мирного населення у воєнні часи. В цьому випадку діють кілька причин.

Раніше війни, як правило, велися силами професійних армій і часто не зачіпали більшості мирного населення. Промислова і науково-технічна революції означали окрім усього іншого і революційні перетворення у сфері військової справи. Створення громіздких самохідних гармат, розвиток залізничного, а потім автомобільного і гусеничного транспорту, які давали можливість пересування численних армій і військової техніки на великі відстані, зростаючі швидкості їх перекинення з одного театру військових дій на інші театри радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни. Насамперед відбулася широкомасштабна індустріалізація підготовки і здійснення війни.

Самі імперативи ведення сучасної війни вимагали величезних просторів, розширення зони потенційних військових дій. Гігантські армії потребували створення гігантських інфраструктур військово-промислового комплексу, а також гігантських систем постачання військовою технікою, боєприпасами, обмундируванням, продовольством, людськими ресурсами, комунікаціями тощо. Все це вказувало на те, що для одержання перемоги у сучасній війні тил набув не меншого значення, ніж саме поле бою. Відповідно, неодмінною умовою перемоги став розгром ворожого тилу, тобто охоплення військовими діями і знищення мирних міст і сіл, промислових центрів, суто цивільних об'єктів. Поява авіації, ядерної зброї із засобами її доставки буквально революціонізувала цю сферу, бо, по суті, стерла лінію розмежування між театрами військових дій і мирними, цивільними структурами. Уся територія воюючих країн таким чином перетворювалася на театр військових дій. Внаслідок цього війна у ХХ ст. набула тотального характеру. Вона стала заходом, покликаним ліквідувати не тільки живу силу і військову машину супротивника, але також його людські резерви і виробничо-господарську інфраструктуру. Звідси такі поняття, які стали звичними характеристиками Другої світової війни: тотальна війна, тотальна мобілізація, беззастережна і повна капітуляція та ін.

Дуже багато населення гине і гине у *громадянських війнах*. Громадянська війна — найбільш гостра форма вирішення соціальних суперечностей усередині країни, збройне протистояння соціальних, етнічних, релігійних спільнот та груп за реалізацію своїх корінних економічних, політичних та інших інтересів. Форми громадянської війни — різноманітні: повстання, партизанські дії, боротьба регулярних армій або напіввоєнних формувань, організований політико-військовий тероризм та ін.

Громадянська війна, як і війна в цілому, зазнає складної еволюції. У ХХ ст., особливо у другій його половині, виявилася світова тенденція до збільшення громадянських воєн і внутрішніх військових конфліктів. За підрахунками західних соціологів, майже за 500 років до Другої світової війни з 278 воєн 200 були міждержавними і тільки 78 (тобто менше 20 %) — громадянськими. Протягом кількох десятиріч до 1990 р. з 127 значних воєн міждержавний характер мали 37 (30 %), а решта — 70 % — були громадянськими. Тільки в Африці з 1960 до 1990 р. було 18 великомасштабних громадянських воєн.

Громадянські війни є найбільш запеклими, відзначаються підвищеною руйнацією і винищенням. Так, США втратили у громадянській війні 1861—1865 рр. вбитими 618 тис. осіб (більше 2 % тодішнього населення), що більше, ніж американські втрати у двох світових війнах (загальні втрати США у Другій світовій війні становили 450 тис. осіб). Безпрецедентною за людськими, господарськими і духовно-культурними втратами була громадянська війна на уламках Російської імперії 1918—1922 років. В ній загинуло понад 13 млн осіб: не менше 8 млн з боку червоних і приблизно 5 млн з боку білих, що становило близько 10 % населення. Це більше, ніж втратила радянська армія у 1941—1945 рр. Великі втрати громадянських воєн мали місце у другій половині ХХ ст. Тільки в шести африканських країнах (Судані, Ефіопії, Мозамбіку, Анголі, Уганді, Сомалі) під час громадянських воєн у 1980-х роках загинули близько 4 млн осіб, в основному мирне населення. Чимало громадянських воєн другої половини ХХ — початку ХХІ ст. відзначалися значною тривалістю: від 5 до 35—37 років. Особливо це було характерним для країн Латинської Америки, Африки та Азії. Такі війни продовжувалися у Нікарагуа — 8 років, Сальвадорі — 12 років, Гватемалі — приблизно 36 років.

*Третім світовим конфліктом ХХ ст. була “холодна” війна*¹. “Холодна” війна стала третьою і останньою у ХХ ст. світовою війною. З одного боку, вона мала ознаки справжньої світової війни, яка закінчилася переділом світу на користь переможців і повним крахом (аж до розпаду) держав, що програли. З іншого — це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових і нетрадиційних засобів. Використання цих засобів, врешті-решт, і визначило характер, форми і масштаб “холодного” протиборства, яке аж ніяк не вписувалося у рамки звичайної збройної боротьби. Водночас “холодна” війна мала і свої характерні особливості, які суттєво відрізняли її від “звичайної” світової війни. Так, вперше країна, що розпочала світову війну, виграла її. Протиріччя мали яскраво виражений ідеологічний характер, однак їх розв’язання не привело до усунення протиріч геополітичних. Розв’язання цих протиріч на глобальному рівні здійснювалося виключно із використанням жорстких невійськових і нетрадиційних (насамперед інформаційних) засобів протиборства. Наявність ядерної зброї й усвідомлення небезпеки світової ядерної війни та її наслідків не дозволили застосувати військові засоби у глобальному масштабі.

¹ Існує велика різноманітність оцінок “холодної” війни. Деякі дослідники вважають, що вона є породженням ХХ ст. і нічого подібного в минулому не було. Згідно з цією позицією, її обумовили виключно обставини новітньої історії — розпад світу на протилежні системи, а також поява атомної і водневої зброї. Інші схильні вважати, що феномени, подібні “холодній” війні, мали місце навіть у давнину: наприклад, майже 120-річне протистояння Риму і Карфагену у III—II ст. до н. е. Воно дуже нагадувало, особливо у період перепочинку між військовими зіткненнями, “холодну” війну. Сторони намагалися нанести найбільшу шкоду одна одній морськими блокадами, широкими підривними діями, провокуванням повстань, перетягуванням на свій бік союзників, таємною дипломатією, шпіонажем. Деякі сучасні аналітики вважають, що ХХ ст. ознаменувалося кількома “холодними” війнами: не тільки між колишнім СРСР і США, Варшавським договором і НАТО. Захід начебто веде такі війни проти сучасної Росії, КНДР, Куби, аби повністю покінчити із соціалізмом і забезпечити глобальне торжество ринкових відносин. Всі погляди мають право на існування. Однак все ж “холодна війна” — новий засіб політики, якісно відмінний від класичних війн.

бі. Суперництво було винесене на територію “третіх” держав (війни в Індокитаї та Афганістані). “Холодне” протиборство, що тривало майже 45 років, здійснювалося на тлі науково-технічної революції, пріоритетного розвитку комп’ютерних та інших інформаційних технологій і велося навіть у космосі¹. Після закінчення війни залишилася одна велика держава, а підсумки війни не були юридично закріплені рішеннями міжнародної конференції держав-переможниць.

“Холодна” війна мала колосальні геополітичні наслідки. Насамперед дезінтегрував Радянський Союз, і його геополітичний потенціал як великої держави було знищено. Його зони впливу, за рідкісним винятком, перерозподілено на користь США і НАТО. Зникла світова соціалістична система разом зі своїми військово-політичною (Організація Варшавського договору) та економічною (Рада економічної взаємодопомоги) організаціями. На терені колишнього СРСР утворилися незалежні держави із сумарним геополітичним потенціалом набагато меншим, ніж той, що був у Радянського Союзу. Відбулося об’єднання Німеччини. Центральноевропейський простір зазнав суттєвої фрагментації: на ньому з’явилися нові держави. Перемога у “холодній” війні дала змогу Сполученим Штатам залишитися єдиною “супердержавою” світу. З іншого боку, розвал Радянського Союзу різко погіршив становище Росії, яка прийняла (як правонаступниця) основний тягар поразки у тій війні. Росія втратила чверть частини території (повернулася до розмірів XVII ст.), майже половину людських ресурсів і практично всі радянські (і традиційно російські) зони геополітичного впливу. За роки реформ вона опустилася до статусу “потенційного світового лідера”, і міжнародне становище її нині значно погіршилося.

Максимальний геополітичний вигравш від закінчення “холодної” війни (зрозуміло, після США) одержали Німеччина і Китай, які фактично позбавилися противаги своїм геополітичним прагненням на сході і півночі Євразії відповідно. Крім того, тільки ці держави розширили свої території. Великобританія і Франція залишаються країнами, які визначають розвиток не тільки “демократичного плацдарму” — Європи, а й сві-

¹ У більш ніж 40-річному протистоянні (вважається, що “холодна” війна тривала з 1946 до 1989 рр.) СРСР і США витратили колосальні ресурси, за даними М. Горбачова, по 10 трлн доларів кожна сторона.

тового процесу. Однак поява об'єднаної Німеччини і різке посилення ролі НАТО роблять їх зовнішньополітичні позиції не надто перспективними. В цілому група країн — лідерів світового розвитку залишається, як і 100 років тому, досить обмеженою і практично тією ж за складом (замість Австро-Угорщини у цій групі з'явилися Китай і Канада). Показовим є той факт, що найбільша концентрація країн-лідерів спостерігається у географічному поясі, розташованому між 30 і 60 градусами північної широти.

Починаючи з 90-х років ХХ ст. найперспективнішим способом ведення військових дій вважається *інформаційна війна*. Як зазначають військові фахівці, сьогодення війна — це інформаційна війна, і її виграє той, чиї інформаційні системи більш досконалі. Визначення їй дається таке: *комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему державного та військового управління протидіючої сторони, її військово-політичне керівництво, який би ще за мирних умов приводив до прийняття сприятливого для сторони-ініціатора інформаційного впливу рішення, а під час конфлікту повністю паралізував би функціонування інфраструктури управління противника*¹. Неодмінною умовою є захист власної інформації і своїх інформаційних систем. Основні зусилля зосереджуються не на знищенні особового складу і військової техніки супротивника, а на виведенні з ладу його “нервової системи” — комп'ютерних мереж і мереж зв'язку головних штабів. Справжня інформаційна війна, таким чином, передбачає використання збройними силами комп'ютерних і телекомунікаційних технологій як засобу нищення супротивника у війні шляхом дезорганізації його управління, внесення хаосу у роботу обчислювальних центрів і мереж зв'язку, знищення пунктів військово-політичного керівництва і командування військ, дезінформації і морально-психологічного тиску на особовий склад його армії, а також населення. Кровопрлиття при цьому не відміняється повністю, а лише зводиться до можливо мінімального рівня, особливо у своїх військах.

Першою повномасштабною інформаційною війною вважають бойові дії армій США та їх союзників у 1991 р. у Перській

¹ Вперше термін “інформаційна війна” застосував Т. Рона у звіті “Системи зброї та інформаційна війна” (1976 р.).

затоці проти Іраку. Широке використання сучасних інформаційних та автоматичних систем управління забезпечили їх високу ефективність. По військах та інших об'єктах Іраку були нанесені високоточні вогневі удари, американські мобільні генератори перешкод "Сендкребс" внесли повний хаос у довгохвильовий зв'язок, що значною мірою паралізувало управління військами Іраку. Він був змушений припинити війну і погодитися на всі умови, які висунули західні держави. Під час війни, розв'язаної проти Іраку в березні 2003 р., були застосовані аналогічні методи.

Історія людства значною мірою являє собою історію безперервних війн племен, народів, націй, держав, імперій, кланів, партій та інших між собою. *Які уроки дає нам минуле?*

Урок перший. У всі часи, аж до другої половини ХХ ст., використання військової сили розглядалося як головний, природний і закономірний засіб політики, наданий самою природою людському суспільству. Ніхто не вірив у достатню надійність політичних переговорів і угод. "Силові рішення" відтісняли на другий план політику. Політичні методи дуже часто застосовувалися лише для того, щоб краще підготуватися до наступної війни. Але три світові конфлікти ХХ ст. довели, наскільки згубним є відставання військово-політичної думки від закономірностей світу, що змінюється. Катастрофічною виявилася переконаність, що у ХХ ст. можна військовим насильством досягти чого завгодно, як і в ХІХ ст. чи раніше. Обидві світові війни виникли і через некомпетентність лідерів, які думали, що в нові часи військовою силою можна маніпулювати так само, як і у минулі епохи. У ХХ ст. політична малограмотність і безпринципність йшли поруч із малограмотністю військовою. Особливо це болісно відбилося на долі радянських людей. Звичайно, можливі заперечення, особливо з боку представників старших генерацій: "Про що йде мова? Адже ми перемогли!" Так, але якою кров'ю, ціною яких жертв? Де було зупинено ворога? Не можна забувати, що в історії людства існує таке поняття, як "піррова перемога", тобто така, яка виснажила усі сили. Країну і народ було як щит підставлено, аби прикрити некомпетентне керівництво. Історія довела, наскільки згубною є для народів посередність при владі. Так було за часів Сталіна, так — і за часів Дж. Буша-молодшого.

Другий урок. Протягом тривалого часу догмати сили, закріплені загальною політичною свідомістю, поступово ставали найконсервативнішим елементом суспільних відносин. Серед них — переконання, що кожна держава повинна завжди готуватися до війни, а мир — це лише перепочинок між війнами. Тільки страх перед переважаючою силою може втримати будь-яку країну від агресії. Необхідно добиватися максимальної військової переваги вже в мирний час над тими, кого вважають ворогами. Гонка озброєнь вважалася за закон. А все найкраще має віддаватися військовим — еліті суспільства. Завоювання чужих територій, переділ володінь, кордонів, пограбування переможених, захват полонених як робочої сили, утвердження власної ідеології або догматів віри — усе це “нормальні” цілі застосування сили. Ці погляди склалися здавна. Їх завжди особливо ревно підтримували і примножували військові касти. Але в наш час більшість з них не тільки припинила “працювати”, а й стала шкідливою і небезпечною. Найважливіша умова миру — їх подолання, проте вони дуже живучі.

Третій урок. Історія свідчить, що політика сили завжди поєднувалася із своєю протилежністю — прагненням людей до виживання і до тих чи інших форм обмеження сили. Процес обмеження політичних можливостей військової могутності поступово розвивався протягом усього ХХ ст., хоча спочатку його не помічали через існуючі традиції. Протягом століття діяли дві тенденції. Перша полягала у стрімкому зростанні матеріальної могутності військової сили, яка зі створенням ядерної зброї досягла абсолютних величин. Друга — в обмеженні військової сили як найбільш дієвому засобі політики.

Четвертий урок. У ХХ ст. було дискредитовано імперську політику, ту, що сподівалася силою утримувати насильницькі структури, коли вони досягали для розпаду. Тоталітарні режими довели до крайніх меж використання військових засобів для внутрішньополітичних завдань, прагнучи забезпечити своє існування. У деякого було бажання зберігати колонії, розширювати території, не рахуючись із волею інших народів, нав'язувати чужі режими, ідеологічні настанови. Однак дві головні тенденції виявилися сильнішими, ніж військова сила: загальне прагнення у ХХ ст. до демократії і до національної незалежності. Вони винесли вирок імперіям. Розпад і загибель Австро-Угорської монархії, як і Османської деспотії, відбулися під

тиском національно-визвольних рухів. Фашистські режими у Європі, японський тоталітаризм були знищені у демократичній боротьбі Другої світової війни. Британська імперія розвалилася також під впливом демократичних процесів у післявоєнному світі. Підрив командно-адміністративної, тоталітарної системи в СРСР і у Східній Європі, розпад Радянського Союзу теж були результатом процесів широкого демократичного порядку.

П'ятий урок. Майже всі війни ХХ ст. приводили до політичних глухих кутів у тому розумінні, що викликали наслідки, яких не чекали ані переможці, ані переможені. Мав рацію відомий американський політолог З. Бжезинський, коли писав: "Параметри і траєкторії війни непередбачувані за самою своєю природою. Війна породжує непередбачену воєнну динаміку і викликає сильні політичні потрясіння, створюючи як нові проблеми, так і нові можливості". Хрестоматійними є приклади Першої і Другої світових війн. Ніхто й думки не мав, що їх результатами стануть у 1917 р. революції в Росії, в інших країнах, утворення соціалістичної супердержави, потім соціалістичного табору і початок "холодної" війни. Іншим прикладом може бути підтримка американцями талібів у війні з СРСР. Ті ж самі ісламістські терористи потім повернули проти США, вбачаючи в них "світове зло", з яким треба боротися будь-якими методами.

У ХХ ст., як правило, виявлялася неспроможність лідерів, відповідальних за використання сили. Вони вдавалися до неї, коли цього робити вже не можна було. Вони не розуміли, що, застосовуючи силу, вони прирікають себе на глибокі, часом катастрофічні кризи і викликають тяжкі соціальні наслідки для власних суспільств. Коли Німеччина перед Першою і Другою світовими війнами колосально озброювалася, то вона штовхнула до того ж інші держави, але двічі зазнала катастрофи. Коли Радянський Союз під час "холодної" війни гігантськи озброювався, аби стати рівним в силі по суті з усім оточуючим світом, то, досягши "рівноваги", розорив себе економічно, підірвав ту саму силу і вичерпав можливості власної системи, яка зазнала краху.

Шостий урок. Історичний досвід показує, що *демократія* як така не є *запорукою відвернення війн*. Звичайно, недемократичні, диктаторські, тоталітарні, авторитарні, військові, над-

то централістські держави і режими значно частіше виступають ініціаторами війн. При таких режимах невелика купка агресивних правителів може бездумно кинути армію на придушення мирних демонстрацій і заворушень своїх громадян. Такі режими більш схильні до воєнних авантур. В них немає стримувань від безглузвих рішень та дій, вони легше можуть втягти країну у війну, не рахуючись із громадською думкою, протестами політичних інститутів і народу. Особливо небезпечною є супервлада одної особи, яка спирається на невелику замкнену олігархію, і розпоряджається долею країни. Підвищена агресивність авторитаризму є загальноновизнаним фактом.

Демократичні держави рідше виступають ініціаторами війн, особливо між собою. Після Другої світової війни не було війн і конфліктів між західноєвропейськими демократіями. Відомо, що США, Велика Британія, Франція та інші демократичні країни були майже не підготовлені до Другої світової війни порівняно з тоталітарними режимами. Часом стверджується, що саме демократія покликана здійснити революцію у військово-політичних відносинах між державами, позбавити людство військових потрясінь і милітаризму. Але, якщо звернутися до історії ХХ ст., то виявиться, що чимало великих воєн і військових конфліктів ініціювали західні демократії: США — 30, Велика Британія — 40, Франція — 28 та ін.¹ Зростання кількості демократичних держав, особливо у другій половині ХХ ст., не зумовило пропорційне згортання агресивних дій. У 1900 р. було 13 ліберально-демократичних держав, у 1975 — біля 30, у 1991 — 61. На період подвоєння кількості ліберально-демократичних держав (1945—1975—1991 рр.) припадає майже половина всіх воєн і військових конфліктів, ініційованих західними державами у ХХ ст. Історичний досвід показує, що демократія, як і ринкова економіка, не звільнюють людство від небезпеки війн. Сама демократія (хоча вона, можливо, є найсправедливішою формою правління) пов'язана з великою кількістю негативних моментів, саме з точки зору розв'язування пристрастей, емоцій, ворожнечі і конфліктів.

¹ Серед країн, які найчастіше брали участь у військових конфліктах 1946—2003 рр., більшість — демократичні: Велика Британія — 21, Франція — 19, США — 16, СРСР / Росія — 9, Австралія — 7, Нідерланди — 7, Ізраїль — 6, Єгипет — 6, Китай — 6, Таїланд — 5.

Історія часто свідчить про те, що демократія не змогла стати на перешкоді розв'язуванню війни. Часто демократичні принципи рішуче відсувалися на задній план, коли на карту ставилися реальні або удавані національні інтереси. Відомо, що Британська і Французька імперії розширювали свої межі, в той час як у внутрішньополітичній сфері утверджувалися демократичні цінності та інститути. Відома епопея становлення й інституалізації демократії на північноамериканському континенті, яка супроводжувалася іншою — вже кривавою — епопеею вигнання із власних земель і фізичного знищення численних автохтонних племен. Вже у ХХ ст. демократична Америка заради так званих національних інтересів принесла багато страждань десяткам мільйонів людей. Тільки адміністрація Р. Рейгана здійснила чотири відкриті і 17 таємних військових втручань у внутрішні справи інших держав під приводом сприяння демократії. Ці акції були спрямовані на скинення діючих урядів, чимало з яких користувалися підтримкою більшості народу. І зараз Америка претендує на роль одноосібного арбітра у питаннях демократії і збереження миру в усьому світі. Мріючи про монополярний світ, у якому домінувати буде тільки вона, Америка пропонує себе як “рятівницю світу для демократії”. При цьому, як показують дії США стосовно окремих країн, різного роду інтриги, таємні операції і війни зовсім не викидаються з арсеналу демократії. Інколи трапляються анекдотичні випадки: у війні проти Афганістану восени 2001 р. американські літаки скидали і бомби, і продовольчі “гуманітарні” пакунки. Тому не дивно, що з'явилися заклики “врятувати світ від демократії”.

Демократія не скасовує національно-державні інтереси, які часто перебувають у конфлікті один з одним. Вона розв'язує у мас пристрасті, які так часто служили причиною кривавих конфліктів (демократична лютнева революція 1917 р. в Росії, наприклад). Парадокс: водночас із збільшенням останнім часом кількості країн, що стали на шлях демократичного розвитку, збільшилася також кількість країн, де спалахнули громадянські війни. Події в Югославії, колишньому Радянському Союзі, у деяких частинах африканського континенту демонструють, наскільки болючим є перехід від однієї системи координат до іншої. Ліквідація авторитарних та тоталітарних режимів і перехід на рейки демократизації можуть сприяти розв'язуван-

ню жакхливих дрїмаючих сил міжобщинного та етнічного конфлікту, які раніше трималися в покорі тими самими режимами. З іншого боку, історія свідчить, що збільшення країн з демократичним ладом не завжди і не обов'язково веде до утвердження демократичних принципів у відносинах між державами.

В сучасному світі, що глобалізується, змагання і протиборство країн та народів поєднується із зростаючою тенденцією до взаємозалежності. Економічні, національні або інші інтереси усіх без винятку народів опинилися вплетеними у єдиний вузол із загальнолюдськими інтересами. Це взаємне переплетення і взаємозалежність набули глобального характеру. У зв'язку з цим виникає питання: чи не настає мир, вільний від конфліктів і війн? На жаль, слід визнати сувору реальність конфліктів і воєн та їх невикоріненість із життя міжнародного співтовариства. Зміни, які відбулися останніми роками, не зменшили ризику воєн і збройних конфліктів.

З кінця ХХ ст., із становленням постіндустріального суспільства на перший план почали виходити *міжцивілізаційні війни*. Це — зіткнення різних культур, релігій, менталітетів, хоча і тут можна знайти демографічні й економічні причини. Так, активність і агресивність мусульманської цивілізації багато в чому пояснюється високим рівнем народжуваності, необхідністю забезпечити життєвий простір і засоби існування для стрімко зростаючого населення. Ліквідація протистояння двох світових супердержав, які очолювали два протидіючі військові блоки, висунула міжцивілізаційні протиріччя та військові конфлікти, які відбувалися раніше, на перший план. Міжцивілізаційні війни на новому етапі спочатку відбувалися у межах окремих країн. Вважається, що перший серйозний сигнал — свого роду модель таких зіткнень — сформувався у вигляді запеклого збройного конфлікту між християнською і мусульманською общинами у 80-ті роки ХХ ст. у Лівані — невеликій країні зі сприятливими природними умовами і середнім рівнем розвитку. Потім такі конфлікти стали повторюватися в інших місцях. Найбільш яскравий приклад — війна у Боснії та Герцеговині, де було розв'язано запеклу війну між представниками православної, католицької і мусульманської вір. Зіткнення цивілізацій відбулися в Афганістані, на Балканах, у Закавказзі, Чечні. Періодично спалахує вогонь збройних конфліктів між ін-

дуїстською і мусульманською цивілізаціями в штаті Джамму і Кашмір. Міжцивілізаційний характер мали війни в Перській затоці 1991 р. і проти Іраку 2003 р.

Світового обговорення набула стаття, а потім книга американського аналітика С. Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій” (стаття з’явилася у 1993, а книга — у 1997 р.). Автор вважає, що у сучасному світі головні конфлікти “будуть відбуватися між націями і групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій домінуватиме у світовій політиці”. Культурні характеристики і відмінності, вважає він, менш рухливі і змінні, ніж політичні та економічні. “Комуністи можуть стати демократами, багаті бідними, і навпаки, але росіяни не можуть стати естонцями, а азербайджанці — вірменами. У класових та ідеологічних конфліктах ключове питання було: “На чиему ти боці?” ... У міжцивілізаційних конфліктах — “Хто ти?” Це — даність, яку не можна змінити. “Лише на поверхні західна культура просякає собою решту світу. На більш глибокому рівні західні концепції кардинально відрізняються від тих, що переважають в інших цивілізаціях. Західні ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, свободи, панування закону, демократії, вільного ринку, відокремлення церкви від держави часто знаходять слабкий відгук в ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддійській або православній культурах. Західні спроби пропагувати ці ідеї викликають зворотну реакцію, спрямовану проти “імперіалізму прав людини”, і утвердження своїх власних цінностей”. С. Хантінгтон підкреслює, що саме по собі уявлення про можливість “універсальної цивілізації” є західною ідеєю, яка суперечить партикуляризму¹ більшості азіатських спільнот та їх схильності робити наголос на відмінності одних народів від інших. На думку С. Хантінгтона, головна проблема, яка постає перед Заходом, — це не ісламський фундаменталізм, а іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і пригнічені тим, що їхня міць набагато нижча. А проблема для ісламу — це Захід, інша цивілізація, народи якої переконані в універсальному характері своєї куль-

¹ *Партикуляризм* (від лат. *particularis* — частковий, приватний) — політична, громадянська роз’єднаність, роздробленість. У цьому контексті партикуляризм розуміється як відособленість.

тури і вважають, що їхня міць, яка переважає, накладає на них обов'язок поширювати цю культуру по всьому світу.

На сучасному етапі діють певні фактори, які посилюють небезпеку міжцивілізаційних воєн і зіткнень. Насамперед демографічний фактор. Протягом наступних 50 років можливе зменшення загальної чисельності населення християнської і православної цивілізацій на декілька відсотків і кратне зростання чисельності населення в африканській цивілізації, у мусульманській, латиноамериканській, азіатській, китайській. Тобто посилиться тиск у цивілізаційних союсах такими темпами зростання населення, що може збільшити небезпеку конфліктів.

Ситуація також погіршується економічними факторами. Розривом прірви між багатими і бідними цивілізаціями, неможливістю організації "Програма розвитку ООН", у 60-ті роки багаті країни жили заможніше найбідніших у 30 разів, а на початку XXI ст. — вже у 72 рази. США, забезпечуючи соціальний життєвий рівень, споживає 40 % всієї сировини, вироблюється у світі, дають приблизно 50 % відходів, забруднюють довкілля. Якщо буде зберігатися такий стан розриву між багатим і бідним світом, усвідомлюючи його несправедливість, бідні країни можуть прийти до спроби переділу світу. Найвідчайдушніший відчай найзлиденніших країн може призвести до нового конфлікту, який загрожуватиме усьому людству.

Небезпечною є помилкова стратегія транснаціональних корпорацій, які виступають фактичними хазяями глобальної економіки. У гонитві за максимальними надприбутками вони тільки перекачують ресурси з менш розвинених в більш розвинені країни, сприяючи збільшенню прірви між багатими і бідними країнами, а й порушують обґрунтовані пропорції між секторами глобальної економіки, надмірно розвиваючи сировинний сектор (віртуальну економіку), на шкоду реальній економіці, зменшуючи сировинну направленість економіки країн, що розвиваються, і держав СНД, наповнюючи їхні ринки товарами і послугами низької якості, насичуючи світ сучасною продукцією.

Також небезпечним фактором виступає геополітична ситуація Заходу, і особливо США, які, упиваючись своєю могутністю, намагаються нав'язати свої волю, інтереси (але не суверенітети) іншим цивілізаціям. Прагнення розширити свою монополію супердержави, нав'язати силою

змінення світового порядку іншим цивілізаціям невідворотно викликає протидію з їхнього боку. Надалі така протидія буде тільки зростати. Спроби побудувати Pax Americana приречені на невдачу. Ця невдача може призвести до локальних, а в перспективі і до глобальної міжцивілізаційної війни.

Усі локальні війни ХХ ст. велися в традиціях індустріальної епохи. У концепції війни ХХ ст. завжди перемагав сильніший, тобто той, хто мав більш сучасні військові технології і більшу кількість нової техніки. **З 11 вересня 2001 р. веде початок новий тип війни** — асиметричної, глобальної і багатомірної. Для нього характерним є те, що лінія фронту відсутня і може проходити не тільки в точках цивілізаційних напружень, а і у будь-якому місці на території воюючих цивілізацій. Іншими словами, лінія фронту розосереджена по всій території противника. Значення технологічної переваги різко знижується. Заходу може нав'язуватися тактика близького бою, вимотування терором, мору “власною внутрішньою демократією”, ескалація насильства всередині його держави. Основною формою цивілізаційної війни може бути тотальна партизанська терористична війна, яка буде відбуватися одночасно на всіх територіях держав Західного альянсу. Може відбутися девальвація “загальнолюдських цінностей”. Загроза може йти і від дитини, і від вагітної жінки, увішаної вибухівкою, тому супротивна сторона буде змушена стріляти “у все, що рухається”. Ця війна буде вестися з нагнітанням атмосфери страху і невизначеності. Переможцем виявиться той, хто більше пристосований до виживання в екстремальних умовах. Війна з невидимим противником знизить психологічну стійкість, що призведе до зростання різних захворювань. Будуть активно використовуватися новітні технології інформаційної епохи: інформаційні війни, кібератаки і зараження комп'ютерів вірусами. Асиметричні атаки будуть використовувати слабкі сторони цивілізацій. Проти таких атак практично неможливо побудувати ефективний захист, в протилежному випадку цивілізація втратить свої переваги і буде змушена відмовитися від своїх цінностей. Це буде означати її поразку.

З іншого боку, Захід, зокрема американські стратеги, розробляють перехід концепції “від тотальної війни до війни без ризику і далі до війни без втрат”. Показовою у цьому відношенні була війна проти Іраку, яка розпочалася 20 березня 2003 р. і

була проголошена президентом Дж. Бушем завершеною 1 травня того ж року. За цей час бойових дій загинуло 125 американських і 28 британських вояків¹. Чисельність жертв серед мирного населення Іраку оцінюється у 1500 осіб. Це, можна сказати, була безкровна війна, як би це не виглядало щодо тих, хто втратив у ній життя. Союзники за період “офіційної” війни втратили менше людей, ніж один батальйон за одну битву під час Другої світової війни. Втрат з боку Іраку було на два порядки більше, але і вони не йдуть у ніяке порівняння хоча б із втратами того ж Іраку і не в такій давній війні з Іраном. Подібного вражаючого результату було досягнуто почасти завдяки свідомому наміру союзників звести втрати у живій силі і навіть матеріальну шкоду до мінімуму, почасти за рахунок колосальної переваги союзників у військовій силі і техніці, почасти через те, що супротивник, за суттю, не чинив опору.

Установка на гуманні методи ведення війни була зумовлена певними причинами. Війни XIX—XX ст. у Європі, американська війна Півночі проти Півдня, війни на Тихому океані XX ст. були особливими у тому плані, що на відміну від середньовічних воєн вони були народними. Народи були їх учасниками і навіть більшою мірою ініціаторами. Нині жоден цивілізований заможний народ так більше воювати не буде. Серед безлічі пояснень — найпростіше: дітей в родинах мало, а в них вкладено багато. Навіть якщо нація як електорат і погоджується на те, щоб уряд вів війну, вона вимагає мінімуму жертв. Демократія і пацифізм у цьому випадку дають про себе знати.

Нова концепція передбачає, що війни ведуться “дистанційно”, а ймовірність їх поширення на свою територію або Західну Європу американці вважають незначною (без врахування асиметричних атак терористів). У зв’язку з чим, завдяки впровадженню стелз-технологій, керованих бомб, удосконаленню систем космічного зв’язку і керівництва боєм, все більшого значення набувають військово-повітряні сили. Акцент робиться на досягненні перемоги шляхом руйнування військової сили, військово-промислових об’єктів і систем управління противника з мінімальними жертвами серед цивільного населення і господарських об’єктів. Захоплення території у деяких випад-

¹ Після офіційного оголошення закінчення війни втрати з обох сторін продовжують зростати.

ках просто втрачає колишню важливість. Головним завданням стає примус супротивника втратити воєнно-стратегічний контроль з наступною капітуляцією. При цьому перемога все більш вимірюється успіхом у досягненні політичних цілей військової операції, що виборюються малою кров'ю. Проте на початку ХХІ ст. залишається проблема ефективного ведення високотехнологічної війни з супротивниками, які грають зовсім за іншими “правилами”.

Література

Андреев В.Г. Геополитика и мировые войны XX века // США — Канада. Экономика. Политика. Культура. — 1999. — № 11.

Володин Д.А. Перестройка американского военного присутствия за рубежом // США — Канада. Экономика. Политика. Культура. — 2004. — № 10.

Гаджиев К.С. О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопросы философии 1997, № 6.

Гулин В.П. О новой концепции войны // Военная мысль. — 1997. — № 2.

Коньшев В.Н. Война как средство политики: современные американские подходы // Общественные науки и современность. — 2004. — № 5.

Манохин В. Подходы к классификации войн и вооруженных конфликтов // Политические конфликты: от насилия к согласию. — М., 1996.

Первая мировая война. Пролог XX века. — М., 1998.

50 лет спустя: Уроки войны и современность. — М., 1995.

Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке. — М., 1999.

Серебрянников В.В. Социология войны. — М., 1998.

Смолянук В. Нове століття — нові війни? Спроба футурологічного конструювання ймовірних воєнних зіткнень ХХІ ст. // Віче. — 2000. — № 1.

Трубайчук А. Друга світова війна. — К., 2006.

Туронок С.Г. Информационно-коммуникативная революция и новый спектр военно-политических конфликтов // Полис. — 2003. — № 1.

Фарамазян Р., Борисов В. Военная экономика: этапы развития и контуры будущего // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — № 9.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Философская и социологическая мысль. — 1996. — № 1—2.

Холодная война. Новые подходы, новые документы. — М., 1995.

Шаклеина Т.А. Стратегия прогресса или стратегия войны // США — Канада. Экономика. Политика. Культура. — 2006. — № 1.

Лекція 10

ТЕРОРИЗМ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Проблема визначення поняття. Історія і географія використання терору. Рівні тероризму: державний, класовий, етнічний. Різновиди тероризму: релігійний, економічний, агротероризм, кримінально-грабіжницький, екологічний, інформаційний. Тероризм і ЗМІ. Тип терориста як особистості. Потенціал сучасного тероризму. Тероризм і бізнес. Небезпека міжнародного тероризму. Тероризм — нова форма війни проти західної цивілізації. Ісламістський тероризм. Реакція міжнародного співтовариства на нову глобальну загрозу.

Серед лих людства, що мають багатовікову історію, одне із значних місць займають терор і тероризм. Протягом останніх десятиліть тероризм перетворився в глобальну проблему і глобальну загрозу життю. З кожним роком збільшується число загиблих ні в чому не винних людей. Однак сучасні умови можуть створити катастрофічну перспективу загальної загибелі людства, якщо будуть задіяні новітні засоби масового знищення. Попри те, що про тероризм знають всі, міжнародне співтовариство поки що не дало чіткого **визначення** цього феномену. Таке визначення дійсно складно зробити, оскільки заважає суб'єктивна оцінка тієї чи іншої події, яка — акт терору або тільки зовніш-

ньо на нього схожа, бо є насправді диверсією, тобто одним з видів військових операцій. Це рівнозначно тому, як називати людину, яка праведними і неправедними методами здобуває важливу інформацію для своєї країни: “свої” — розвідником, а “чужі” — шпигуном. Аналогічно для однієї сторони вибух автобуса, у якому їхали солдати, це акт терору, а для іншої — акт помсти “агресорам”, “окупантам”. Той, хто його скоїв, для одних людей — терорист, для інших — борець за свободу. А як визначити різницю між солдатом і терористом в умовах “малой” або партизанської війни? Скажімо, той самий бойовик-хамасовець у Палестині, якщо стріляє у ізраїльських солдатів на автобусній зупинці, може розглядатися як солдат, учасник партизанської війни, що вбиває озброєних ворогів свого народу. А якщо він при цьому вбиває і цивільних осіб — то миттєво стає терористом, оскільки його жертвою стали невинні люди. Нині існують понад 100 визначень тероризму, десятки його класифікацій.

Термін “тероризм” походить від латинського слова *terror* — страх, жах. Сучасні дослідники виводять визначення тероризму від французького *terroriser*, що означає страхати насильством, тримати у стані постійного страху¹. Терор — це насильство. *Тероризм — насильницькі дії (переслідування, руйнування, захват заручників, вбивства тощо) з метою залякування, придушення противників, конкурентів, нав’язування певної лінії поведінки*². Нове антитерористичне законодавство Великої Британії, яке набрало чинності 19 лютого 2001 р., розуміє під тероризмом такі дії або загрози дій, які здійснюються з політичних, релігійних та ідеологічних мотивів і пов’язані з насильством проти особи, ризиком для здоров’я та безпеки населення, серйозним ушкодженням майна, порушенням роботи електронних систем і т. ін. Головна ціль терористів — не безпосередні жертви їхніх акцій, не конкретні люди, яких вони хо-

¹ Показовим на разі є твердження терориста з величезним “послужним списком” Ілліча Раміреса Санчеса, більш відомого під прізвиськом “Карлос”. В одному інтерв’ю він дав таке визначення тероризму: “Терор — це війна. Терор — це військова стратегія і засіб боротьби, покликаний перемогти об’єкт за допомогою страху”.

² Деякі сучасні дослідники пропонують розрізняти “терор” — насильство сильних над слабкими і “тероризм” — насильство і залякування слабкими сильних.

лоднокровно рокують на загибель, а ті, хто про це дізнається. Терористи прагнуть, аби ворожа спільнота “зрозуміла”: або вона піде на поступки на зустріч їхнім вимогам, або буде приречена вічно страждати, очікуючи у страху, що удари можуть влучити у будь-кого і в будь-який час. Сучасних терористів не хвилює, скільки невинних людей загине, будуть вони цивільними чи військовими, які матеріальні руйнування будуть завдані суспільству. Головний об’єкт їхнього впливу — ті, у чиїх руках влада. Таке в узагальненому вигляді кредо тероризму. А природа тероризму у всі часи залишається незмінною: в її основі — симбіоз насильства й страху як насильницьки-примусового методу досягнення бажаної мети.

Історія використання тероризму — давня, а *географія* — далекоюсяжна. Поняття “терор” запровадив ще Арістотель для позначення особливого типу жаху, який оволодівав глядачами трагедії у давньогрецькому театрі. Ідея використання реально-го жаху у масовій свідомості задля завоювання і утримання влади — стара як світ. Єгипетські фараони використовували для залякування населення таку каральну санкцію, як штучний голод: тим, хто не бажав сплачувати непомірні податки і виконувати повинності просто “відключали воду” (засипали канали). З’являвся страх, що настане голод і прийде смерть. У I ст. н. е. (66—73 рр.) під гаслами звільнення Іудеї від влади римлян діяло одне з перших терористичних угруповань — секта сікаріїв (сіка — кинджал або короткий меч). Сікарії вбивали римських чиновників і проімперськи налаштованих євреїв, спалювали міські зерносховища і виводили з ладу системи водопостачання в Єрусалимі.

Засновником теорії сучасного тероризму став німецький радикал К. Гейнцген. Ще у 1848 р. він доводив, що заборону вбивства не можна прикласти до політичної боротьби, і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправданою, виходячи із “найвищих інтересів людства”. Він вважав, що силі і дисципліні реакційних військ треба протиставити таку зброю, за допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. Це й є так звана “філософія бомби”. Його філософія набула подальшого розвитку у “теорії руйнування” М. Бакуніна. Як засоби боротьби він пропонував отруту, ніж і мотузку. Революціонери, вважав М. Бакунін, повинні бути глухими до стогонів приречених і не повинні йти ні на які компроміси. У 70-ті роки XIX ст. анархісти висунули “пропа-

ганду дією”. Суть її полягала у тому, що не слова, а тільки терор може спонукати маси до тиску на уряд. Ця ж думка проходить пізніше і у П. Кропоткіна, який визначав анархізм як “постійне збудження за допомогою слова усного і письмового, ножа, гвинтівки і динаміту”. Наприкінці XIX ст. особлива роль у пропаганді тероризму в Європі і США належить Й. Мос-ту, який проповідував “варварські засоби боротьби з варварською системою”.

Тероризм (як систематичне залякування, провокування, дестабілізація суспільства насильством) стає постійним фактором суспільного життя з другої половини XIX ст. Його представники — російські народники, радикальні націоналісти в Ірландії, Македонії, Сербії, анархісти у Франції, Італії, Іспанії, США. До Першої світової війни тероризм вважався знаряддям лівих. Але, за суттю, до нього вдавалися не тільки вони. Прикладом може бути діяльність правої організації — американського ку-клукс-клану. Із закінченням війни праві узяли терор на своє озброєння — націонал-сепаратисти і фашистські рухи в Німеччині, Франції та Угорщині, “залізна гвардія” у Румунії. Найбільшими терактами того часу були політичні вбивства К. Лібкнехта і Р. Люксембург у 1919 р., югославського короля Олександра і французького прем’єр-міністра Л. Барту у 1934 р.

У XX ст. спектр мотивів для використання методів терору суттєво розширився. Якщо російські народовольці, есери розглядали терор як самопожертву на благо суспільства, так для італійських “червоних бригад”¹ він слугував способом і засобом самоутвердження. “Червоний” терор і “коричневий” терор фашистського типу стоять недалеко один від одного, і не мають нічого спільного з тим, що робили народовольці, тим більше — сучасний тероризм, який ніяк не турбується про благо суспільства.

Тероризму, незалежно від його функціональних характеристик, притаманні такі атрибути (ознаки, без яких він просто неможливий):

— насильство, застосування сили, примус як основні методи впливу;

¹ У листопаді 2005 р. в Італії було заарештовано 200 терористів. Тодішній прем’єр-міністр С. Берлусконі заявив, що “червоних бригад” більше не існує.

- залякування, акцентований страх, терор, як основні цілі цього впливу;
- відсутність будь-яких моральних і юридичних обмежень;
- висування вимог до “третьої” сторони;
- випадковість, довільність вибору жертв, їхня невинність;
- таємний, конспіративний характер підготовки терактів поряд з публічністю їхнього здійснення;
- прагнення до одержання широкого розголосу;
- повторюваність, серійність терористичної діяльності.

У ХХ ст. відбулося перенесення *тероризму* на *державний рівень* (тероризм “згори”)¹. Найяскравіший приклад — фашизм у Німеччині. Радянський Союз — тоталітарно-терористична держава також з перших днів свого існування “душила” громадян беззаконням всередині країни, примушувала їх постійно відчувати безсилля і слабкість. В. Ленін стверджував, що диктатура пролетаріату “є війна, і набагато більш жорстока, більш тривала і запекла, ніж будь-яка з війн, що були до того”. Почавшись майже з перших днів після жовтневих подій 1917 р., одержавши офіційне визнання у 1918—1919 рр., “червоний терор” перетворився на державну політику, пізніше відому під назвою “сталінські репресії”. Після смерті Й. Сталіна методи були дещо змінені. Зокрема, широко використовувалися психіатричні лікарні, де людей катували і перетворювали на інвалідів за допомогою сильнодіючих хімічних засобів. Ініціатором широкого використання таких методів вважають М. Хрущова. Він міркував: за марксистсько-ленінською філософією, буття визначає свідомість. Оскільки в Радянському Союзі буття — соціалістичне, то й свідомість має бути соціалістичною. А якщо у людини свідомість не така, то особа є психічно хворою, її треба ізолювати від суспільства і “лікувати”. До в’язниць і “зон” ізолювали й інших. Чимало людей потрапили туди через свої переконання і опозиційність до радянської влади. Та влада не змінювала своєї поведінки і за межами кор-

---

¹ Звичайно, державний тероризм мав місце і раніше. Так, зображення мук і страти Ісуса Христа фактично являє собою класичний опис державного тероризму як демонстративного відкрито акцентованого жорстокого насильства з боку правлячої еліти щодо своїх противників з метою залякування усього населення.

донів. Спектр її дій був дуже широким: від спецоперацій з усунення політичних опонентів (наприклад, вбивство Л. Троцького) до ведення відкритих війн проти народів, які не бажали коритися її ставленикам (Афганістан). Після розвалу СРСР бандитська традиція пустила своє коріння в деяких районах пострадянського простору. Спроби насильством досягти своїх цілей викликали появу нових паростків — збройних конфліктів на території Грузії, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Таджикистану, Киргизії, Чечні. Сьогодні світу вже погрожують ядерним тероризмом і використанням отруйних речовин. Характер епідемії набули викрадення людей з метою шантажу або одержання викупу.

Сучасний державний тероризм виявляється також у використанні деяких терористичних груп урядами певних держав для здійснення тих чи інших акцій. Яскравий приклад — використання Іраном у 1979 р. групи молодих бойовиків для захоплення заручників в американській амбасаді. З іншого боку, як поставитися до підтримки державними спецслужбами США афганських моджахедів, а потім талібів в кінці 70-х — 90-х роках минулого століття? Після того, як радянський військовий контингент залишив Афганістан, до 15 тисяч місцевих бойовиків стали одним із джерел поширення тероризму на Близькому і Середньому Сході, в Європі і самих Сполучених Штатах.

До Першої світової війни тероризм мав, як правило, *класовий*, або псевдокласовий, досить вузький політичний характер: достатньо згадати російських народовольців¹ та есерів. Після Другої світової війни активізувалися “Червоні бригади” в Італії, “Фракція Червоної армії” у Німеччині та інші. При цьому варто порівняти їхню тактику з тактикою їх попередни-

¹ Хоча у програмі “Народної волі” (січень 1878 р. — березень 1881 р.) висувалася мета “дезорганізації уряду шляхом терору”, практична реалізація цієї мети йшла під контролем етичних міркувань: караються тільки особи, винні в репресіях; не повинні страждати жінки і діти; гріх пролиття крові не спокутується навіть загибеллю терориста. Суттєвим є те, що насильство визнається за припустиме виключно за умов деспотизму. Висловлюючи співчуття американському народу у зв’язку із вбивством президента Гарфільда, “Народна воля” заявила, що в демократичних країнах “політичне вбивство є проявом того ж духу деспотизму, знищення якого в Росії ми ставимо своїм завданням”. “Нечаєвська теорія: “мета виправдовує засоби” — відштовхує нас”, — писала Віра Фігнер.

ків, наприклад російських терористів. Останні прагнули того, аби залякати правлячий клас шляхом замахів на членів царської родини, міністрів, губернаторів, генералів і примусити уряд піти на зміну державного ладу. Західноєвропейські “радикали” другої половини ХХ ст. не мали таких ілюзій і тому стали на шлях провокуючого тероризму. Терористи замість замахів на державних діячів планували, а інколи і здійснювали акції, мета яких полягала у тому, щоб посіяти у населення жак і паніку, викликати у країні хаос, подолати який уряд міг, за їхніми розрахунками, тільки драконівськими заходами. Вони вбачали своє завдання у тому, аби терористичними діями спровокувати уряд на широкомасштабні репресії, що у свою чергу мало викликати хвилю масового обурення діями влади, а в ідеалі навіть революцію. Через їхні програмні документи проходила ідея перетворити ліберально-демократичні режими у репресивні, здатні озлобити маси і підняти їх на громадянську війну, у полум’ї якої згорить уся “цивілізація, що прогнила”. Вкрай далекі від реальності, не знаючи і не розуміючи настроїв людей, вони по-серйозному вірили в успіх своїх фантастичних планів. Зазнавши провалу, екстремісти “ультралівого” спрямування нині намагаються, і не без успіху, приєднатися до антиглобалістського руху. Фіаско зазнали і латиноамериканські ультраліві, які спочатку з великим ефектом застосовували тактику поєднання тероризму з міською герильєю. Зараз від романтиків-революціонерів, робінгудів, благородних захисників гноблених не залишилося і сліду. Ті, хто залишився цілим, вродилися у бандитів, найчастіше пов’язаних з наркомафією.

Таким чином, можна констатувати, що зірка “класового” терору закотилася, так само, як і згасли надії марксистів на пролетарську революцію у країнах Заходу. Останнім цвяхом, забитим в домовину “лівого” тероризму, можна вважати колапс соціалізму і соціалістичної системи. Наприкінці 1980-х років “революційний” тероризм в основному зійшов зі світової політичної арени. Разом із тим сьогодні політичний тероризм все більше зливається із кримінальною злочинністю. Їх можна часом розрізнити лише за цілями і мотивами, а методи і форми є ідентичними. Вони взаємодіють і надають один одному підтримку. Нерідко злочини кримінального характеру маскуються політичними цілями, а їх учасники, видаючи себе за терористів, після арешту вимагають до себе ставлення як до полі-

тичних в'язнів. В Латинській Америці, наприклад, декілька колумбійських, перуанських та інших терористичних організацій переплітаються з наркомафією. Часто терористичні організації політичного характеру задля одержання фінансових і матеріальних ресурсів використовують суто кримінальні методи, вдаючись до контрабанди, незаконної торгівлі зброєю, наркотиками. Часто складно зрозуміти, який характер — політичний чи кримінальний — мають такі акції, як вбивства непересічних діячів політики, бізнесу, журналістів та інших

Після Першої світової війни на передній план вийшли етнічні мотиви тероризму. *Етнічний*, або *націоналістичний*, тероризм найчастіше не можна відокремити від партизанської війни, він виступає її складовою частиною. Показові приклади таких країн, як Шрі-Ланка (таміли проти сингалів), Індія і Пакистан (кашмірський конфлікт) та ін. У таких випадках разом із більш регулярними бойовими діями збройних угруповань застосовуються типово терористичні методи боротьби: вбивства окремих осіб в тилу ворога, як військових, так і цивільних, захвати заручників тощо. Найчастіше терористи цього типу мають за мету створення окремої держави тієї чи іншої етнічної групи. Свою справу вони вважають за справу “національного визволення”, про яку весь світ забув. Прикладом може бути розстріл 12 беззбройних спортсменів — олімпійської команди Ізраїлю у 1972 р. у Мюнхені бойовиками з “Організації визволення Палестини”, які вирішили за допомогою цієї акції нагадати людству про болюче питання бездержавності свого народу. Північноірландські, баскські, корсиканські, курдські, кашмірські, ланкійські, філіппінські бойовики, на відміну від “класових” терористів, обома ногами стоять на твердому ґрунті: вони впевнені у підтримці значної частини своїх етнічних спільнот, кожна з яких вбачає в них борців за свободу і незалежність народу.

Хоча *релігійний тероризм* має давню історію, його помітна активізація припадає на другу половину ХХ — початок ХХІ ст. Представники цього напрямку належать і до невеликих конфесій, і до світових релігій. Зокрема, з 56 найзначніших терористичних організацій, які діяли наприкінці минулого століття, майже половина декларувала релігійні мотиви своєї діяльності. Вони використовують терор задля досягнення мети, “визначеної Богом”. Ворогами таких людей виступають всі “невір-

ні”, тобто ті, хто не належить до їхньої віри. Часом боротьба ведеться на глобальному рівні. Це, зокрема, стосується ісламістського тероризму, про що мова йтиме далі.

Набирає силу *економічний тероризм*, регулярно використання насильства у господарській сфері. Яскравими прикладами можуть бути захоплення або “недружнє об’єднання” об’єктів підприємництва, фізичне усунення норавливих бізнесменів, залякування різними методами конкурентів у перерозподілі сфер діяльності, рекет. Легальні, напівлегальні або нелегальні господарські суб’єкти, як правило, мають “дах”, до “складу” якого входять мінімум 20—25 бойовиків. Економічний тероризм часто прямо змикається з кримінальним світом (наркомафією, работоргівлею тощо). Розгул на пострадянському просторі організованої злочинності багато в чому зумовлений колосальними доходами від економічного тероризму. Факти використання тиску силових структур на тих чи інших представників бізнесу з політичними або корупційними цілями можна розглядати як економічний тероризм на державному рівні.

Новим явищем став *агротероризм*. У 2005 р. в Канзас-Сіті відбувся перший Всесвітній конгрес з агротероризму. У широкому доступі відомостей про нього небагато. Можливо, це зумовлено недостатньою вивченістю явища або небажанням певних кіл афішувати його можливості. Зокрема, будь-яка велика сільськогосподарська компанія може найняти вчених-дослідників, за допомогою яких виростити новий або “запустити” відомий вірус у господарство конкурента. Лунають припущення, що атипова пневмонія і “курячий грип” — явища одного порядку. Атипова пневмонія змусила знищити мільйони курей у Південно-Східній Азії. На ринки миттєво почали масово постачатися “ніжки Буша”. На відновлення птахівництва Туреччини після спалаху “курячого грипу” потрібно приблизно 10 років. Ринки займуть своєю продукцією американські та інші фірми. За такими діями може бути прихована більш далекосяжна мета — дестабілізувати ситуацію у тій чи іншій країні.

До *кримінально-грабіжницького тероризму* можна віднести і такі форми, як захват літаків і захоплення заручників з метою одержання великого викупу. Протягом останніх десятиріч ці форми набули значного поширення. Так, в Італії тільки в першій половині 80-х років ХХ ст. було вкрадено приблизно

350 осіб, за яких сплачено викуп у розмірі 185 млн доларів. У США протягом десятиріччя 1974—1984 рр. було захоплено з метою викупу у півтора раза більше людей (головним чином дітей), ніж у найгірші гангстерські 30-ті.

Все більше активізується *екологічний тероризм*. Єдиного координуючого центру в нього немає. Координація дій здійснюється через Інтернет. Дії екологічних терористів часом мають радикальний характер. Так 27 березня 2002 р. у французькому місті Нант активіст місцевої екологічної організації розстріляв з автоматичної зброї засідання мерії. 8 осіб загинули, понад 30 були поранені. У травні того ж року був убитий лідер партії “Життєздатні Нідерланди” П. Форейн. За компетентними джерелами, мотивами злочину стали екологічні пункти його передвиборчої програми.

Останнім часом набуває поширення *інформаційний тероризм*, націлений на злам банківських кодів і не тільки на це. Нещодавно прийнятий у США закон прирівнює цей тип тероризму до “класичного”. З іншого боку, здійснилося передбачення Наполеона, який казав: “Чотири газети зможуть скоїти більше зла, ніж стотисячна армія”. Прикладом інформаційного тероризму може бути скерована американцями діяльність засобів масової інформації під час агресії США проти Іраку. Частково під їхнім впливом населення країни відчуло деморалізацію (звичайно, не можна відкидати дії багатьох інших факторів). У свою чергу, сучасні терористи зрозуміли особливості теперішніх часів, коли **ЗМІ** дійсно перетворилися на “четверту владу”, владу над громадською думкою. По-перше, люди в більшості країн бояться тероризму. По-друге, терористи усвідомлюють, що західні керівники прагнуть довести, що вони добре управляють, можуть завоювати голоси виборців і утриматися при владі. Влада дуже залежить від виборів, тобто від тієї ж громадської думки. Можна організувати ЗМІ на проведення акцій інформаційного терору проти керівників держав, лідерів партій і т. ін. Отже, масмедіа перетворилися на посередника, на своєрідний передавальний механізм між терористами і адресатами їхніх погроз дією.

Часто цілями сучасного тероризму виступають залякування, пожива і самореклама. Остання саме і забезпечується засобами масової інформації, які миттєво доносять повідомлення про той чи інший терористичний акт у будь-якому куточку світу до

мільйонів телеглядачів, радіослухачів, читачів періодичних видань. Згадувана акція палестинських терористів на Олімпіаді в Мюнхені у 1972 р. дуже показова у цьому плані. У палестинців були свої проблеми, але чи замало їх у решти світу? Треба було звернути увагу на себе, і палестинським бойовикам це вдалося. У 800 млн. чоловік оцінювалася кількість глядачів тієї Олімпіади. Насильство було спрямовано на всіх, хто дивився, рівно як і на тих, хто загинув. Його спробували використати як форму шантажу — зверніть на нас увагу або... І увага сотень мільйонів людей, які мали про Палестину вельми невиразне уявлення, дійсно була привернута до палестинської проблеми. Італійські “Червоні бригади” здійснювали свої акції по суботах, аби потрапити у недільні телевізійні огляди, які дивилося найбільше людей. Є припущення, що 20 хвилин інтервалу між першим і другим літаками, які атакували американські хмарочоси 11 вересня 2001 р., були спеціально організованими, аби CNN встигла розмістити свої телекамери. Особливий цинізм ситуації в цілому полягає у тому, що збіглися інтереси терористів і медійників, які зацікавлені у сенсаційності “за будь-яку ціну”. Є такий професійний журналістський афоризм: “Гарні новини — погані новини”. Сенсаційність, яку створюють жахливі повідомлення про терористичні акції, підвищує рейтинги інформаційних компаній. За цим стоять вимоги максимально високих цін за надання рекламних послуг.

Треба підкреслити роль ЗМІ у підтриманні “клімату” тероризму — тієї суспільної атмосфери, у якій він існує, сприйняття його масовою свідомістю. Цей суспільний клімат виявляється дуже сприятливим для поширення тероризму. В суспільстві існує сильна і складна реакція на терористичні акти, яка містить і жах, і цікавість, і захоплення. Якщо увімкнути телевізор, неважливо в якому місці планети, на глядача рушаються безкінечні бойовики, де лунають постріли, летиться кров, захоплюються літаки і заручники, круті хлопці у формі на смерть б'ються з крутими авантюристами. Вже не один десяток років поліцейський, шпигун, людина з “органів” і романтичний нападник виступають героями нашого часу. Ці трилери нагороджуються кінопреміями, іноді навіть Оскарами (гангстерська епопея “Хрещений батько”, наприклад). Агресивність, насильство буквально просякають сучасний шоу-бізнес. Американський психіатр Д. Хаббарт взяв інтерв'ю у сотні тих, хто захоплював літаки — і майже всі вони говорили про вплив на них медійної про-

дукції. З іншого боку, саме суспільство зникає до насильства. Послаблення його уваги може підштовхнути терористів до масового руйнування за допомогою найстрашніших засобів.

Мотиви і цілі у терористів можуть бути дуже різноманітними. Але, не дивлячись на відмінності у мотивації, *тип терориста як особистості* у всі часи залишається на диво схожим. Хто такий терорист? Насамперед, звичайно, — молода людина. Молодь через соціальну і моральну незрілість легше захоплюється радикальними національними, політичними або релігійними ідеями. Має значення рівень освіти — достатньо високий. Неписьменні люди, вихідці із злидених селянських родин і міських низів трапляються лише як виняток. Американський вчений Р. Рубенстейн так змальовує типового представника: “Молода людина з освітою вище середньої, палкий прихильник якої-небудь політичної ідеї, яким рухає поєднання надії і відчаю, спонукаючи його здійснювати акти насильства заради цієї мети”. За визначенням іншого американського дослідника Р. Фалка, “ніщо не характеризує світогляд терориста краще, ніж його стопроцентна переконаність у своїй здатності ідентифікувати тих, хто уособлює собою зло... У психіці терориста панує мелодраматична стурбованість завданням викорінення зла. При цьому відкидаються такі риси, як здатність сумніватися, заглиблюватися у самоаналіз, двоїстість, потяг до людської солідарності, відчуття моральних і юридичних заборон, необхідність додержуватися законів. Світовідчуття терориста, його погляди на речі — це сам собі закон...” Дійсно, оскільки кінцева мета визначена як певний абсолют, будь-яке звірство може бути виправданим, якщо воно веде до досягнення цієї мети, святість якої дозволяє холоднокривно дистанціюватися від страждань жертви. У цьому випадку кожний терорист, звичайно ж, є фанатиком. Його переконаність у тому, що саме він (і його організація, група) “правильно” оцінюють дійсність і знає, що добре, а що погано, перевершує все, на що здатна звичайна, незаангажована, об’єктивно мисляча людина¹.

¹ Відповідно до класифікації одного з провідних європейських психологів і психіатрів В. Леві, існує 12 основних типів особистостей терористів або людей, схильних до тероризму (в житті можуть зустрічатися і “чисті” типи, і змішані). “Місіонер, фанатик ідеї”. Типові зразки — Джохар Дудаєв і Бен Ладен (якщо така людина дотепер ре-

Серед терористів можна знайти найрізноманітніші персонажі — від маргіналів до освічених дітей представників вищого і середнього класу. Всесвітньо відомий терорист ХХ ст. Ілліч Рамірес Санчес є вихідцем з дуже забезпеченої венесуельської родини. У своєму житті він перепробував багато: фах лікаря, наркотики, жінок. Після знайомства з палестинськими студентами у Москві він врешті-решт “знайшов себе” в одній з палестинських екстремістських організацій. Шейх А. Ясин — духовний лідер палестинського руху “Хамас” — у п’ятнадцятирічному

ально існує). Багато представників цього типу були в рядах першої хвилі російських революціонерів кінця ХІХ — початку ХХ ст. “Месник” — ведучий мотив ґрунтується на особистій ворожнечі і помсті за себе, за близьких чи друзів. Або, що ближче до типу ідейного фанатика, — на помсті за втрати, страждання і принижену гідність своєї етнічної групи, чи нації одновірців. Серед людей цього типуажу з підвищеною частотою виявляються підлітки і жінки. “Сценарист-режисер” — тип, близький до фанатика, але більш урівноважений і холоднокровний, зайнятий не стільки ідейним забезпеченням і емоційною енергетизацією, скільки продумуванням і плануванням терористичної діяльності та конкретних терактів. Лідер, що воліє краще залишатися в тіні. Це Масхадов, Басаєв та ін. “Нарцис” — типаж відвертого бойового лідера, марнославного і хороброго вояка, схильного до самомилування, самозахоплення при повному презирстві до всього і всіх. Прообраз — есер Савінков. Дуже здібний і надто самовпевнений, до манії величності — Хаттаб. У примітивно-карикатурному варіанті — Радуєв, у якому було багато і дешевого акторства. “Дефективний” — дуже поширений типаж, який завжди присутній у злочинних і терористичних угрупованнях. Людина боязка і невдаха, з низькою самооцінкою, зі слабо розвинутим особистісним началом. Така людина через причетність до агресивно діючої групи, через усунення інших переборює власний страх і почуття неповноцінності. “Садист” — агресивна пристрасть до насильства, вбивства, руйнування і залякування переважає над усім. Терор — основний спосіб емоційного задоволення, що викликає навіть сексуальні емоції, до оргазму включно. Якщо збираються разом два-три терориста або злочинця-убивці, то один з них з великою імовірністю садист, а інший — “мазохіст-камікадзе”. “Мазохіст-камікадзе” — найхарактерніший і найдавніший тип терориста. Він фігурує в багатьох історичних хроніках і художніх творах (наприклад, Кирилов у “Бісах” Ф. Достоєвського). У рушійних мотивах домінує ірраціональне почуття провини і потяг до страждання, саморуйнування і самогубства. Самопожертва заради “високої ідеї” — фактично тільки зручне виправдання для реалізації прагнення до смерті. Близький з типом “зомбі”. “Актор”, він же “Істерик-позер”. Головне прагнення — зіграти роль і мати ефект, про-

віці, граючи у футбол, пошкодив собі хребет і залишився на все життя прикутим до крісла інваліда. Можливо, саме це відіграло роль у його рішенні реалізувати себе в іншому, а не тільки в політиці і очолюваному ним русі палестинських ісламістів. Простежується тенденція: більшість лідерів радикального ісламу — це, як правило, вихідці із середніх прошарків або представники вільних професій. Одержавши освіту, вони часто не мали змоги піднятися вище своєї соціальної ніші. Їм заважала система міжплеменних і сімейно-родових пріоритетів, яка зберігається на Сході. Ця система багато в чому визначає всю соціально-політичну ієрархію. До того додавалися, можливо, почуття нудьги — у заможних, або творча невдоволеність — у діячів вільних професій.

Часто терористами стають люди, які не самі по собі прийшли до переконання у святості або непогрішимості тієї чи іншої “великої ідеї”, а втягнені у терористичну діяльність своїм безпосереднім оточенням. Молодий чоловік, який мешкає, наприклад, у Белфасті, бачачи, що його друзі й однолітки втягнені у бойову діяльність, не може залишитися в стороні. Тут вже виявляється конформізм, побоювання залишитися “білою вороною”, навіть зрадником. Багато хто вступає до терористичних організацій тому, що відчуває необхідність належати до співтовариства однодумців. Група набуває величезної влади

гриміти привселюдно, стати знаменитим за будь-яку ціну. Тип Нерона і Герострата. “Гравець”, він же “Авантюрист”. Ведучий мотив — наркотична пристрасть до ризику, до екстремальних ситуацій. Риси цього типу з домішкою мазохізму значною мірою були присутні у відомого революційного терориста Камо і ще більш знаного Че Гевари. “Технар” — для цього майже все одно, кого і навіть що знищувати (вбивати, підривати, отруювати, давити, опромінювати і т. ін.). Головний центр помислів і уваги — не мета теракту, а його засіб: щоб “крутіше” було, хитріше і надійніше, щоб пекельна машинка була класною, щоб спрацювала “на всі сто”. “Зомбі” — тип ідеального виконавця смертносних завдань, діє як запрограмований автомат, однонацілений робот, гіпнотично підкоряється начальнику, гранично вселяємий і працездатний. При виконанні завдань безстрашний, швидкий і кмітливий, у житті ж найчастіше не пристосований, прибитий і безликий суб’єкт, близький до типу “Дефективного”. “Одморозок”, він же “Звір-заробітчанин” — абсолютно аморальний, емоційно тупий і не розвинений, відверто корисливий, працює винятково за винагороду, до групи смертників може потрапити випадково, сподіваючись в останній момент зникнути.

над особою. Якщо людина прив'язана до участі в акції, вона відрізає собі шлях назад. З такого моменту, навіть якщо в терориста з'являються сумніви у доцільності або моральній правоті діяльності, до якої він втягнений, він не може собі дозволити їх відкрито висловити. Його вб'ють свої ж.

Якщо спробувати зрозуміти причини надходження нових бійців до лав екстремістів ісламістських організацій, слід зрозуміти умови існування значної кількості молодих людей, позбавлених можливості одержати професію або принаймні роботу, нехай некваліфіковану. Повна безперспективність, яка нерідко супроводжується насмішками старших сестер над нездатністю молодих чоловіків заробити хоча б на одяг і сигарети, не кажучи вже про можливість за таких умов створити сім'ю і тим більше забезпечити її матеріально, призводить до стану повного відчаю, пригніченості і депресії, що межує з готовністю до суїциду. Однак самогубство в ісламі вважається ще більшим, ніж в інших релігіях, гріхом. А загнути "шахідом"¹, прийнявши на себе ореол мучеництва є часом єдиним благородним виходом із такої ситуації. Це й штовхає молодих мусульман у ряди ісламістів, у тому числі і як смертників. Вступ до "Хамасу" або "Ісламського джихаду" надає їм хоч яку-небудь соціальну значущість. Окрім того, вони одержують дещо з допомоги, що виділяється ісламістами своїм прихильникам. Декому це дає змогу одержати спеціальну або вищу освіту у тих закладах, які контролюються і фінансуються фундаменталістами. Не виключено, що дехто з кола потенційних смертників у глибині душі сподівається, що йому вдасться уникнути страшної долі. Водночас ореол мучеництва і поваги, яким оточують родину шахіда, а також сплата за загиблого солідної соціальної допомоги створюють стимули для наслідування і нових кандидатів у "камікадзе" серед зростаючої армії безробітної молоді.

При підготовці терористів-смертників ретельно добирається відповідний контингент. Віддається перевага тим особам,

¹ Ісламський енциклопедичний словник визначає поняття "шахи" так: "*Шахид* — той, хто пожертвував собою за віру, загиблий мученицькою смертю. Шахид стверджує свою віру смертю у війні проти невірних, йому гарантований рай. Уславлення загибелі за віру, наближення до Бога викликає прагнення удостоїтися такої честі..." Шахид може "замовити слово" за 70 своїх родичів. І вони теж потраплять до раю.

які мають психологічні риси терориста і перевірені у бойових діях. Або можуть бути взяті люди з деякими фізичними вадами, проте спроможні виконати наказ. Інколи на такий крок наважується чоловік, зв'язаний борговими зобов'язаннями, які він ніколи не зможе виконати. Буває, що “смерть за торжество віри” виступає заміником смерті за вироком шариатського суду, бо дає право заглибити провину перед Аллахом. Часом у шахіди йдуть ті, хто внаслідок війни втратили родину і не бачать сенсу подальшого існування (серед таких часто трапляються жінки, у кого загинули чоловіки, інші родичі. Хоча останнім часом простежується тенденція перетворювати на шахідок молодих дівчат, які не перебувають у траурі, і навіть особисто не воліють йти на смерть)¹.

Раніше типовим шахідом був чоловік. Однак у середині 1990-х років приблизно 40 % числа смертників становили жінки. Перші теракти за участю шахідок мали місце в Палестині та Ізраїлі. Активно використовували смертниць терористичні групи Курдської робочої партії. Часто жінки, яких вони відправляли на смерть, імітували вагітність. Або інша історія. У 1991 р. прем'єр-міністр Індії Раджив Ганді прибув на масовий мітинг. З юрби назустріч йому вийшла красива молода жінка в білому одязі з величезним білим букетом у руках і вибухівкою на поясі. За мить вибух розкидав кілька закривавлених тіл. “Паски шахідів” були добре видні на темному одязі молодих терористок, які входили в групу, що захопила театральний центр на московській Дубровці 23—26 жовтня 2002 р. Пізніше “живі міни” стали причиною вибухів кількох російських пасажирських літаків. Тобто типовим є використання в якості бойових засобів вибухового екіпірування, що носить на тілі, а також транспортних засобів.

Мотивацію терористів такої категорії неможливо зрозуміти, відштовхуючись від матеріальних або економічних факторів або від категорій побутового типу (злиденність, заздрість тощо). Але не можна абсолютизувати і протилежний, суто духовний аспект, і шукати пояснення у сфері релігії (“споконвічна ненависть мусульман до християн”, “обов'язок правдивого — вбивати невірних” та ін.). Причина полягає — у найбільш

¹ Використання смертників у екстремістських актах стало підставою появи терміну “суїцидальний тероризм”.

широкому розумінні — у викривленій свідомості людей. Ці люди, виходячи із почуттів, які є досить зрозумілі і які можна історично легко пояснити (національно-етнічне і релігійно-цивілізаційне приниження, бажання зайняти гідне і рівне становище у світі, переконаність у лиходійному впливі “розбещеної західної культури” і чужих цінностей на дух і мораль свого традиційного і глибоко шанованого співтовариства), і, розуміючи, що їм неможливо боротися на рівних проти технологічно незмірно переважаючого їх противника, доходять висновку, що в них немає іншої зброї, окрім терору. З’явилося сучасне визначення тероризму — “сила слабких”.

Варто звернути особливу увагу на демографічний фактор, а саме на інтенсивно наступаючі глобальні демографічні диспропорції, що сприяють збільшенню чисельного потенціалу тероризму. Спостерігається, з одного боку, фактичне припинення приросту населення в багатих країнах, негативна його динаміка з одночасним і швидким старінням населення. З іншого боку, — збільшення темпів приросту населення в найбідніших і перенаселених країнах Азії, Африки, Латинської Америки, де все більше молоді, позбавленої яких-небудь життєвих перспектив. Поширеними настроями стають гостре відчуття несправедливості, заздрість, ненависть, бажання щось зробити, боротися будь-якими способами, аж до терористичних.

Тероризм — явище універсальне і мало залежить від культурно-цивілізаційних особливостей того чи іншого суспільства і навіть від рівня його розвитку. Аби переконатися в цьому, достатньо подивитися на розгул тероризму в певні історичні періоди в різних, серед них і розвинених країнах. Можна згадати, що ще французькі соціалісти другої половини XIX ст. культивували ідею вчинку, подвигу в ім’я боротьби за соціалізм — інакше кажучи, ідею терору. Потім її підхопили російські народовольці та есери. Результатом була загибель наприкінці XIX — на початку XX ст. приблизно 10 тисяч осіб. Потім ідею терору, щоправда не індивідуального, а колективного і державного, підхопили більшовики. Добре відомо, як вони це робили і до яких страшних масштабів жертв це призвело.

Сучасні терористи у своїх інтересах активно використовують новітні досягнення науки і техніки. Вони шукають нові, більш жорстокі і масштабні засоби залякування. Ще у березні 1995 р. терористи перейшли принципову межу, вдавшись до

використання засобів масового ураження. У токійському метро послідовники екстремістської секти “Аум сіррікьо” розпоширили отрутний газ зарин. Загибло 11 чоловік, постраждало кілька тисяч. Особливу увагу сучасні терористи звертають на ядерну зброю. Значення її вони зрозуміли давно. Ще три десятиліття тому німецький терорист М. Бауман говорив про атомну бомбу: “Той, у кого опиниться в руках ця штука, зможе примусити бундесканцлера танцювати канкан на столі”. Ще у 70—80-ті роки минулого століття було здійснено близько 150 спроб проникнення до ядерних центрів, а також до арсеналів хімічної зброї. Чи реально терористам заволодіти цією страшною зброєю? Фахівці вважають, що за наявності необхідних компонентів (насамперед плутонію) виготовлення технічно підготовленим персоналом ядерного заряду досить можливе. Стурбованість викликає й те, що завдяки розвитку новітніх технологій, діяльності засобів масової інформації та Інтернету, надзвичайної комерціалізації у сфері маскультури, де культивуються насильство і жорстокість, у все більшого числа людей з’являється можливість одержати, а потім використати інформацію про створення найрізноманітніших засобів знищення й способи їх застосування. Фахівці вважають, що з технічної точки зору найбільшу загрозу становить можливість застосування терористами радіологічної, хімічної, біологічної та бактеріологічної зброї. Разом із тим певна обмеженість доступу терористичних організацій до високотехнологічних озброєнь легко може бути компенсована використанням підручних засобів, найпростіших технічних приладів, що поєднується з фанатичною жертівністю виконавців. Про це в 1996 р. у своєму останньому інтерв’ю західним ЗМІ Д. Дудаєв — тодішній чеченський лідер — казав: “Все “залізо”, створене Заходом, при бажанні можна знищити “голими руками”. Подальші події підтвердили його слова.

Потенціал тероризму особливо зріс з 60-х років ХХ ст., коли цілі регіони світу були вкриті зонами і вогнищами активності різноманітних за своєю орієнтацією терористичних організацій і груп. Сьогодні у світі налічується приблизно 500 терористичних організацій. Найбільш відомі: “Хезболлах” (Партія Аллаха) — ліванські радикали-шиїти; арабські “Ісламський джихад” і “Хамас” (Ісламський рух опору); Народний фронт за визволення Палестини; Курдська робітничка партія (ПКК);

“Сендеро Люміносо” (“Сяючий шлях”) в Перу; Об’єднані сили самооборони Колумбії; Ірландська республіканська армія (ІРА); ЕТА в Іспанії; французька “Аксон директ” та інші. Тобто географія тероризму дуже широка, і це — лише невелика частина того, що реально існує у світі. Тут не враховуються окремі групки або одинаки, доведені до відчаю суворою дійсністю. Яскравий тому приклад — захват 29 травня 2001 р. приміщення Міністерства агрополітики в Києві фермером з Миколаєва.

На територіях багатьох країн існували і існують центри з підготовки терористів. Так, протягом 25 років — з 1965 до 1990 р. — у кримському селищі Перевальне, що на 21-му кілометрі траси Сімферополь — Алушта, знаходився унікальний секретний об’єкт — 165-й учбовий центр з підготовки іноземних військовослужбовців (УЦ-165) при Міноборони СРСР. Тут радянські спеці вчили вихідців з В’єтнаму, Палестини, Лівії, Куби, Зімбабве, Лівану, Лаосу, Афганістану та інших країн, що розвиваються, “вести диверсійну боротьбу з імперіалістами”. А саме: виготовляти і застосовувати вибухівку, захоплювати склади зі зброєю, проводити диверсії на електростанціях і військових об’єктах. Також курсанти-іноземці вчилися штурмувати і висаджувати у повітря будівлі, залізничні колії, здійснювати нальоти на поліцейські відділки, знімати вартових. Окрім бойової підготовки курсантів навантажували і марксизмом-ленінізмом. Особливі курси тут проходили араби і афганці — їх готували до підривної війни з антинародними режимами за торжество “найпередовіших ідей”. Але багато хто за довгі роки війни встиг змінити переконання і хазяїв. За 25 років існування “секретної бази” було підготовлено близько 18 тисяч бійців. Аналогічні центри, можливо, не такі масштабні, існували і існують в інших країнах, зокрема у США.

Окрім великої кількості терористичних організацій і груп є чимало різних структур, які підтримують їх, аж до цілих держав-спонсорів. До вересневої трагедії 2001 р. основна матеріальна підтримка терористичних організацій надходила з арабських нафтовидобувних і розвинених західних держав. У перших, як можна зрозуміти, існують “вирощені” на зайвих нафтодоларах амбіції та егоїстичне розуміння того, що краще енергію своїх екстремістів спрямувати куди-небудь деінде подалі — на Росію, Афганістан, Косово. А на території розвинених країн мешкають численні релігійно-етнічні общини або діаспори, не-

вдоволення яких своїм становищем у чужому для них соціально-культурному середовищі також виливається у різні форми підтримки своїх “братів” в інших країнах світу.

Цікавою проблемою для розгляду є “*тероризм і бізнес*”. Згідно з даними закордонних дослідницьких центрів, сукупний прибуток у цій сфері становить щорічно від 5 до 20 млрд доларів. Вруках екстремістів концентруються величезні фінансові кошти, особливо внаслідок зрощення цілей терору з наркобізнесом, рекетом, контрабандою, незаконною торгівлею зброєю і людьми, гральним бізнесом тощо. Для сучасного моменту характерно створення мережі фірм, компаній, банків, фондів, які використовуються для прикриття терористів, фінансування і всебічного забезпечення їх операцій. За останнє десятиріччя тільки “відмиті” гроші наркобізнесу склали майже один трильйон доларів. Бойовий підрозділ Руху визволення Палестини щорічно оперує 7—8 млрд доларів — сумою, яка вдвічі перевершує ВВП Йорданії. Ірландська ІРА — це по суті величезне підприємство, що має свої промислові і торгові фірми, прибуток з яких йде на “справу”. Тероросфера значною мірою формує такий економічний сектор, як “тіньова економіка”. Терористи не забувають і про свої власні потреби, часто для “красивого” життя під прикриттям “ідейних” і “релігійних” гасел. Прикладами можуть бути гарні помешкання, які часто мають ватажки, а також сама система високої оплати найманців. Отже, тероризм перетворився на досить прибутковий бізнес глобального масштабу з розвиненим “ринком праці” найманців і вкладання капіталу¹.

Сучасний тероризм і екстремізм у будь-яких проявах тягнуть за собою величезні політичні, економічні і моральні втрати, здійснюючи сильний психологічний тиск на маси людей, забираючи все більше життів ні в чому не винних жертв. За останні 10 років було здійснено понад 6 тисяч актів тероризму, загинули і були поранені майже 25 тисяч осіб. У 2004 р. у світі відбулося 650 терактів, що більш ніж в 3 рази перевищує дані 2003 р. — 175 терористичних актів. Тільки протягом останніх

¹ У жовтні 2005 р., напередодні терористичної атаки на силові структури у столиці Кабардино-Балкарії місті Нальчику, з'явилися листівки із запрошенням молодих людей на роботу з обіцянками сплати всіх їхніх боргів і гарного заробітку. Кожному бойовику, який брав участь у нападі, було обіцяно тисячу доларів США.

років людські і матеріальні втрати у зв'язку з терористичними актами понесли США, Росія, Ізраїль, Палестина, Югославія, Колумбія, Алжир, Шрі-Ланка, Кенія, Танзанія, Індія, Пакистан, Індонезія, Єгипет, Іран, Туреччина, Японія, Філіппіни, Іспанія, Франція, Велика Британія, Аргентина та інші країни. Від рук терористів загинули прем'єр-міністри Індії: мати і син Ганді — Індіра (1984 р.) і Раджив (1991 р.). Президент Єгипту, лауреат Нобелівської премії миру А. Садат був розстріляний терористами-ісламістами (1981 р.), інший лауреат Нобелівської премії миру, ізраїльський прем'єр-міністр І. Рабін — терористом-євреєм (1995 р.). У тихій і заможній Швеції жертвою невідомих вбивць став один з найталановитіших політиків цієї країни — прем'єр У. Пальме (1986 р.). У США ХХ ст. розпочалося з теракту державного рівня: влітку 1901 р. анархіст вбив президента Мак-Кінлі. Один за одним були вбиті брати Кеннеді: президент країни Джон (1963 р.) і міністр юстиції, найбільш перспективний кандидат у президенти Роберт (1968 р.). В тому ж 1968 р. расистами було застрелено одного з найвидатніших лідерів руху за громадянські права темношкірих в США М.-Л. Кінга.

Ще не так давно тероризм мав характер локального явища. Протягом 80—90-х років минулого століття він став універсальним явищем. З одного боку, тероризм зазнав впливу з боку нових реалій, зумовлених глобалізацією. З іншого, він сам глобалізувався або інтернаціоналізувався. На сучасному етапі людство зіткнулося з небезпекою *міжнародного (транснаціонального) тероризму*. Термін “міжнародний тероризм” використовується з 70-х років ХХ ст. У Кодексі злочинів проти світу і безпеки людства ООН він визначається як “здійснення, організація, сприяння здійсненню чи фінансування заохочення агентами чи представниками однієї держави актів проти іншої держави чи потурання з їх боку здійсненню таких актів, що спрямовані проти осіб чи власності і які за своїм характером мають метою викликати страх у державних діячів, груп людей чи населення в цілому...”

Терористична діяльність у сучасних умовах характеризується такими ознаками:

- широким розмахом;
- відсутністю чітко виражених державних кордонів;

— наявністю зв'язку і взаємодією з міжнародними терористичними центрами та організаціями, а також встановленням зв'язків і взаємодії різних локальних терористичних груп;

— жорсткою організаційною структурою, яка складається з керівної і оперативної ланок, підрозділів розвідки і контррозвідки, матеріально-технічного забезпечення, бойових груп і прикриття;

— суворою конспірацією і ретельним відбором кадрів;

— наявністю агентури у правоохоронних і державних органах;

— якісним технічним оснащенням, яке конкурує, а то й перевершує оснащення урядових військ; наявністю розгалуженої мережі конспіративних сховищ, навчальних баз і полігонів.

Характерним є те, що одержуючи сучасні засоби ведення інформаційної війни, міжнародний тероризм нав'язує суспільству свої ідеї і свої оцінки ситуації, широко і небезуспішно вирішує мобілізаційні завдання із залучення до своїх лав молоді, не кажучи вже про професійних найманців. Міжнародний тероризм діє у “масці”, не має ясно виражених бойових порядків, не виявляє себе до самого моменту здійснення злочинних дій, використовує найбрутальніші і несподівані прийоми¹, активно і цілеспрямовано спекулює на низьких почуттях і вадах людей, націлює свої удари переважно проти мирного населення і стратегічної інфраструктури, створює для себе бази й опорні пункти по усьому світу.

“Міжнародність” тероризму виявляється також у зростаючих претензіях, масштабності його цілей. Акція 11 вересня 2001 р.² була декларативним викликом не тільки Сполученим

¹ Прикладом може бути “поштовий тероризм”, який розпочався 18 вересня 2001 р., коли чимало громадських організацій і приватних осіб у США почали одержувати листи з бацилами сибірської виразки.

² Стосовно акції 11 вересня 2001 р. існують припущення, що вона була організованою і здійсненою не терористичною організацією Аль-Каїда, а американськими спецслужбами. Аргументи наводяться, зокрема, в інтерв'ю з генералом Л. Шебаршиним в газеті “Аргументы и факты в Украине” (2005. — № 38. — С. 3) і в книзі *Деягіна М.Г.* “Світова криза: Загальна теорія глобалізації” (М., 2003). У США у січні 2006 р. понад 60 світил науки об'єдналися в групу “Вчені за правду про події 11 вересня” (— С. 9. — Т. 11), яка обстоює такі самі позиції.

Штатам, але й західному “золотому мільярду” в цілому, політиці глобалізації, втіленням якої виступав Всесвітній торговий центр. Ця подія, а також наступні терористичні акти в інших країнах призвели до певних наслідків, а саме: масової паніки, невротизації та психологічної депресії населення цілих держав; обмеження громадянських прав і свобод, насамперед, у найбільш демократичних розвинених країнах; економічних потрясінь; зростанню військових витрат і здійсненню “профілактичних”, а за суттю — репресивних військових операцій; зміни характеру і формату міжнародних відносин, у тому числі і між центрами сили. Транснаціональний тероризм являє собою системний виклик світоустрою. Він акумулює і посилює небезпеку неконтрольованих загроз виживанню людства. Це не тільки використання різних засобів збройної боротьби, а й інших факторів, що знищують людський ресурс, зокрема, наркотрафік, організована міжнародна злочинність, торгівля людьми та інше.

Можна сказати, що міжнародний тероризм став однією з форм ведення війни. На сьогодні тероризм — це вже не тільки і не стільки диверсанти-одинаки, викрадачі літаків і вбивці-камікадзе. Сучасний тероризм — це потужні структури з відповідним оснащенням. Приклади Афганістану, Таджикистану, Косова, Чечні показують, що сучасний тероризм здатен вести диверсійно-терористичну війну, брати участь у масштабних збройних конфліктах. Особливо слід наголосити на тому, що в основі мотивації сучасних міжнародних терористів лежать насамперед антизахідні і антиамериканські настрої. Тому мова може йти про *нову форму війни проти західної цивілізації*. Антизахідні настрої є прямим наслідком і збереженням у новій формі того духу антиколоніалізму, яким були охоплені народи Азії і Африки як після Першої, так і особливо після Другої світової війни. Невірно було б думати, що антиколоніалізм зник після того, як пішли іноземні війська і було досягнуто національної незалежності. Він випарувався лише на практичному рівні, у ділових і побутових відносинах: англійців і французів можуть шанобливо зустрічати сьогодні в їхніх колишніх колоніях. Проте у менталітеті, психіці, ідеології він зберігається. І це традиційне відчуття своєї “другосортності” в очах “білих” — відчуття, яке невідворотно породжує комплекс другорядності і пов’язані з ним образи, гнів, протест — характерне

не тільки для жителів колишнього третього світу, але й для тих азіатів і африканців (частково і для латиноамериканців), які мешкають у США. А Захід і насправді на кожному кроці дає багато приводів для того, щоб країни, які розвиваються, відчували до нього неприязнь. Робить це він експансією своїх ресурсів та ідей, своїх норівів і своєї культури, своєю зверхністю і поблажливістю, своїм ставленням до незахідних суспільств як до недорослих, слабко розвинених, відсталих та архаїчних, таких, що лише нещодавно вибралися з варварства.

Особливо вразливими у цьому плані виявляються мусульмани. Вони пишаються своєю давньою і багатою цивілізацією і бачать в той же час, що у ієрархічній структурі сучасного світу їхні країни стоять на нижчому щаблі порівняно із Заходом. Переконані у перевагах своєї культури і в тому, що їхня релігія є єдино вірною, вони у відчаї від того, що в світі владарюють, задають тон інші. Сила, міць і вплив у сьогоднішньому світі — не в них, а у Заході. Реакція на тривалу епоху приниження, гнів стосовно тих, хто своєю поведінкою досі не дозволяє їм скараскатися незаслуженого комплексу неповноцінності, прагнення відродити гідність — ось перша причина того збудження, тієї емоційної напруженості, постійного психологічного дискомфорту, які породжують екстремістські настрої і тенденції в мусульманському світі. Це ще не обов'язкова і не достатня умова для виникнення терористичних рухів, проте досить суттєва передумова для того.

Америка — ось живе втілення усього того зла, яке вбачається у Заході. Це — Захід у квадраті, квінтесенція усього того пагубного, що розбещує традиційну мораль, підриває іслам, його вплив на людей, а також його роль у сучасному світі. Америка для них — це зловісна і темна сила, яка без кінця піддає народи незахідного світу, а особливо мусульманську умму¹, все новим і новим приниженням. Це в буквальному сенсі слова знаряддя волі диявола². І вразити Америку — значить одержати вирішальну перемогу у боротьбі за справу Аллаха. У цьому має полягати перший і головний сенс терористичних акцій: помститися Америці за всі приниження, примусити американ-

¹ *Умма* — мусульманська община, ширше — спільнота.

² Іранський релігійний лідер Аятолла Хомейні називав Америку “Великий Сатана”.

ців тремтіти від страху за своє життя і продемонструвати їм їхню власну нікчемність, їхню справжню слабкість і беззахисність, справжню ціну їхньої супердержавності. Попри усі успіхи електронної та інших видів розвідки, США не вдалося відвернути удари терористів: вибухи американських амбасад у Кенії і Танзанії (1998 р.), висадження у повітря есмінця “Коул” в Аденському порту в Йемені (2000 р.), атака на Всесвітній торговий центр і Пентагон 2001 р.

Звичайно, Америка і весь світ пережили шок від страшного злочину. Але несподіваним і неочікуваним наслідком жахливого терористичного акту стало посилення Сполучених Штатів. Цей вже історичний парадокс аналізує у своїй книзі “Світова криза: Загальна теорія глобалізації” М.Г. Делягін. Для Америки перемога у “холодній” війні була “не меншою трагедією”, ніж для соціалістичних і постсоціалістичних країн. Мирний розпад СРСР позбавив виправдання її світове домінування і створив об’єктивну загрозу статусу супердержави. Адже поняття супердержави визначається не певним кількісним рівнем сили або впливовості, а специфічним якісним механізмом одержання зиску із взаємодії з іншими країнами: “Супердержава, — пише він, — здійснює військово-політичний захист своїх союзників, в обмін на який ті обмежують свою конкуренцію з нею... В результаті вона одержує подвійний вииграш: з одного боку, від обмеження конкуренції, з іншого — від технологічного лідерства, яке є наслідком концентрації військових витрат (саме вони, як це не сумно, служать найбільш ефективним способом стимулювання технологічного прогресу)”. Така ситуація може існувати доти, доки існує серйозна зовнішня загроза. Якщо б Радянський Союз дезінтегрував у кривавий спосіб, можна було б лякати союзників “пострадянським ядерним хаосом”. Але СРСР розпався досить мирно. Потрібний був новий ворог світового масштабу. На його місце було визначено міжнародний тероризм. Це сприяло, насамперед, виправданню претензій США на “захист людства” і екзаменування країн на предмет їх лояльності. Тобто в такий спосіб Америка прагне консолідації світу навколо себе. Іншим аспектом стала внутрішня консолідація — відновлення єдності американського населення перед загрозою довготерміновою, невизначеною і від того ще жахливішою. Події 11 вересня 2001 р. мали позитивні наслідки у розв’язанні багатьох американських проблем.

Серед них не останніми є економічні. Зокрема, відразу країни ЄС оголосили про свою готовність відкласти запровадження економічних санкцій проти США. Автор зауважує, що США використали стратегічні можливості, надані терактом, подібно до того, як Сталін використав можливості, надані йому вбивством Кірова¹.

Повертаючись до проблеми ісламістського тероризму, слід зазначити, що він реально існує. В наш час він розглядається як серйозна загроза не тільки Заходу, а й значній частині людства. 1990-ті роки стали свідками нового піднесення діяльності екстремістських терористичних організацій і рухів, які виступали і виступають на цей раз з релігійно-етнічних позицій і добиваються головним чином торжества їхніх ідеологічних і моральних принципів.

Найбільшого поширення радикальні релігійні рухи набули у країнах мусульманської культури. Це було пов'язано зі швидкими змінами, які відбувалися у світі внаслідок глобалізації як у соціально-економічній сфері, так і в суспільному житті різних країн і народів.

Під впливом цих кардинальних перетворень в ісламських суспільствах виникали течії охоронного характеру, що рішуче виступали проти модернізації соціально-політичної сфери, яка, за їхньою думкою, підривала самі основи ісламського світогляду і ладу життя. Найбільш радикальні з них — ісламістські.

Групи і рухи, які ґрунтуються на базі ісламізму, виникли вперше і виступили як організована сила ще у 1928 р. у Єгипті, коли була організована асоціація “Брати-мусульмани”, що проголосила своєю метою боротьбу за визволення країни від англійських колонізаторів і створення дійсно ісламської держави з життям за законами шаріату. З початку 1940-х рр. ця асоціація поширила свою діяльність на деякі інші країни. До кінця 1980-х років. “Брати-мусульмани” перетворилися на загально-мусульманську асоціацію, ставши фактично міжнародною організацією. До цього часу майже усі рухи і групи, що входили

---

¹ Кіров (Костріков) С.М. — секретар ЦК комуністичної партії, користувався великим авторитетом і популярністю серед партійців. Сталін вважав його небезпечним конкурентом. 1 грудня 1934 р. Кірова було застрелено. Вбивство стало приводом для розгортання масових репресій в партії і в країні.

до неї, прийняли за єдину ідеологію ваххабізм¹. У період бойових дій радянських військ в Афганістані (1979—1989 рр.) “Брати-мусульмани” почали активну діяльність у цій країні, допомагаючи спецслужбам Пакистану, Саудівської Аравії, а також ЦРУ США розгортати “священну війну” проти радянської армії.

У другій половині 1990-х років, особливо після захвату влади в Кабулі рухом “Талібан”, Афганістан перетворився на головну базу і координуючий центр діяльності ісламістських організацій в глобальному масштабі. Організаційно це міжнародне терористичне співтовариство було оформлено після створення наприкінці 1980-х років нової, побудованої на принципах глибокої конспірації, організації “Аль-Каїда”, яка мала розгалужену мережу своїх структур в усьому світі. Вважається, що її очолив саудівський мільйонер Бен Ладен². Територія Афганістану була фактично перетворена у центральний плацдарм для розгортання глобальної боротьби за відтворення Ве-

¹ *Ваххабіти* — послідовники однієї з течій в ісламі, що виникла у XVIII ст. у Центральній Аравії. Ваххабіти вимагають повернутися до первісного ісламу, відмовитися від розкоші, пісень і танців, від споживання вин та тютюну, ведуть боротьбу за об'єднання мусульманського світу. Однак його трансформовано з офіційного напрямку ісламу у певний соціально-політичний рух, що разом із відданістю “чистому” ісламу характеризується крайньою нетерпимістю до інакомислення, фаталізмом, відмовою людини від свободи волі, фанатизмом.

² Усама бен Ладен зник з поля зору у листопаді 2001 р. З того часу повідомлення про його смерть надходили 27 разів. Лідер терористів був начебто вбитий під час бомбардування підземного комплексу Тора-Бора, помер від ниркової недостатності, був вражений американською ракетою на схилі гори, застрілений під час облоги його будинку спецзагоном. Проте бен Ладен не мовчить. Його записані на аудіо-плівку звернення (де він зазвичай обіцяє всіх вбити) з'являються на катарському телевізійному каналі “Аль-Джазіра”. Відозви, наче б то підписані ним, стабільно з'являються в Інтернеті, а арабські газети одержують від нього факси, надіслані з різних адрес. Відомого терориста бачило дуже небагато людей, кожний з них змальовує його на свій лад. Та людина завжди сидить у напівтемряві і обличчя видно нечітко. Деякі аналітики мають сумнів щодо його реального існування. Можливо, це віртуальний проект, створений ісламістами як своє знамено? Америка звалює на нього фінансування війни в Іраку, Росія — підтримку чеченських бойовиків. І в такому вигляді він є зручним для всіх — навіть якщо його давно немає.

ликого Халіфату, до якого передбачається включити Північну Африку, Аравійський півострів, країни Близького і Середнього Сходу, західну частину Індії, Центральну Азію, Закавказзя, Середній Кавказ. Треба наголосити, що з розпадом СРСР в них з'явилася велика надія і велика перспектива, заснована на тому, що іслам має стати спадкоємцем комунізму на території колишньої “радянської імперії”. Звідси завдання — створити ісламську шаріатську державу від Чорного моря до Паміру. Тобто Крим входить до сфери їх інтересів.

Акти тероризму створюють *серйозну загрозу міжнародному світопорядку* в цілому. Боротьбу з міжнародним тероризмом деякі аналітики розглядають як четверту світову війну¹. Ця війна невід'ємна від глобалізації світу, оскільки за великим рахунком вона — один із проявів кризи індустріальної фази розвитку. У цій війні борються навіть не країни, а глобальні проекти майбутнього: американський, європейський, арабський, китайський, японський і російський. Зіткнення проектів буде відбуватися здебільшого в просторах геокультури і геоeкономіки. Але очікуються і воєнні дії, що наберуть вигляду терористичних актів, здійснюваних чужими руками, яких не шкода.

Варто звернути увагу на те, що політики різних держав, особливо американської адміністрації, стали підганяти під поняття “тероризм” і “міжнародний тероризм” все, що завгодно, трактуючи їх часом дуже широко і вільно. Цілі країни стали розглядатися як розсадники міжнародного тероризму і приєднуватися до “вісі зла”, що заслуговує на покарання. Першими в цьому ряду стали Афганістан, воєнні операції проти якого почалися 7 жовтня 2001 р., і Ірак — з 20 березня 2003 р. “Офіційною” версією виступила проголошена адміністрацією Дж. Буша “глобальна війна з тероризмом”. Прихована суть полягає в іншому: у регіоні вирішуються ще два, можливо, не менш важливі завдання. По-перше, конфлікти в Афганістані й Іраку тісно пов'язані з остаточною ліквідацією спадщини “холодної” війни і утвердженням нової розстановки сил у постбіполярному світі. Боротьба з тероризмом виступає при цьому виправданням цілей встановлення політичного контролю над

¹Третьою вважається “холодна” війна, що призвела до поразки і розпаду однієї з воюючих сторін — Радянського Союзу.

регіоном (раніше на домінування в Афганістані та Іраку претендував СРСР: у першому випадку він вів там відкриту війну, у другому підтримував зброєю і військовими фахівцями у війні з Іраном). По-друге, воєнні операції у згаданих країнах і наступне постконфліктне врегулювання (оскільки після офіційно оголошеного закінчення воєн збройні зіткнення не припинялися, і втрати перевершували за чисельністю ті, що приходилися на попередній період) включають завдання знищення терористичних структур. Це завдання виступає одночасно і як завдання забезпечення власної безпеки Сполучених Штатів.

Оголошена США глобальна антитерористична війна, складовими якої є охарактеризовані дії в Афганістані та Іраку, може розглядатися як спроба здійснення високотехнологічних планів зміни ззовні режимів, на територіях, звідкіля виходить реальна чи віртуальна терористична загроза, а також створення там “нової державності”. Причому ставка робилася на використання могутності збройних сил, що багаторазово перевершували потенціал супротивників. Однак, як показав досвід, спроможність регулярних армій боротися з іррегулярними терористичними об’єднаннями є дуже обмеженою. До того ж, саме використання військової сили може сприяти розвитку тероризму. Тобто застосовувані нині Сполученими Штатами і їхніми союзниками антитерористичні “армійські” методи, наряд чи сприяють вирішенню самої проблеми тероризму.

Необхідно враховувати ту обставину, що сучасний тероризм майже не піддається превентивному¹ державному контролю. На внутрішньому полі боротися з ним покликана держава. Її реакція — розширення і диверсифікація системи внутрішньої безпеки: використання збройних сил, посилення спецслужб і різних антитерористичних формувань, жорсткість відповідних правових норм. Але ці зусилля виявляються не надто дієвими. Позначаються властиві терористичним структурам високі маневреність і виживаність. Свою роль грає фактор транснаціональності, що вимагає глобального підходу до глобальних проблем.

Протидія подібним загрозам більш ефективна на основі міжнародного співробітництва. Одним з перших кроків у його організації стало затвердження Асамблеєю Ліги Націй у 1937 р.

---

¹ *Превентивний* — від. лат. *praeventus* — такий, що попереджує, запобігає, випереджає дії протилежної сторони.

проекту Міжнародної конвенції із запобігання і покарання актів тероризму. Ця конвенція не була ратифікована і не набрала сили. Однак пакет документів з проблем тероризму, прийнятий ООН, а також її спеціалізованими установами, по суті, деталізує положення її першої статті. Вони стосуються обов'язків "кожної Держави... утримуватися від будь-яких дій, що мають на меті сприяти терористичній діяльності, спрямованій проти іншої Держави, і перешкоджати діям, у яких ця діяльність виражається..." Декларація про заходи з ліквідації міжнародного тероризму, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1994 р., знову вказала на необхідність співробітництва в боротьбі з тероризмом і підтвердила обов'язок держав вживати всіх можливих заходів для його ліквідації. Серед міжнародних міждержавних організацій найбільш впливовими вважаються ООН і НАТО, Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Вони вдаються до визначених заходів. Однак до початку XXI ст. стало очевидним, що міжнародне співтовариство поки не може здолати транснаціональний тероризм.

Спроби створення системи міжнародного антитерористичного співробітництва спецслужб орієнтовані на придушення терактів. Однак вони залишають осторонь головну проблему — пошуки шляхів глобальної зміни умов, що породжують тероризм. У процесі розвитку людського суспільства політичні, соціальні, економічні, національні, територіальні, релігійні та інші протиріччя постійно наростають. Розширюється також соціальна база терористів. Її живлять насамперед народи, що і в XXI ст. перебувають у приниженому стані і сприймають сформований світопорядок як явно несправедливий. Тому глобальна система протистояння "новій чумі" має бути орієнтована не стільки на пряму боротьбу з тероризмом, що може здійснюватися на більш низьких рівнях професійними формуваннями, скільки на створення принципово нових міжнародних структур. Вони повинні бути націлені на компенсацію політичного, економічного і соціального розшарування світу на тлі і під впливом глобалізації.

Література

Васильев Л.С. Ислам и террор // *Общественные науки и современность*. — 2006. — № 1.

Гушер А. Чума XXI века // *Азия и Африка сегодня*. — 2001. — № 10.

Жиганова Л.П. Биотерроризм и агротерроризм — реальная угроза безопасности общества // *США — Канада. Экономика. Политика. Культура*. — 2004. — № 9.

Исаков А., Александров В. Глобализм, антиглобализм, терроризм. “Измы” XXI века // *Обозреватель*. — 2003. — № 3.

Кива А.В., Федоров В.А. Анатомия терроризма // *Общественные науки и современность*. — 2003. — № 1.

Куклина И. Мировой терроризм и международные структуры обеспечения безопасности // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 2005. — № 1.

Ландобасо А. Терроризм и этнополитические конфликты. — Кн. 2: Терроризм сегодня. — М., 2004.

Лунев В.В. Политическая, социальная и экономическая несправедливость в мире и терроризм // *Общественные науки и современность*. — 2004. — № 3.

Мандрагеля В.А. Тенденції боротьби з глобальним тероризмом: досвід та перспективи США // *Практична філософія*. — 2004. — № 2.

Оліфіренко М. Новітні інформаційні технології як інструмент міжнародного тероризму. — К., 2004.

Паин Э.А. Социальная природа экстремизма и терроризма // *Общественные науки и современность*. — 2002. — № 4.

Рыбаков В. К вопросу о терроризме, или две стороны одной медали // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 2002. — № 3.

Хорос В. “Крона”, “корни” и “климат” терроризма // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 2002. — № 3.

Хоффман Б. Терроризм — взгляд изнутри. — М., 2003.

Цыганов В. Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации. — К., 2004.

Шлаєн О. Аллах акбар? (Міжнародний тероризм і небезпеки для загальнолюдських цінностей) // *Політична думка*. — 2001. — № 4.

Лекція 11

ЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО СВІТУ

Історія перетворень економічних укладів. Зміни капіталізму у XX—XXI ст. Соціалістичний варіант економіки. Посттоталітарні перетворення країн Східної і Центральної Європи. Становлення і розвиток ринків. Гроші: історичний нарис. “Нова економіка” — нова не тільки за назвою. Тенденції, єдність і суперечливість економічних процесів у сучасному світі.

Історія власне сучасного світу сягає корінням у той період, коли підприємці і підприємництво стали визначальним фактором суспільного розвитку, тобто стали визначати сенс змін суспільних відносин у людському суспільстві. Хронологічно це пов’язують з епохою Великих географічних відкриттів, які стимулювали підприємців і розвиток підприємництва. Також слід зазначити, що економіка завжди була багатукладною. Такою вона залишиться і в майбутньому. Змінювалися і будуть змінюватися склад і *співвідношення економічних укладів*, які базуються на різних формах власності і передбачають відповідні форми розподілу та обміну.

Дрібнотоварний уклад, заснований на трудовій приватній власності, займав переважаючі позиції в містах середньовічної Європи. Основна маса товарів у середньовічних містах вироблялася ремісниками і продавалася дрібними торговцями. Поступово розвивався сектор платних послуг. Але зі становленням і розвитком капіталістичного укладу великі капіталістичні господарства відтіснили дрібнотоварний уклад. Торжество машинного виробництва разом із потоком дешевої продукції призвело до масового розорення дрібних товаровиробників. Ті змушені були йти на капіталістичні підприємства найманими робітниками, або ж бродяжити і старцювати. Ніші для дрібнотоварного укладу збереглися в секторі послуг і в сільському господарстві. Деякою мірою до нього можна прирівняти діяльність людей вільних професій — адвокатів, письменників, художників та інших, які виступають насправді дрібними підприємцями, якщо, звичайно, не працюють лише для власного архіву.

Рабовласницький уклад зберігався у доіндустріальний період у вигляді релікта переважно у деяких країнах Сходу. Однак з відкриттям і колонізацією Америки він одержав несподіване відродження. Работоргівля набула масового характеру. У Сполучених Штатах рабство було скасовано тільки у 60-х роках XIX ст., тобто в період піднесення індустріального суспільства. Це було наслідком громадянської війни між північними і південними штатами (1861—1865 рр.). Звичайно, рабська праця могла зберігатися лише за умов плантаторського господарства і дешевизни рабів, тобто доти, доки вона виправдовувала себе. Але і на сучасному етапі виявилось досить значним поширення цього ганебного явища, яке набуло нових форм і значних масштабів.

Капіталістичний уклад у первісних формах (торговій, банківській) з'явився ще в надрах античного суспільства, хоча і не міг одержати там значного розвитку. З кінця ранньофеодального періоду ці елементи у вільних містах Європи відроджуються і зміцнюються, проте найзначнішим феноменом того періоду було зародження промислового капіталу — спочатку на мануфактурній основі. Таким чином створювалися передумови розширеного відтворення капіталу як самозростаючої вартості. Всесвітньо-історична універсальність і європейська унікальність суспільного розвитку у XVI ст. полягають у генезисі

капіталістичного укладу в лоні феодального ладу. Остаточна перемога капіталістичного укладу над феодальним була досягнута у розвинутих країнах Європи на початку XIX ст. внаслідок промислової революції і низки буржуазних революцій. Капіталізм утвердився в більшості країн Європи, Північної Америки, втяг у свою орбіту як колонії та напівколонії багато країн Азії, Африки, Латинської Америки.

Соціалістичний уклад мав місце в Радянському Союзі та деяких інших країнах Європи, Азії та Америки. Він протиставлявся капіталістичному укладу як справді загальнонародний, заснований на безкризовому зростанні та плановому веденні господарства. Однак історичний досвід останніх часів змусив змінити погляд на зміст, переваги і перспективи соціалістичного укладу. Формування соціалістичного укладу розпочалося після російської жовтневої революції 1917 р. Після неї соціально-економічний і політичний розвиток людства відбувався під знаком протистояння капіталістичної і соціалістичної систем.

Що стосується економіки, то протистояння систем породило в *економічній політиці капіталістичних країн* дві головні тенденції: по-перше, демократичну, побудовану на стримуванні соціалізму, пошуках компромісу, і водночас підвищенні реальної заробітної плати і соціального захисту трудящих; по-друге, тоталітарну, спрямовану на військове знищення соціалізму. Перша тенденція була притаманна для США, Великої Британії, Франції та інших буржуазно-демократичних країн Заходу, друга — для Італії, Японії і особливо Німеччини, де на початку 1930-х років переміг фашистський режим.

Перемога нацистів у Німеччині багато в чому була зумовлена світовою економічною кризою 1929—1933 рр. Криза розпочалася в Америці, куди після Першої світової війни перемістився центр глобальної капіталістичної економіки. Швидкий темп її розвитку призвів до того, що внутрішній платоспроможний попит не встигав за зростанням продуктивності, і результатом стало перевиробництво. 25 жовтня 1929 р. — “Чорної П’ятниці” — спричинилася небачена паніка на Нью-Йоркській біржі. Її причиною стало катастрофічне падіння курсу акцій, ціна яких була завищеною біржовими спекулянтами. Сума збитків дорівнювала 15 млрд доларів. Так почалася світова економічна криза. Найбільше вона вразила Сполучені Штати: у 1932 р. порівняно з 1929-м їхнє промислове виробництво

впало майже наполовину і виявилось відкинутим на 20 років назад. “Велика депресія” кінця 20-х — початку 30-х років тією чи іншою мірою вразила усі розвинуті капіталістичні країни. Вона продемонструвала вади “суто ринкового” капіталізму, який не підкорявся скільки-небудь відчутному державному контролю і регулюванню й менш за все турбувався про соціальні проблеми і можливі (смертельні для капіталізму) наслідки їх фактичного ігнорування.

Вихід з кризи повсюдно був пов’язаний із посиленням ролі держави у господарському житті буржуазних країн. У найзагальніших рисах її мета полягала у пошвавленні виробництва через ринок шляхом зростання платоспроможного попиту. Для цього необхідно було надати людям грошові кошти, забезпечивши будь-яким шляхом зайнятість. Цю проблему країни вирішували прямим державним втручанням в економіку. Однак методи були різними. У Німеччині¹ це було пряме державне управління господарством і повна мілітаризація виробництва. Починаючи з 1934 р., нацистський режим спрямував усі зусилля на широкомасштабне проведення переозброєння. У вересні 1936 р. у зв’язку з початком виконання чотирьохрічного плану розвитку економіки під жорстким контролем Г. Герінга Німеччина перейшла до системи тотальної воєнної економіки. Все підкорялося основній меті — перетворити Німеччину в державу, яка сама себе забезпечує усім необхідним². Імпорт був суттєво скорочений, був введений жорсткий контроль за ціна-

---

¹ Основу докризового стабільного розвитку цієї країни становили іноземні кредити і позики, а також зовнішня торгівля. Із припиненням нових надходжень з’ясувалося, що німецька фінансова система нездатна витримати напруження. Внаслідок загальної кризи скоротився обсяг зовнішньої торгівлі Німеччини, вона вже не була здатна вивозити за кордон достатню кількість товарів, щоб сплачувати за ввезення потрібної їй сировини і продовольства. Без експорту промисловість країни не була здатна завантажити свої підприємства. Тому в період з 1929 по 1933 р. промислове виробництво скоротилося в 2 рази. Мільйони людей втратили роботу, а тисячі дрібних підприємств розорилися. У 1929 р. число безробітних становило 44,7 % загальної кількості промислових робітників.

² Треба зазначити, що великі замовлення на обладнання і устаткування надходили з Радянського Союзу, який здійснював свою індустріалізацію. За машини і верстати розраховувалися сільськогосподарською продукцією та сировиною.

ми і розміром заробітної плати. Різко обмежувалася свобода переходу німецьких працівників з одного місця роботи на інше. Під час воєнного будівництва в країні з'явилися мільйони нових робочих місць. Здійснюючи всебічні і всеохоплюючі заходи з уніфікації і централізації економічного життя, гітлерівському керівництву протягом короткого часу вдалося стабілізувати економіку і домогтися зростання промислового виробництва. За період з 1932 до 1937 р. безробіття скоротилося в 6 разів, промислове виробництво зросло на 102 %, а національний прибуток збільшився в 2 рази. Ліквідація безробіття і популістські обіцянки сприяли згуртуванню німецького народу навколо націонал-соціалістичної партії і стимулювали прискорену підготовку до Другої світової війни.

Інші підходи здійснювалися у Сполучених Штатах з приходом до влади у 1932 р. президента Ф. Рузвельта, який запропонував раціональний план виводу країни з кризи, відомий під назвою “Новий курс”¹. Основу його становило поєднання заходів, спрямованих на посилення державного регулювання економіки та певних реформ у соціальній сфері. Цей план передбачав: 1) “кодекси підприємницької честі” (усього 750 кодексів), які визначали обсяг виробництва, розподіл ринків збуту між підприємствами, рівень цін на товари; основною вимогою була заборона продавати товари нижче визначених ними рівнів; 2) встановлення максимальної тривалості робочого дня, мінімальної заробітної плати, укладання колективних договорів, право на створення профспілок, інші заходи, які мали забезпечити розв’язання проблеми зайнятості; 3) створення Адміністрації громадських робіт, у всіх штатах організація таборів, куди набиралася безробітна молодь у віці 20—25 років

¹ Термін “Новий курс” вперше було вжито суддею С. Розенманом, потім використано в інавгураційній промові 1932 р. Ф.Д. Рузвельтом, а популярності він набув завдяки карикатуристу Р. Кінбі. Закони “Нового курсу” пропонувалися “мозковим трестом” президента, до якого входили прогресивно налаштовані політики і посадовці, згодом їх підтримала переважна більшість у Конгресі. Президент щовечора виступав по радіо з “бесідами біля каміна”, пояснюючи населенню свої заходи, домагаючись взаєморозуміння і підтримки. “Новий курс” відродив національний дух американців, їх віру в подолання труднощів. Країна вийшла з тяжкого становища ще до початку Другої світової війни, а не за рахунок “наживи” на ній, як про це твердили радянські автори.

(асигнувалося 3,3 млрд доларів на фінансування громадських робіт); 4) прийняття “закону про допомогу фермерам”; 5) урядова підтримка діяльності банків; 6) пільгові кредити торговим організаціям та ін. Запровадженням законів передбачалося домогтися повороту економіки до стабілізації. Головне значення “Нового курсу” полягало у тому, що був фактично покладений край ері панування стихії ринку і конкуренції, відбулося офіційне визнання права особи працівника бути суб’єктом економічних і всієї сукупності суспільних відносин. Почалася ера ринку, що регулюється, і є соціально орієтованим. “Новий курс” поклав початок перетворення країни на соціально орієтовану державу. Ця модель пізніше одержала назву “Держава загального благоденства”. Було також “запущено” механізм “суспільства масового споживання”, де попит стимулював виробництво. За часів реформ Ф. Рузвельта не революційним, а мирним шляхом почав зароджуватися *посткапіталізм*, або як тепер він зветься, “цивілізована соціально-орієтована ринкова економіка”. Формування цієї стратегії “нового капіталізму” відбувалося під впливом всебічного змагання із соціалізмом. Тобто епоха панування класичного капіталізму закінчилася разом із настанням Великої депресії, утвердженням фашизму у Європі і соціалізму в СРСР.

Після тріумфу Радянського Союзу у війні у світі стали поширюватися соціалістичні ілюзії. Ця обставина була однією з тих, що сприяли утвердженню націоналізації як головного засобу економічної політики на Заході. Вона являла собою немов би природне продовження небувалої мілітаризації економіки під час війни, коли усім практично розпоряджалася держава. З іншого боку, вона вважалася найпростішим методом знайдення коштів для прискореної модернізації економіки¹.

¹ Показовим є приклад здійснення націоналізації у Франції. Наприкінці 1950-х років державі належали майже повністю вугільна, газова, авіаційна та автомобільна галузі, частково нафтова, оборонна, залізничний транспорт, банки та ін. В цілому держава володіла приблизно 40 % національного багатства і на її підприємствах вироблялося 13 % ВВП. Створення значного держсектору економіки привело до застосування державного середньо- і довготермінового народногосподарського планування. Протягом 1947—1980 років Франція здійснила сім народногосподарських планів. Якщо держсектор західних країн одержував прямі планові завдання, то планування приватного сектору потребувало непрямих заходів (фіксування цін, надання

Одержавлення господарства країн Заходу позитивно вплинуло на їх соціально-економічний розвиток у перше повоєнне двадцятиріччя. Однак зниження темпів економічного зростання і підвищення рівня інфляції з середини 1970-х років показали, що такий напрямок економічної політики підлягає заміні. Зміни курсу вимагала і науково-технічна революція, яка розгорнулася на той час і створила умови для кардинальної трансформації технологічної бази. Підвищення ефективності господарства передбачало новий підхід до управління виробництвом, в першу чергу, серйозне скорочення державного регулювання. Задля цього провідні капіталістичні країни у 1970—1980 рр. здійснили широку приватизацію — передачу права власності на капітал державних підприємств приватним особам або акціонерним товариствам. Функції держави зосередились головним чином у сфері регулювання фінансів і кредиту, податкової системи. В результаті приватизації зміцнився малий і середній бізнес¹. В більшості випадків повернення до приватної власності призвело до економічного зростання і підвищення добробуту людей. Звичайно, треба мати на увазі цілу низку факторів, зокрема тих, які пов'язані із новітніми тенденціями у науково-технологічній сфері, а також зі змінами у відносинах власності. Вже наприкінці минулого століття в економіці передових країн Заходу з соціально-орієнтованими ринковими системами корпорації (акціонерні товариства) стали найбільш

сировини та кредитів, різні заходи фінансового контролю тощо). На відміну від директивного соціалістичного планування (план — це закон!), цей вид економічних програм мав індикативний, необов'язковий, взаємовигідний характер і був формою державного втручання в економіку при повному збереженні його демократичної сутності. За допомогою індикативного планування країни Західної Європи відбудували і суттєво модернізували економіку після Другої світової війни. В Америці планово-регулююча роль держави полягала як у державному підприємстві — перманентному створенні і такій же перманентній приватизації держсектору (його частка у ВВП 1950—1960 рр. перевищувала 20 %), так і у державних замовленнях та закупках промислової і сільськогосподарської продукції на сотні мільярдів доларів (особливо велике значення має державна платна консервація фермерського господарства країни у випадку перевиробництва).

¹ У ФРН вже наприкінці 1980 р. у малому і середньому бізнесі було зайнято 2/3 працюючих.

динамічними провідними організаціями. В США їх частка в загальному обсязі реалізації продукції становить 90 %. У цілому на Заході на корпоративну форму власності припадає 80—90 % реалізації продукції. Це говорить про масштаби соціалізації виробництва й економіки, а також про тенденції глобальної демократизації власності.

Таким чином, новітня історія економічного розвитку — це насамперед процес формування товарно-грошових, ринкових відносин. Сучасна соціально орієнтована ринкова економіка базується на економічній демократії та економічній самодіяльності населення, при всіх позитивах і негативах є моделлю з найвищим рівнем міжнародної конкурентоспроможності. В розвинутих країнах світу вона поєднується з державним регулюванням економіки, механізми якого забезпечують соціальну орієнтацію економічного розвитку.

Економіка соціалізму виникла на терені колишньої Російської імперії в результаті майже безкровного державного перевороту, який здійснила партія більшовиків у жовтні 1917 р. Не зустрівши суттєвого опору, вони перетворили державний переворот у соціальну революцію, яку було названо соціалістичною. В колишній Російській імперії було здійснено спробу створення розумно організованої суспільної організації, орієнтованої на побудову економіки соціально справедливого суспільства. Більшовики бачили джерело суспільної несправедливості у приватній власності і свободі підприємницької діяльності, які породжують експлуатацію людини людиною. Тому це треба було усунути шляхом пролетарської революції, що й було виконано. Проголосивши встановлення влади Рад, нові можновладці декретували ліквідацію поміщицького землеволодіння і зрівняльний розподіл поміщицької землі між селянами, розігнали вільно обрані народом Установчі збори (де не мали більшості), конфіскували капітали приватних банків, монополізували зовнішню торгівлю, націоналізували велику промисловість і транспорт, запровадили насильницьке вилучення частини продовольства у селян.

З осені 1918 р., коли опір радянській владі в країні набув серйозного характеру і спалахнула громадянська війна, більшовики встановили режим “воєнного комунізму”¹, завдяки

¹ Здійснюючи цю політику, більшовики націоналізували все промислове виробництво (починаючи з майстерень, де працювало 5 осіб),

якому приватна власність була у місті ліквідована, а на селі — різко обмежена. “Воєнний комунізм” допоміг Радам централізувати невеликі ресурси і вибороти перемогу у громадянській війні (перемога передусім була зумовлена підтримкою з боку мас). Проте після війни цей режим, особливо продрозверстка, став головним гальмом економічного розвитку. Було запроваджено нову економічну політику (НЕП), метою якої стало скасування комуністичних підходів до економіки, повернення до товарно-грошових відносин, певних елементів капіталістичного виробництва, торгівлі. Продрозверстку замінили на продовольчий податок, що стало виробничим стимулом для відновлення селянських господарств, а також промисловості. Проте НЕП не міг швидко вирішити жагучу проблему модернізації країни.

Наприкінці 1920-х років СРСР міг рушити шляхом еволюційним — розвитку і збагачення вільного селянського господарства й поступового накопичення (плюс надходження від західних концесій) коштів для інвестицій у промисловість. Іншим шляхом був шлях революційний — нового закріпачення селянства через колективізацію, державного пограбування колективних господарств і одержання за рахунок цього промислових інвестицій. Перший шлях не був би болісним для народу, проте потребував часу (темпи — 2—4 % щорічного зростання), другий — був сповнений мук, але швидкий (15—20 %). Більшовицьке керівництво віддало перевагу другому, бажаючи вікову відсталість від Заходу подолати протягом 5—10 років. Головним прагненням було негайно створити сучасну військову промисловість і таким чином збільшити політичну вагу СРСР, ввести його до складу найвпливовіших держав світу. Втіленню у життя цієї стратегічної лінії послугували п’ятирічні народногосподарські плани. Особливо трагічними для людей були перші дві п’ятирічки (1928—1932 і 1933—1937 рр.), коли селянство СРСР знов було закріпачено у колгоспах, а голодомори забрали мільйони життів. За рахунок власного народу шляхом найжорстокішої його експлуатації було здійснено прискорену індустріалізацію країни. У другій половині 1930-х років при-

---

запровадили продовольчу розверстку (селянин був зобов’язаний здавати державі все зерно понад споживання і насіння, часто забирали й те), оголосили всезагальну трудову повинність, скасували взагалі товарно-грошові відносини, запровадивши натуральну пайкову сплату праці (карткова система) відповідно до цінності громадянина для влади.

ватна власність була ліквідована. Навіть за “приватновласницькі настрої” можна було позбутися свободи і навіть життя. СРСР проголосив себе першою країною, де переміг соціалізм. В цілому, перші дві п’ятирічки перетворили СРСР на другу у світі і першу у Європі індустріальну державу, яка обігнала за загальним обсягом промислової продукції Німеччину, Велику Британію і Францію.

Головна особливість радянського соціалістичного господарства полягала у тотальній мілітаризації, повному підкоренні економіки країни випуску озброєнь і утриманню величезної армії. За деякими підрахунками на ці цілі працювало до 90 % радянської економіки. Тобто військово-промисловий комплекс висмоктував майже всі соки з радянського народного господарства. Споживання, житло, освіта, охорона здоров’я, культура користувалися тим, що залишалося від військових витрат. У народній свідомості ідеологічні служби влади перманентність дефіциту товарів намагалися представити як народну жертву заради оборони країни від ворогів. Ідея постійної зовнішньої небезпеки підтримувалася протягом усіх років існування СРСР. Тотальна мілітаризація народного господарства, незаперечно, відіграла значну роль у війні 1941—1945 рр. Але водночас вона стала одним з головних факторів краху радянського соціалізму: мілітарне перенапруження післявоєнної гонки озброєнь вичерпало майже всі ресурси. Також відіграли свою роль доведена до абсолюту концентрація власності, жорстка система централізованого, адміністративного за суттю регламентування суспільних відносин, які призвели до абсурдної ситуації. Виробництво перестало реагувати на кон’юнктуру ринку, виник дефіцит внутрішнього споживацького ринку товарів і послуг. Склалася система диктату товаровиробника споживачу товарів. Товаровиробник — держава-власник — втратив здатність реагувати на досягнення науково-технічного прогресу, прирікаючи економіку на невідворотну кризу.

На початку 1980-х років різке прискорене створення світової економіки нового типу, у якій задає тон незрівнянно більш потужна і технічно розвинена протилежна система, висунули перед СРСР надзвичайно складну дилему. Або визнати утопічність ідеї світової революції, перемоги соціалізму над капіталізмом і, фактично визнавши свою ідейно-політичну поразку, поступово відходити від конфронтації, згортати мілітариза-

цію, входить у русло світового розвитку, у світову економіку, змінюючи правила гри для початку хоча б в економіці. Або бути вкрай виснаженими гонкою озброєнь, неефективною закритою економікою з кінцевими трагічними наслідками. Про перший варіант тоді і мови не заходило, радянський лад намагалися зміцнити за допомогою суто тоталітарних методів. Із зміною керівництва у середині 1980-х років (на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС Генеральним секретарем було обрано М.С. Горбачова) починаються певні зміни, які одержали назву “перебудова” і які мали на меті покращити соціалізм іншими методами — за рахунок допущення певних економічних елементів капіталізму. Але, як показав історичний досвід, тоталітарну систему неможливо “перебудувати”. Спроби це зробити призводять до її краху.

У 1989—1990 рр. світова соціалістична система¹, заснована на принципах тоталітаризму, розпалася. Після “оксамитових революцій” *країни Центральної і Східної Європи* відмовилися від “реального соціалізму радянського зразка” і *почали* нову сторінку своєї історії — *створення демократичної суспільної системи з універсальною ліберальною соціально орієнтованою моделлю сучасної ринкової економіки*. Вони мали за мету змінити саму суспільну систему, трансформувати усі колишні інститути в інтересах формування дійсно ефективної і конкурентоспроможної економіки, а також серйозного підвищення життєвого рівня людей. Економічні реформи в цих країнах повсюдно охоплювали лібералізацію цін; відмову від виробництва багатьох товарів і послуг, які не користувалися ринковим попитом; усунення держави з величезної частини економіки; масову приватизацію; налагодження тісних економічних відносин із західними партнерами, вступ до ЄС².

¹ Соціалістичний табір, до якого входили не тільки європейські країни, а й азійські, зокрема Китай, охоплював 26 держав із загальною чисельністю населення у 1986 р. приблизно 1,7 млрд жителів, або 37 % населення земної кулі.

²Протягом останніх років країни із загальною чисельністю населення приблизно у 3,5 млрд осіб перейшли на шлях радикальних реформ, покликаних перевести економіку на рейки капіталістичного за суттю розвитку. За даними відомого американського економіста Дж. Сакса, ці реформи обіймають такі шість загальних елементів: 1) відкриту міжнародну торгівлю; 2) конвертованість валюти; 3) приватну влас-

У здійсненні змін були і залишаються значні складності і проблеми. На початковому етапі повсюдно мали місце зниження обсягів виробництва, падіння життєвого рівня населення, що супроводжувалося болісною інфляцією. Помітно зросло безробіття (приблизно 14 % від чисельності працездатних громадян), посилилася соціальна диференціація населення. В деяких країнах ще досі не розв'язані проблеми банкрутств, закриття нерентабельних підприємств, розробки чіткої державної промислової політики, закріплення сучасної міцної фінансової системи. Ринкові реформи у всіх країнах відбувалися важко, але особливо важко там, де висока частка військової економіки і великих підприємств важкої індустрії, які слабо пристосовані до функціонування за ринкових умов. Труднощі виявляються насамперед у зростанні соціальних проблем, у зниженні життєвого рівня, у руйнуванні колишньої соціальної системи (освіта, охорона здоров'я, відпочинок, забезпечення житлом та ін.), добробут якої багато в чому залежав від благополуччя великих державних підприємств і цілих галузей. З іншого боку, роздержавлення, приватизація є живильним середовищем для криміналізації економіки, усього життя. Все це викликає значне невдоволення у суспільстві¹. Але усі пере-

ність як головний механізм економічного зростання; 4) корпоративну власність як домінуючу організаційну форму великих підприємств; 5) відкритість для іноземних інвестицій; 6) членство у провідних економічних інститутах, таких як МВФ, СОТ та ін.

¹ Як показав історичний досвід, всі посткомуністичні країни проходять через етап "дикого капіталізму". Це виявляється у надзвичайно великій активності кримінального капіталу в економіці, у розростанні тіньового бізнесу, у появі фінансових "пірамід" та інших форм великого шахрайства, у частих випадках недобросовісної конкуренції і такої ж недобросовісної реклами, ухиленні від сплати податків і взагалі у нецивілізованій поведінці багатьох новоспечених підприємців. У цьому ж ряду — розростання престижного споживання.

У своєму розвитку кожна капіталістична країна проходила етап "дикого капіталізму". Колись через нього проходила і Російська імперія, у складі якої перебувала Україна. Але на початку ХХ ст. той процес природно-історичного поступу країни був перерваний. Але якщо раніше "дикий капіталізм" з'являвся у тих чи інших масштабах на низькому рівні економічного розвитку, в багатьох країнах взагалі не залишаючи по собі сліду у масовій свідомості, то теперішня ситуація інша. Особливо, якщо мова йде про нашу країну або Росію з їхніми рівнями економіки, масштабами національних багатств, бур-

лічені складності можна долати, про що свідчить світовий досвід. Головне полягає в іншому: більшість країн Центральної і Східної Європи вже вийшли з історичного глухого кута і встали на шлях економічного, соціального і суспільного розвитку. Більшості пострадянських країн зробити це ще не вдалося.

Суть полягає у тому, що розвинені країни впевнено переходять до якісно нової економіки XXI ст., ширше — до постіндустріального або інформаційного суспільства, а у пострадянських державах досі не завершений останній цикл розвитку індустріального суспільства плюс глибока всеосяжна криза. До того ж критичним є питання про те, чи насправді в цих країнах йдуть трансформації, і чи їх масштаби і темпи є прийнятними? Готової відповіді на це питання немає. Її може дати лише держава, яка сама проходить стадію трансформації і яка є єдиною структурою, здатною прискорити трансформаційні процеси. Історичний досвід показує: чим пізніше країна стає на шлях модернізації, тим більшою має бути роль держави. Від застосованих державою форм і методів вирішення проблем трансформації буде залежати успіх перетворень. Тобто у трансформації посткомуністичної економіки роль держави є суттєвою.

Для економіки епохи Модерніті¹ надзвичайно важливе значення має феномен ринку. **Ринок** у примітивному вигляді зародився ще за часів неоліту (IX—III тис. до н. е.). Він досяг певних висот внутрішньодержавного і міжнародного обміну, грошового господарства та їх правового регулювання в античному

хливими процесами зміни власників тощо. На тлі загального зuboжіння нестримана поведінка “нових багатіїв” створює неабияке соціальне напруження. Стабільність у суспільстві настає тільки тоді, коли бідні і багаті за чисельністю приблизно вирівнюються (десь на показниках у 10 % тих й інших), а основну масу населення становлять люди так званого середнього класу, досить заможні. Але на становлення такого суспільства йдуть десятиріччя. Процес цей не може прискоритися доти, доки не почнеться швидке зростання економіки. Щоправда, досвід Південної Кореї показує, що за умов швидкого зростання економіки буквально протягом двох десятиріч відбувається глибока революція у соціальній структурі саме на користь середнього класу.

¹ Слово походить від англійського *modernity* — новий час. Використовується в інших мовах без перекладу і означає епоху, яка розпочалася Великими географічними відкриттями, тобто від середини другого тисячоліття.

суспільстві, особливо в пізній Римській імперії. На стадії генезису феодалізму ринок був відкинутий назад порівняно з рівнем, який був досягнутий у попередній період. Однак у ранньофеодальний час він в основному відновив свої позиції. Поступово розширюються його географічні кордони — він охоплює практично всю Європу, більшу частину Азії, Північну Америку. Виникають нові торгові центри — вільні міста, їх союзи. Ці досягнення були набагато перевершені передіндустріальним суспільством. Виникли товарні біржі і торгові компанії, мережа банків. Міжнародна торгівля (особливо з Америкою та Індією) сприяла надходженню капіталів, яке здійснювалося переважно у торгівлі, відкрила шлях для його проникнення у виробництво, створення капіталістичних мануфактур. Однак “рідною домівкою” для народженого капіталу залишалася сфера обігу. Таке становище зберігалось до промислової революції, до того моменту, коли капіталізм привласнив собі індустріальне виробництво, що стало джерелом великих прибутків.

Справжнє торжество ринку настало в індустріальну епоху, коли капітал у повному обсязі охопив сферу виробництва, особливо промислового, перетворив його на базі наукових технологій і вимог стрімко зростаючого ринку. Провідне місце посів промисловий капітал, потіснивши торговий і банківський, а наприкінці ХІХ ст. злився з ними, ставши фінансовим капіталом. Ринкові відносини пронизали все суспільство, залишивши вузьку нішу для сімейного господарства. Головним товаром стала робоча сила людини, вільна від феодальних кайданів і від власних засобів виробництва. Ринок подолав вузькі локальні рамки, став великим інтегратором спочатку національного, а потім всесвітнього господарства.

Вихідною формою ринку є обмін товарами, їх купівля-продаж, торгівля. Спочатку вона розвивалася у найпростішому вигляді: ремісник або селянин продавав виготовлений ним товар вдома. Пізніше з'являється посередник між виробником і споживачем — купець, який скуповував товари і продавав їх на ринку, беручи на себе витрати і ризик транспортування та реалізації товарів (розбійні напади на купців та їх вантажі були, є, й, мабуть, будуть — піратство, пограбування на сучасних магістралях або через комп'ютерні мережі). Для зручності покупців відкривалися постійні пункти продажу товарів — крамниці. Значним явищем середньовічної Європи стало відродження

ярмарків, однак з XVII ст. вони почали поступатися місцем оптової торгівлі. Найвищою формою розвитку торгівлі стали біржі, на яких торгували великими партіями однорідних товарів, не привозячи їх до місця продажу. Біржі почали виникати на початку XV ст. На біржах торговці, частіше їх посередники — біржові маклери, здійснювали товарні і вексельні операції, страхові оборудки.

Торгівля велася заради одержання торгового прибутку, вирівнювання його в середній прибуток, визначала і формувала структуру попиту і через неї — структуру виробництва, швидко реагувала на зміни попиту. Таким чином за допомогою торгівлі здійснювалося саморегулювання ринкової економіки. Відомий французький історик Ф. Бродель писав: “Ринок, яким ніхто не управляє, є рушійним механізмом всієї економіки. Зростання Європи і навіть усього світу було наче піднесення ринкової економіки, що невпинно розширювала свою сферу, охоплюючи своїм раціональним порядком все більше і більше людей, все більше і більше близьких і віддалених торгових операцій, що все разом вело до досягнення єдності світу. Обмін породжував разом пропозицію і попит, орієнтуючи виробництво, впливаючи на спеціалізацію великих економічних регіонів, які заради свого виживання були пов’язані необхідним їм обміном. А диригує у справах між покупцями і продавцями ціна. Ринок, що саморегулюється, підкорює, раціоналізує економіку — такою була головним чином історія економічного зростання”.

Періодичне переповнення каналів обігу, що закінчувалося неможливістю реалізувати товарну масу і знищенням частини товарів, стало неодмінною ознакою регулярних економічних криз. Торгові війни між державами часто передували справжнім війнам. Все це так. Але ніякого досконалішого методу обігу мільйонів видів товарів, які вироблені десятками мільйонів товаровиробників і потрібних сотням мільйонів покупців, людство ще не вигало і навряд чи винайде у найближчому майбутньому. Спроба замінити ринковий обмін планомірним централізованим розподілом продуктів, до якого вдалися у деяких соціалістичних країнах, виявилася набагато гіршою і неефективною. Врешті-решт ця система була відкинута економічною практикою.

Найважливішою передумовою для ефективного функціонування ринку є наявність стабільного засобу обігу — грошей. В період генезису феодалізму та на його ранніх стадіях обмін товарів обслуговували різноманітні грошові системи. В їх основі були дорогоцінні метали, що виконували притаманні грошам функції — міри вартості, засобу обігу, сплати, накопичення, світових грошей. Розширення міжнародної торгівлі вимагало збільшення кількості міняльних контор і надання їм функцій банків. Найбільшим потрясінням для європейських грошових систем став масовий приплив золота і срібла з Америки, що викликало знецінення грошового металу і зростання цін у XVI ст. у 6 разів. Постійна нестача грошей для ведення війн та задоволення потреб королівських дворів і скарбниці викликала фальсифікацію грошей державою, запровадження паперових грошей. Було винайдено вексель, потім з'явилися акції, облігації. Виник особливий різновид ринку — ринок цінних паперів. Операціями з ними займалися банки, біржі, потім утворилися фондові біржі¹. Але справжнього розмаху фондовий ринок набув у XIX ст. після створення акціонерних компаній, що випускали акції.

Золотим часом американського фондового ринку стали 20-ті роки минулого століття. Однак біржовий крах 1929 р., який розпочався на Нью-йоркській фондовій біржі, показав, наскільки можуть бути ненадійними віртуальні капітали. На початку 1950-х років США сконцентрували в себе 2/3 світового золотого запасу. З усіх світових валют тільки долар обіцяли конвертувати в золото за твердим курсом. В усіх інших країнах після Другої світової війни лютувала інфляція — явище, практично не знане у XIX ст. Рекордсменом всіх часів і народів залишається Угорщина 1946 р. Там в обігу була купюра у егіміліард біліонів (15 нулів), а зростання цін склало 10 у двадцятій. Заробітну плату видавали двічі на день, аби працівник міг встигнути щонебудь купити за отримані гроші².

Стабільним залишався лише долар. Але пізніше долару перестали сліпо вірити — країни накопичили доларових запасів

¹ Фондові біржі почали утворюватися на початку XVII ст., першість виборів Амстердам.

² Для порівняння: показник інфляції в Україні 1993—1994 рр. становив 10 000.

більше, ніж було у Сполучених Штатів золота. Тобто зникла теоретична можливість обміняти усі доларові авуари¹ на золото. Світова фінансова система втратила єдину опору: не стало еталону грошей. Що стосується золота, то наприкінці 1950-х років Велика Британія, не зважаючи на тиск світового співтовариства, почала вільну торгівлю ним на біржі. Золото втратило стабільну ціну, що трималася з 1934 р., і перетворилося на звичайний товар. У 1960-х роках західноєвропейські валюти та американський долар пережили кілька девальвацій. Провідні країни світу збиралися на нескінченні міжнародні конференції, однак так і не знайшли виходу. Як результат — у 1971 р. США відмовилися від забезпечення долара золотом, а на початку 70-х років курси фунта, ієни, долара та інших валют стали “плаваючими”. Останніми — у 1974 р. — відмовилися від фіксованих курсів Франція, Німеччина та країни Бенілюксу. Так склалася сучасна світова система курсоутворення валют. Нові незалежні держави, які виникли на початку 1990-х років, серед них і Україна, спробували було формувати курс адміністративним шляхом². На підтримку національних грошей йшли іноземні кредити. Однак життя показало необхідність враховувати діючі у світі тенденції. Від адміністративно встановленого курсу швидко відмовилися і влилися у загальносвітову систему. В ній сила національної валюти напряму залежить від стабільності національної економіки, а також інших численних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Серед останніх найголовнішим на початку XXI ст. є суперництво між долларом і євро, від якого буде залежати дуже багато. Це не просто конкуренція двох валют, а протистояння Америки решті світу. На сьогодні єдина європейська валюта становить для США більшу небезпеку, ніж будь-що ще, включаючи й тероризм, бо загрожує їхній монополії на валютному ринку. Коли з’явилася реальна альтернатива долару у вигляді єдиної

¹ *Авуари* (від фр. *avoir* — майно, надбання) — активи (грошові кошти, векселі, акредитиви тощо), якими здійснюються платежі і погашаються зобов’язання їх власників; кошти банку в іноземній валюті, що знаходяться на його рахунках в іноземних банках; внески приватних осіб і організацій у банках.

² Деякі керівники, мабуть, не могли забути комуністичну модель, коли вважалося, що радянський карбованець довічно кращий, ніж американський долар, який оцінювався у 96 копійок.

європейської валюти, до неї потяглося багато країн. Про переведення своїх резервів у євро відразу ж проголосив Китай, демонстративну заяву про відмову одержувати зиск від нафти у доларах зробив Саддам Хусейн. Потім євро зацікавилися найбільші корпорації і центробанки, а пізніше черга дійшла до простих смертних. Євро підтримують усі невдоволені або ображені Сполученими Штатами. Логіка така: краще працювати на Європу, ніж на пихатих нахабних американців. Крім того, нині за межами Сполучених Штатів перебуває в обігу у півтора раза більше доларів, ніж на внутрішньому американському ринку. Якщо усі теперішні великі власники “імпортних” доларів захочуть їх здати з метою наступного придбання євро, американська грошова піраміда дуже захитається. Страшений надлишок доларової маси, яка надходить з усіх сторін, призведе до різкого знецінювання американської валюти, що сильно вдарить по економіці. В результаті усіх цих катаклізмів Америка стане такою ж, як усі — рівною серед рівних. Кожний долар доведеться тоді не друкувати, а заробляти, а могутність треба буде доводити. І серед аргументів на першому місці будуть мілітарні.

Таким чином, логіка еволюції ринку призвела до його розділення: товарний ринок доповнився грошовим ринком, фондовим ринком (ринком цінних паперів). Можна додати два специфічних ринки: ринок праці (точніше, робочої сили) і ринок природних ресурсів, а точніше — власності на них, яка продається і закладається за допомогою іпотечних банків¹. Взаємодія цих ринків сформувала складну, суперечливу, динамічну економічну картину сучасного суспільства. Але ця картина буде неповною, якщо не брати до уваги такі феномени, як “нова економіка” та глобалізація.

Однією з провідних рис сучасного світу стала поява “нової економіки”. Це поняття значною мірою пов’язане із розповсюдженням комп’ютерів та Інтернету. Воно виникло в середині 1990-х років, коли на ринок вийшли перші Інтернет-компанії (Yahoo!, AOL та інші) і значного поширення набув бізнес в Інтернеті. Для багатьох “нова економіка” стала асоціюватися

---

¹ Кредитні установи, які видають довгострокові грошові позики під заставу нерухомого майна — землі, будівель тощо, а також випускають заставні листи, які забезпечуються нерухомістю у заставі.

саме з ним. Але це не зовсім так. Хоча Інтернету належить пріоритетна роль, “нова економіка” не зводиться тільки до його використання. В наш час під впливом інформаційних технологій виникає економіка, у якій найважливішим активом є не матеріальні ресурси — товари, сировина, робоча сила, устаткування, а дещо, до чого доторкнутися не можна — інтелект, інформація, знання¹. Поруч з економікою індустріального світу, прогрес якої базується на виробництві матеріальної продукції і досягається в основному за рахунок нарощування за допомогою машин і механізмів, мускульної сили людини, все чіткіше формується постіндустріальна економіка, у якій безпрецедентного значення набуває розумова сила людини і технології, що забезпечують її багаторазове зростання. Тобто відбувається зсув від економіки, що базується на виробництві товарів матеріального характеру, до економіки, заснованій на виробництві і застосуванні знань. Наслідком цього зсуву виявляється народження світу, де люди працюють мізками замість рук, комунікаційні технології створюють глобальну конкуренцію, нововведення важливіші від масового виробництва, інвестиції вкладаються швидше у нові концепції або засоби їх створення, ніж у нові машини. Вартість тієї чи іншої компанії чим далі, тим менше визначається “відчутними” цінностями — будинками, машинами, технікою. Все більше її ціну формують “нематеріальні ресурси” — ідеї, кваліфікований персонал, стратегічні об’єднання ключових процесів з обробки інформації. Найбагатша людина у світі, починаючи з 1997 р., — не султан Брунею, а американський підприємець Б. Гейтс. В нього немає родовищ нафти, але він контролює наукові знання та їх технологічне втілення, чим користується увесь світ.

Основою “нової економіки” поступово стають не основні фонди, а людський капітал, за рахунок якого одержується вже дві третини світового ВВП. Все частіше найголовнішим є критичне число творчих особистостей, від наявності або відсутності яких залежить доля підприємства. Робочі місця все частіше переносяться додому, ближче до робочого столу, виробництво дробиться, аби врахувати дуже камерний попит. Тепер вже

---

¹ Тому визначення “нової економіки” можуть бути такі: “економіка знань”, “знання — інтенсивна економіка”, “економіка, яка базується на знаннях”, “невагома економіка”.

не гіганти, як раніше, а промислові пігмеї роблять найбільш карколомний бізнес: невеликі фірми дають вчетверо більше новинок, ніж компанії-“середнячки”, і у 24 рази більше, ніж гіганти. Захоплення гігантоманією закінчилося.

У “новій економіці” Інтернет став своєрідною всесвітньою торговою платформою, де відпадає потреба у посередниках. Через це її називають “вбивцею посередників”. Найсуттєвішою у цих умовах є поява і розвиток моделей онлайнної торгівлі: В2 В (business-to-business — взаємодія суб’єктів господарювання або компаній одна з одною) і В2 С (business-to-customer — взаємодія компанії з кінцевим споживачем). Якщо наприкінці ХХ ст. глобальна торгівля В2 В становила 400 млн доларів, то у 2003 р. вона зростає до 4 трлн доларів. Загальносвітовий обіг онлайнної торгівлі у 2004 р. перевищив суму у 6,8 трлн доларів. “Нова економіка” вперше створює умови для практично досконалої конкуренції, оскільки формує достатність інформації, необмежену кількість покупців і продавців, зводить до нуля операційні витрати і ліквідує усі бар’єри для нових учасників ринку. При цьому Інтернет забезпечує більшу прозорість, тому фахівці образно називають це явище “оголеною економікою”. Зараз у всіх галузях виникають біржі В2 В для забезпечення більш ефективного ринку обміну товарами між покупцями і продавцями. Таким чином, “нова економіка” створює нові небачені можливості, але разом із тим загострює існуючі протиріччя сучасного світу.

Інформаційні технології приносять колосальні прибутки (прибутки ці часто привласнюються майже без витрат і зусиль, за рахунок спекулятивних операцій, зокрема на фондовому ринку). Внаслідок цього вони ніби й не мають потреби у галузях-союзниках. Це знецінює і гальмує модернізацію традиційних галузей на базі технологічних новацій насамперед у США. Результатом розриву, який відчужує традиційну економіку від “нової” стає не тільки затримка розвитку багатьох важливих виробництв, але й багаторічне паразитування галузей високих технологій на фінансових ресурсах традиційних галузей. Небачений злет “нової економіки” багато в чому був пов’язаний з нагнітанням очікувань за допомогою застосування технологій формування свідомості. Відбулося “надвиробництво очікувань”, що стало першим проявом кризи “інформаційного перевиробництва”. Наслідком ажіотажного спекулятивного

тріумфу інформаційних технологій стало прискорення перенакопичення капіталу у самій інформаційній сфері, що не могло не призвести до кризових явищ на фондовому ринку Сполучених Штатів. У квітні 2000 р. стався крах ринку акцій високотехнологічних компаній. Болісне коректування американського фондового ринку, яке розпочалося тоді, знаменувало собою кризу “нової економіки”. Це викликало зростаючу стурбованість світового економічного співтовариства, бо зачеплено було розвинені економіки світу, усю світову економіку.

Оцінюючи ситуацію, яка склалася на початку XXI ст., вітчизняний академік Ю. Пахомов, зазначає, що приблизно три чверті компаній фактично борсаються в інформаційному хаосі, страждаючи від цього. Зростання, яке йде за рахунок інформаційної складової, — це інколи зростання впусу, не зорієнтоване ані на матеріальну капіталізацію, ані на реальну окупність інновацій. Водночас воно ґрунтується на масових очікуваннях. Під ці очікування віддачі від інформаційних технологій відбувається подальше нагнітання грошової маси у вигляді всесвітнього кредитування. США мають 72 % ринку інформаційних послуг, проте з віддачею справа набагато гірша. Тобто “нова економіка” потерпає від ажіотажно-спекулятивного її використання. А це відбивається на інших галузях і країнах.

В економічних процесах розвитку сучасного світу можна прослідкувати певні тенденції, єдність і суперечливість. Однією з провідних тенденцій розвитку світової економіки є *нерівномірність*. Вона притаманна усій історії людства, наочно простежується у соціально-економічній динаміці країн Заходу і Сходу. У доіндустріальну епоху країни Сходу (Китай, Індія, Єгипет та ін.) розвивалися випереджальними темпами і в результаті задовго до промислової революції на Заході виявили ознаки переходу до екстенсивно-інтенсивної моделі зростання (за тодішніми мірками). Як результат, вони досягли приблизно двократної, а Китай троекратної переваги у рівнях економічного розвитку порівняно з Заходом. Лише у XVI ст. країнам Заходу вдалося наздогнати Схід. Потім почалося прогресуюче відставання Сходу. Лише після Другої світової війни деякі країни Сходу, здійснюючи “модернізацію навздогін”, продемонстрували вражаючі темпи економічного зростання. Проте на межі тисячоліть виявилось, що ресурс такого типу модернізації обмежений лише рівнем індустріальної цивілізації і не є до-

статнім для успішного існування у постіндустріальному суспільстві.

Нерівномірність розвитку може бути проілюстрована і на прикладі змін структури економіки, факторів виробництва і функціонуючого капіталу. Зміни у галузевій структурі виявилися у переході лідерства у ній від галузей сільського господарства до галузей оброблювальної промисловості і будівництва. При цьому скорочувалася частка видобувної промисловості як результат зменшення матеріалоемності суспільного виробництва. Що ж стосується оброблювальної промисловості, то спочатку її частка збільшувалася, потім стабілізувалася, а з 70—80-х років ХХ ст. почала скорочуватися. Натомість відбувалося зростання частки сфери послуг, яка нині домінує. Цей процес одержав назву сервісізації економічної структури. В більшості розвинених країн Заходу у сфері послуг сьогодні зайнято 60—70 % економічно активного населення, а в таких країнах як США, Японія, ФРН ці показники демонструють тенденцію до зростання. Вже нині частка послуг в США становить 75 % ВВП. Що стосується структури факторів виробництва, то за умов інтенсивного науково-технічного прогресу значення інформаційних факторів закономірно і форсовано підвищується.

Ще однією тенденцією економіки сучасного світу є *прискорення розвитку*. Вона реалізується у двох формах: загальній і окремій. Загальна притаманна усьому історичному розвитку людства, окрема є наслідком феномену спрямування шляху. Перша може бути проілюстрованою даними про темпи економічного зростання. Наприклад, якщо у 1900—1950 рр. середньорічний темп приросту становив 1,9 %, то у 1950—2000 рр. — 4 %. В абсолютних розмірах світовий ВВП у ХХ ст. виріс у 19 разів проти 15 разів у ХІХ ст. і 3 разів у ХVІІІ ст. Водночас значно збільшилося і населення планети, причому найбільший приріст припав знов-таки на ХХ ст.: приріст населення був більшим, ніж у ХІХ ст., у 6,6 рази. Але загальне зростання виробництва значно перевищувало зростання населення, що забезпечило майже 5-разове зростання середньодушового ВВП світу протягом ХХ ст. В історичній перспективі перевищення зростання виробництва над зростанням населення є дуже важливим. Це явище з початком промислової революції в Англії стає все чіткішим. Таким чином, протягом останніх 250 років

людство уникло “пастки Мальтуса”, за пророцтвом якого “зростання виробництва буде ледь встигати за зростанням населення, а то й відставати від нього, прирікаючи людей на існування, хіба що достатнє для виживання”.

Провідною тенденцією також виступає *ускладнення структури економіки*. Економічний прогрес супроводжується зростаючим ускладненням структурних параметрів економіки, механізмів економічного зростання, обіймаючи не просто збільшення кількості їх компонентів, але й зміну якісних параметрів останніх, а також ускладнення умов і систем їх взаємодії. В основі цих процесів — науково-технічний прогрес, про який можна скласти думку за даними про прискорення інформаційних процесів. За підрахунками, обсяг знань, інформації подвоювався за такі відрізки часу: перше подвоєння зайняло 1650 років — з початку нової ери і до середини XVII ст., друге — 350 років (з середини XVII ст. і до 1900 р.); третє — 50 років (з 1900 до 1950 р.); четверте — 20 (з 1950 до 1970 р.); п’яте — 12 років (з 1970 і до 1982 р.). У 1983—1992 рр. обсяг знань, інформації зріс ще у 2,6 рази. З початку XXI ст. таке подвоєння відбувається протягом двох років із тенденцією до скорочення цього терміну.

НТП супроводжувався не тільки значним зростанням масштабів господарства, але й інтенсивною диверсифікацією його галузевої структури і структури відтворення, подальшим розвитком суспільного і міжнародного розподілу праці, процесів спеціалізації і кооперування. Ще більша структурна ускладненість пов’язана із процесами глобалізації у сучасну епоху. Проте суттєвим фактором структурної ускладненості виступає не тільки система міжнародного розподілу праці, а й системи суспільного її розподілу в рамках національних економік, які в ході економічного і технологічного розвитку помітно диверсифікуються і поглиблюються. Поряд з міжгалузевим розподілом праці набуває подальшого розвитку внутрішньогалузева спеціалізація у сфері виробництва не тільки кінцевої продукції, а й деталей, вузлів, комплектуючих деталей. Зростаюча структурна ускладненість має своїм наслідком загальне ускладнення і всієї системи економічного менеджменту.

Окрім зазначених факторів у другій половині XX ст. сформувалися *нові обмежувачі глобального характеру*, здатні суттєво модифікувати економічний розвиток. До їх числа відно-

сять: ресурсний фактор, стан довкілля, демографічну ситуацію, протиріччя науково-технічного прогресу.

Ресурсний обмежувач має об'єктивний характер, оскільки він зумовлений кінечністю природних ресурсів. Їх запаси при теперішньому стані техніки і технологій здатні забезпечити потреби в межах від 40 до 350 років (залежно від виду природних копалин). Наявних світових ресурсів явно недостатньо для розв'язання однієї з головних глобальних проблем — нівелювання рівнів світового економічного розвитку, маючи на увазі ліквідацію розриву між більшою частиною країн, що розвиваються, і середньосвітовими показниками (якщо виходити з моделей індустріальної цивілізації). Для того, аби досягти цієї мети, необхідно збільшити масштаби економіки на периферії світового господарства у 11 разів. Ще більш жорсткий обмежувач пов'язаний з довкіллям. Стан навколишнього середовища свідчить, що у другій половині ХХ ст. ситуація у цій сфері стала кризовою, а масштаби забруднення зростають. Глобальні втрати від нього оцінюються у 3—5 % світового ВВП. Ця загроза конче потребує переключення більшої частини наявних світових ресурсів на екологічні цілі. Це може суттєво уповільнити економічне зростання.

Особливого значення набув демографічний фактор. Демографічний вибух у другій половині ХХ ст. змінився фазою демографічного переходу, однак темпи зростання чисельності людства залишаються високими. На перспективу прогнозується її збільшення з 6,5 млрд осіб на початку ХХІ ст. — до 10—11 млрд наприкінці. Граничний параметр чисельності населення планети не повинен перевищувати 6,5—7 млрд осіб. Тобто людство впритул наблизилося до цих позначок. У перспективі — серйозне загострення проблеми і жорсткіші підходи у політиці демографічного регулювання, так само як і регулювання у сфері екології.

Суттєві протиріччя і обмежувачі сформувалися у розвиткові науки. У зв'язку з цим звертають на себе увагу три обставини. Перша полягає у тому, що завершилося експоненціальне збільшення зайнятих у науці. Друга показує, що водночас обсяг вимог до науки, які висуваються економікою і всіма іншими сферами суспільного життя, не тільки не скоротився або стабілізувався, а, навпаки — помітно зростає. Таким чином, вже тепер позначився розрив між цими вимогами і можливостями їх за-

доволення. Третя акцентує: якщо подібне протиріччя у галузях матеріального виробництва може бути знято на основі підвищення продуктивності праці, то у науці через її специфіку як сфери творчої діяльності такий метод виключений. До цього слід додати вкрай нерівномірне територіальне розміщення сучасного наукового потенціалу і домінуюче положення невеликої групи високорозвинених держав на чолі із США. Це, у свою чергу, не може не відбитися на процесах структурної модернізації економіки інших регіонів. Виходячи із зазначених обставин, деякі аналітики вважають, що у XXI ст. слід очікувати зміни моделі розвитку, насамперед загального уповільнення економічного зростання.

Особливе значення для розуміння сучасного світу має усвідомлення *циклічності його економічного розвитку і закону економічної рівноваги*. У своїй національній економічній стратегії соціалістичні країни ігнорували об'єктивний характер динамічної циклічності і динамічної збалансованості економіки. На Заході ж навпаки і в теорії, і на практиці закон економічної рівноваги поступово став визнаватись як один з найважливіших законів ринкової економіки. Характерним є те, що і після колапсу СРСР посткомуністичні країни, задекларувавши перехід до ринкової або соціально-орієнтованої ринкової системи у своїх економічних стратегіях, не приділяють достатньої уваги принципам динамічної рівноваги в процесах економічного розвитку. В економічній політиці і практиці майже усіх пострадянських країн вкрай недостатня увага приділяється збалансуванню виробництва, обміну, розподілу і споживанню. Сучасна економічна теорія стверджує, що головним епіцентром динамічної рівноваги в ринковій економіці є задоволення потреб людини, а основою механізму ринкової рівноваги є рівновага між платоспроможним попитом населення і пропозицією. І пропозиція, і попит розглядаються тепер не лише з точки зору рамок обмеженого національного ринку, а й у глобальному плані. Економічна рівновага, як і економічний розвиток, мають об'єктивну циклічну природу. Економічний розвиток — це є циклічний рух від рівноваги, яка поступово складається, до поступового порушення її і формування нової рівноваги на більш високому рівні, рівноваги нової якості. Оскільки циклічні трансформації динамічного економічного розвитку є неминучими, необхідно вироблення систем заходів щодо

застосування антициклічної політики держав і міждержавних об'єднань. У країнах Заходу великого поширення набула система державного антициклічного регулювання економіки та стратегічне антициклічне планування на рівні промислових корпорацій.

Циклічні трансформації економічного розвитку є багатоструктурними. Вони включають малі цикли (3—4 роки); середні економічні цикли (7—11 років); великі цикли (довгі економічні хвилі) періодичністю 50—60 років. Історичний досвід показує, що базисними циклами, тобто такими, які найбільшою мірою впливають на розвиток економічних процесів, є так звані середні промислові цикли. Це цикли періодичністю приблизно в 12 років, що проходять в галузях промисловості. Ознакою цих циклів є те, що по суті вони є світовими трансформаціями. Так, фактично починаючи з першої половини ХІХ ст., всі промислові кризи були світовими.

У розвитку економіки також простежуються великі цикли тривалістю у 50—60 років. Кожний з них складається з двох періодів по 25—30 років: піднесення економічної динаміки та її зниження. В рамках двофазної моделі було виокремлено чотири цикли, про які була наявна відповідна інформація: 1790—1844 рр.; 1844—1896 рр.; 1896—1940 рр.; 1945—2005 рр. В останньому циклі фаза піднесення тривала з кінця війни до першої половини 1970-х років, а потім почалася фаза зниження — з 1975 року до середини першого десятиріччя ХХІ ст.

Згідно з теорією довгих економічних циклів (довгих економічних хвиль) М. Кондратьєва, вони зумовлені лише внутрішніми факторами економічного розвитку і зростання. Їх основу становить структурне оновлення технологічного способу виробництва. Воно здійснюється двома шляхами: еволюційним — вдосконалення існуючої техніки і технології; революційним — через інтенсивну матеріалізацію нових відкриттів і нових наукових знань. Саме загальносвітові технологічні революції стають локомотивом продуктивних сил. Вони забезпечують стрибки в інтелектуальному розвитку людини, як головної продуктивної сили, в зростанні ефективності праці і виробництва. Разом із тим природа довгих циклічних трансформацій не обмежується лише циклічністю технічно-технологічних коливань. Вона обіймає всі зміни в організаційно-економічній структурі суспільства: зміну економічних систем, форм власності, ступе-

ня інтеграції економіки даної країни в світову економіку, вплив глобальних економічних трансформацій. Сучасна науково-технічна революція відкрила шлях новій хвилі довготривалих економічних трансформацій. Ця хвиля продовжується і тепер. Вона збігається з розвитком транснаціональної економічної системи і з початком переходу до глобального постіндустріального суспільства.

Теорія довгих хвиль також дає змогу виявити взаємозалежність між зміною базисних технологій і закономірностями розвитку економічної системи. Як показує історія XIX—XX ст., цикли технологічної трансформації збігаються з циклами організаційно-економічної трансформації. Так, першому технологічному циклу (до кризи 1873 р.) відповідала система домонополістичного підприємництва, основана на механізмах вільної ринкової конкуренції. Другий технологічний цикл (до кризи 1929 р.) ознаменувався системою монополістичного підприємництва з механізмами монополістичного регулювання ринку. Третій довгий технологічний хвилі (до кризи 1974—1975 рр.) відповідає державно-монополістична економічна система з механізмами регулювання економіки. Четвертий цикл — нова довга хвиля технологічного способу виробництва (почалася з другої половини 1970-х років) знаменується якісно новим розвитком економічної системи — системи транснаціональної економіки. Початок цього циклу збігається з початком тої науково-технічної революції, в основі якої є електроніка, комп'ютеризація, автоматизація, інформатизація, біотехнологія і біоінженерія.

В циклічній динаміці є своя логіка. Криза породжує кризу, пожвавлення посилює пожвавлення. У фазі кризи різкий спад в одних галузях (насамперед в реалізації кінцевого продукту) викликає ланцюгову реакцію обвалу спочатку у суміжних, а потім і у віддалених галузях. Це породжує психологічний шок в економіці, кризові очікування, які посилюють спад. Навпаки, коли критичну точку падіння виробництва пройдено, і відбувається збільшення попиту на новий кінцевий, а внаслідок цього і на проміжний продукт, починається цепна реакція пожвавлення. Поступово посилюється діловий оптимізм, власники капіталу поспішають вкласти його у проекти, які обіцяють зростаючі прибутки, заповнити ринкові ніші, які утворилися. Це продовжується доти, доки не настає насичення і пере-

насичення ринку, перенапруження кредитної системи, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу, що врешті-решт призводить до нової кризи.

Періодичні кризи необхідні будь-якій економічній системі, як необхідне періодичне прибирання квартири, у якій ми живемо. Кризи розчищають шлях новому технологічному укладу, змітаючи усе зайве і застаріле. Звичайно, соціальні наслідки криз — безробіття, зниження заробітної плати, інших прибутків і життєвого рівня — дуже болючі. Однак тут не може бути місця фаталізму. Суспільство повинне бути готовим до сплати певних видів соціальної допомоги найбільш нужденним і до організації адекватної системи перепідготовки робочої сили.

Світова економіка розвивається як єдність протилежностей, які борються: підприємця і найманого працівника; монополії і суспільства, зацікавленого у наявності конкурентного середовища; міжнародних монополій і національних економічних інтересів; метрополій і колоній; старих колоніальних держав і молодих держав, які швидко розвивалися і вимагали “свого місця під сонцем” та ін. Людство постало перед необхідністю пошуку засобів вирішення проблем, які виникали у зв’язку з протиріччями в економічних інтересах зазначених сторін. Окрім того у складі сучасного глобального світового господарства наявні розвинені країни, країни перехідної економіки і країни, що розвиваються. В той час, коли більшість країн розвинутої ринкової економіки перейшла до постіндустріального етапу розвитку і активно формує структури інформаційної економіки, дві інші групи країн знаходяться відповідно на етапі індустріальному і доіндустріальному. Це дуже ускладнює і ще довгий час буде ускладнювати стикування економічних і народногосподарських структур цих груп країн, буде гальмом процесів міжнародної виробничої та економічної інтеграції. Більш небезпечним є те, що у відсталих країнах продовжується довготривала системна економічна криза, трансформаційні процеси загрозливо затрималися на багато років, зростає їх відносне і абсолютне відставання в економічному поступі. Цей потенціал загроз може призвести до глобальної економічної війни за виживання і розвиток.

В глобальному економічному процесі поступово формується нова велика загроза для всіх країн, які відстали у своєму економічному розвитку. Вона все більше виявляється у відноси-

нах економічної асиметрії і деформації взаємозалежності найбільш розвинутих країн і менш розвинутих. Взаємозалежність трансформується таким чином, що менш розвинуті країни, завдяки нераціональній структурній трансформації, стають все більше залежними від багатих країн, а багаті країни поступово позбавляються ресурсної, сировинної залежності від менш розвинутих (бо все зростає в них частка “нової економіки”, у якій ця залежність падає). Це стає загрозою глобальної дезінтеграції. Посилюється диференціація країн за рівнем соціально-економічного розвитку, темпами і масштабами структурної перебудови. Так наприклад, Азіатсько-тихоокеанський регіон йшов дуже швидко, ставши на шлях раціональної модернізації національних економічних структур з переходом від трудомістких, ресурсномістких і капіталомістких до наукомістких галузей. Ряд країн Європейського регіону, в тому числі Україна, втрачають міжнародну конкурентоспроможність. “Велика сімка”¹, країни ЄС посилюють свої панівні позиції у світовому господарстві як у відносному, так і в абсолютному розумінні.

Сучасні протиріччя розвитку світового господарства охопили всі його структури — соціально-економічну, регіональну, функціональну, галузеву, технологічну, відтворювальну. Йдеться про *довготривалу кризу світового господарства* і про загальноприйнятні напрямки виходу з неї, до складу яких належать: демілітаризація і реконверсія національних економік; реструктуризація господарства країн; стратегічна зосередженість зусиль на вирішенні невідкладних глобальних проблем — енергетичної, сировинної, продовольчої, екологічної, інформаційної.

Об’єктивні закономірності розвитку сучасного світового господарства вимагають узгодження національних економічних інтересів, підвищення рівня глобальної інтеграції економіки. Інституціональна структура сучасного світового ринкового господарства, як і національні економіки, не можлива без ак-

---

¹ У 1975 р. було створено “велику сімку, до складу якої увійшли Велика Британія, Німеччина, Італія, Канада, Франція, Японія і США, які у такому форматі мали на меті координацію основних напрямків економіки. Після розпаду СРСР до цього співтовариства виявляє прагнення приєднатися Росія. Після Денверської зустрічі на вищому рівні 1997 р. її часом запрошують на ті чи інші заходи, даючи деяку підставу говорити про “велику вісімку”.

тивного використання державного *регулювання*. На разі воно в силу необхідності набуває *міждержавного характеру*. Сучасна система міждержавних економічних інститутів обіймає вертикальні (функціональні) і горизонтальні (територіальні) міждержавні структури. До перших можна віднести Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ГАТТ (Генеральну угоду з тарифів і торгівлі), Світову організацію торгівлі, комісії і комітети ООН з соціально-економічних та екологічних питань та інші організації. Економічні проблеми стали предметом регулярних обговорень на самітах керівників розвинутих держав, на світових економічних форумах.

Ці структури були створені в різний час для розв'язання конкретних завдань. Деякі з них мають розпорядчі, другі — рекомендаційні, треті — лише дорадчі функції. На жаль, практично найбільш значущі функціональні структури (МВФ, МБРР, СОТ) не є універсальними, що репрезентують інтереси усього світового співтовариства. Вони перебувають під визначальним впливом "сильних світу цього", часом керуються концепціями, які не віддзеркалюють умови і потреби багатьох країн, і тому в теперішньому їхньому вигляді не можуть давати відповіді на головні виклики глобалізації. Регіональні економічні об'єднання, головні з яких — Європейський Союз, Північноамериканська асоціація вільної торгівлі, Асоціація держав Південно-Східної Азії, Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво — також виникли в різний час на основі угод між країнами і відбивають різний ступінь регіональної економічної співпраці. В деяких випадках — це договори про наміри, в інших — координація торгово-митної політики, в третіх — реальні кроки до економічної інтеграції. Проте суворе реальність наших днів свідчить про посилення на глобальному рівні протиріч і кризовості, зростання взаємозалежності людства. Це потребує далекоглядності і відповідальності з боку тих акторів міжнародної арени, від діяльності яких багато що залежить.

Література

Астанов К. Стратегия развития в постиндустриальной экономике // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2006. — № 2.

Болотин Б. Мировая экономика за 100 лет // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2001. — № 9.

Бринкли А. Наследие “Нового курса Франклина Рузвельта” // *США — Канада. Экономика. Политика. Культура.* — 1999. — № 8.

Вайнштейн Н.Г. От новых технологий к “новой экономике” // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2002. — № 10.

Динкевич А. Закономерности экономического развития (проблемы методологии) // *Экономист.* — 2001. — № 11.

Капитализм как проблема теоретической социологии (“круглый стол”) // *Социс.* — 1998. — № 2.

Кива А.В. После социализма: некоторые закономерности переходного периода // *Общественные науки и современность.* — 1997. — № 2.

Костюк В.Н. Специфика экономики, основанной на знаниях // *Общественные науки и современность.* — 2004. — № 4.

Лановик Б.Д. Економічна історія: Курс лекцій. — К., 2006.

Максимова М. Проблемы стабильности мировой экономики: тенденции и противоречия // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2004. — № 2.

Микульский К. Постсоциалистическое общество: варианты развития // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2005. — № 12.

Мировая экономика в XX веке: потрясающие достижения и серьезные проблемы (Глава V доклада МВФ “Обзор мировой экономики”. Май 2000 г.) // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2001. — № 1.

Некипелов А.Д. Очерки по экономике посткоммунизма. — М., 1996.

Роузфильд С. Сравнительная экономика стран мира: культура, богатство и власть в XXI веке. — М., 2004.

Світова економіка: Підручник / А.С. Філіпенко, О.І. Рогач, О.І. Шнирков та ін. — К., 2000.

Скоров Г. Капіталізму ХХІ века предстоит решать труднейшие задачи // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2003. — № 2.

Сурин А.И. История экономики и экономических учений. — М., 1998.

Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: Навч. посіб. — К., 2000.

Лекція 12

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОСФЕРИ

Демографічна революція і “демографічний вибух”. Світова продовольча проблема. Історія зростання нерівності між країнами і в середині країн. Бідність. Соціальна сфера як найважливіший елемент життєдіяльності держави. Інтенсифікація міграційних процесів. Історично відомі види соціальних перетворень. Соціалістичні і капіталістичні варіанти розв’язання соціальних протиріч. Зміни, які відбуваються на сучасному ринку праці. Криміногенна ситуація у світі. “Масове суспільство” — породження XX ст.

Світ людей протягом останніх століть зазнав істотних змін. Насамперед це стосується його чисельності. Протягом першого тисячоліття нашої ери вона становила приблизно 200 млн осіб і практично не змінювалася. Приблизно з XV ст. — від рівня в 375 млн — вона почала зростати стабільно і з постійним прискоренням. Час від середини XVIII ст. до кінця XXI ст. вчені назвали часом *демографічної революції*, а останню третину XX в. — періодом *“демографічного вибуху”*. З 1750 по 1900 р. населення більш ніж подвоїлося. Після 1950 р. населення земної кулі виросло значно більше, ніж за всю попередню історію — від появи перших людей розумних аж до 1900 р. Історія свідчить, що 4 млн років пішло на те, щоб людство досягло чисель-

ності в 2 млрд, 46 років — на наступні 2 млрд і усього 22 роки — ще на два. Найбільше зростання мало місце в ХХ ст.: від 1,6 млрд на початку — до 6,3 млрд наприкінці, тобто майже вчетверо. 26 лютого 2006 р. було досягнуто рівня 6,5 млрд. У 2012 р. очікується 7 млрд, а у 2050 р. — 9 млрд. Кожної секунди на світ з'являється в середньому 4,4 особи, щохвилини — 261. Сьогодні щоденний чистий приріст населення становить 200—250 тис. осіб і приблизно 57 млн на рік. Усього ж на планеті за всю історію народилося 106 млрд осіб.

За даними департаменту народонаселення ООН у 2003 р., розподіл його по регіонах був таким: у Європі — 727 млн, у Північній і Південній Америках — 841 млн, в Африці — 818 млн, в Австралії й Океанії — 31 млн. Більше, ніж на всіх континентах разом узятих, проживає людей в Азії, а саме приблизно 3 млрд 720 млн¹. У майбутньому приріст припаде на країни, що розвиваються². Найбільший очікується в Індії — 600 млн. Ці мільйони, додавши до теперішніх 1 млрд 80 млн (на початок 2006 р.), дозволять їй обігнати теперішнього лідера — КНР, у якого нині населення обчислюється 1 млрд 306 млн³. Незважаючи на те, що темпи приросту в країнах, що розвиваються, трохи знизилися (1,7 % у 1985 р., 1,3 % — у 2000 р. і приблизно 1 % у 2015 р.), саме в цих країнах загальна чисельність зростає значною мірою. Наприклад, населення Нігерії зростає зі 122 млн до приблизно 339 млн, тобто його показники 2050 р. перевершать загальноафриканські 1950 р.⁴ Населення Пакис-

¹ Така тенденція — проживання понад 60 % або двох третин населення в Азії — зберігається протягом кількох тисячоліть. Навряд чи вона зникне у майбутньому.

² Більшість бідних країн подвоюють своє населення кожні 35—45 років. Зараз воно становить 5 млрд.

³ Справа у тому, що на теперішній час населення Китаю збільшується щорічно на 1,1 %, а населення Індії — на 1,9 %. Якщо в КНР державою здійснюється доволі жорстка політика, спрямована на обмеження народжуваності, то в Індії від політики такого роду відмовилися, вважаючи, що саме величезна маса народу буде запорукою безпеки у протистоянні з Пакистаном і тим самим Китаєм.

⁴ В Африці період подвоєння населення становить трохи більше 20 років. Відповідно до теорії Мальтуса, в регіоні мають активізуватися фактори, що обмежують це зростання. Можливо, Мальтус у цьому плані мав рацію: ніде у світі не спостерігається такої кількості між-етнічних збройних конфліктів і громадянських воєн, як в Африці.

тану збільшиться з 162,4 млн до 357 млн і обійде за чисельністю народонаселення США (третья за чисельністю населення держава з показником 295,7 млн на початок 2006 р.). Невтішним є прогноз для Європи — 717 млн до 2025 р., тобто зменшення на 10 млн, хоча цифра може змінитися за рахунок імміграції¹. Якщо 50 років тому населення європейських країн становило 22 % від загальної чисельності земель, то в 2004 р. — 14 %, а в найближчі 50 років показник знизиться до 6,5 %.

Проблеми демографічні тісно пов'язані з *однією із глобальних проблем — продовольчою*. На рубежі тисячоліть третина населення світу страждає від недоїдання, а кожен десятий — від хронічного голоду. За даними Всесвітньої продовольчої програми ООН, у 2005 р. від голоду померло 6 млн осіб. Переважна більшість голодуючих припадає на країни, що розвиваються. Проте їх населення має тенденцію до збільшення, незважаючи на обмеженість виробництва продовольчих ресурсів. У світі протягом ХХ ст. спостерігалася тенденція до збільшення кількості продуктів харчування на душу населення, що було зумовлено успіхами науково-технічного прогресу. Забезпечення зростаючого населення необхідним продовольством можливо тільки за допомогою збільшення його продуктивності, принаймні утричі. Це дуже проблематично через те, що збільшення виробництва значною мірою досягалося за рахунок заподіяння шкоди або навіть руйнування сільськогосподарських ресурсів. У результаті використання інтенсивних технологій відбувається виснаження ґрунтів, їх засолювання,

Там же — найбільша захворюваність на СНІД, який забирає мільйони життів.

¹ Розвинені країни Заходу є демографічно неспроможними. Стабільний розвиток можливий у них за умови, якщо буде відтворена чисельність дітей, яка припадає на одну жінку, — 2,1, а не 1,2—1,5, як це нині. Парадокс полягає у тому, що в країнах із прибутком на родину менше від 5 дол. на день з'являється 5—6 дітей, а у розвинутих країнах, з прибутком у 100 дол., число дітей становить 1,15—1,2. Очевидно, справа не у матеріальному плані, а у зміні цінностей. Велика кількість дітей залишається показником життєвого успіху у країнах, що розвиваються, і не є таким у розвинених. Багато чого залежить від ускладнення умов відтворення складної робочої сили, що пов'язано з подовженням періоду отримання освіти, необхідністю більшої напруги у конкурентній боротьбі, а також від статусу жінки у тому чи іншому суспільстві.

вітрова ерозія. Прискореними темпами падає рівень ґрунтових вод, міліють ріки та інші водойми. До 2015 р. майже половина населення Землі (країни Африки, Середнього Сходу, Південної Азії і Північного Китаю) буде жити в умовах дефіцитного водного балансу.

Значний збиток навколишньому середовищу наноситься, як відомо, індустріалізацією й урбанізацією. Під їхнім впливом протягом останніх двох століть відбулися істотні зрушення в раціоні харчування мільйонів людей, які стали городянами. Збільшення споживання продукції тваринництва одержало назву “м’ясної революції”. Провідним у структурі аграрного сектора стало тваринництво. Та обставина, що зростаюча частина продукції рослинництва йде на годування худоби, а не на харчування людей, ще більше загострює світову продовольчу проблему. Іншим важливим наслідком “м’ясної революції” стало істотне посилення негативного впливу сільського господарства на довкілля, оскільки тваринництво спричиняє набагато пагубніший вплив, ніж рільництво¹.

Нині у світі існують два кількісно приблизно рівні полюси в споживанні продовольства — хронічного голоду на одному полюсі і хронічного переїдання — на іншому. За офіційною статистикою, більше половини жителів США страждають від надлишкової ваги. У 2006 р. американці на ласощі і подарунки до Дня святого Валентина витратили 13,7 млрд дол. 13 млрд доларів вистачило б, щоб забезпечити всіх нужденних продуктами харчування й основними медичними послугами, 9 млрд — щоб забезпечити якісною водою і каналізацією. Тобто голод як

¹ На початку XXI ст. у світі нараховувалося приблизно 1331 млн голів великої рогатої худоби, 1060 млн овець, 905 млн свиней, 235 млн гусей. Всі вони потребують пасовиськ і кормів. Для пасовиськ знищують ліси, що порушує екологічний баланс не тільки тієї чи іншої місцевості, але й всієї планети. Так, у Центральній Америці протягом останніх 50 років на пасовиська було перетворено 6 млн га лісів. У районі Амазонії 50 % пасовиськ, “відвойованих” у лісів, були покинуті через повне виснаження. Якщо ж худоба утримується на фермах, то ті викидають величезну кількість продуктів життєдіяльності тварин. Так, протягом року в атмосферу викидається 23 млн т аміаку, а також 550 млн т метану, який діє у 25 разів сильніше, ніж вуглекислий газ, що надзвичайно посилює “тепличний ефект” на всій планеті.

світова проблема пов'язаний не з загальною нестачею продовольчих ресурсів у світі, а із способами їхнього розподілу.

Історія сучасного світу — це *історія зростання нерівності між державами й усередині держав*. За рівнем прибутків різні цивілізації на піку своєї могутності мало чим відрізнялися одна від одної: багатство Риму в I ст., Китаю в XI ст. й Індії в XVII ст. в минулому зіставні з багатствами Європи в переддень промислової революції. За деякими оцінками, прибуток на душу населення в Західній Європі у XVIII ст. не більше ніж на 30 % перевищував аналогічний показник в Індії, Африці чи Китаї тих часів. Однак трохи більше ніж за сторіччя відбулася вражаюча зміна: до 1870 р. прибуток на душу населення в індустріальній Європі став у 11 разів вищим, ніж у найбідніших країнах світу. Протягом наступних ста років це співвідношення виросло майже у п'ять разів і досягло 50 до 1995 р. На початок XXI ст. воно вже становило 72 рази. Нерівномірність у розподілі світового прибутку погіршилася зі зміною структури зростання ВВП і населення. З початком промислової революції і до 1913 р. населення найшвидше зростало у країнах з найбільшим зростанням виробництва. Навпаки, після 1913 р. найбільшим стало зростання населення у найбідніших країнах. Це — одна з причин того, що міжкраїновий розрив наприкінці XX ст. виявився набагато більшим, ніж на його початку. Науковці ілюструють “розгул нерівності” такими статистичними даними: на межі другого і третього тисячоліть на одну п'яту частку населення, яка мешкає у найбільш багатих країнах, припадало понад 80 % світового ВВП, а над одну п'яту найбідніших — 1 %; перші володіли 82 % світового експортного ринку, другі — 1 %; перші одержували 68 % прямих іноземних інвестицій, другі — тільки 1 %; перші мали 74 % всіх телефонних ліній світу і 93,3 % світової кількості користувачів Інтернету, другі — відповідно 1,5 і 0,2 %. Колосальний соціально-економічний розрив між цими групами країн стає наочнішим, якщо порівняти прибутки окремих багатих людей планети з прибутками цілих країн. Сукупні статки 200 найзаможніших людей планети наприкінці минулого століття перевищували один трильйон доларів і були більшими за сукупний прибуток 41 % населення землі. Менше 1 % цього прибутку міг би забезпечити навчання всіх дітей світу у початкових школах (на це потрібно 7—8 млрд доларів). Капітал трьох американських

найбагатших мільярдерів — співвласників фірми “Майкрософт” Б. Гейтса і П. Аллена, а також фінансиста У. Баффіта — перевищує валовий національний продукт найменш розвинутих країн з населенням 600 млн чоловік. Буквально: три мільярдери спроможні прогодувати увесь світ.

Прогрес людства, що найбільш яскраво виявився протягом останніх століть, не зміг перебороти такої глобальної проблеми, як бідність. **Бідність** була за всіх часів. Масова бідність (пауперизм¹) виникла в суспільстві, коли виявилася явна нерівність у розподілі багатств. Причини були найрізноманітніші. Раніше головними з них були: неврожаї, стихійні лиха, епідемії², війни. Пауперизм набував часом масових масштабів. За часів Юлія Цезаря, після закінчення війни з Помпеєм, у 45 р. до н. е., у Римі п’ята частина населення — більш 300 тис. — були незможними і жили за рахунок одержуваних від уряду хліба і м’яса. У середньовіччі майже всі кріпаки були надзвичайно бідні, постійно перебуваючи на межі голодної смерті. В наш час бідність перетворилася в глобальну проблему. З млрд людей — майже половина всього населення — живуть менш ніж на 2 долари в день (рівень, визначений ООН як поріг бідності). З них 1,3 млрд — менш ніж на 1 долар. Причому з кінця 1980-х років у посткомуністичних країнах Європи і Середньої Азії, що знаходяться на етапі переходу до ринкової економіки, кількість людей, що живуть менш ніж на 1 дол. у день, до теперішнього часу зросла більш ніж у 20 разів. Чисельність бідних

¹ *Паупер* (від лат. *pauper* — бідний) — злидар, людина, яка не має засобів до існування.

² Перша епідемія, відома під назвою “юстиніанова чума”, мала місце у 541—580 рр. у Візантії. Охопивши чимало країн, вона забрала життя у понад 100 млн осіб. У 1347—1350 рр. світ вразила епідемія “чорної смерті” — бубонної чуми, котра знищила приблизно третину населення Азії і половину населення Європи (припускається, що жертв було до 100 млн). Епідемія призвела до погіршення умов життя широких верств населення, що потім стало однією причин масових повстань — Уота Тайлера у Великій Британії, Жакерії у Франції, повстання городян у Флоренції та ін. У 1830—1892 рр. світ потерпав від епідемії холери, яка, виникнувши в Індії, перекинулася на інші континенти (померло понад 50 млн). У 1900—1980 рр. весь світ переживав епідемії віспи (загальні втрати склали понад 300 млн). У 1981 р. було відкрито вірус СНІДу, число жертв якого щорічно катастрофічно збільшується.

неухильно збільшується: до 2015 р. на межі виживання може опинитися 1,9 млрд — третина тих, хто живе на Землі. Тобто це люди, які практично повністю виключені з глобального процесу розвитку.

Бідність — це не тільки мізерний рівень доходів. ООН визначає такі основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя — чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення із суспільного життя. Розширене визначення поняття “бідність” включає також безсилля перед обставинами, відсутність права голосу, відчуття незахищеності і страху. З психологічного погляду бідного робить бідним не тільки рівень його доходів, але й усвідомлення того, що в нього немає того, що є в інших. З’являються задріість, злість і ненависть. Науково-технічний прогрес і глобалізація загострили протиріччя. Раніше континенти були ізольовані один від одного, обміну інформації практично не відбувалося. Африканці жили в убогості і вважали, що це нормально. У нову епоху люди у знедолених країнах побачили, як живе населення багатих країн, і звична норма перестала бути такою. Вони хочуть споживати так, як це робиться у заможних країнах, проте працювати так, як працюють там, не можуть. Незадоволеність існуючою нерівністю приховує величезну небезпеку, що вже виявляється у зростанні масштабів тероризму і не тільки.

Було б недоречно вважати наявність “мільярда злиденності” наслідком глобалізації, експлуатації слабкорозвинених країн транснаціональними корпораціями, пограбування їх природних ресурсів “золотим мільярдом”. Сучасний капітал і цим не гребує, але основним джерелом його прибутків виступають “нова економіка”, високі технології, інформатика, фінансові операції, локалізовані у розвиненій частині світу. Причина злиденності полягає насамперед у відмежованості цієї частини світу від сучасних процесів, егоїстична незацікавленість капіталу і розвинених держав в економічній діяльності в зазначених регіонах.

Бідність притаманна не тільки країнам, що розвиваються. Вона існує й у розвинутих країнах, однак маскується середньостатистичними даними, що свідчать про загальний добробут і досягнення. Наприкінці ХХ ст. частка бідних становила: у США — 14 %, у Канаді — 7, Австралії — 6,7, Швеції — 4,3, Німеччині — 2,8, Голландії — 3,4, Франції — 4,5, Великій

Британії — 5,2 %. За даними ООН, кожна восьма людина в цих країнах страждає від тієї чи іншої форми бідності: тривалого безробіття, тривалості життя меншої за 60 років, прибутку, нижчого від національного рівня бідності, недостатньої освіти, що не дозволяє їй на рівних конкурувати в суспільстві. Від бідності насамперед потерпають безробітні, значна частина молоді і жінок, неповні і великі родини, люди похилого віку, інваліди, представники етнічних меншин, мігранти. Розвинені країни іноді називають “суспільствами двох третин”, тобто в них дві третини їх населення є благополучними, а одна третина — ні. Для того, щоб локалізувати можливий вихід негативної енергії з цього середовища, діє система різноманітних соціальних програм. Це дає змогу поліпшити загальну картину соціальної сфери в тій чи іншій країні.

Соціальна сфера — це один із *найважливіших елементів життєдіяльності* будь-якої держави. Результати її розвитку є найточнішими показниками рівня, досягнутого нею на шляху соціального прогресу, а також основою оцінки діяльності того чи іншого уряду. Головним показником здійснених перетворень має бути якість життя населення країни. Зіставляючи рівень соціального розвитку різних країн, ООН розробила так званий коефіцієнт гуманітарного розвитку — показник, що враховує: реальну купівельну спроможність населення, стан народної освіти, охорони здоров'я, тривалість життя, рівень розвитку демократії, становище жінок, старих і дітей у суспільстві. У сучасному світі актуальним стало питання соціальної захищеності людини, що включає широкий комплекс аспектів, які належать до цивільних, політичних, соціально-економічних, культурних та інших прав і свобод людини. Це одержало назву “людський вимір”. Буквально: якою мірою громадянин тієї чи іншої держави користується всіма правами і свободами в суспільстві, причому мається на увазі не тільки формальна фіксація їх у конституціях та інших документах, а й реальне втілення на практиці.

На нинішньому етапі розвитку світове співтовариство добре усвідомило пріоритетність соціальних проблем, що знайшло своє вираження в діяльності міжнародних організацій, зокрема ООН. На Всесвітній зустрічі на вищому рівні у Копенгагені 1995 р., яку вона провела, були визначені пріоритети в галузі соціального розвитку, яких мають дотримуватися у своїй політиці всі держави. Серед них: зобов'язання поставити потреби

людини в центр процесу розвитку; досягнути необхідної рівноваги між економічною ефективністю і соціальною справедливістю в межах орієнтованого на зростання справедливого і сталого процесу розвитку, згідно з національними пріоритетами; виробити новаторське рішення проблеми взаємозв'язку соціальної ролі держави й реакції ринку на соціальні потреби; розвивати програми соціального забезпечення і підвищувати рівень освіти та професійної підготовки для всіх; забезпечити надання соціальної допомоги тим верствам населення, які перебувають у скрутному становищі та ін. Держава має проводити компетентну політику у цій царині, бо її значення у сучасних умовах суттєво зростає. Особливо це стосується пострадянських держав. На теперішній час зовнішня небезпека значно зменшилася. Однак загострилися кризові явища всередині деяких країн, особливо у соціальній сфері. Найбільшою проблемою для держави стає відсутність належної соціальної безпеки громадян, що може призвести до соціальних ексцесів. Тобто соціальна безпека виступає як найважливіша складова загальнонаціональної безпеки.

Починаючи з 1960-х років під егідою ООН досліджується коефіцієнт життєстійкості різних народів світу. При цьому враховується більше десяти параметрів, таких як середня тривалість життя в тій чи іншій країні, якість продуктів, дитяча смертність, поширення генетичних відхилень, відсоток державних витрат на соціальні й екологічні програми, концентрація підприємств важкої промисловості на одиницю території та інші. Цей коефіцієнт визначається за п'ятибальною шкалою. Однак жодна країна "п'ятірки" не одержала. Оцінку "чотири" одержали Швеція, Бельгія, Нідерланди і Люксембург. Більшість промислово розвинутих країн Західної Європи, США і Японія одержали оцінку "3". Держави СНД здобули коефіцієнт "1,4". "1" — нижня межа, яка, на думку експертів ООН, свідчить про те, що нація з такою оцінкою агонізує і приречена на вимирання.

Зрозуміло, що далеко не всі представники таких націй згодні з невтішною перспективою. У пошуках кращої долі вони мігрують в інші, більш благополучні країни. До *інтенсифікації міграційних процесів* нині ведуть перенаселеність у бідних регіонах, політична нестабільність і конфліктність, заснована на інших факторах, глобалізація ринків праці та ін. На почат-

ку XXI ст. легальні і нелегальні мігранти становлять понад 15 % населення в більш ніж 50 країнах. 3 % населення планети, тобто більше 175 млн осіб, проживали в країнах, що не були їх батьківщиною. З них 60 % мешкало в розвинених країнах. Європа прийняла 56 млн¹, Азія — 50 млн, Північна Америка — 41 млн переселенців². Їхня кількість буде зростати, призводячи до посилення соціальної і політичної напруженості в країнах, що приймають, а також до зміни етнокультурного вигляду останніх, оскільки народжуваність у родинах мігрантів набагато вища, ніж у родинах корінних жителів.

З іншого боку, нинішня міграція в розвинуті країни має характер “міграції, що заміщає”, оскільки крім падіння рівня народжуваності, загального постаріння населення, існують проблеми з робочою силою. З одного боку, необхідні працівники в матеріальному виробництві і сфері послуг, де праця часто є важкою, непрестижною, не потребує високої кваліфікації. Сюди спрямовується потік некваліфікованої і дешевої робочої сили зі слаборозвинених країн. З іншого боку, та ж “нова економіка”, що вимагає значного інтелектуального ресурсу, не завжди і не скрізь може одержати його, спираючись тільки на кадри корінного населення. Тому другий потік міграції одержав назву “відплив мізків і талантів”. Відомо, що могутній науковий потенціал США багато в чому створений вихідцями з інших країн, яким були забезпечені кращі умови для роботи і життя у Штатах. Розвинуті країни мають спеціальні програми залучення інтелектуалів, підкріплені значними фінансовими ресурсами. Так, ФРН оголосила про готовність прийняти на постійне проживання 2 млн програмістів. Приваблювання фахівців, які одержали якісну освіту в інших країнах, дає дуже відчутний економічний ефект не тільки в результаті реалізації їхнього творчого потенціалу, але насамперед того, що не було витрачено великі кошти на їхню підготовку країною-реципієнтом³.

¹ До Європи щорічно прибуває понад 1 млн нових жителів.

² Країни — лідери за кількістю іноземних мігрантів: I місце — США (38,4 млн), II — Росія (12,1 млн), III — Німеччина (10,1 млн), IV — Україна (6,8 млн.), V — Франція (6,5 млн).

³ Окрім названих типів є ще торгівля людьми, яка теж йде у напрямку розвинених країн. Туди постачають жінок для зайняття проституцією, чоловіків — для роботи на будівництві або у сільському госпо-

Разом із тим протягом останніх десяти — п'ятнадцяти років наростають проблеми надлишкової міграції, а також “надлишкової демократії”. Яскравим проявом названих тенденцій стали події осені 2005 р. у Франції і деяких інших європейських країнах, коли протягом досить тривалого часу мали місце масові хуліганські акції представників так званого “полікультурного населення”¹. У деяких європейських країнах (Данії, Італії, Нідерландах, Німеччині, Великій Британії) уряди шукають шляхи створення ефективних механізмів запобігання зайвій чисельності іммігрантів, особливо нелегальних. Так, А. Меркель, яка стала в 2005 р. канцлером Німеччини відразу заявила, що імміграцію будуть обмежувати шляхом згортання соціальних пільг. Тобто перед країнами, що приймають, виникла проблема пошуку концептуального балансу між цінностями демократії й інстинктом безпеки².

дарстві, дітей — для старцювання. Центр ООН із запобігання міжнародних злочинів оприлюднив список країн, де процвітає работоргівля. Перше місце в ньому посідає Росія, за нею — Україна, Таїланд, Нігерія, Румунія, Албанія, Китай, Білорусь і Болгарія. За даними ООН, міжнародні злочинні угруповання заробляють на перепродажу невільників 7 млрд дол. щорічно. Держдепартамент США стверджує, що у світі кожного року потрапляють у рабство понад 4 млн осіб.

¹ У Франції у 2005 р. на загальну кількість населення у 61 млн припадало 5 млн вихідців тільки з мусульманських країн. Безладдя почалося у паризькому передмісті Кліші-су-Буа. Це містечко разом із сусіднім Монтфермеєм, де більшість — мігранти, одержує на соціальні потреби 325 млн євро на рік. Сума розподіляється приблизно по 5 тис. євро на кожного з мешканців, при тому, що безробітні мають ще соціальну дотацію, а “соціальним житлом” користуються безкоштовно. Під час “вуличних боїв” і сутичок із поліцією, “покидьки”, як вони самі себе звуть, вимагали: “Нехай білі віддають те, що вкрали, інакше їх всіх спалимо!” Іншою вимогою було прибрати з центру Парижу представників охорони правопорядку, бо “невірні своїм виглядом зневажають наші права людини”. Протягом жовтня — листопада мали місце масові погроми. У відповідь керівництво країни з 9 листопада 2005 р. до 4 січня 2006 р. запровадило надзвичайний стан. А в лютому почало висилати найбільш активних учасників заворушень.

² В Україні на кінець 2005 р. налічувалося понад 6,8 млн легальних і нелегальних мігрантів, з них приблизно 90 % контролювалися кількома злочинними угрупованнями. Україну іммігранти розглядають або як поле для кримінальної діяльності, або як трамплін, щоб потрапити до Європи.

Деякі діячі пропонують вирішувати питання кардинально: шляхом допомоги слаборозвиненим країнам у подоланні їхніх соціальних хвороб. Ця пропозиція час від часу висловлюється на різних міжнародних форумах, що проходять на різних рівнях. Боротьба з бідністю була проголошена як важливе завдання міжнародного співтовариства ще після розпаду колоніальної системи. Однак резолюція ООН про виділення 0,7 % ВВП на економічну допомогу країнам, що розвиваються (на 2003 р. 0,7 % сукупного ВВП розвинених країн Заходу становили приблизно 125 млрд дол. на рік), так і не була виконана. З одного боку, уряди багатьох країн “золотого мільярда” з великим небажанням асигнують гроші на ці цілі. З іншого боку, уряди багатьох бідних країн не можуть досягти належного ефекту використання допомоги, яка надходить. Показовим є приклад Нігерії, що не одержувала допомогу від міжнародних фондів. В результаті ця держава змушена була здійснити структурну перебудову свого господарства і нині є лідером серед африканських країн, що розвиваються. Ті ж країни, яким більше допомагали, таких стимулів не мали, а одержувані кошти часто розкрадалися й осідали на банківських рахунках правлячої верхівки. Тому нова позиція Всесвітнього банку така: допомога має бути дозованою, здебільшого зводиться до технічної, до навчання, до створення мільйонів робочих місць у перспективних галузях економіки і т. ін. Чи можна це здійснити і як швидко — дуже непросте питання. Позитивна відповідь на нього передбачає здійснення великих суспільних перетворень, без яких дійсна модернізація таких країн неможлива.

Сама по собі модернізація є одним із *відомих з історії видів соціальних перетворень*. Серед них російський соціолог Г.І. Козирев називає також функціональні зміни, реформи, революції, трансформації, кризи.

Функціональні зміни в соціальних системах мають адаптивний характер. Це своєрідні “поточні ремонти”, що проводяться для підтримки системи в “робочому стані”. В їхнє завдання не входять радикальні реформи, що передбачають якісні структурні перетворення. Їх мета — пристосування до змінювання умов і внутрішніх потреб соціальної системи. Можна сказати, що деякі функціональні зміни мають місце в поточній соціальній політиці того чи іншого уряду.

Реформи в соціальних системах — перетворення, перебудова якої-небудь сфери громадського життя або всієї соціальної системи. Реформи припускають поступовість, як правило, здійснюються “згори” за допомогою законодавчих актів і спрямовані на вдосконалення наявної системи, без її якісних змін. Наприклад, реформи Петра I кардинально змінили систему державного управління Росією, однак основи самодержавства залишили незмінними. Реформи, проведені швидко і радикально, можуть вийти з-під контролю їх ініціаторів і набути несподіваного для них характеру. Так, спроба реформувати соціалізм, що почалася в СРСР у 1985 р. і одержала назву “перебудова”, незабаром вийшла з-під контролю партійно-державного керівництва і стала одним із факторів розвалу Радянського Союзу.

Реформи звичайно передбачають еволюційні трансформації, а не радикальні зміни в соціальній структурі і ціннісних орієнтаціях. Прикладом поступовості у проведенні реформ є сучасний Китай, керівництво якого взяло такий курс у 1978 р. і продовжує його здійснення понині. Було відкинута модель “шокової терапії”¹, що мала місце в деяких постсоціалістичних країнах Європи. “Батько реформ” Ден Сяо Пін охарактеризував модель перетворень у дусі старих китайських традицій: “Переходимо річку, намагаючи каміння”. У результаті послідовного і неквапливого реформування КНР за роки, що минули, перетворилася у соціальну систему, яка стабільно розвивається. Країна демонструє високі темпи щорічного приросту обсягів виробництва і значне підвищення рівня життя населення, що активно підтримує розпочаті перетворення.

Соціальні революції. Революція являє собою швидкі фундаментальні соціально-економічні і політичні зміни, здійснювані, як правило, насильницьким шляхом². Соціальна революція — це переворот низу, що змітає правлячу еліту, не здатну

¹ “Шокова терапія” (в економіці) — комплекс радикальних заходів, спрямованих на оздоровлення економіки, що супроводжується низкою негативних наслідків (зростанням цін, інфляцією, падінням зайнятості тощо).

² В історії були приклади ненасильницьких революцій: англійська “Славна революція” 1688 р., яка привела Вільгельма III на престол і радикально змінила характер англійської політичної системи. У новітній історії такими виявились “оксамитові революції” 1989—

керувати суспільством. В результаті створюється нова політична і соціальна структура, нові політичні, економічні і соціальні відносини, формуються нові цінності і моделі поведінки людей. Широкомасштабні революції, як правило, призводять до громадянських війн і знищення великої кількості людей. Так було під час революції, що почалася у Франції в 1789 р., війни між Північчю і Півднем США, у 1861 р., у Росії — революція жовтня 1917 р. Крім того, результат революції непередбачуваний: у більшості вони не закінчуються тим, про що мріяли революціонери. Тому багато хто вважає революцію катастрофою для країни і народу. Разом з тим варто звернути увагу на феномен зворотних змін, що мають місце після революцій. Він полягає у тому, що соціальна структура, соціальні інститути і культура суспільства мають значну інерцію, у якій виражається його здатність до самозбереження, і свою власну логіку розвитку. Надмірний революційний радикалізм згодом змушений відступити під тиском колишніх соціальних інститутів, традиційної культури і здорового глузду. Так, після перемоги Жовтневої революції 1917 р. в Росії більшовики прагнули зруйнувати чимало звичних соціальних інститутів і традицій колишньої Російської імперії — від військових звань до святкування Нового року. Однак надалі нова влада змушена була повернути багато чого із зруйнованого. А сам Радянський Союз став новою імперією з новим “самодержцем” на чолі, з новими “кріпаками-общинниками” в особі колгоспників, з новою ідеологією, дуже схожою на релігію, і т. ін. Була поставлена мета знищити капіталізм, однак через 74 роки до нього і повернулися.

*Соціальна модернізація*¹ — прогресивні соціальні зміни, в результаті яких соціальна система (підсистема) покращує па-

---

1990 рр., які скинули соціалістичний лад у кількох країнах Центральної та Східної Європи.

¹ У сучасному динамічному світі дуже непросто стоїть проблема соціалізації особистості. Вона має відповідати новим умовам, тобто модернізуватися. Серед показників модернізації індивіда відомий російський дослідник Б.С. Єрасов називає такі показники: відкритість до нової практики як у відносинах з людьми, так і у плані освоєння нових виробничих навичок; зростання незалежності від влади таких традиційних факторів, як родина і релігія; віра у дієвість науки, відхід від пасивності й фаталізму за екстремальних життєвих умов;

раметри свого функціонування. Прикладом може служити процес перетворення традиційного суспільства в індустріальне. З історії відомо, що є три типи модернізації. *Піонерська модернізація* притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладання значних коштів у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології, найпродуктивнішу техніку. Це так чи інакше також впливає на соціосферу. *Органічна модернізація* практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона є наслідком природного розвитку капіталу. Її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються у структуру національної економіки, яка внаслідок своєї еволюції вже дозріла для їх сприйняття, засвоєння та використання. *Модернізація навздогін* теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів. Проте це засвоєння не є природним, органічним, оскільки стимулом для такого типу модернізації є не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно більш розвинутих держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру. Модернізації в Росії — від Петра I, Сталіна і до В. Путіна — були модернізаціями третього типу.

Соціальна трансформація — це перетворення в суспільстві в результаті визначених соціальних змін, як цілеспрямованих, так і хаотичних.

Соціальна криза — найбільш гостра форма соціального протиріччя, пов'язана з порушенням соціальної стабільності. Є перехідним станом соціальної системи, що може розвиватися як у позитивному, так і негативному напрямку, тому припускає радикальні зміни для рішення виниклих проблем.

Питання про фактори, що викликають ті чи інші соціальні зміни, є надзвичайно складним. Це відбилося у багатьох поглядах і трактуваннях. Серед відомих дослідників можна на-

---

прагнення досягти більш високого рівня освіти і професійного статусу, планування справ і дій заздалегідь, повага до точності у часі; зростання інтересу до політичного життя, намагання бути в курсі новин.

звати О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, М. Вебера, А. Тойнбі, П. Сорокіна, Т. Парсонса, І. Валлерстайна, Ю. Яковця та інших. Підсумовуючи висловлювані ідеї, можна дійти висновку, що соціальні зміни є надзвичайно різноманітними. Тому і причини, що їх породжують, також різноманітні: прогрес у науці, техніці і технологіях; розвиток виробництва і зростання продуктивних сил; ускладнення структури суспільства і його диференціація; постійно зростаючі потреби людей і конфлікти за різні ресурси між соціальними верствами населення. Свій вплив мають навколишнє природне і соціальне середовище. Усю розмаїтість причин можна умовно розділити на внутрішні — що виникають у результаті функціонування самої соціальної системи, і зовнішні — в результаті взаємодії соціальної системи із зовнішнім середовищем. Соціальна система існує і розвивається доти, доки вона здатна долати свої внутрішні протиріччя і відповідати на “виклики” ззовні.

На певному етапі розвитку індустріального суспільства і *капіталізм*, і *соціалізм* висунули *свої варіанти розв'язання* внутрішніх *протиріч* і відповіді на “виклики” ззовні, що виходили від обох сторін. Закінчення Другої світової війни асоціювалося для більшості людей незалежно від національності, з початком переходу до більш справедливого і досконалого суспільства. Не рахуватися з цими настроями було неможливо. В *комуністичному таборі* на тлі відбудовчих настроїв та сподівань на пом'якшення режиму репресії продовжувалися, а сили виснажувалися на гонку озброєнь. Тоталітарне суспільство продовжувало функціонувати, підкорюючи інтереси окремих людей інтересам держави, підтримуючи мінімальний рівень виживання задля нарощування її могутності. Задля збереження стабільності системи проводилася політика нівелювання прибутків, штучного збереження примітивного рівня життя через хронічний дефіцит внутрішнього споживчого ринку товарів і послуг. Дефіцит був зумовлений не тільки наслідками руйнацій війн, переважанням витрат на військово-промисловий комплекс і “братські” держави й партії. Він був необхідною умовою збереження самої системи влади, яка базувалася на суперцентралізації, яка тримала у своїх руках і перерозподіляла всі ресурси. Їй було зручніше маніпулювати людьми, які самі нічого не мали і повністю від неї залежали. У свій час В.І. Ленін висловився з цього приводу дуже відверто: “Державна моно-

поля на хліб і загальна трудова повинність — це буде страшніше, ніж гільйотина”. Через кілька років після закінчення війни було скасовано карткову систему розподілу продовольчих і промислових товарів. У вільному продажі почали з’являтися товари. Проте завжди було дуже складно придбати найнеобхідніше. А якість продукції легкої і харчової промисловості була вкрай низькою.

У соціальному плані проводилась лінія на поступове знищення класових відмінностей. Це було проголошено за перспективну мету комуністичного суспільства. Проте і на етапі “реального соціалізму” “єдиний радянський народ” не був надто диференційованим. За винятком партійно-державної номенклатури, яка користувалася певними привілеями, проте не дуже їх демонструвала, рівень життя загалом був приблизно однаковим. Він був таким, що лише підтримував працездатність “трудолюбивих”. Разом із тим в Радянському Союзі, інших соціалістичних країнах не було проблеми безробіття¹. Безплатними були медичне обслуговування і освіта, включаючи вищу. За державний кошт будувалося житло, хоча його було вкрай недостатньо. Наприкінці існування СРСР керівництвом комуністичної партії було висунуто завдання розв’язати продовольчу проблему до 1985 р., а до 2000 р. надати кожній радянській родині окрему квартиру або будинок. Жодна з цих програм не була реалізована, а проблеми загострювалися. На початку 1990-х років ситуація із забезпеченням продовольством стала такою гострою, що з-за кордону почала прибувати так звана гуманітарна допомога, яку розподіляли між радянськими людьми.

За часів Л.І. Брежнєва, які увійшли до історії під назвою “застій”, система нівелювання прибутків і способу життя почала руйнуватися. Соціальна стабільність радянського суспільства не витримала випробування майновою нерівністю. Рівність і соціальна справедливість, “турбота про людину праці” перетворилися на декларації. В народі посилювалася невдоволеність принципом зрівнялівки в оцінці індивідуальних здібностей людини, які у вартісному плані є далеко не рівноцінними. Пропагандистські заклики до самопожертви заради кра-

¹ Інше питання — ефективність використання ресурсів робочої сили. Дуже часто там, де вистачило б і одного працівника, робили вигляд, що працюють, троє або більше.

сих майбутніх поколінь сприймалися негативно. Всупереч суворим заборонам люди виявляли цікавість до цінностей Заходу, серед яких — здобутки у соціальній сфері.

У розвинених країнах Заходу на той час зміцнила свої позиції “держава всезагального благоденства” (англ. *welfare state*). Вона характеризується досягненням високого рівня життя, який базується на масовому споживанні і соціальному захисті. Автором концепції вважають Дж. Гелбрейта, хоча провідні ідеї були втілені ще у “Новому курсі” Ф.Д. Рузвельта. Після закінчення Другої світової війни правлячі кола капіталістичних країн звернули особливу увагу на соціальні питання. Показовою у цьому плані була програма “Справедливий курс”, висунута у 1948 р. американським президентом Г. Труменом. Вона передбачала: підвищення мінімуму заробітної плати до 75 центів на годину; розширення системи соціального забезпечення; запровадження медичного страхування; будівництво дешевого житла за рахунок федеральних коштів для сімей з низькими прибутками; забезпечення сталого прибутку фермерів; обмеження расової дискримінації і т. ін. Не всі накреслені заходи були втілені у життя, однак прогрес у соціальній сфері став помітним. Подібні заходи проводилися і в інших країнах. Так, у Великій Британії уряд К. Еттли запровадив програму “Обличчям до майбутнього”, де передбачався широкий набір заходів у соціальній сфері, подібних до тих, які містилися у програмі “Справедливий курс”. Зокрема, починаючи з 1948 р. у Великій Британії почала діяти національна служба охорони здоров’я, яка забезпечувала населення безкоштовним, але водночас якісним обслуговуванням. У цілому запроваджені заходи демонстрували, що за допомогою державного регулювання було створено достатньо надійні “вбудовані стабілізатори”, які дали змогу знайти рішення найгостріших проблем, пов’язаних з реконверсією і відбудовою зруйнованого війною. Саме активна регулююча діяльність держави відвернула вихід того конфліктного потенціалу, який існував у суспільстві, з-під контролю і забезпечила достатньо швидке подолання тих труднощів, з якими тоді зустрілося західне суспільство.

Головним завданням практично всіх урядів вважалося забезпечення стабільного економічного зростання. Економіка розвинутих країн переживала бум. Середньорічні темпи збільшення промислової продукції піднялися з 3,9 % у період між двома

світовими війнами до 5,7 % у 60-ті роки. Обсяг промислового виробництва західних країн зріс до початку 1970-х років у 4,5 рази порівняно з 1948 р. Логіка історії вимагала “перелити” матеріальний надлишок, що утворився, на навколишній світ, зокрема і на відсталі країни. Проте Захід рушив шляхом розширення платоспроможного попиту в самих індустріальних країнах. У межах Заходу було створено суспільство достатку. Бурхливий економічний розвиток дозволив суттєво покращити якість життя. Вона зумовлювалася збільшенням зайнятості населення і підвищенням заробітків, різноманітними соціальними програмами, розвитком системи освіти і охорони здоров'я, перетвореннями у сфері побуту, зростанням обсягів якісної, різноманітної і доступної продукції масового споживання.

Колись чеснотами, які підтримувалися християнством, особливо протестантизмом, були ощадливість, бережливість, неприйняття надмірного марнотратства, вміння задовольнятися необхідним. Засновники фірм і підприємств складали свої капітали і вкладали їх у бізнес, відмовляючи собі у найнеобхіднішому. Люди були не готові поглинати небачені обсяги споживчих благ. Саме тому в 60-х роках ХХ ст. у західному суспільстві почали активно розвиватися і насаджуватися гедоністичні стереотипи форсованого споживання, в результаті чого врешті-решт виник новий соціокультурний стандарт: масове споживання. У 60-х роках минулого століття на життєвих прапорах мільйонів з'явилося гасло “Задовольни свої бажання!” Найрізноманітніша продукція, яка масово випускалася, асортимент якої блискавично змінювався, прагнула задовольнити будь-які смаки і потреби, навіть створені штучно. Саме тоді утвердилося “суспільство масового споживання”.

Технологія масового випуску дешевої і зручної, якісної і прибуткової продукції для кінцевого споживача сприяла розвиткові всієї економіки. Разом із тим створювалися нові матеріальні умови, необхідні для формування добробуту родини працівника. Підприємці, зайняті у цій сфері, були зацікавлені у масовому платоспроможному клієнті, зацікавлені у системі високих заробітків. Таким чином формувався активний працівник, який викладається, а також динамічні ринки збуту продукції. Аби зробити їх ще динамічнішими, активно використовуються реклама і мода.

Парадоксально, але насправді мода з її форсуванням є витонченим механізмом, спрямованим на руйнування матеріальних цінностей. Її активне використання забезпечує супершвидке моральне застарівання продукції, яку споживач ладен викинути на смітник заради придбання нового — модного товару. Водночас мода сама стала потужною індустрією. Це відбулося на межі XIX—XX ст. У цей час і сам одяг, і модні віяння вступили у період демократизації. До того мода була привілеєм виключно вищих верств населення. Практично до самого кінця позаминулого століття існувало безліч як гласних, так і негласних законів, які визначали, що кому дозволено носити. Перше спрощення костюма принесла Велика французька революція. Вона не тільки зруйнувала монархічні підвалини, але й помпезність жіночих і чоловічих костюмів. Після цього процес демократизації одягу став поступово посилюватися. У XX ст. технічні і технологічні новації привели до прискореного розвитку виробництва в цілому і одягу зокрема. Мода стає на потік. Сучасна модна індустрія, за статистичними даними, приносить до бюджетів розвинутих європейських країн від 20 до 30 % прибутку, формуючи приблизно 25 % ВВП, що можна порівнювати з прибутками інших, “більш серйозних” галузей економіки. В основі таких масштабних показників — надзвичайна сила дії моди на свідомість і поведінку людей. В основі поняття “мода”¹ лежить принцип наслідування якомусь взірцеві, який встановився у суспільстві. В наш час мода є символом престижу, сильним стимулом до самовдосконалення, а також своєрідним мірилом соціальних цінностей. Можливість наслідувати моді є певною мірою показником соціального успіху. А за це можна віддати багато.

Мода є дуже динамічною, а динамічність, мобільність стали самі по собі цінним надбанням розвитку соціосфери розвинутих країн. Мобільність зумовлена, з одного боку, новим рівнем соціального розвитку людини. Працівник якісно нового типу кваліфікації готовий до швидких змін умов праці і вимог до неї, здатен швидко перенавчатися і змінювати сферу діяльності залежно від ринкових умов. У цьому виявляється професійна мобільність. Така людина є вільною від пут політичної, місцевої або національної обмеженості, тобто територіально

---

¹ У перекладі з лат. *modus* — міра, образ, правило, норма.

мобільна. Цьому сприяють нові можливості, надані розвитком засобів транспорту і комунікацій. Розірвано тісний зв'язок працюючих на певному підприємстві з безпосередньо оточуючим його районом, усунуено рабську залежність від стану справ на підприємстві і настроїв його власника, гігантськи розширено ареал життєдіяльності людини. Найважливішими факторами, які зумовили ці зміни, стали масова автомобілізація населення розвинутих країн, телефонізація і комп'ютеризація. Індивідуальне авто мало неабияке значення для формування рухливого і активного населення, вільного громадянина-власника, який не звик до тупих черг, злиденних заробітків, низьких потреб. У США вже у 1930-х роках випуск електротоварів зростає більш ніж у 90 разів, а автомашин — у 600 разів. Коли цей процес у 50—60-х роках ХХ ст. охопив увесь капіталістичний світ, сформувалося зовсім інше суспільство. Врешті-решт “автомобільна цивілізація” продемонструвала свою величезну перевагу над “трамвайно-залізничною цивілізацією” як системою обмеження мобільності та ініціативи людей, їх свободи, самостійності і відповідальності у прийнятті рішень.

У суспільстві “автомобільної цивілізації” рішення доводиться приймати у різних сферах і дуже часто в непростих умовах якісно ускладнених контактів, усіх соціальних відносин. Людині треба впевнено орієнтуватися у кредитних¹, податкових, правових питаннях, у забезпеченні необхідної медичної допомоги, страхування, здобуття освіти і кваліфікації своєї і своїх дітей, у взаєминах з колегами, адміністрацією на роботі тощо. Тобто важливе значення має соціальна мобільність і здатність входити в контакт і працювати з різними людьми і у різноманітних ситуаціях. Без цих якостей — професійної, територіальної і соціальної мобільності — навіть кваліфікований працівник є простою робочою силою. Фактично він “напівкріпак” свого підприємства або установи і буде триматися за нього, навіть коли йому не сплачують зароблених грошей. Той, хто характеризується усіма трьома видами мобільності, належить до складної робочої сили. Саме вона користується підвищеним попитом *на сучасному ринку праці*.

¹ Традиційно в розвинених країнах житло, автомобілі, побутова техніка, меблі та інші речі найчастіше купуються в кредит.

Протягом XIX—XX ст. ринок праці в країнах Західної Європи, США і Японії формувався під впливом процесів, пов'язаних з підйомом індустріального суспільства, а потім виникненням і зміцненням постіндустріального суспільства. Одним із результатів науково-технічного прогресу стало небувале зростання ефективності суспільної праці. З іншого боку, на новий рівень піднялися вимоги до освіти і професійно-кваліфікаційного складу працівників. Протягом зазначеного періоду відбувалися істотні зміни і на ринку робочої сили. Насамперед — у галузевому її складі. Остаточне утвердження в другому десятилітті минулого століття промисловості як головного фактора економічного прогресу сприяло істотному збільшенню промислової зайнятості. Вона зростала насамперед за рахунок відпливу працівників із сільського господарства. Однак обробна промисловість зберігала позиції лідера тільки до початку 1950-х років. Потім на перше місце вийшла сфера послуг. Останні тридцять років у переважній більшості промислово розвинутих країн спостерігається зменшення частки зайнятих у промисловому виробництві й абсолютне скорочення їхньої чисельності. Однак це не означає непотрібності цієї галузі господарства для економіки. Розвиток промисловості в цілому є визначальним для високої продуктивності й ефективності усього господарства. А частина послуг виступає наче продовженням промислового виробництва, наприклад, виробництва й обслуговування автомобілів. Протягом усього минулого століття скорочувалася чисельність працівників в аграрному секторі. У 1920 р. у США, Німеччині й Канаді їх частка становила від чверті до половини всіх зайнятих. У Франції, Італії і Японії чисельність аграріїв була домінуючою. З 1971 по 2000 р. у сімох найбільш розвинених країнах частка сільськогосподарської зайнятості скоротилася з 8,1 до 3,5 %. Особливістю періоду після закінчення Другої світової війни є неухильне зростання значення сфери послуг і чисельності зайнятих в ній. Вже на рубежі 1970-х років остання досягла половини всіх працюючих. До початку XXI ст. — 65 %, а в деяких країнах і більше: у Канаді — 73,9 %, у США — 73,7 %¹.

¹ Всі сфери послуг умовно поділяються на чотири великі групи: виробничі (ділові і професійні, фінансові, страхові, ріелторські послуги); розподільчі (торгівля, транспорт, зв'язок); особисті (готельна

Протягом ХХ ст. істотно змінилося співвідношення приватних і державних джерел фінансування зайнятості. На початку століття зайнятість, яку фінансувала держава, була невеликою (військовослужбовці і державні чиновники). Вона значно збільшилася в 60—70-ті роки у зв'язку з розширенням соціальної функції держави, процесами націоналізації деяких галузей і т. д. Однак у наступні роки стійкою стала тенденція до її скорочення на користь приватних підприємств. Якщо в першій половині століття випереджальними темпами збільшувалася зайнятість “синіх комірців” — промислового пролетаріату, то у другій його половині швидкими темпами зростає зайнятість “білих комірців” — менеджерів, фахівців і техніків. У наш час у США частка останніх становить 60 %, у європейських країнах — близько 50 %.

Аж до початку 1960-х років типовою була зайнятість у вигляді робочого місця з повним робочим днем на основі постійного трудового контракту. В наступні роки з'явилися нові форми зайнятості — робочі місця з неповним робочим днем і тимчасова зайнятість. Гнучкий підхід до розміру і структури зайнятості є однією із складових сучасної організації праці. Характерною стає робота за короткостроковими контрактами або взагалі без таких, робота без будь-яких обумовлених гарантій, але лише до “чергового повідомлення”. Трудове життя насичується невизначеністю. Невизначеність стала тенденцією у встановленні рівня оплати праці. Визначення нових ставок заробітної плати почало залежати не від умов колективних угод, підписаних іншими підприємствами галузі, як колись, а від фінансового становища конкретної компанії. Одночасно істотно посилилася диференціація в оплаті роботи працівників різної кваліфікації. Змінилися і конкретні форми оплати. Відмінна риса нових систем — зниження частки базисної, постійної частини заробітку при одночасному збільшенні її “плаваючого” компонента. Його розмір залежить від підсумків роботи конкретного співробітника і фірми в цілому, а також від інших обставин. Намітилася тенденція до ослаблення традиційних відносин між роботодавцями і працівниками. Більшість робо-

---

справа, громадське харчування, рекреаційні й видовищні послуги, домашні послуги); соціальні (охорона здоров'я, освіта, послуги різних державних організацій).

тодавців все менше відчувають відповідальність за гарантії зайнятості і прибутків своїх службовців. Хоча останнім часом у реальному секторі економіки деяких країн з'являються так звані "соціально відповідальні підприємці". Водночас працівники з високими шансами на працевлаштування не пов'язують свою професійну долю з одним підприємством, а реалізують себе з максимальною вигодою на різних фірмах, мало піклуючись про престиж однієї з них.

Один з дослідників сучасного стану сфери праці Р. Райч розділяє людей, зайнятих у наш час економічною діяльністю, на чотири категорії. До першої він відносить "символічних маніпуляторів", тобто людей, які придумують ідеї і способи перетворення їх у щось корисне і таке, що користується попитом. До другої — тих, хто зайнятий у відтворенні робочої сили (працівники сфери освіти або функціонери "держави всезагального благоденства"). До третьої категорії входять люди, зайняті у сфері "особистих послуг", там, де потрібен персональний контакт з одержувачами послуг. Це насамперед торговці тими чи іншими товарами і творці попиту на них. До четвертої групи належать люди, яких Р. Райч позначає як "рутинних працівників", прив'язаних до складального конвеєра або ж на більш сучасних підприємствах — до комп'ютерних мереж і електронних автоматизованих пристроїв. Від них не вимагаються особливі навички або ж мистецтво спілкування з клієнтами. Їх легко замінити і тому їхнє становище є найбільш уразливе з точки зору втрати роботи.

Протягом минулого століття періоди надзвичайно високого безробіття чергувалися з періодами, коли гостро стояла проблема дефіциту робочої сили. Різко збільшувалося безробіття в роки Великої депресії 1929—1933 рр., у перші роки після закінчення Другої світової війни. "Золотий час" на ринках західних країн тривав з початку 50-х до кризи 1973 р. Тоді нестача робочих рук стимулювала широке використання праці мігрантів. Однак у наступні тридцять років безробіття знову набуло характеру тяжкої соціальної хвороби, що не знає ефективних методів "лікування". На тлі загального уповільнення економічного поступу різко зросла пропозиція робочих рук з боку молоді і жінок¹, а також зростаючої кількості мігрантів.

---

¹ У більшості промислово розвинених країн рівень безробіття серед жінок вищий, ніж серед чоловіків, а безробіття серед молоді, до

Проблема зайнятості може збільшитися в майбутньому. Аналітики підрахували, що при глобалізації світу в нинішньому столітті вистачить 20 % зайнятих, а інші 80 % залишаться зайвими, без роботи і засобів до існування. Вони повинні будуть задовольнятися лише тіттітейментом¹. У результаті виникнуть колосальні *проблеми криміногенного* і теророгенного *характеру*. Як висловився один з учасників дискусії про глобалізацію в Сан-Франциско, дилема полягатиме в такому: “Або ти їси ленч, або на ленч їдять тебе”. Тобто проблема зайнятості — це величезна кримінологічна проблема, пов’язана зі зростанням тероризму і злочинності.

Попри всі істотні розбіжності у рівні злочинності в різних країнах, першою і визначальною тенденцією в сучасному світі є її значне зростання. За останню чверть століття злочинність у світі в розрахунку на чисельність населення зросла приблизно в 5 разів. Нині щорічно у світі реєструється до 500 млн злочинів. У розрахунку на 6 млрд населення Землі — це 8000 діянь на 100 тисяч жителів². Реальна злочинність щонайменше удвічі вища. А в багатьох країнах — вчетверо, а то й уп’ятеро. Найвищий рівень злочинності і відносно високі темпи її зростання реєструються в найбагатших розвинутих демократичних країнах. Як показує історія, найнижча злочинність — у країнах з тоталітарними (фашистськими, релігійно-фундаменталістськими, комуністичними й іншими авторитарними) режимами, але такий “ефективний” контроль насправді є нічим іншим, як державним тероризмом. Чисельність жертв його зловживань перебиває низькі показники кримінальної злочинності. З іншого боку, має місце тенденція до відставання соціально-правового контролю за злочинністю. Боротьба зі зло-

якої, за міжнародними стандартами, належать особи 15—24 років, перевищує показник для основного працездатного віку більш ніж удвічі.

¹ За визначенням відомого американського політолога З. Бжезинського, “тіттітеймент” — “розвага з цицькою”.

² За даними Всесвітньої організації охорони здоров’я, щорічно у світі насильницькою смертю вмирають 1,6 млн осіб (це 3 % від загальної кількості смертей), більшість жертв — чоловіки. З усіх смертей, пов’язаних з насильством, 49 % становлять самогубства, 32 % — вбивства, 19 % — жертви війн. За кількістю вбивств лідирує Колумбія, на другому місці — США, за ними йде Франція.

чинністю є всього лиш відповіддю на її виклик, причому не завжди ефективною. Ця проблема ускладнюється глобалізацією, ослабленням національних урядів, посиленням боротьби за існування та іншими факторами.

Сучасну криміногенну ситуацію погіршує те, що відбувається процес звикання населення, особливо молоді, до злочинності. Два десятки років тому кількість замовних вбивств, кривавих акцій масового терору, захоплень заручників, багатомільйонних шахрайств і грандіозної корупції шокувала б — сьогодні про неї повідомляють постійно і вона сприймається як даність. Поряд з цим на екранах суцільний кримінал, цікавий глядачам. Виникає небезпека продовження ланцюжка “звикання — інтерес — допущення — схвалення — модель поведінки”. Як і багато століть тому, головною мотивацією криміналу виступає користь та інша особиста вигода. Надії кращих представників людства на те, що прогрес, заснований на економічному розвитку, прийде до загального пом’якшення звичаїв, не виправдалися. Кримінологи вважають оптимальним твердий соціально-правовий демократичний контроль над злочинністю, заснований на законах, прийнятих демократичним шляхом і реалізований при суворому дотриманні прав людини¹.

Права людини виступають однією з головних цінностей у системі, визнаній західним суспільством. Для підтримки складного механізму функціонування соціальної системи потрібна певна система норм і цінностей. Вони забезпечують свідому й активну участь населення в необхідних видах життєдіяльності, виконанні різноманітних ролей і забезпечують згоду між

¹ У зв’язку з цим виникає питання: “Чиїх саме прав — жертви чи злочинця?” З цієї причини непростим є питання про допустимість смертної кари. Відтоді, як 10 грудня 1948 р. було прийнято декларацію ООН про захист прав людини, яка встановила право на життя і фізичну недоторканність, смертна кара стала вважатися в усьому світі порушенням цих прав. Однак 87 держав зберегли у себе це покарання (США, Китай, практично всі мусульманські країни), а 60 навіть виступили зі спільною декларацією з приводу того, що, оскільки у статуті ООН відсутній пункт, на підставі якого смертна кара має бути заборонена, то вимога її скасування є втручанням у внутрішні справи країни. Рада Європи чітко визначила вимоги до своїх членів, серед яких і скасування смертної кари або мораторій на її виконання. Прагнучи приєднатися до європейського співтовариства, Україна змінила свої закони.

різними прошарками та групами. У соціалістичному і буржуазному суспільствах були свої системи, де в чому відмінні, але де в чому схожі. Схожість була у вірі в прогрес (хоча кожне мало своє розуміння його); у повазі до науки і технології (які малі забезпечити перемогу в протистоянні двох систем); в універсалізмі, тобто в поширенні своїх цінностей на інші спільноти і переконання вищості своєї системи над іншими, що могло бути руйнівним для них (приклад руйнувань у доколумбовій Америці кінця XV—XVI ст. або в Афганістані останньої третини XX ст.). Проте стосовно інших цінностей, притаманних західному суспільству, соціалістичне ставлення було із знаком “мінус”. Йдеться про такі феномени, як індивідуалізм, приватна власність, влада закону, яка забезпечує додержання прав і свобод громадян, споживацтво та інші.

Однак жодна система цінностей не перешкодила виникненню так званого “*масового суспільства*” — *породження XX ст.* Його дослідженню присвячено чимало праць. Одним з перших на нього звернув свою дослідницьку увагу Х. Ортега-і-Гассет у роботі “Повстання мас” (1930 р.). Він писав про те, що, на відміну від минулих часів, коли маси знаходилися біля “задників суспільної сцени”, тепер вони на авансцені історії. Маса захоплює не тільки більше простору, але і більше суспільних функцій. Середній рівень життя у XX ст. піднявся порівняно з минулим, а спектр людських можливостей небачено зріс. Однак відбулося загальне нівелювання, вирівнювання прав, культури, класів, статей. Х. Ортега-і-Гассет вводить поняття “людина-маса”, — це середня людина, посередність, яка почувається “як усі”, і нав’язує всім своє право на посередність. Сучасний світ висуває складні завдання, але “масова людина” прагне усунутися від їхнього вирішення і легко йде на те, щоб перекласти їх на когось іншого, поступившись своїми правами і свободами. Одним із наслідків стало встановлення тоталітарних режимів фашистського і радянського зразків. Усі вони являли собою варіанти “масового суспільства”.

Проте “масове суспільство” утвердилося й у демократичному світі. Це було зумовлено розвитком масового виробництва і масового споживання, які призвели до стандартизації предметів споживання. В другій половині XX ст. процес стандартизації поширився на всі сфери життя, у тому числі і на культуру (маскульт), смаки, звички, спосіб мислення з перевагою одна-

кових стереотипів. У “масовому суспільстві” відбувається усереднення способу життя безлічі людей, незалежно від добробуту, професії, рівня освіти. Величезну роль у цьому плані відіграють засоби масової інформації: універсальна публіка споживає однакову інформацію. Одночасно виникають і специфічні масові способи соціальної діяльності. “Масове суспільство” тісно пов’язане з масовою демократією, загальним виборчим правом, а це в свою чергу тісно пов’язало інформацію і демократію. Інформація стала товаром, одержуваним з других рук — ЗМІ. Вони ж мають величезну владу в маніпулюванні масовою свідомістю¹. “Людині-масі” важко зрозуміти всю складність сучасного життя і вона вибудовує своє життя за усередненою моделлю, підганяючи її під поширені шаблони. Найбільше до цього сприйнятлива молодь.

Молодь як нова соціальна категорія вийшла на історичну арену з 1950—1960-х років². Раніше такого окремого контингенту зі своїми специфічними характеристиками і запитамі не виділяли. Діти дуже рано починали брати участь у трудових процесах. Так, в Англії XVIII ст. у родині ремісника зазвичай дитину, як тільки вона піднімалася на ніжки, ставили в чан з мокрою необробленою вовною — пральних машин не було, а діти вважалися дармовою робочою силою. У середині XX ст.

¹ Роль ЗМІ не можна оцінювати однозначно. Американський соціолог М. де Флуе у книзі “Теорія масових комунікацій” (1966 р.) зазначав, що поширеною є думка про ЗМІ як про відповідальні за зниження суспільних культурних смаків, за впровадження психології злочинності, за сприяння моральному розкладу суспільства, політичне приспання маси. Однак є і протилежна думка, згідно з якою засоби масової інформації допомагають виявленню аморалізму і корупції, сприяють свободі слова, надають розваги масам, втомленим від щоденної праці, інформують про події у світі, стимулюють через рекламу економічну діяльність, поширюють наукові і культурні цінності. Суспільна думка перетворилася у постійно діючий і дієвий елемент соціального життя.

² Наприкінці 1950-х років у Сполучених Штатах заговорили про бітників — попередників хіппі і майбутніх панків. У 1960-х почався масовий рух хіппі — сотні тисяч безпосередніх учасників і мільйони симпатиків. У 1968 р. у Франції — студентські бунти, в 70-ті в Німеччині — терор молодих бунтарів з “червоних бригад”. Далі через ще коротші проміжки часу — 2—4 роки з’являлися і з’являються нові “генерації”, які сповідують різні ідеали, цінності, вклоняються різним кумирам.

країни Заходу вступають у смугу економічного підйому. Зріс матеріальний добробут батьків, відпала необхідність раннього залучення підростаючого покоління до трудового процесу. Більш тривалим став період одержання освіти (спочатку 10—12, а потім до 18—20 років), тобто з'явився часовий лаг — розрив, період між дитинством і дійсним дорослим життям. Молодій людині необхідно знайти себе, своє місце в житті, сповненому складностей і швидких змін. Буття сучасної молоді значно відрізняється від того, яким жили її батьки, на чий досвід часто не можна опертися. Однак молодь хоче швидше стати дорослою за правами, але не за обов'язками і відповідальністю. Звідси — різні форми ескапізму¹ — втечі від реального життя. Одною із найнебезпечніших і найпоширеніших його форм є наркоманія, що забирає тисячі молодих життів. Статистика свідчить, що третина нинішніх п'ятнадцятирічних до пенсії не доживе.

XX ст. назване століттям зростаючого довголіття. У XVII ст. середня тривалість життя у світі дорівнювала 33,5 рокам; у 1871—1881 р. — 37; у середині XX ст. — 46, а до 2050 р. вона досягне 76 років. У глобальному масштабі число людей похилого віку щорічно зростає на 2 %, тобто швидше, ніж чисельність населення в цілому. Особливо значний її приріст — у розвинених країнах. У тих, що розвиваються, велику частку в населенні становлять діти і молодь. Нині вони були б більшістю й у разі, якщо уявити все людство у вигляді населеного пункту, в якому проживає сотня мешканців. У процентному співвідношенні 57 будуть азіатами, 21 європейцями, 14 — північними чи південними американцями і 8 — африканцями. При цьому у 80 не буде гідних житлових умов, 70 виявляться неписьменними, 50 голодними і тільки 1 буде мати вищу освіту. В Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 р. записано: “Всі люди народжуються вільними і рівними у своїх достоїнствах і правах... Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що необхідний для підтримки здоров'я і добробуту її самої і її родини”. У наш час очевидно, що рівність у правах і можливостях для більшості жителів Землі залишається нездійсненою мрією.

¹ *Ескапізм* (від англ. *escape* — бігти, тікати, рятуватися) — втеча від дійсності у вигаданий світ.

Література

Бауман З. Возвышение и упадок труда // Социологические исследования. — 2004. — № 5.

Васильчук Ю.А. Эпоха НТР: новые основы массового производства и общества // Полис. — 1996. — № 2.

Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в XX веке // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1.

Вишневская Н. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2001. — № 9.

Дмитриев А.В. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект // Социологические исследования. — 2004. — № 10.

Ерасов Б.С. Социальная культурология: В 2 ч. — М., 1994.
Западная Европа перед вызовом иммиграции / Г. Кондратьева, Т. Мацонашвили (сост.). — М., 2005.

Капица С.П. Глобальная демографическая революция и будущее человечества // Новая и новейшая история. — 2004. — № 4.

Ковалев Е. Глобальная продовольственная проблема // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2004. — № 10.

Крисаченко В. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К., 2005.

Крохмаль Н.В. Историчні форми саморегуляції соціального процесу. — К.; Запоріжжя, 2004.

Лунеев В.В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации // Социологические исследования. — 2002. — № 5.

Москвин Л.Б. Новые социальные измерения в современном мире // Общественные науки и современность. — 1999. — № 3.

Румянцева Е. Бедность как глобальная проблема // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2003. — № 2.

Хевеши М.А. Массовое общество в XX веке // Социологические исследования. — 2001. — № 7.

Шишков Ю. Уровень бедности в современном мире // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2006. — № 1.

Лекція 13

ІСТОРІЯ ГЕНДЕРНОГО ПИТАННЯ

Поняття “гендер”. Протиставлення чоловіка жінці: історичні ретроспекції. Становище жіноцтва у сучасному світі. Сприяння “маскульту” та ЗМІ гендерній нерівності. Фемінізм та емансипація жінок. Сексуальна революція: історія і сучасність. Історичні зміни інституту сім’ї, оцінки його перспектив. Випробування, яких нині зазнає гендерна ідентичність чоловіків.

До тих сфер життєдіяльності суспільства, які зазнають значної трансформації, належать сфери відносин між статями, а також шлюб і родини. Зміни торкнулися соціальних ролей чоловіків і жінок, комплексу ціннісних установок, які визначають поведінку людей в області шлюбно-сімейних відносин, ідеології родини. Значимість змін, що відбуваються, знайшла свій відбиток у появі **поняття “гендер”**. Гендер є одним із центральних і фундаментальних понять сучасного суспільства. Саме слово не має в українській мові адекватного перекладу, а його написання і вимова скальковані з англійської “gender” — буквально “рід”. *Гендер — це соціокультурна категорія і ко-*

лективні уявлення, за допомогою яких біологічні розходження статей переводяться на мову соціальної і культурної диференціації. Сьогодні гендер розуміється як одна з найважливіших граней соціальних відносин і включає три групи характеристик: біологічна стать, стереотипи статевих ролей, поширені в суспільстві, а також “гендерний дисплей” — запропоновані суспільством норми чоловічої і жіночої дії і взаємодії у всьому різноманітті їхніх проявів.

Поняття “гендер” введено в соціальні науки Е. Оклей у 70-ті роки ХХ ст. Відтоді воно перетворилося на найважливішу складову сучасного громадського життя. Чому суспільство стало приділяти цим проблемам зростаючу увагу? Як показує історичний досвід, проблеми статі актуалізуються тоді, коли цивілізація стикається з принциповими труднощами, не розв’язними в рамках функціонуючих норм, культурних настанов. Саме неблагополуччя в підвалинах індустріальної цивілізації, що виявилось в різних сферах, змусило суспільство звернутися до гендерної проблеми. Характерне те, що проблема статі стала соціально усвідомленою відносно нещодавно, за історичними мірками, — в останні 100—150 років. Хоча конфлікт між чоловіком і жінкою є чи не найдавнішим серед безлічі конфліктів і протиріч, що визначають “строкатість” соціального простору.

Однією з причин дисгармонійності суспільного устрою можна вважати фатальне *протиставлення чоловіка* як “пана”, “глави”, “вершителя долі” *жінці* як істоті другорядній, створеній з ребра Адама¹. У більшості культур “чоловіче” ототожнюється з духом, логосом, культурою, активністю, силою, раціональністю, світлом, наповненістю, формою і т. ін. “Жіноче” — з матерією, хаосом, природою, пасивністю, слабкістю, емоційністю, тьмою, порожнечою, безформністю. На світанку історії відбувся поділ ролей і сфер буття. За чоловіком було закріплено сферу зовнішньої діяльності, сферу формування культури і суспільства. За жінкою — сферу відтворення життя, нібито сферу природи.

¹ На підставі цього жінці ніколи не слід претендувати на владу над чоловіком, тому що якби Господь хотів цього, він створив би Єву з голови Адама.

Багато релігій закріпили домінування чоловічого бачення сущого. В текстах світових пам'яток культури освячується домінація чоловіків і закріплюється їхній пріоритет у родині, соціумі, житті. Так у конфуціанстві жінка — істота нижча. Вона, наприклад, не могла ввійти в будинок раніше чоловіка. Старий Завіт пропонував чоловікові підносити таку молитву: “Благословен Господь Бог, який не створив мене жінкою”¹. За Євангелієм, на небі зрівняні будуть всі душі — і чоловічі, і жіночі. Але шлях від нерівності, закріпленої спочатку родом, потім суспільством, до потенційної особистісної рівності в Христі довгий і важкий. А поки земна жінка не рівня чоловіку. Вона гріховна, як гріховна її праматір Єва, співниця диявола, знаряддя темних сил, які прирекли людину на вигнання з раю. Усе, що пов'язано з плоттю, для щирого християнина гріховно. І вмістище гріха — жінка.

Попри всю різноманітність сучасного світу в ньому присутній значний вплив християнської або, іншими словами, західної цивілізації, що намагається от уже кілька століть вестернізувати людство, тобто впровадити або нав'язати свою ціннісно-світоглядницьку інтенцію². Ця цивілізація є економоцентричною. В ній світ є господарством, яким керує економічна людина з метою самоствердження на основі збагачення. Подібна логіка характеризує чоловічу модель цивілізації. Економічне зростання стало прирівнюватися до прогресу, і в ньому стали вбачати ознаку процвітаючого суспільства. Образ такого суспільства формують чоловіки, чий високий соціальний статус зумовлюється їхнім визначальним впливом на продуктивність праці, що характеризує рівень розвитку соціуму. Саме роль чоловіків у різних сферах економіки, особливо промисловості, призводить до ототожнення благополуччя суспільства з діяльністю чоловіків. Чоловіки зробили найбільший внесок не тільки в розвиток економіки, промислового виробництва, торгівлі, але також у формування державних інститутів, а потім науки і технології.

¹ Аналогічну вдячність Аллаху кожного дня повторюють чоловіки-мусульмани.

² *Інтенція* (від лат. *intentio* — прагнення) — спрямованість свідомості, мислення на певний предмет, намір, мета.

Наукова революція (середина XVI—XVII ст.) не те що не змінила сформованого уявлення про нерівність статей, а навіть посилила його. Вона продовжувала ототожнювати чоловічий характер з поняттями розуму, порядку, контролю, закону, а жіночий — з ірраціональністю, невпорядкованістю і неприборканістю. Навіть у більш пізні часи докази велися буквально з математичними викладками. Так П.-Ж. Прудон у своїй багатотомній праці “Про справедливість у Революції і Церкві” (1858 р.) дав арифметичну формулу цієї нерівності: співвідношення фізичних, розумових, моральних здібностей жінки і чоловіка складає: $2 \cdot 2 \cdot 2$ і $3 \cdot 3 \cdot 3$, тобто 8 до 27.

Іншим важливим фактором, що визначив домінування чоловіків у суспільстві, є насильство і необхідність захисту від нього. Війни супроводжують людство практично протягом усієї його історії. Джерела агресивності і войовничості розглядаються в окремій главі. Коли в цьому контексті мова йде про ряд характеристик людської натури, мається саме натура чоловіка. І це не міфи.

Інша справа — різноманітні міфи, що у різні історичні епохи існували про жінок. Так, за часів середньовіччя був поширений міф про жінку-відьму, через що інквізиція відправила на багаття близько 2 млн жінок. Наприкінці XIX ст. був поширений міф про фатальну жінку — безжалісну спокусницю, який одержав відображення у творчості деяких відомих письменників (наприклад, Кармен у Стендаля). У Радянському Союзі був створений міф про “всебічно розвинуту особистість” — жінку-матір, робітницю-ударницю і громадську діячку одночасно. Парадокс полягає у тому, що чим більше обожнювали жінку і створювали видимість поклоніння їй, тим більш принизливе і підлегле становище вона мала в реальності. Прекрасна Дама, яка оспівувалася трубадурами, змушена була носити металевий “пас вірності”, ключ від якого забирав із собою чоловік, відправляючись, приміром, на роки в хрестовий похід. А героїня радянських часів мала з наснагою після восьмигодинної зміни на виробництві заступати на безстрокову зміну з повного забезпечення побуту своєї родини в умовах тотального дефіциту. Сучасна американська дослідниця Б. Фрідан пояснює: “Чим менші реальні функції, якими наділена роль жінки, тим більше її декорують безглуздими деталями, щоб заповнити порожнечу”.

Особливо це стає зрозумілим на прикладі загального замилювання жіночою красою при тому, що *в сучасному світі жінки* становлять 70 % незаможних усього світу. Серед неписьменних їх 2/3. Серед потерпілих від траффікінга — нелегальної торгівлі людьми 95 % становлять жінки. В цілому, величезне число жінок страждає від різних форм насильства і мало бере участь у процесі прийняття відповідальних рішень. За даними Департаменту громадської інформації ООН, жінки займають лише 14 % керівних посад, 10 % місць у парламентах і 6 % місць у кабінетах міністрів. Тобто саме жінки одержують менше матеріальних ресурсів, мають нижчий соціальний статус, менше влади і можливостей для самореалізації, ніж чоловіки.

Крім того практично у всіх суспільствах поширений “подвійний стандарт”. Різні норми поведінки існують для чоловіків і жінок, що передбачають більш суворі обмеження для жіночої поведінки, статевої моралі (дошлюбні зв’язки, подружня вірність), ніж для чоловічої, а також дозвіл чоловікам тих вчинків і дій, що забороняються жінкам (подружня невірність¹). У більшості культур право ініціативи, залицяння, вибору партнера, визначення статевого життя належить чоловікам. Чоловікам дозволено практично все, що віддзеркалює чоловічий погляд на проблеми моралі. Що ж стосується норм буття для жінок, то найчастіше їх гнітять стійкі стереотипи. Найбільш поширеними є: жіноче призначення — дім і родина; жінка не може бути гарним керівником; зайнятість жінок на роботі діє на їхніх дітей, впливає на зростання злочинності в суспільстві; політика — не жіноча справа і т. ін. Останнє особливо суперечить тій обставині, що політика за чоловічим типом завела сучасний світ у настільки кризову стадію, що може закінчитися катастрофою — омніцидом (знищенням усього).

Серед сучасних глобальних проблем на одному з перших місць — демографічна. Вона розглядається у відповідному розділі. Тут доречно звернути увагу на крайнощі, що намітилися, у кількісному співвідношенні статей. Як відомо, природа встановила пропорцію: на 100 дівчаток народжується 105—107 хлопчиків. До досягнення дитородного віку співвідношення

---

¹ У сучасному Пакистані родичі чоловіка можуть за те, що їм здалося, нібито дружина зраджує йому, відрізати їй ноги. Про такі факти у 2005 р. повідомляли світові ЗМІ.

статей вирівнюється. Однак протягом останніх кількох десятиріч років спостерігається демографічний вибух у країнах азіатського регіону. У більшості з них стала здійснюватися демографічна політика обмеження народжуваності, в результаті якої змінився природний баланс між чоловіками і жінками.

Показовим є приклад Китайської Народної Республіки. У 1950—1960-х роках китайське керівництво заохочувало і пропагувало зростання народжуваності в країні. Протягом 40 років народної влади населення КНР подвоїлося. Загострилася продовольча проблема. З середини 60-х років минулого століття в країні почала здійснюватися політика планування сім'ї. Спочатку родині дозволялося мати трьох дітей, через кілька років — не більше двох, а з початку 1980-х гаслом стала: “Одна родина — одна дитина”. За порушення демографічної політики держава стягує із сімейства податок (у 2003 р. він був еквівалентний 700 доларам). Якщо дозволено мати тільки одну дитину, краще мати хлопчика¹. Стосовно дівчаток практикується не тільки післяпологова, але навіть дородова дискримінація. У першому випадку — від байдужого ставлення й аж до дітовбивства, у другому — при встановленні за допомогою ультразвукового дослідження майбутньої статі дитини — знищення плоду до його природної появи на світ. У результаті в КНР на початку 2005 р. при загальній чисельності населення в 1 млрд 300 млн чоловіків було на 30 % більше, ніж жінок. У Китаї в шлюб вступають майже поголовно — 96 % населення. Однак зараз спостерігається дефіцит наречених-жінок. Проблеми виникають з “надлишком” наречених-чоловіків. Причому такі проблеми існують й у сусідній Індії.

На іншому боці Землі, на Заході, відбулася деформація в іншу сторону: народжується більше дівчаток. Такі ознаки спостерігаються в США, Канаді, країнах Латинської Америки, деяких європейських державах. Дослідники припускають, що зниження чоловічої частки у пропорції співвідношення статей

¹ Китайці вважають доньок “економічно і психологічно невігідними”. Для них треба готувати посаг. Взавши шлюб, вони йдуть до чужих родин. Сини ж — гарні помічники у нелегкій селянській праці, гарантія більш-менш забезпеченої старості. Китайці впевнені, що тільки син може належним чином провести батьків в інший світ, що гарантує померлим потойбічний комфорт, а до того — комфорт душевний.

викликано впливом токсинів у навколишньому середовищі. Останні роблять виборчий негативний вплив саме на чоловіче начало у репродуктивній системі.

Слово “репродукція” буквально означає “відтворення”. У свій час К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що за “таїнством” статі приховані свого роду “виробничі відносини” — відносини відтворення людського роду. Жінка завжди мала здатність народжувати життя, продовжувати рід. І саме ця здатність стала причиною, що визначила характер нерівнозначного розподілу ролей між статями. За чоловіком було закріплене право на “зовнішню” діяльність, на освоєння світу і панування над ним. Звідси виникла його роль суб’єкта історії. За жінкою — право на життя в житті “приватному”, що мало на увазі право на народження і виховання дітей, на облаштування дому і побуту. Їй залишилася роль об’єкта не тільки влади чоловіка, підлегла чоловічому авторитету, але й у ширшому плані — об’єкта історії. Важливо зазначити, що в цьому поділі праці брала участь і третя сторона — рід. Він прагнув цілковито контролювати поведінку тієї істоти, яка забезпечувала його відтворення. Саме рід і підтримав чоловіка в його претензії на панування, на владу. Тобто ідеологія чоловічої переваги знаходить своє обґрунтування не в конкретних сексуальних відносинах, а в глобальному процесі людського відтворення. Для виправдання такого нерівного становища чоловіка та жінки і склався міф про “природне призначення” кожної статі, про особливості “чоловічого” і “жіночого” характеру, про “таємницю” статі.

Контроль “роду” чи соціуму існував завжди, набираючи інколи дивних форм. У такому ракурсі інакше розуміється, наприклад, полювання на відьом. Воно було надзвичайно дієвим репресивним засобом соціального контролю. Масово застосовувалося пряме насильство для контролю повсякденної поведінки дочок Єви, приборкання потенційної жіночої активності і збереження чоловічого панування за умов соціальної нестабільності. Масштабність переслідувань створювала таку атмосферу, що загроза бути обвинуваченою в чаклунстві примушувала жінок до беззастережного конформізму¹. Зразки жі-

¹ *Конформізм* (від лат. *conformis* — подібний, схожий) — пристосування, пасивне прийняття існуючого ладу, пануючих думок тощо, відсутність власної позиції, некритичне слідування загальним тенденціям, думкам, авторитетам.

ночої поведінки встановлювалися чоловіками, але в процесі соціалізації вони вводилися у свідомість всіх, у тому числі і жінок. Саме цим пояснюється активна участь жінок у переслідуванні відьом. Або ж стійке неприйняття виборцями України, серед яких більшість жіночої статі, жінок — кандидаток у депутати Верховної Ради.

У вічному трикутнику “чоловік — жінка — рід” гору взяв рід. Але вже у вигляді держави. Показовим є приклад радянської історії. Символом держави стає генеральний секретар центрального комітету комуністичної партії — “Батько народів”. “Він” немов би взяв на себе “батьківські функції”: забезпечення родини продовольством, житлом, виховання і навчання дітей, турбота про людей похилого віку. З жінкою “Він” спілкувався за допомогою Комісій з охорони материнства і дитинства. Поняття “батьківства” зовсім зникло з офіційних паперів і промов. Жінка могла звернутися до “Нього” через його представників — парткоми, комітети комсомолу, профспілки, адміністрацію — і поскаржитися на чоловіка, який пиячить, б’є, зраджує, розводиться. Або не на чоловіка, а на батька майбутньої дитини, який не хоче одружуватися. Або звернутися по допомогу у розв’язанні інших проблем. Приблизно 90 % листів трудящих на ім’я Л.І. Брежнєва були приблизно однакового змісту: після висловлювання захоплення “видатними заслугами дорогого Леоніда Ілліча” починалися прохання допомогти вирішити якесь суто життєве питання, наприклад, придбати дефіцитний тоді кольоровий телевізор “Рубін”.

Важливим засобом підтримки гендерної асиметрії виступав також контроль над жіночою сексуальністю. Спектр заходів впливу в історії — від стародавності до сучасності — надзвичайно широкий. У ньому представлені й обрізання найбільш ерогенних частин жіночих статевих органів (така традиція і досі зберігається в деяких народів Африки й Азії); і світські та церковні суди; і народні обряди, які карають порушниць моральних норм публічним приниженням. В медичних посібниках ХІХ ст. стверджувалося, що “порядна жінка не може мати сексуальних бажань”.

У сучасному арсеналі засобів контролю “роду” — соціуму за збереженням гендерної нерівності також є чимало засобів. Так, серйозною *перешкодою для нормального вирішення гендерних проблем у сучасному світі є масова культура* і “засоби її

доставки споживачу”, серед яких на першому місці за значенням — **ЗМІ**. Все, що потрапляє до сфери інтересів маскульту, перетворюється у товар, який потрібно успішно прорекламувати і вигідно продати. У цю сферу інтересів потрапила і жінка, яка розкручується як сексуальний товар. Сексуальність сама стала “товаром”, що найкраще рекламується звабливими жінками. Перетворення жінки на сексуальний товар розвінчує її як особистість, значно принижує її соціальний статус. Про яку рівність може йти мова? Практично у всіх рекламних сюжетах чоловік представлений як бос, а жінці відводиться обслуговуюча роль або роль примітивної споживачки. Рекламні героїні радісно обнюхують каву, спеції, ковбаси, пральні порошки, брудні сорочки або ж захоплюються подарунками, починаючи від цукерок до меблевих гарнітурів, отриманими від “справжніх чоловіків”. Деякі, щоправда, демонструють свою “свободу, незалежність і впевненість у собі”, рекламуючи гігієнічні прокладки, а “гідність” — через придбання нового косметичного крему. Особлива інтенсивність функціонування індустрії краси, до котрої входять виробництво одягу, взуття, парфумерії, косметики й іншого, зумовлена прихованим мотивом зробити суб’єкт більш бажаним для об’єкта. У глибинах причаїлася турбота “роду” про своє відтворення, яка зазнала суттєвих змін від початку індустріальної доби.

Віндустріальному суспільстві ХХ ст. гендерна нерівність продовжує зберігатися. Причини цього розглянув німецький соціолог У. Бек у книзі “Суспільство ризику” (Лондон, 1992 р.). Він називає індустріальне суспільство “сучасним феодальним суспільством”, у якому чоловіча і жіноча статі виконують ролі “сучасних станів” із запропонованими від народження “гендерними долями”. Такий стан справ суперечить вимогам високорозвиненого ринку, що вимагає від індивіда динамізму і “стандартизації” біографії, звільнення від гендерної, етнічної, культурної зв’язаності. Водночас такий “сучасний феодалізм” не рудимент традиції, а продукт і основа індустріального суспільства. Родина і домашня праця як і раніше необхідні в системі відтворення ринкового суспільства. Однак це все більше суперечить його універсалістським принципам і додає напруги гендерним протиріччям сучасного суспільства західного зразка. Внаслідок поділу на ринкове виробництво і сімейне відтворення, що остаточно склався у ХІХ ст., утворилися дві системи

з протилежними організаційними принципами і цінностями (провідними серед них виступають контракт і комунальність, індивідуальна конкуренція і самопожертва в ім'я родини). Протягом довгого часу їх функціональна взаємодоповнюваність не викликала сумнівів. Однак у наш час вони все більше суперечать один одному.

У наш час материнство як і раніше асоціюється з виконанням більшої частини роботи у домашньому господарстві і в обслуговуванні інших членів родини, як дітей, так і дорослих. В економічних термінах це можна розглядати як істотний аспект відтворення робочої сили за допомогою неоплачуваної домашньої праці. У сучасній економіці величезне значення має якість робочої сили. Це мають бути компетентні, творчо мислячі й у той же час керовані працівники. Питання інвестицій, які все зростають, у відтворення такої робочої сили стає ключовим. Наступним постає питання про те, хто буде нести пов'язані з цим витрати? Незважаючи на зростаючу роль у справі соціального відтворення держави і ринку, основний тягар витрат, як і раніше, несе родина¹, а в родині — жінка. У будь-якому суспільстві родина залишається найважливішим інститутом соціалізації нового покоління. Саме вона має величезне значення для підтримки ідеологічних основ соціуму. Оскільки невимірна участь представників двох статей у справі виховання й освіти, як на сімейному, так і суспільному рівні, роль жінок (активна і пасивна) у культурному відтворенні соціальної системи, нації, класу зростає як ніколи. За цими словами — зростання відповідальності, великих навантажень і все тієї ж фактичної нерівності в здійсненні фундаментальної потреби людської натури до самореалізації.

Як показала історія ХХ — початку ХХІ ст., дві тенденції виступили як глобальні: прагнення до демократії і прагнення до незалежності. Вони виявились буквально в усьому: від розвалу імперій до зміни життєвих моделей окремих людей. Ці тенденції відбили потребу більш вільно розпоряджатися своєю долею, позбутися обмежень, що нав'язуються владою (державною, релігійною чи будь-якою іншою) або економічною необ-

¹ У 2006 р. було оприлюднено дані, згідно з якими у США батьки на одну дитину — від народження і до повноліття — витрачають від 134,4 до 269, 5 тис. доларів, тобто залежно від рівня прибутків родини — від 7 до 15,8 тис. на рік. Вартість освіти (вищої) не враховується.

хідністю. Тобто все більше і більше людей в усьому світі визнають цінність свободи. Демократія ж припускає рівність усіх її учасників, незважаючи на стать, расу, віросповідання і т. ін. Прагнення до свободи можна позначити як прагнення до *емансипації* — звільнення від залежності, тисків, обмежень. Оскільки історично склалося так, що саме жінки потерпали від цього найбільше, у ХХ ст. це слово стало тісно пов'язуватися із радикальним рухом за поліпшення їх становища в суспільстві, а саме із *фемінізмом*.

Слово “фемінізм” у суспільній свідомості має негативну конотацію: багато людей мають нечіткі уявлення про феміністок, асоціюючи їх із брутальними, негарними, нещасливими в особистому житті, озлобленими жінками, які ненавидять чоловіків або ж лесбійками. Тим часом фемінізм — це явище, що може бути поставлене в один ряд з боротьбою проти національної і расової дискримінації. Саме слово походить від французького *feminisme*, а те, у свою чергу, від латинського *femina* — у перекладі “жінка”¹. Воно позначає *жіночий рух, головною метою якого було й є виборювання соціальних, політичних та економічних прав, рівних з правами чоловіків*². Адже спо-

¹ Слово “фемінізм” увійшло до французької мови приблизно у 1840 р. Зазвичай авторство приписують філософу й економісту Ш. Фур'є.

² У сучасному фемінізмі є кілька основних концепцій. Серед них можна назвати такі: *ліберальний фемінізм* — найсолідніший за часом існування варіант, від якого веде початок фемінізм й основа жіночого руху. Виріс із суфражизму — боротьби жінок за виборчі й інші політичні права. Як і будь-яка ліберальна течія, відстоює принцип свободи і захисту прав людини, забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків. Його суть полягає не в боротьбі з чоловіками, а у відстоюванні прав усіх людей та у боротьбі проти суспільних стереотипів. Чимало феміністок вважають, що саме ліберальний фемінізм, який переміг, дуже нашкодив жінці — її завантажили “по повній програмі” і багато законів працюють проти неї. *Марксистський фемінізм* — його основи були розроблені соратницями В. Леніна, зокрема А. Коллонтай. Ключ до звільнення жінки вони вбачали в тому, щоб перекласти турботу про дітей на державу. Передбачалися заходи для звільнення працюючих жінок “від побуту” (гуртожитки, громадські їдальні, пральні й т. ін.). При цьому підході чоловік виявлявся взагалі не при справах. Він просто ходив на роботу і заробляв гроші. Ідеї мали втілитися в новому суспільстві, однак їхня реалізація зазнала істотної трансформації. *Радикальний фемінізм* — найбільш яскравий і епатажний напрямок. Головна ідея полягає в тому, що дискримінація

конвіку в жінці закладені ті ж потенції, ті ж здібності до само-розвитку, що й у чоловіку. Конфлікт між природною суб'єктністю і нав'язаною історією роллю об'єкта і складає сутність “жіночого” питання. Фундаментальна вимога жіночого руху складається у визнанні жінки повноцінною людиною.

Першим документом фемінізму вважається “Декларація прав жінки і громадянки” (1791 р.). Її автор, французенка О. де Гуж, проголошувала, що жінка, так само як і чоловік, здатна виступати як повноправний суб'єкт основних громадянських прав — на свободу, володіння власністю, опір деспотизму. Однак перешкода тому — “тиранія сильної статі”. Закони природи і розуму покликані відмежувати жінку від неї і встановити рівноправність обох статей перед законом. Декларація викликала страшне обурення в суспільстві. Особливо не сподобалася фраза: “Якщо жінка має право зійти на ешафот¹,

жінок органічно впливає із соціального устрою, заснованого на домінуванні чоловіків. Будь-яку особисту поразку або приниження жінки вони розглядають як політичний акт, що доводить порочність патріархальної системи влади. Тому завдання полягає у докорінній зміні суспільних відносин на користь жінок. Найрадикальніші закликають до знищення чоловіків як класу. *Амазоно-фемінізм* присвячений створенню і втіленню в життя образу жінки-героя. Акцентує увагу на фізичній рівності чоловіків і жінок і всіляко пропагує образ жінки-атлета, солдата, представника силових структур (“Солдат Джейн”). При цьому амазонкам дозволяються милі жіночі слабкості — боязнь мишей, наприклад. Різновидом є “нові амазонки” — вони переконані в тому, що достатньо лише захотіти, щоб багато чого домогтися в житті і перенести безліч труднощів на своєму шляху. Зайняті досягненням власної фінансової заможності і, як наслідок, незалежності від чоловіків. *Культурний фемінізм* — схильний сприймати світ з естетичної, культурної позиції і прагне виробити власний стиль життя, створити особливий, жіночий світ. Шукають спосіб самореалізації в різноманітних видах творчості. Іноді винаходять особливу жіночу релігію, центральне місце в якій займає яка-небудь нова чи забута стара богиня. *Екологічний фемінізм* — його основна теза: патріархальне суспільство експлуатує природу, не думаючи про наслідки. При цьому прослідковуються паралелі між ставленням такого суспільства до навколишнього середовища і ставленням до жінки. Екофеміністки виступають проти руйнування планети і проти будь-якої експлуатації та насильства над жінками.

¹ Під час Великої французької революції було страчено чимало жінок, особливо дворянського стану. Саму О. де Гуж у листопаді 1793 р. за хибним наклепом відправили на гільйотину.

то вона повинна мати право зійти і на трибуну”. Однак на той час економічна доцільність ще не досягла того рівня, щоб настійно зажадати змінити традиційне ставлення до жінки. Необхідне було зміцнення нового типу господарсько-виробничих відносин, властивого індустріальному суспільству.

В індустріальному суспільстві жінка поступово стає таким же найманим працівником, як і чоловік. Це спричиняє необхідність визнання за нею права власності, насамперед права володіти і розпоряджатися своїми здібностями, що реалізуються в процесі виробництва цінностей. Неминучим наслідком стала необхідність визнання її права на суспільну емансипацію. Визнання громадянських прав жінки, звільнення її від волі чоловіка і суспільної дискримінації давало ширші можливості експлуатувати працю жінок і дітей.

Вирішальне значення для зростання ролі жіноцтва в європейських країнах мала Перша світова війна. Тоді загинуло дуже багато чоловіків, мільйони повернулися каліками. Жінка мала працювати не тільки у домашньому господарстві, аби утримувати дітей і старих батьків. У Радянській Росії, а потім СРСР, саме масовим залученням жінок до суспільного виробництва розв’язувалася гостра проблема нестачі робочих рук на “грандіозних новобудовах комунізму”. Ще більше посилила цю тенденцію Друга світова війна.

У 1949 р. у Парижі була видана двотомна праця С. де Бовуар “Друга стаття”. Протягом декількох років її перевидали в багатьох країнах світу¹. Ця книга залишається найбільш повним історико-філософським дослідженням стосовно становища жінки від створення світу до середини минулого століття. Французька психолог і феміністка Е. Бадінтер писала: “Симона де Бовуар звільнила мільйони жінок від тисячолітнього патріархального рабства... Кілька поколінь жінок відгукнулися на її звернення до них: вчиняйте, як я, і нічого не бійтеся. Завойовуйте світ, він — ваш. Змахом чарівної палички Симона де Бовуар розсіяла догму про природність сексуального поділу праці. На неї ополчилися консерватори всіх мастей. Але минулого не повернути. Ніщо не змусить нас знову повірити в те, що сімейне вогнище — наше єдине призначення, домашнє госпо-

¹ У Росії вона з’явилася лише на початку 1993 р. У перекладі українською мовою видана у Києві у 1995 р.

дарство і материнство — непорушна, обов'язкова доля. Всі ми, сьгоднішні феміністки, — її духовні дочки. Вона проклала нам дороги свободи”.

Дискусія про призначення жінки, розпочата невеликою групою феміністок півтора століття тому, у ХХ ст. одержала завершення в прийнятих міжнародним співтовариством документах проти ліквідації усіх форм дискримінації жінок¹, де жінка визнається таким же повноцінним суб'єктом історії, як і чоловік, і де підкреслюється, що народження дітей — це право, а не обов'язок жінки. Інакше кажучи, особистість жінки оцінюється вище, ніж її “природне призначення”. У конституціях більшості сучасних держав виключається дискримінація за ознакою статі. Проте записане в документах по-різному втілюється в життя по різних регіонах і державах.

На Заході гендерні питання виносяться на передній план, здобувають суспільно-політичне звучання. Так, у 1999 р. Амстердамська угода закріпила на урядовому рівні в країнах — членах ЄС принципи політики гендерної рівності. Тепер реалізація будь-якого проекту можлива в цих країнах лише за умови, що скористатися його результатами однаковою мірою зможуть як чоловіки, так і жінки. Так, у Швеції від керівництва будь-якої фірми, де працює більше десяти чоловік, можуть зажадати план з розвитку гендерної рівноправності. Якщо такого плану немає, то відповідні органи будуть наполягати на цьому документі і випишуть штраф за недотримання закону. З

¹ Серед найважливіших міжнародно-правових актів із захисту прав жінок: Конвенція про рівну оплату за рівну працю 1951 р., Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про дискримінацію в області наймання і роботи 1958 р., Конвенція про дискримінацію в області освіти 1960 р., Конвенція про згоду на вступ у шлюб, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р. Своєрідним міжнародно-правовим актом, що узагальнює міжнародне співробітництво з захисту прав жінок є Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р. У ній у статті 5 зазначено: держави-учасниці вживають усі заходи, щоб “змінити соціальні і культурні моделі поведінки чоловіків і жінок з метою досягнення викорінювання забобонів та скасування звичаїв і всієї іншої практики, що засновані на ідеї неповноцінності або переваги однієї зі статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок”. Україна є учасницею всіх цих угод і, таким чином, прийняла на себе зобов'язання їх виконувати і внести у своє законодавство необхідні зміни.

1998 р. у цій країні половину міністерських портфелів одержали жінки, а серед депутатів парламенту фігурує 44 % жінок. Шведські експерти відзначають, що з тих пір, як в їхній країні стала активно впроваджуватися гендерна політика, Швеція досягла дуже високих економічних показників. Вона посідає одне з провідних місць за показниками якості життя населення (“шведський соціалізм”). Те ж можна сказати і про інші держави Північної Європи¹. Половина посад у всіх структурах управління в Норвегії належить жінкам. Фінляндія, де в останні роки на посадах президента і прем’єр-міністра були жінки², займає останнє місце серед 90 країн світу за індексом корупції. На прикладі інших країн, у тому числі й України, відомо, настільки згубна корупція для економіки, політики і, в цілому, для добробуту.

Починаючи з середини 70-х років минулого століття намітилася, а в останнє його десятиріччя посилилася загальносвітова тенденція приходу жінок на керівні посади³. Історичний досвід показує три типи сходження жінки на вершину політичної влади.

Перший, так званий “азіатський”, коли жінка стає главою держави чи уряду або як вдовиця, або як донька загиблого лідера країни. Як приклади можна назвати: Сірінаво Бандаранайке (Цейлон), Індіра Ганді (Індія), Карасон Акіно (Філіппіни), Беназір Бхутто (Пакистан).

Другий — “кризовий” — наростаючі в партії чи країні труднощі викликають проблему зміни лідера і породжують нестандартні рішення — обрання жінки. У цьому випадку можна згадати обрання Голди Мейєр прем’єр-міністром Ізраїлю в 1965 р.; Маргарет Тетчер — головою партії торі у 1975 р., а потім її триразову перемогу на загальних виборах, вінцем чого була посада прем’єр-міністра Великобританії; Танако Дої — лідером соціалістичної партії Японії в 1982 р.; Жанни Сухоцької —

¹ Своїм сімейним прибутком цілком задоволені 64 % датчан, 54 % норвежців, 53 % шведів і лише 1 % українців.

² У 2006 р. Тар’ю Халонен переобрано президентом на другий термін.

³ На початку 2006 р., окрім Фінляндії, жінки стали президентами в Чилі (Мішель Бачелет, до того — військовий міністр) і Ліберії (Еллен Джонсон-Сірліф).

прем'єр-міністром Польщі в 1992 р., Тансу Чіллер — прем'єр-міністром Туреччини в 1993 р. Призначення в 2005 р. прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко і канцлером Німеччини Ангели Меркель можна розглядати як підтвердження “нестандартного рішення в умовах кризи” і продовження дії мегатенденції.

Третій — “скандинавський” чи “соціал-демократичний” — висування жінок у політичні, парламентські чи державні структури здійснюється на основі системи квот. У цьому випадку жінки не тільки одержують реальну можливість посісти посаду президента або прем'єр-міністра (Мері Робінсон — Ірландія, Гру Харлем Брундтланд — Норвегія, Вигдіс Фіннбогадоттір — Ісландія), а також посади міністрів і т. ін., але й впливати на прийняття політичних рішень у напрямку поліпшення життя людей¹.

Можна погодитися зі словами відомого американського письменника й історика Г. Уїлса, який на питання про найзначніші зміни, що відбулися в сучасному світі, відповів: “За останні 40 років статус жінок змінився так, як він не змінювався за останні чотири століття. Жодна зміна не торкнулася так глибоко соціальної сфери. Змінилося ставлення дружини до чоловіка, матері до дитини, жінки до жінки. Цього досить, щоб вважати цей період революційним, бо він визволив ресурси половини людської раси”.

У житті сучасного світу надзвичайно важливу роль також зіграла *сексуальна революція* і продовжують відігравати її наслідки. Вона почалася на Заході. Існують різні думки щодо часу: роки Першої світової війни, 20-ті, 50-ті, 60-ті, 70-ті ХХ ст. Насправді вона почалася в 1960-ті роки, що буде обґрунтовано нижче. Які б хронологічні рамки не обиралися, безумовним є те, що вибух звільнення від колишніх заборон значною мірою став реакцією на суворість колишніх часів, зокрема на репресивне ставлення до сексу. Лад і уклад життя протягом тисячоліть визначався насамперед релігією і церквою. У західному світі тривалий час домінував католицизм, відомий своєю су-

¹ Існує ще один варіант, коли британський монарх, залишаючись за традицією главою канадської держави, призначає генерал-губернатора Канади. Останніми роками королева Єлизавета II в призначенні на цю посаду віддає перевагу жінкам. У вересні 2005 р. іммігрантка з Гаїті темношкіра радіожурналістка Мішель Жан змінила китаянку Адрієну Кларксон.

ворістю. Зокрема, церква освятила і через інквізицію здійснювала найжорстокіші покарання за порушення подружніх обітниць, а також за нетрадиційний секс. Дружин, які не зберегли подружню вірність, прирівнювали до відьом із усіма наслідками, що випливають із такого звинувачення. Для гомосексуалістів застосовувалося вертикальне розпилювання в підвішеному вниз головою стані¹. Протестантизм не вдавався до подібних бузувірств. Однак його послідовники дуже ревно дотримувалися пуританських моральних чеснот і норм. Протягом минулого століття вплив релігійної сфери в західному світі значно послабшав. Сучасна людина, навіть віруюча, не дозволяє релігії і церкві бути надмірно обтяжливими, сковувати її волю у всіх проявах, у тому числі й у сфері сексуальної.

Промислова революція призвела зрештою до виникнення “суспільства масового виробництва”, що трансформувалося в “суспільство масового споживання”. У цьому суспільстві головний настрій — спожити якнайбільше всього, “узяти від життя все”, а бажання і задоволення — важливіше, ніж норми й умовності. Часто різноманітність у сексі вважається найпростішим шляхом до цього. Крім того поєднана із розвитком індустріалізму урбанізація практично звела нанівець моральний контроль з боку громадськості, дуже дієвий у традиційному суспільстві.

Революція звичаїв була також результатом трансформацій, що відбувалися у кризовому індустріальному суспільстві, особливо в тих його колах, які рухалися вгору соціальними сходами і опановували новий досвід. Особливо гостро психологічну кризу 1960-х років відчуло студентство. Практично у всіх західних країнах на той час соціальну стабільність похитнув “бунт молодих”. Виросли бебі-бумери, тобто народжені у роки після закінчення Другої світової війни. Вони отримали все краще, що могли дати їм змучені військовим лихоліттям батьки, проте не захотіли приймати заборони й обмеження, якими були оточені. Вони повстали проти “нудної” політичної, соціальної і сексуальної ортодоксальності² своїх батьків. У 1960-ті роки

¹ Положення донизу головою уповільнює окислення мозку, тому жертва не втрачала свідомості, допоки пила не доходила до пупка. Така кара існувала в Іспанії до кінця XVIII ст.

² *Ортодоксальний* (від гр. *ortodoxos*) — такий, що неухильно дотримується певного напрямку, вчення, світогляду, послідовний.

секс без обмежень стає таким же атрибутом волі, як джинси і рок-н-рол. Провісником і каталізатором сексуальної революції на Заході вважають книгу Г. Маркузе “Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда”.

У свій час З. Фрейд, спираючись на ідеї Платона, думав, що панування Еросу — всеохоплююче: у житті, у творчості, у задоволенні. Думка З. Фрейда, висловлена у праці “По той бік задоволення”, про два основні інстинкти людської природи — Ерос, жагу до життя (і задоволення як припинення роздратування), і Танатос, потяг до смерті, — стала відправною точкою в розмірковуваннях Г. Маркузе. Безперешкодне задоволення цих потягів не сумісне з цивілізованим існуванням. Тому суспільство придушує їх. Воно ставить собі на службу, за допомогою сублимації¹, сексуальні потяги і переорієнтовує деструктивні імпульси на зовнішній світ у формі праці і на внутрішній світ у формі совісті. Принцип задоволення обмежується реальністю, в основі якої — факт нестач, необхідність боротьби за існування. З історії відомо, що з другої половини 1960-х років і пізніше в західних країнах спостерігалось в цілому покращення добробуту, зниження рівня безробіття, розширення можливостей різного роду соціальних програм. Усе це проходило під знаком створення “суспільства загального благоденства”. Тобто зменшувався тягар нестач і боротьби за існування. Г. Маркузе також визнає, що завдяки технічним досягненням людство наблизилось до перемоги над нестачами (мова йшла насамперед про західні промислово розвинені країни) і звільнення інстинктів від непотрібного придушення. Однак він вважав сучасне йому західне суспільство “репресивним”, таким, котре придушувало почуттєву людину, з метою уникнення розпаду сталого порядку. Як спосіб контролю, на його думку, може виступати продуктивність. А коли індивіди не зайняті продуктивною працею? Тоді контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля і розваг, за допомогою формування непотрібних (“помилкових” за Г. Маркузе) потреб, за допомогою

¹ Сублимація (від лат. *sublimare* — підносити) — психічний процес перетворення і перемикання енергії афективних (тобто таких, що супроводжуються емоційними переживаннями з бурхливим протіканням) потягів на цілі соціальної діяльності і культурної творчості.

маніпулювання свідомістю. Г. Маркузе у своїй книзі виступив за біопсихологічну перебудову людини на основі “нової почуттєвості”. Це була теоретична спроба змінити людину, визволити її сексуальну енергію, що століттями сковувалася соціальним контролем.

Протиріччя, що накопичувалися в західному світі століттями, і породили сексуальну революцію. Вона стала засобом їхнього якщо не зняття, то, принаймні, деякого ослаблення. Захід “знайшов” просте і геніальне рішення: якщо все “замкнеться” на свободі сексуальних стосунків, то вихід полягає у тому, щоб дати їй вихід. Тим більше, що боротися з сексуальною революцією було марно. Її підтримали нові соціальні сили — молодь і жінки¹. Сексуальна революція відповідала насамперед їхнім настроям. Основним настроєм стає прагнення до істинності і відкритості. Цікаво зазначити, що характер чоловічої сексуальної поведінки протягом останнього півстоліття змінився набагато менше, ніж характер жіночого, тому що жінки в більшій мірі, ніж чоловіки, були рупійною силою сексуальної революції, яка значно сприяла їх емансипації. Або ж сама стала її складовою. Жінки прагнули звільнитися від влади чоловіків і “роду” — соціуму, щоб самостійно розпоряджатися своєю долею. Жінкам пізнього індустріального і постіндустріального суспільства вдалося багато в чому зламати традиції, що панували тисячоліттями. Чи не в цьому полягає справжня сутність сексуальної революції? Дочки Єви отримали більше прав і можливостей, зокрема в одержанні освіти, професії, що дає змогу заробляти і бути економічно незалежними. Відбулися кардинальні зміни в жіночій самосвідомості. Значно похитнувся “подвійний стандарт”. Було також знайдено нову біологічну свободу, надану появою й активним використанням різних засобів контрацепції. Наслідки надзвичайно різноманітні: від усвідомлення того, що в дочок Єви теж є право на особисте щастя, причому не обов’язково в заміжжі, до розуміння, що сімейне буття — це не обов’язкове щорічне народження чергової дитини і довічне обслуговування чоловіка і всіх домочадців. Неминучим наслідком сексуальної революції стали кардинальні зміни сімейних відносин.

¹ Щоправда, наявна думка, що посиленій рекламі сексуальної революції активно сприяли численні власники невеликих придорожніх готелів — мотелів, де полюбляли зупинятися несімейні пари.

Сім'я тривалий час розглядалася як основа суспільної побудови, головне місце соціального відтворення. Однак останніми десятиліттями *інститут сім'ї* переживає кризу. Дехто розглядає останню як неминуче умирання, інші — як надбання нових якостей. Історія родини знає два її основні різновиди. Перший — розширена — притаманна так званому традиційному (аграрному, передіндустріальному) суспільству. Це коли чоловік і дружина виховують своїх дітей, живучи під одним дахом зі своїми власними батьками, а також братами і сестрами, які теж можуть бути одруженими. Родина являє собою клан з трьох або чотирьох генерацій, очолювана найстаршим чоловіком або жінкою. Такий клан охоплює всіх — від немовляти до найстарших діда та баби. Вважалося, що такі родини дають безпеку дорослим і дітям у традиційних аграрних селянських господарствах. Від колиски до домовини в кожного є своє місце в рамках розширеної сім'ї. Проте кожен був обмежений у своїх бажаннях. І кохання в такій родині взагалі не було головною цінністю. Головне — сімейна солідарність великої родини¹. Вона вимагала, щоб внутрішнє життя малої родини, що входить у велику, постійно приносилось тій у жертву. У багатьох традиційних аграрних азіатських і африканських країнах такий тип сім'ї переважає дотепер.

Зазначений тип був поширений і в Європі до часів утвердження індустріалізму. На цьому етапі стала домінувати нуклеарна (ядерна) родина. Новий тип організації сімейного життя припускав, що пари, одружившись, утворюють власну сім'ю і живуть окремим домом: чоловік і дружина з дітьми окремо від старих батьків та інших родичів. Через те, що європейські, а потім і північноамериканські подружні пари після шлюбу жили окремим домом, який треба було побудувати і вести власне господарство, люди не одружувалися молодими. У типовому англійському або французькому селі як чоловіки, так і жінки одружувалися десь у 27 і більше років. Винятками були шлюби в аристократів: брали молоду дружину, аби вона встигла народити вдосталь нащадків, поки не помре від пологів. Треба зазначити, до кінця XIX ст. кожна третя породілля вми-

¹ У подібних родинях протягом тисячоліть було відпрацьовано механізм виходу агресії і розрядження конфліктів: чоловіки притісняли жінок, жінки — дітей, які "відводили душу" на тваринах.

рала. Рівень дитячої смертності теж був дуже високий. Серед простих людей значна частина незаможних чоловіків та жінок взагалі не могли взяти шлюб (в середньому від 1/10 до 1/4 населення шлюбного віку не мали сімей). Головною причиною відкладання шлюбу було те, що пари не могли одружитися доти, доки не спроможуться утримувати себе економічно. У традиційних незахідних суспільствах доволі поширеною була і залишається практика дуже ранніх шлюбів. Союз наречених-підлітків — нормальне явище. В наш час в Індії, наприклад, одружують навіть немовлят. Проте треба зазначити, що із настанням індустріалізації і поширенням пов'язаної з нею урбанізації розширена родина поступається місцем нуклеарній. Яскравим прикладом може бути ситуація з організацією сімейного життя в сучасній Японії

Пізній шлюб і нуклеарна родина — відмінні риси європейського, західного суспільства. Наслідки — колосальні. Насамперед зазначимо, що сім'ї мали створюватися знову у кожному поколінні. В міру того, як “природні” родинні зв'язки втрачали своє значення, відбувалася індивідуалізація особистих відносин. Вона супроводжувалася їх “ідеологізацією”, виникла потреба в особливій семантиці¹ “любові” і “особистого щастя”. З іншого боку, можна припустити, що агресивний динамізм і творення, що характеризували європейську спільноту, багато в чому визначалися моделями шлюбу і родини, які виховували і вимагали впевненості в собі і незалежності. Найчастіше пізній шлюб поєднував дорослих, зрілих людей, які вже достатньо пізнали життя й могли передати впевненість у власних силах і реальні вміння та навички наступному поколінню. Ті ж, хто не міг дозволити собі одруження, теж вплинули на розвиток західної цивілізації. Зокрема, йдеться про агресію і творчість, зумовлені сублимацією сексуальної енергії. А також величезною кількістю бастардів — незаконнонароджених дітей². Багато з них гинуло. Але тим, хто виживав, нічого не залиша-

¹ *Семантика* — від гр. *semanticos* — такий, що позначає. У цьому варіанті — знакові системи як засоби висловлення змісту, тобто правила інтерпретації знаків і складених з них висловлювань.

² Так наприклад, тільки у паризькі притулки для найд протягом 1772—1793 рр. було прийнято 129 143 дитини. На 1771 р. третина всіх новонароджених у Парижі відразу ж залишалася матерями у будинках для знайд. Від третини цих дітей відмовлялися подружні пари, для яких зайвий рот, котрий треба було годувати, часто ставав

лося, окрім відчайдушної боротьби за виживання. Значна їх частина йшла в міста, на заводи, на кораблі, в армії, їхала за кращою долею за моря й океани, виступаючи частиною мобільної сили європейського індустріалізму й експансіонізму.

Водночас слід зазначити, що початок стійкого соціального прогресу в Європі був пов'язаний фактично з певною переоцінкою ранжирування “критеріїв прогресу”. Кількість дітей вже не була найважливішим показником життєвого успіху, як це вважалося протягом більшої частини історії людства і продовжує залишатися таким у багатьох сучасних африканських країнах, що не відрізняються високими економічними показниками. Вже за часів пізнього середньовіччя жителі багатьох західноєвропейських країн стали жорсткіше дотримуватися деяких раціональних принципів регулювання народжуваності і планування родини. Залежно від обставин — безшлюбність, пізніші шлюби, обмеження числа дітей. Ці особливості демографічної поведінки жителів Західної Європи сприяли збільшенню заощаджень, соціальної мобільності населення, підвищенню його кваліфікаційного й освітнього рівня. Природно, у майбутньому це відіграло свою роль у піднесенні Європи, домінуванні Заходу.

Однак в останні десятиліття з точки зору демографії для Західної Європи, для Заходу в цілому, гострою проблемою стала депопуляція європейців. У ФРН третину населення шлюбного віку (від 25 до 55 років) складають неодружені. Інша третина, з решти двох, у свою чергу, не має дітей. З тих, хто подбав про потомство — переважну більшість становлять родини з однією дитиною. Дві-три дитини в сім'ї — велика рідкість. Така ж приблизно картина спостерігається і в інших розвинутих європейських країнах. У результаті, за прогнозами демографів, через півстоліття в Німеччині не можна буде зустріти німця, у Франції — француза, у Швейцарії — швейцарця, у Великобританії — британця. Сучасний рівень населення підтримується за рахунок мігрантів із країн Азії й Африки, у родинях яких не обмежуються однією дитиною. Небезпека зникнення власне європейської цивілізації може розглядатися як один із наслідків сексуальної революції. В результаті її здійснення жінки

трагедією. В інших європейських країнах ситуація була аналогічною до французької.

одержали більше можливостей. Вони прагнуть до самореалізації через одержання вищої освіти, перспективних і творчих професій, долучення до різноманітних життєвих задовольень, а не через якнайшвидше перетворення на багатодітних матерів.

З іншого боку, навіть при визначеній соціальній підтримці з боку держави, повноцінна родина не може існувати без активної участі у справі виховання батьків. Однак приблизно дві сотні років тому, з настанням промислової революції, концепція батьківства змінилася. Економіка потребувала, щоб хтось із родини залишив її і пішов на роботу. Цим “кимось” виявився чоловік з очевидної причини нездатності виробляти молоко. В результаті мужність перестала визначатися в термінах, асоційованих з мистецтвом бути батьком і чоловіком. Натомість виник образ батька-добувача, який приносить додому блага, а не живе в родині і працює разом з родиною. Бездоглядність — явна чи прихована — породжує майбутніх чоловіків, які бояться батьківства.

Сутність того, що відбувається в сучасній родині, полягає у розподілі трьох видів поведінки: шлюбної, сексуальної і прокреативної. Раніше, коли смертність була дуже високою і безліч дітей не доживали до віку, коли вони самі могли мати нащадків, висока народжуваність була деяким імперативом¹. Цей імператив був закодований у культурі. Тільки шлюб давав людині загально визнане право на сексуальне життя, тільки в шлюбі могли народжуватися діти. Ланцюг не можна було розірвати в жодній ланці. Внаслідок сексуальної революції кожний з названих трьох видів поведінки став самостійним. Одружуватися чи не одружуватися — це одне; мати сексуального партнера — це інше; мати дітей чи не мати — зовсім інше рішення.

У розвинених країнах Заходу із середини 1960-х років, а в інших країнах Європи з кінця 1980 — початку 1990-х рр. все чіткіше стали виявлятися такі ознаки трансформації сім'ї, як зменшення чисельності шлюбів, їхнє “старіння”, збільшення числа шлюбів без реєстрації, падіння народжуваності і її “старіння” (народження первістків відкладається на більш пізній вік), перевага малодітних родин, збільшення числа позашлюб-

¹ *Імператив* (від лат. *imperativus* — владний, наказовий) — безумовна вимога, веління.

них дітей і поширення добровільної бездітності. Тенденціями стали перехід від “золотого століття” шлюбу до кохабітаційного союзу¹; від пари “дитина-король з батьками” до “пари королів з дитиною”; від однорідного господарства до плюралістичних типів родини і домашнього господарства. Безліч факторів призвели до того, що деякі демографи називають кризою “чарунки” суспільства. Крім усього іншого варто звернути увагу на такі обставини. З одного боку, сімейні узи вступають у протиріччя з прагненням “багатомірної людини”, часом перешкоджаючи її самореалізації. З іншого, часто родини не витримують навантажень, пов’язаних з функцією нагромадження “людського капіталу”. Зростають витрати на самовдосконалення і виховання дітей, що вимагає збільшення заробітків. А необхідність більше заробляти відволікає людей від домашніх справ. Виникає проблема вибору. Деякі розв’язують її, руйнуючи родину. Сексуальна революція і тенденції ослаблення моногамного шлюбу (тобто стійкого співжиття одного чоловіка з однією жінкою), наштовхують песимістично налаштованих демографів і соціологів на висновки про зникнення родини як такої у майбутньому. Більш оптимістично налаштовані дослідники говорять, що в реальності вже склався плюралізм сімейних форм. Серед них — шлюби зареєстровані і незареєстровані, пробні, родини з одним батьком, родини одностатеві². Думають, що розмаїтість сімейних форм створює більш стійке середовище, у якому кожен знаходить свій шлях.

Однак у мінливому сучасному світі людина прагне зберегти хоч якісь часточки стабільності. Основним “претендентом” на роль цієї “часточки” є родина. Наприкінці 80-х років минулого століття в США набула поширення ідеологія, що ставить родину на вершину ціннісної ієрархії і відома за назвою New Familialism. Цей напрямок суспільної думки проголосив необхідність повернення до традиційної структури родини разом із

¹ Громадянський шлюб. Він зародився у Нідерландах у XVI ст., коли люди, які належали до різних релігійних конфесій, не могли обвінчатися, такі союзи узаконювала влада. Сьогодні все навпаки: не оформлений владою шлюб навіть після церковного вінчання не вважається законним. Відповідно, права й обов’язки подружжя не можуть бути встановленими так само, як для зареєстрованих пар.

² Бельгія, Нідерланди, Канада і Великобританія вже легалізували одностатеві шлюби.

наданням сім'ї чільного місця в ієрархії суспільних цінностей. Прихильники цієї ідеології думають, що зменшення реальної ваги родин із двома батьками “відповідальне” за набагато складніші суспільні проблеми і потрібна державна політика, спрямована на стимулювання стабільності родини. Подібна думка обговорювалася громадськістю в останні роки існування Радянського Союзу. Зокрема, М. Горбачов у своїй книзі “Перебудова і нове мислення” заявив: “Ми якось випустили з уваги специфічні права і потреби жінки, пов’язані з її роллю матері, господині родини... І виявилось, що багато лих — і в поведженні дітей та молоді, і в питаннях суспільної моральності, культури, та й на виробництві — пов’язані із ослабленням сімейних уз, девальвацією сімейного обов’язку”.

Перебудова і “нове мислення” зрештою призвели не тільки до девальвації, а й до краху “реального соціалізму” і буквально всіх його компонентів. У наступні кризові роки єдиним оплотом для багатьох уявлялася родина. І сьогодні вона для переважної більшості населення постсоціалістичних країн вважається найважливішою цінністю. Посилилася думка про необхідність повернення до національних традицій. Вона підтримується могутньою пропагандою православної системи цінностей, що робить основний акцент на традиційній родині. В її концепції головним для дівчини має бути ідеал “добропорядної дружини і турботливої матері”. Умовами її реалізації є виховання цнотливості, терплячості, співчуття і “домашності”. Подібна настанова, ймовірно, має позитивно вплинути на суспільство, що мучиться жахами періоду “первісного нагромадження капіталу”. Однак подібна інтерпретація християнської моралі часто означає посилення морального осуду будь-якого поведження і стилю життя, що не вкладається в описані рамки. Тобто жінки за таких умов будуть у цілому відчувати більш жорсткий контроль з боку суспільства. А це може негативно вплинути на їхню професійну діяльність і особистісний розвиток. До того ж тиск необхідності відповідати моделі “ідеальної дружини і матері” може призвести до посилення стресу і депресивних станів для значної частини жіноцтва.

За всім цим можна побачити таку обставину: роль і місце жінки в суспільстві є своєрідним камертоном, який уловлює всі нюанси і зміни, що відбуваються у сфері економіки, політики й ідеології держави. У зв’язку з труднощами на ринку робо-

чої сили в суспільстві поступово відроджується ідеологія про “природне” призначення жінок, необхідна для регулювання цього ринку. На пострадянському просторі більше 70 % усіх безробітних становлять жінки. Типовий портрет: жінка середніх років з вищою освітою, обов’язково з дітьми. У радянські часи ідеологія емансипації жінок була необхідна для індустріалізації країни (одне з поширених гасел заклиало: “Сто тисяч подруг — на трактор!”). Тобто стереотипи диференціації ролей за ознакою статі формуються залежно від важливості і потреби жіночої праці. Історичний досвід демонструє, що коли економіка йде на підйом, жіноча праця більш задіяна¹. У кризові часи жінок витісняють з ринку праці. Має місце загальне посилення позицій чоловіків. У наш час, особливо для країн з перехідною економікою, це явище одержало назву “чоловічий ренесанс”. Водночас часті випадки, що родина економічно виживає саме за рахунок жіночої праці — чи в особистому підсобному господарстві, чи “в наймах” за кордоном.

Сучасна родина індивідуалізується, звільняється від родинних зв’язків (добре це чи погано — інше питання), стає більш гнучкою. Зростає незалежність особистості, визнається важливість її потреб, і в той же час посилюється потреба в любові, емоційній захищеності і сексуальному щасті. Все це, а не тільки глобальний перехід від індустріального до постіндустріального суспільства і криза переходу від одного суспільного ладу до іншого в окремих посткомуністичних країнах, поставили інститут родини перед новими труднощами. Навряд чи виправдано сподівання на відродження традиціоналістських норм. Вони все більше втрачають свій вплив. А ринок і пов’язане з ним зростання соціальної мобільності накладають на родину додаткові перевантаження. В умовах ринкової стихії, що вирує серед уламків соціалізму, родина покликана виконувати роль універсального інституту взаємного страхування. Однак часто вона не виправдовує покладених на неї завищених очікувань.

І все-таки в останні десять — п’ятнадцять років у розвинутих країнах повернулося розуміння цінностей хорошого шлюбу. У нинішню епоху людина почуває себе дуже непевно. З усіх боків її обступили фобії, порятунком від яких може стати лише

¹ Американський дослідник соціальних процесів Дж. Несбіт помітив, що довжина спідниць зменшується за часів інтенсифікації економічних процесів і збільшується за кризових часів.

окреслене навколо себе коло любові. Крім усього іншого лякає лавиноподібне збільшення кількості жертв СНІДу. Попри всю популярність праць З. Фрейда, його ідеї піддаються переосмисленню. Стало зрозуміло, що світ і психіка керуються не тільки еротикою. Сексуальна революція для “золотого мільярда” вже “відшуміла”. Як показали численні дослідження, людські почуття формуються під дією соціальних норм і правил. Історія підняла західне суспільство на новий виток еволюційної спіралі: від колишніх обмежень — через сексуальну революцію — до усвідомлення того, що секс, зрозумілий і спрямовуваний правильно, може принести людям найбільше задоволення. Водночас величезна більшість людей згодна з тим, що могутня природна сила має бути контрольованою, щоб гарантувати реалізацію інтересів не тільки індивіда, але і суспільства.

У сучасному суспільстві щодо соціальної ролі жінки є два підходи. Перший — патріархальний, що наполягає на підлеглому становищі жінки, обмежує сферу її діяльності домом і родиною, зберігає жорсткий ієрархічний поділ чоловічих і жіночих ролей. Другий — егалітарний, тобто такий, що утверджує рівні права і можливості життєвого вибору для жінок і чоловіків. Він також означає, що родина, діти не повинні асоціюватися тільки з жінкою, а кар’єра — тільки з чоловіком. Однак гендерні стереотипи, які існували довгий час, ще дуже сильні. Їх не можна ламати. Потрібно уважно вивчати існуючі тенденції і створювати розумні закони, будувати соціальну інфраструктуру, що органічно вписувалася б у мінливе суспільство. Не можна забувати, що гендерна проблематика — це не тільки питання, що стосуються жіноцтва. Це також багато проблем, що стосуються і чоловіків, чие місце, роль і перспективи зазнають значних змін у сучасному світі.

Так, ще в ХІХ ст. формування чоловічої ідентичності було детерміновано трьома компонентами: гідна робота, одноособове утримування родини і вільне спілкування на рівних з іншими чоловіками. Взагалі, ця тріада не змінилася в наш час. Однак *гендерна ідентичність чоловіків піддається величезним випробуванням*, внаслідок чого вони відчують найгостріший дискомфорт. Сьогодні чоловікам постійно докоряють, що, мовляв, вони не відповідають образу батька-годувальника, захисника, тобто не виконують нормативну маскулінну функцію. У сучасному світі порушуються права не тільки жінок,

але і чоловіків. Серед найбільш яскравих видів дискримінації чоловіків Програма Розвитку ООН називає такі:

— примус усіх юнаків служити у збройних силах, не беручи до уваги їхні готовність, здібності, не пропонуючи альтернативи;

— чоловіки дискриміновані в праві виходу на пенсію (середня тривалість життя чоловіків менша, а вік виходу на пенсію більший, ніж у жінок);

— зневага до особистості чоловіків, задіяних в особливо шкідливих і небезпечних професіях, що маскується “чоловічим призначенням”, невиправдано романтизується ЗМІ;

— суди традиційно порушують права чоловіків-батьків при розлученнях, віддаючи безумовну перевагу жінкам у питанні подальшого виховання дітей;

— багато чоловіків вмирають молодими, не витримуючи напруження саме через те, що оточуюче суспільство, родина жадають від них постійної відповідності стандартам “супергероя” — активного в кар’єрі, добуванні грошей і в інтимному особистому житті.

Крім того в суспільствах, які переходять з індустріального на постіндустріальний рівень, відбуваються істотні трансформації, що впливають на всі аспекти буття. Якщо раніше суспільство було залежним від тих типів діяльності, де домінували галузі виробництва, що потребували фізичної сили, наприклад сільське господарство, машинобудування й т. ін., то з кінця ХХ ст. провідним елементом суспільного розвитку стає інформація. Все більше усвідомлюється стратегічна неспроможність “прагнення до володіння”. Потрібна нова парадигма, заснована не на “мати”, а на “бути”. Така парадигма припускає єдність раціонального й емоційно-інтуїтивного. Подібному імперативу більше відповідають жінки. До того ж цивілізація, побудована чоловіками на володінні і силі, прийшла на рубежі тисячоліть у небезпечно кризовий стан. Можливо, саме жінки зможуть зробити свій внесок у виправлення критичної ситуації, що склалася, і вивести сучасний світ на новий рівень цивілізованості, коли люди будуть ставитися одне до одного як до рівних.

Література

Абукикірова Н.И. Что такое “гендер”? // *Общественные науки и современность.* — 1996. — № 6.

Бовуар С. Друга стать: У 2 т.: Пер. з фр. — К., 1995.

Габриэлян Н.М. Пол. Культура. Религия // *Общественные науки и современность.* — 1996. — № 6.

Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Л. Гентош, О. Кісь (ред.). — Л., 2003.

Гендерний розвиток у суспільстві / С.П. Юдина. — К., 2004.

Делокаров К.Х. Женщина и ценности западноевропейской индустриальной цивилизации // *Общественные науки и современность.* — 2000. — № 4.

Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство как проблема феминистской теории // *Общественные науки и современность.* — 2000. — № 4.

Кімел М.С. Гендероване суспільство: Пер. з англ. — К., 2003.

Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин // *Вестник МИД СССР.* — 1989. — № 16 (50).

Маркузе Г. Эрос и цивилизация: Философское исследование учения Фрейда: Пер. с англ. — М., 1995.

Мельник Т.М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. — К., 2004.

Орлова Т. Сексуальна революція: причини і наслідки // *Дзеркало тижня.* — 2003. — № 44.

Репина Л.П. Пол, власть и концепция “разделенных сфер”: от истории женщин к гендерной истории // *Общественные науки и современность.* — 2000. — № 4.

Словарь гендерных терминов / А.А. Денисова (ред.). — М., 2002.

Тэннэхилл Р. Секс в истории. — М., 1995.

Феминология. Словарь терминов / Под общ. ред. О.Н. Пищулиной. — Х., 2002.

Лекція 14

ІСТОРИЧНИЙ ПОСТУП ЗАХОДУ

Виникнення дихотомії “Захід — Схід”. Обставини, які вплинули на складання своєрідності Заходу: природно-кліматичні умови, спадщина античності і сформовані нею цінності. Переваги динамічного Заходу перед статичним Сходом з погляду синергетики. Причини історичного піднесення Європи на світовій арені. Розвиток північноамериканської культурно-історичної спільноти. Латиноамериканська і російська цивілізації як проміжні цивілізації західної гілки. Протиріччя і сучасна криза Заходу.

Використане в назві пропонованого розділу слово “Захід”, так само як і слово “Схід”, мають розглядатися не як позначення сторін світу, а як щось більше в загальнотеоретичному плані. По-перше, так прийнято позначати два типи, два шляхи історичного розвитку¹. По-друге — це дві великі культурно-історичні спільноти, кожна з яких містить у собі ряд співтова-

---

¹ У всесвітній історії склався феномен співіснування двох різних шляхів розвитку — азіатського і античного, неєвропейського і європейського, східного і західного, командно-адміністративного і ринково-приватновласницького, общинно-колективістського та індивідуально-громадянського, системного і суб’єктного.

риств на основі загальних якісно відмінних характеристик, про які мова йтиме нижче.

До певного часу — приблизно VIII—VII ст. до н. е. — увесь світ розвивався немов би за єдиною моделлю. Частина його перебувала в стадії первісності, інша перейшла на більш високий рівень цивілізацій. Причому перші з них виникли на Сході. У зазначений час у ряді районів середземноморського регіону почали відбуватися зміни, що поклали початок *дихотомії*¹ “Захід — Схід”. Ці зміни можна вважати справжньою архаїчною соціальною революцією (або мутацією). У замкненій акваторії Середземного моря, де здавна розвивалося торгове судноплавання, що пов’язувало між собою народи, було закладено підвалини небаченого до тих часів соціально-економічного, політичного і культурного порядку, який вирізнявся невідомим доти динамізмом. Розвинені торгові зв’язки й активне мореплавання рано привели до значного поширення товарно-грошових відносин. На передній план вийшло орієнтоване на ринок приватне товарне виробництво. Одержала розвиток приватна власність, що стала головною відмітною рисою як тодішньої античної цивілізації, так і наступних європейської і — ширшої — західної цивілізацій. На її основі виникла майнова нерівність, результатом якої стало розкладання раніше нерозчленованої громади і виникнення на її основі античного поліса — міста-держави. Основою існування останнього слугувало самоврядування, участь у якому була не тільки правом, а й обов’язком кожного повноправного громадянина. Тобто вже за часів античності були закладені чотири головних принципи суспільств західного типу, а саме: структуруючий характер приватновласницьких / ринкових відносин; домінування товарного виробництва; відсутність централізованої влади; існування демократичного самоврядування громади, що згодом переросла у структуру, відому нині як “громадянське суспільство”. З ним разом виникли й одержали розвиток характерні інститути, як-то: демократія, особисті права і свободи, повага гідності громадянина і самоповага особистості, а також умови для розвитку внутрішніх потенцій, індивідуальної енергії, ініціативи, запозятливості і т. ін. Названі характеристики кардинально

¹ *Дихотомія* (від гр. *dichotomia*, де *dicha* — на дві частини і *tome* — розчленування) — буквально: розділення на дві гілки.

відрізнялися від того, що було традиційним для тодішніх і нинішніх цивілізацій Сходу, і що усвідомлювалося спочатку древніми греками і римлянами, а потім європейцями, американцями та іншими представниками Заходу.

Захід — це унікальна міжконтинентальна історико-культурна спільність, яка сформувалася внаслідок європейської еміграції до Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки та масової колонізації цих земель. Його ядром була і значною мірою залишається Європа. Це слово походить від грецького “Europe”, а воно — від ассирійського “єреб”, що перекладається як “захід”. У Стародавній Греції так називалися території, що лежали на захід від Егейського моря, півострів Азійського континенту із невизначеними східними кордонами. Вперше це поняття¹ було використано в контексті опису амбітних планів перського царя Ксеркса про завоювання землі “Європа”, що опосередковано свідчило про її відстороненість від Азії і навіть ворожість до неї. Але й тодішні “європейці” — греки — також протиставляли себе персам. Виборовши перемогу в тривалих запеклих війнах з ними, елліни бачили головну причину у тому, що вони були “вільними”, а ті — “підданими царя”. Тобто вже тоді провідну роль відіграло самоусвідомлення у протиставленні і протистоянні з “іншими”, східними спільнотами. В середні віки поняття “європейці” вперше було використано щодо військ Карла Мартелла, які зупинили наступ арабів в історичній битві при Пуатьє у 732 р. Саме у протистоянні з арабо-мусульманським Сходом Європа усвідомлювала себе як спільність, яка відрізняється від решти світу.

Звичайно, релігійно-культурна домінанта є найбільш значною основою, яка відрізняє одну спільноту від іншої². Проте *у своєрідності Заходу відіграли свою роль* не тільки релігії, а й інші *обставини*. Серед них можна назвати особливості природно-кліматичних умов. Ядро локальної європейської цивілізації, яка потім переросла у міжрегіональну західну, формувалося у західній частині континенту. Це регіон, де більш-менш регулярні природні опади роблять непотрібним створення мас-

¹ Якщо не враховувати лексично неоднозначного згадування Європи Гесіодом у VIII ст. до н. е.

² Див. розділ, присвячений релігіям.

штабних систем штучного зрошення ланів. Проте клімат має сезонний характер. Суворі природно-кліматичні обставини зумовлюють більші потреби людей у їжі, одязі, помешканні, опаленні, ніж у мешканців теплого Сходу. Це спонукає людей до більш напруженої праці і до накопичення запасів від одного періоду року до наступного — від врожаю до врожаю (на відміну від, наприклад, Єгипту, де збирають кілька врожаїв на рік). В основі європейської, а потім і західної цивілізації — інтенсивна суспільно-виробнича технологія, яка спрямована на підкорення сил природи людиною, на перетворення її відповідно до власних потреб, на оволодіння глибинними, сутнісними сторонами природи (енергією атома, наприклад). На це впливають природні умови, які висувають підвищені, жорсткіші вимоги до господарської діяльності людини. Вона характеризується граничним напруженням фізичних та інтелектуальних сил суспільства, вимагає доцільної організації усього трудового процесу¹, підвищеної уваги до виконання трудових дій, постійного удосконалення засобів праці, засобів і методів впливу на природу, безперервного розвитку наукових знань та використання їх у трудовому процесі. Тобто європейська, західна цивілізація має діяльний характер, що пізніше було підкріплено і розвинуто релігійними настановами.

Разом із тим, притаманне західній цивілізації ставлення до природи, яке значною мірою виступило основою її успішного розвитку, мало й негативні наслідки. Ще у VII—VIII ст. відбулася докорінна зміна у способах ведення сільського господарства. Зокрема, традиційну соху було витіснено плугом з вертикальним ножем, що забезпечувало глибоке орання. Образно кажучи, “тіло землі безжально різалося гострим ножем”. В результаті вже на початку IX ст. формується експлуататорсько-антагоністичне ставлення до природи, відбуваються суттєві соціально-психологічні зрушення. Сучасні екологи звинувачують християнство у кризовому становищі довкілля. Адже за християнською вірою, людина є улюбленим творінням Господа, якому надано світ у розпорядження. Як казав герой роману

¹ Принцип ділової доцільності є системоутворюючим на Заході. Врешті-решт саме доцільна організація є основою добробуту. Адже невміння дати ради тому, що є в наявності, тобто неорганізованість, є причиною бідності в багатьох випадках.

І. Тургенева “Батьки і діти” Є. Базаров: “Природа — не храм, а майстерня, і людина в ній — працівник”. До того ж на межі тисячоліть виявилася безперспективність прийнятої моделі розвитку економіки за рахунок виснаження ресурсів природи. Для сучасного Заходу характерне поширення екологічного мислення. Дехто звертається за мудрістю до Сходу, де завжди була орієнтація на гармонійне співіснування з природою. Проте сутність західного суспільства полягає в тому, що воно з природою не пов’язане у єдине гармонійне, нерозривне ціле, як у суспільствах східного типу.

Взагалі, європейська цивілізація, якщо порівняти її з людиною, має екстравертивний характер, тобто такий, що спрямований назовні, людина активно цікавиться оточуючим світом, відкрита для спілкування з іншими. Здавна до майбутньої Європи надходили знання та навички інших народів: методи виплавки металів у закритих печах — від єгиптян, знання арки та система математичного виміру, кратного 60 — від вавілонян, знання в галузях хімії, астрономії, математики, медицини — від мусульманського світу та ін. Особливе значення для майбутньої Європи, усього західного світу мала спадщина античності. Стародавні Греція та Рим — це ще не європейська цивілізація. Європейська цивілізація складається лише після того, як три найважливіші системоутворюючі процеси — християнізації, феодалізації та етнополітичної консолідації народів Європи — досягли певної зрілості, зародилася нова цивілізація, що протистояла арабо-мусульманській та більш віддаленим спільнотам. За початкову точку генезису європейської культурно-історичної спільності дослідниками береться час оформлення територіально-політичного ядра цивілізації — епоха Карла Великого (742—814 рр.). Це був франкський король, потім імператор з династії Каролінгів, чиї завоювання привели до утворення величезної імперії, яка охоплювала значну частину майбутніх Франції, Німеччини, Італії, а політика сприяла формуванню феодальних відносин і зміцненню позицій християнства у Західній Європі. Йому частково вдалося здійснити об’єднання, тому деякі історики вважають його “батьком Європи”. Імперія Карла Великого розпалася незабаром після його смерті — у 843 р. І пройшло ще кілька століть, поки за часів Ренесансу відродилися принципи античності, які потім стали провідними для Європи, для Заходу.

Окрім тих, про які йшлося вище, в античному світі було сформульовано дві провідні моральних максими¹. Перша формулювалася так: “Працюй — досягнеш успіху”. В ранньому полісі праця розглядалася не тільки як шлях до успіху та шани. В ній вбачався своєрідний релігійний обов’язок: той, хто працює — богам до вподоби, нероба — осоружний. У цьому переконанні, що праця є богоугодною справою, можна побачити прообраз протестантської етики праці, яка значною мірою сприяла економічному піднесенню капіталістичного Заходу². Другою максимою було гасло: “Загайся і прославишся”. Така настанова була зумовлена “агоністичним”³ стилем життя античного поліса. В ньому панувала атмосфера змагальності, потяг людини до слави, відомості, успіху. У цьому прагненні індивіда до самоутвердження у змаганні з іншими закладена висока креативність, яка виявляла себе у різних сферах. Люди бажали розвинути свої здібності — фізичні, інтелектуальні, художні — такі, що можуть їх прославити. І це ставало нормою. Тих, хто цього не хотів, зневажали. Наприклад, греки про недолугу людину казали: “Він не вмє ані читати, ані плавати”. Успіху сприяли, успіхом захоплювалися. Люди, з одного боку, намагалися докласти власних зусиль, аби його досягти, а, з іншого, поважали право іншого на успіх⁴. Наслідки такої настанови можна простежити на широкому колі явищ подальшого розвитку Європи і Заходу. Насамперед — це конкуренція як постійний фактор життя. Не беручись докладно аналізувати її, мож-

¹ *Максима* (від лат. *maxima* — основне правило, принцип) — коротке висловлення морального, етичного характеру; правило поведінки, принцип, яким людина керується у своїх вчинках.

² На жаль, на терені слов’яно-православної цивілізації поширення набуло інше ставлення до праці, закарбоване у народних прислів’ях на кшталт: “Робота — не вовк, в ліс не втече”, “Від роботи коні дохнуть”, “Дураків робота любить”, “Від трудів праведних не наживеш палат камінних” і т. ін. Це зумовлено тисячоліттями підневільної праці, яка не могла принести кріпакові, як би він не називався, можливості самореалізації у своїй справі і належної плати за роботу.

³ *Агоністичний* (від гр. *agon* — змагання) — змагальний.

⁴ Відомо, що в Україні ставлення до чужого успіху, м’яко кажучи, упереджене. Чужий успіх викликає не бажання зробити щось краще, а заздрість і невдоволення, бо хтось хоче і може жити інакше. Це закономірно для людей, які не можуть самі реалізувати своє прагнення на успіх через причини різної зумовленості.

на назвати дві крайні позиції. З одного боку — це постійне напруження і навіть виснаження сил та нервів у постійному доведенні своїх здібностей. З іншого — інтенсифікація і підвищення якості роботи особи, яка персонально за це відповідала.

Антропоцентризм, тобто переконання, що Людина є центром Всесвіту, а її інтереси і права — найвища цінність у системі цінностей, теж закладався за часів античності. “Людина є мірою усіх речей”, — проголосив ще у V ст. до н. е. давньогрецький філософ Протагор. Християнство підтримало цей інтерес до людини. Однією з найважливіших цінностей на Заході вважається свобода. В суспільствах західного типу превалює спонтанна, проте раціоналістична воля індивідууму. Однак вона має обмеження. Насамперед, за свободу свого вибору людина має нести відповідальність перед Богом, людьми, власним сумлінням. Ще за часів середньовіччя суспільна думка і релігійна практика наполегливо висували проблеми індивідуальної відповідальності. Постановою IV Латеранського собору від 1215 р. кожному віруючому було поставлено за неодмінний обов’язок щорічно сповідатися. Сповідь передбачає не тільки ритуал очищення від гріхів і прощення грішника духовним отцем. Вона також передбачає аналіз самим віруючим свого внутрішнього світу, вчинків та намірів. Самозаглиблення, само-рефлексія¹ впроваджувалися як важлива складова людської свідомості. Так у XIII ст. німецький проповідник Бертольд Регенсбурзький, звертаючись до пастви, розвиває своєрідне вчення про людину. Він витлумачує на свій лад євангельську притчу про “таланти”, вручені господарем своїм рабам, і каже: “Творець дарував людині п’ять “талантів”... — її “персону”, посаду, тобто місце в суспільстві, багатство, час і любов до ближнього. За використання цих дарів людина наприкінці свого життя відповість Творцю”.

Разом із тим свобода дій однієї людини має зважати на права та інтереси інших людей. За цим слідкує і державна, верховна влада. Проте європейці ніколи не ставилися до останньої з таким пієтетом², не сакралізували її, як це було на Сході, і про-

¹ *Рефлексія* (від лат. *reflexio* — відбиття) — роздум, сповнений сумнівів, протиріч; аналіз власного психічного стану.

² *Пієтет* (від лат. *pietas* — благочестя) — найглибша повага, шанування когось або чогось.

тистояли спробам влади розпоряджатися життям та свободою більшості людей, не спираючись на закон. Справа в тому, що в історії людства відпрацьовано дві моделі соціальної регуляції. Перша має у своїй основі ієрархію, тобто владу. Освячена влада є джерелом права, тобто знаходиться поза правом і над ним. Друга модель соціальної регуляції своїм фундаментом має право. Воно розглядається як найвища соціальна цінність, має всезагальний характер, тобто поширюється на всіх¹. Усі соціальні групи та владні структури мусять існувати і досягати своїх цілей в рамках права. Історія Заходу була боротьбою права з ієрархією, яка закінчилася перемогою права. У середньовіччя, а саме в XIII ст. до Європи повертаються норми рим-

¹Зазначене не слід розглядати як абсолют. Ілюстрацією може бути проведене у 2003 р. транс'європейське соціологічне дослідження, яке розділило Старий Світ на "партикулярну" та "монохромну" Європу. Перед респондентами з різних країн соціологи поставили таке питання: уявіть собі, що ви сидите в автомобілі поруч із другом, що перевищує встановлену в місті швидкість лише на один кілометр на годину. Але при цьому він збиває п'яного. Якою буде ваша позиція в суді? Якщо ви скажете, що швидкість була в межах припустимого, то ваш друг виявиться невинним. Якщо скажете про порушення — засудженим. Жителі "партикулярної" Європи (італійці, португальці, албанці й ін.) усі давали одну відповідь: "Звичайно, я скажу, що швидкість була нормальною, оскільки перевищення в один кілометр нічого не змінило б у долі п'яниці, він все одно потрапив би під машину". Жителі "монохромної" Європи (німці, скандинави, голландці, англійці й ін.) були єдині в іншому: "Звичайно, я підтверджую порушення швидкості. Друг — то він друг, але істина і закон дорожче". За цією відповіддю криються більш глибокі відмінності. Там, де закон вище над усе, головну роль у країнах відіграє класичний бізнес. Він формує традиції і суспільну мораль. Шанування закону приводить до неможливості порушити домовленість і вірі на слово. Можливо, ця "монохромна" — "одноколірна" Європа може здатися нудною. Проте зовсім не нудно в "партикулярній" Європі, де за приховування "порушення друга" все суспільство розплачується поширеністю корупції, "блату", протекціонізму, усіляких вивертів, нехтуванням законів, використанням політики як засобу заробітку й т. ін. Правда, слово "розплачується" у цьому випадку не зовсім точно відбиває дійсність. У таких суспільствах усе назване не засуджується, а приймається як належне і десь навіть шанується. Доречно згадати афоризм, автором якого є французький філософ-енциклопедист П. Гольбах: "Правосуддя є основою всіх суспільних чеснот". А також просту істину: розвинутий бізнес у країні — вищий рівень життя її громадян.

ського права, цей фундаментальний соціальний регулятор набуває особливого значення. Соціальні інтереси забезпечуються шляхом боротьби за розширення прав, які відображені у законі. Культура Заходу просякнута юридичним духом, за яким не влада над законом, а закон над владою.

У Європі було створено своєрідну систему конкурентних відносин, які перешкоджали формуванню згубної для прогресу монополії влади. Сформувалися відносно незалежні джерела сили: церква, міста, феодала, університети, гільдії та інше. Взагалі для європейської цивілізації від початку був характерним дуалізм¹ світської і духовної влади². Ще у Новому Завіті було зазначено: “Богу — Богове, кесарю — кесарево”. Диференціація світської і духовної влади посилювала конфліктність, яка відігравала величезну роль в історії Європи і Заходу. У свою чергу її посилювало і суперництво великої кількості європейських держав. І перше, і друге призводило до численних війн, які тривалий час виступали постійним чинником історії. Боротьба велася за загарбання і за незалежність, за права держав, територій, міст, конфесій. Все це постійно знижувало рівень централізації і монополії — політичної або духовної. Відповідно посилювався плюралізм. У цій плюралістичній системі потрібно було регулювати відносини на основі балансу прав і обов’язків. Права обмежувалися певними рамками і доповнювалися зобов’язаннями щодо інших учасників процесу — як до суперників ззовні, так і до підлеглих груп та індивідів. Протягом тривалого часу вироблялися механізми правової регуляції відносин. Це, звичайно, не могло виключити усіх протиріч і суперечностей.

На певному етапі розвитку європейцям довелося переглянути деякі свої настанови. Для їхньої цивілізації надзвичайне значення мало індивідуалістичне спрямування, незалежність та автономність індивіда. Це відбилося в існуванні такого поняття, як “*privacy*”. Ані в українській, ані в російській мові точного перекладу цьому слову немає, бо такого ніхто й уявити собі не міг. На Заході — це те, що належить тільки окремій особі, куди втручатися не можна. Це — право на індивідуальне

¹ Дуалізм (від лат. *dualis* — подвійний) — подвійність, роздвоєність.

² У східних суспільствах світська і духовна влада тісно переплетена.

відособлення, ізольованість. Проте сучасний Захід інакше дивиться на деякі речі. Дійсно, кожен має право на власний шлях до добробуту. Але власний добробут не можна підняти, віднімаючи одночасно шанс у інших. Конкуренція має бути серед найсильніших, а все суспільство разом повинно надати допомогу найслабшим. Це усвідомлення прийшло під час і після Великої депресії 1929—1933 рр. Час хижої конкуренції відійшов у минуле. Громадянська солідарність цементує суспільство. Досвід Європи минулого століття доводить, що тільки союз ринкового господарства, демократії та громадянської солідарності може зробити економіку і суспільство успішними протягом тривалого часу. В цілому ж життєздатність європейської цивілізації, її здатність до розширення зумовило також поєднання таких факторів: розділення інститутів влади і громадянського суспільства при автономії індивіда; баланс цих трьох сил, а також інтенція. *Інтенція — це прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, яку висловлено в ідеї прогресу, невпинного вдосконалення людини і суспільства.* Ідея прогресу¹ є суто західною ідеєю, бо на Сході, з переконанням про коловорот усього у світі, ідея висхідного розвитку не могла з'явитися.

З погляду синергетики, динамічний Захід, виявилось, мав більше переваг перед статичним Сходом. Виходячи із вчення про самоорганізацію, слід підкреслити значення для кращого виживання системи принципів складності та відкритості. Стосовно складності доречно навести уривок з лекції 2-ї “Історії цивілізації в Європі” відомого французького історика і політичного діяча XIX ст. Ф. Гізо: “Вдумуючись у цивілізації, які передували європейській, — чи то в Азії, чи деінде, — не виключаючи навіть Греції і Риму, — не можна не звернути уваги на єдність, яка панувала там... Зовсім інакше розвивалася цивілізація сучасної Європи. Залишаючи осторонь деталі, здивіться в неї, згадайте все, що ви знаєте про неї, — вона відразу ж з'явиться перед вами багатоманітною, заплутаною, бурхливою... В почуттях ті ж протилежності, та ж різноманітність: вельми енергійне прагнення до незалежності поруч зі схильністю до підкорення; глибока відданість однієї людини іншій, і в той же час нестримна потреба виконати свою волю,

¹ Проблема ціни і наслідків прогресу на західний манер — окреме непросте питання.

відкинути будь-які утиски, жити одному, не турбуючись про інших. Одне слово, у відчуттях такі ж коливання, як і у самому суспільстві... У сучасній Європі різноманітність елементів суспільного устрою і неможливість їх взаємного знищення, були причиною тієї свободи, яка досягнута в теперішній час. Різні начала, не маючи можливості знищити одне одного, змушені були існувати спільно і примирилися шляхом компромісів...” За вченням синергетики, для адекватності системи навколишньому світові вона має бути відкритою. Схід мав схильність до “закритості” — прикладами можуть бути спроби самоізолюватися з боку Китаю та Японії.

Іншими прикладами закритості можна вважати підозріле ставлення до “мудрувань гяурів” (іноземців, немусульман) в ісламських країнах, або суворий фаталізм, коли все визначено наперед і зумовлено “ходом речей”. Жорстка кастова система Індії — явище того ж порядку. Захід продемонстрував прихильність до моделі “відкритого суспільства”, особливо в новітній період. В такому суспільстві немає фатальної визначеності наперед, воно “спирається” на принцип невизначеності. Тобто в ньому історія — відкрита і негарантована. Разом із тим у “відкритому суспільстві” в ідеалі немає станових перегородок, існує висока соціальна мобільність, відсутні “видатні” колективні цінності, тобто панує принцип автономності інтелектуальної діяльності, де наявні принципи рівноцінності світових культур (визнано останнім часом), терпимості, вільної змагальності. Унікальний характер еволюції західної цивілізації також був зумовлений поєднанням елементів культурної самодостатності із невластивими більшості цивілізацій елементами культурної експансії.

Європейська цивілізація виникла набагато пізніше західних цивілізацій, що існували на той час. Тисячу років вона значно від них відставала, однак в епоху Відродження Європа виходить на передові рубежі і незабаром **стає лідером світового розвитку**. Чимало дослідників намагалися пояснити **причини** такої світової зміни. До початку Нового часу Схід залишався найбільш багатую і населеною частиною світу. У 1500 р. там проживало близько 288 млн осіб, або 68 % усього населення Землі. Аж до промислової революції в Європі на країни Сходу припадало не менше 77 % світового промислового (мануфактурно-ремісничого) виробництва. Тут були найбільш родю-

чі ґрунти, що давали порівняно високі врожаї¹. У 1500 р. з 31 найбільшого міста світу, з населенням понад 100 тис. осіб, 25 знаходилися на Сході і тільки 4 — у Європі. Європейських мандрівників, які побували на Сході, вражали великі східні міста з розкішшю правителів, величезністю базарів і вишуканістю товарів. Практично до початку XIX ст. країни Сходу експортували на Захід споживчі товари й іншу готову продукцію, серед якої особливо цінувалися медикаменти, прянощі, тканини, посуд, чай і т. ін. Порівняно зі Сходом Європа виглядала бідною і відсталою частиною світу. У 1500 р. в католицьких країнах Заходу проживало близько 68 млн осіб, що становило 16 % населення Землі. На цю людність припадало близько 18 % світового промислового виробництва, що в розрахунку на душу населення було менше, ніж на Сході. Недоїдання і бідність були долею переважної більшості європейського населення. Виняток становили Італія й Іспанія. Вони перебували на рівні, що наближався до рівня багатих східних держав.

Історичний ривок Європи показав, що свою головну роль відіграли не чисельність населення, розміри території і ресурсів, а фактори нематеріального характеру, що забезпечили динамізм одних і відставання інших. Не стільки Схід розвивався повільно, оскільки темпи його зростання були досить високі, скільки Захід йшов вперед з випереджаючою швидкістю. Схід рухався звичним шляхом, не виявляючи бажання вийти за межі століттями устояного екстенсивного типу відтворення. Захід же освоював інтенсивні методи, поступово перетворюючись з наздоганяючого на лідера в економіці, а також у сфері науки і техніки. Швидкий технічний розвиток, зокрема, і піднесення Заходу, в цілому, також зумовлені таласократією, або “морською могутністю”, тобто ставкою на активний розвиток мореплавства і торгівлі. Якщо цивілізації древнього Сходу, такі як єгипетська, месопотамська, китайська, індійська, були “річковими” цивілізаціями², то починаючи з античності, Захід

¹ В Індії у другій половині XVI ст. середня врожайність пшениці становила 16,6 ц з гектара, а в країнах Західної Європи — 7—8 ц з гектара.

² Було б неправильно вважати, що в цих цивілізаціях не було торгівлі і морських вояжів. Китайський флот на чолі з Чжен Хе у 1405—1433 рр. здійснив сім експедицій до Індії, на Суматру, до району Перської затоки та у Східну Африку. Нині китайці стверджують, що він відкрив Америку до того, як це зробив Колумб. Флот видатного

виступає спочатку як кілька “морських” цивілізацій, “внутрішніми морями” для них стали спочатку Егейське і Середземне моря, а потім Атлантичний океан. Причому одним океаном європейці не обмежилися. Морська цивілізація — це торгова цивілізація, що вимагає сміливості і ризику, що виховує енергійних людей. Як фактори виховання можна додати активний — петровський — духовний тип, на який орієнтувалося західне християнство, дух індивідуалізму, особливості нуклеарної родини й інше.

Сам капіталізм можна розглядати як результат змін, що відбулися в Європі на рубежі Нового часу. Англійські дослідники Д. Норт і Р. Томас у своїй книзі “Піднесення Заходу” відзначали, що науково-технічні інновації, ринкові структури, освіта, нагромадження капіталу і т.п. були не причиною підйому, а самим підйомом, його проявом у різних сферах економічного і соціального життя. Тобто капіталізм був одним з результатів прогресу Заходу, розкриттям в сфері економіки тих його потенцій, що містилися в його соціальних і духовних цінностях¹.

китайського мореплавця складався з 62 кораблів і мав на борту до 37 тисяч солдатів. Не дивлячись на той інтерес, який спочатку був до торгівлі з іншими країнами, поступово стали виявлятися тенденції до ізоляції Китаю від решти світу. Досягнувши високого рівня розвитку науки і техніки (в цій країні було винайдено велике кораблебудування, компас, спідометр, сейсмограф, папір, книгодрукування, порох, паперові гроші, щоденну газету, отруйні гази, засоби біологічного захисту рослин, було складено універсальну енциклопедію у 11 095 томах та ін.), маючи величезні людські ресурси і могутнє державне начало, не Китай, а Іспанія, Англія та інші західні країни здійснювали завоювання світу. Чому Китай згорнув свої заморські експедиції? Чому наче зупиняється у технічному прогресі? Відповіді однозначної навряд чи варто шукати. Однак можна припустити, що він наче дійшов до певної межі, після якої техніка починає порушувати “природність” і може перетворити коло, за яким відбувається рух, на пряму лінію — висхідну лінію прогресу. Ідея прогресу, як уже зазначалося, була чужою для Сходу. Як писав один з китайських мислителів на межі XIX і XX ст., якщо б Захід не прийшов у Китай, Китай ніколи б не винайшов ані пароплава, ані паровоза. В цьому твердженні можна знайти іншу приховану думку, а саме: машина — у лінійній історії. А далі ланцюжок інших думок — про промислову революцію, індустріальне суспільство, капіталізм і т. ін.

¹ Європейська культура може вважатися єдиною тільки при найабстрактнішому погляді на неї. В ній існують романська, германська і британська соціальні моделі з їхніми різними цінностями і принципами.

Протягом п'яти століть Європа творила своє “чудо” і визначала хід світової історії. Вона стала “хартлендом” — “серцевиною землі” у більшій — західній цивілізації. Життєвий простір західноєвропейської цивілізації знайшов продовження на інших континентах. На нових землях продовжувалися і трансформувалися європейські лінії розвитку. Особливого значення набули дві з них: Західна Європа — Північна Америка й Іберійський півострів — Латинська Америка. Зберігаючи європейські корені, кожна з цих спільнот розвивалася незалежно від Європи і створила якісно іншу систему, яку можна розглядати як локальну цивілізацію. При значній ролі кожної з них у сучасному світі, значимість *північноамериканської культурно-історичної спільності* важко переоцінити.

Територія, яка знаходиться зараз у межах США, була заселена десь між 40 та 15 тис. років тому. Поступово утворилося багато племен, які пізніше були названі індіанськими. Іспанці прибули до Флориди у 1513 р., до Нью-Мексико — у 1540 р. Французи почали освоєння долини Міссісіпі у 1673 р. Росіяни досягли Аляски у 1741 р. (у 1867 р. продали її США). З усіх колоністів найбільший успіх мали британці. У 1607 р. Джеймстаун став першим постійним британським поселенням у Північній Америці та основою Вірджинської колонії. У 1732 р. було засновано 13-ту колонію — Джорджію. Коли британці вжили французів з Північної Америки у 1783 р., вони запровадили низку заходів, які колоністи вважали особливо одіозними¹: були заборонені поселення на захід від Аппалачів, встановлені норми оподаткування колоній та ін. Ці фіскальні заходи та загально експлуататорська меркантилістська політика Британії дратували колоністів. На разі треба взяти до уваги деякі обставини. По-перше, стосовно особливостей характеру колоністів. Як правило, переселенцями були люди молоді², які прагнули до самостійності, які не належали до європейської еліти, проте були здатні до самовираження у господарській, політичній та іншій діяльності. Тобто це були життєздатні сили Європи, які не знайшли можливостей для самореалізації на Батьківщині. По-друге, ці сили за океаном зіткнулися з тим,

¹ *Одіозний* (від лат. *odiosus* — ненависний, огидний) — вкрай неприємний, такий, що викликає до себе негативне ставлення.

² На той час середня тривалість життя була менше 40 років.

чому вже був час зійти з історичної арени. Як писав у своїй книзі “Розвиток цивілізації в Америці” М. Лернер: “Це було протистояння вільного підприємництва і меркантилізму¹, економічної свободи і камералізму², індивідуалізму й ієрархічних порядків, природних прав і монархії, народного патріотизму і монархічних режимів, соціальної мобільності і кастової жорсткості, духу першопроходців і спроб зберегти *status quo*”. Прагнення звільнитися від пут аристократичної системи привело до революційних подій, відомих як Війна за незалежність 1775—1783 рр. 4 липня 1776 р. було проголошено Декларацію незалежності. В ній записано, що джерелом “справедливої влади уряду може бути тільки загальна згода керованих”. Тобто на 13 років раніше, ніж у головному документі Великої французької революції — Декларації прав людини і громадянина — народ був визнаний джерелом будь-якого суверенітету.

Мешканці північноамериканських колоній ще у середині XVIII ст. були відданими патріотами Британської імперії. Однак перед останньою третиною у колоніях вже були наявні певні суттєві фактори, необхідні для формування американської нації із специфічною для неї національною свідомістю. Це — спільність економічних інтересів колоністів, які протистояли економічним інтересам метрополії; спільність території, яка була колонізована вже понад півтора століття; спільність мови (англійська, яка пізніше набула американської специфіки); деякі елементи соціально-психологічної та духовної спільності американців. Війна за незалежність остаточно утвердила ці нові форми. Колишні колоністи перестали вважати себе підданими Британської корони і почали усвідомлювати своє існування як представників нової нації.

У Європі національна свідомість культивувалася і підтримувалася королями, кліром, сеньйорами, магістратом. У XVIII—XIX ст. до них приєдналися підприємці, торговці та банкіри.

¹ *Меркантилізм* (від італ. *mercante* — торговець) — економічне вчення і економічна політика (була у фаворі у XIII—XVIII ст.), згідно з яким прибуток створюється у сфері обігу, багатство нації — в грошах і накопичення грошового багатства може бути досягнуто за допомогою державної влади.

² *Камералізм* (від лат. *camera* — палацова скарбниця) — особливий спосіб ведення камерального — палацового — в ширшому розумінні слова — державного — господарства.

Всі вони висловлювали свою відданість нації, яка уособлювалася в образах монарха і церкви, а також національних символах і традиціях. Що стосується американської свідомості, то вона була творенням самого народу: фермерів, рибалок і мисливців, правників невеликих міст, сільських вчителів та інших. Вона не була нав'язана іноземними завойовниками або монархом і не спиралася на офіційну церкву або владу правлячого класу. Разом із тим в неї були й є свої національні символи, міфи, традиції, прихильності та згадки про минуле, що вшановуються громадянами. Хоча американці, більшість яких була вихідцями з Європи, успадкували також європейські традиції.

Президент Дж. Кеннеді назвав американців “нацією емігрантів”, що відповідає дійсності. Спочатку це були переселенці з Британських островів — англійці, шотландці, ірландці. З XVIII ст. до них активно стали приєднуватися емігранти з інших європейських держав, насамперед, з Німеччини та протестантських¹ районів Франції. У XVII — першій половині XVIII ст. сюди було завезено значну кількість негрів-рабів з Африки. У два наступні сторіччя до переселенських потоків додалися латиноамериканський та азійський. Міграція триває, і майже не залишилося в світі країн, звідки б не їхали за “американською мрією”². Люди везли із собою те, що мали: майно, гроші, знання і навички. Переселення за океан, як правило, означало відрив від рідних коренів, які живили духовну традицію. На новому місці багато чого з культурного багажу переселенців залишалося непотрібним, а інколи й ускладнювало процес адаптації. Люди намагалися якнайшвидше стати “американцями на всі 100 %”³. А це, звичайно, призводило до відмови від багатьох проявів культурної різноманітності.

¹ Майже до кінця XIX ст. 99 % переселенців належали до різних протестантських деномінацій.

² Нині офіційна американська статистика фіксує в населенні США понад 200 етнічних груп (з чисельністю понад 2 тисячі осіб).

³ Якщо раніше іммігранти намагалися якомога швидше американізуватися, то тепер далеко не всі цього прагнуть. Створюються компактні розселення етнічних меншин, де можна вести бізнес або працювати, навіть не знаючи англійської мови. З'явилися чималі “китайські квартали”, “латиноамериканські гетто” та інші заборонені для місцевої влади зони, які існують за своїми, неписаними, законами. Багато етнічних компактних груп підтримують стійкі зв'язки

З'явилася і поступово міцнішала тенденція до спрощення, яку пізніше було підтримано у суспільстві масового виробництва¹ з його масовою культурою. Одним із свідчень цьому може бути зростання споживання американцями найбільш уніфікованих і примітивних товарів, втіленням яких вважається продукція компанії “МакДональдс”. Протягом останніх 30 років кількість ресторанів і барів усіх категорій у розрахунку на 100 тис. осіб населення у США скоротилася майже на 15 %, а частка точок fast-food досягла 40 % усіх закладів громадського харчування. При цьому понад 15 % всієї їжі та напоїв споживається в автомобілях, а ще приблизно 20 % — “на ходу”. Наведені дані свідчать окрім усього про відсутність розвинутої культури споживання, що призводить до далекосяжних наслідків, зокрема проблем із здоров'ям.

Можна припустити, що спрощення в багатьох аспектах життя² виступає основою єдності нації та її ідентичності. Базою такої ідентичності американців може вважатися, з одного боку, здавна притаманна їм орієнтація на досягнення виключно матеріального успіху, а з іншого, — культурна та етнонаціональна різноманітність. Етнічно, національно, культурно різноманітне суспільство консолідується на основі принципу економічної свободи. А матеріальний добробут виступає основним соціально значущим показником соціальної цінності і корисності людини. Лише відносно невелика група американців, які мають високі статки і прагнення до розширення свого світогляду, активно залучається протягом останніх десятиріч до досягнень світової культури. Більшість споживає продукцію маскульту, який експортується і до інших країн світу. Реакція з боку останніх вельми різниться.

зі своєю батьківщиною і переносять на територію США свої звичаї, традиції разом із своїми соціальними відносинами, високим рівнем нерівності і злочинності. На карті Сполучених Штатів з'явилися численні “кольорові” міста: Вашингтон (73,2 %) населення становлять “не білі”, Майямі (90,7 %), Детройт (83,7 %), Атланта (70 %), Нью-Йорк (60,5 %) та ін. В цьому деякі аналітики вбачають одну із загроз для країни.

¹ Не можна не визнати, що саме система масового виробництва стала однією з підвалин сучасної світової могутності США.

² “Добрим американцем”, за словами Т.Д. Рузвельта, визнавався той, хто був “вірним цій країні і прагненню до свободи та демократії”.

В Європі окрім культурного протекціонізму все відчутніше дає про себе знати тенденція до заперечення масової культури, особливо американського виробництва. Статки, досягнуті рутинною працею, вже не ваблять європейців. Для них все більше сенсу і значення набуває те, що соціологи називають “суб’єктивним добробутом”. Його формуванню сприяють можливість творчої самореалізації, низький рівень соціальної нерівності, повага і дотримання прав людини. Спостерігачі вважають, що у Європі може початися, а дехто каже, що вже почався процес деструкції суспільства масового споживання, де на перше місце виходять постматеріалістичні орієнтири і споживання не “масового”, а “унікального”. Європейці не хочуть бути схожими на американців. Вони орієнтуються на дещо інші цінності, мають відмінні від американських культуру, стиль життя, очікування. Проте це не є фактором, здатним розколоти західну цивілізацію на два ворожих табори.

Західну Європу й Америку можна розглядати як “близких родичок”. Це, по суті, дві гілки однієї лінії розвитку. Вони взаємопов’язані і взаємодіють через партнерство — суперництво. Великий американський експеримент у всіх галузях — політичній, економічній, соціальній, культурній — і досягнуті результати не можуть не впливати на світ у цілому і на Європу зокрема. Деякі напрацьовані елементи запозичуються, під впливом інших відбуваються трансформації, інші виступають як “виклик” і стимул до самовдосконалення. Одним із прикладів можна вважати запровадження в системі освіти європейських країн Болонської системи, яка є своєрідною відповіддю на пріоритетність США в галузі науки і новітніх технологій. Це є віддзеркаленням тієї обставини, що Америка залишається зразком динамічного розвитку, в той час як Європа потерпає від свого відставання, бо втратила дух новаторства, який був їй притаманний раніше. Однією з причин є її “постарішання” не тільки у загальноісторичному плані, а й у демографічному. Все менше молоді, все вище рівень соціального забезпечення. Якщо хтось хоче більшого — іде до США — “країни необмежених можливостей” реалізувати свої таланти, якщо діяти енергійно.

Так думають не тільки в європейських країнах. Як вже зазначалося, останніми десятиріччями посилюлися міграційні потоки з *Латинської Америки*. Деякі дослідники розгляда-

ють її як одну з гілок західної цивілізації. Дехто вважає її за самостійну цивілізацію. Поняття “Латинська Америка” було введено в обіг французькими географами і політичними діячами в середині XIX ст., підкреслюючи, що цю Америку творила католицька Європа. Південноамериканські володіння Іспанії і Португалії покликані були стати свого роду “кисневою подушкою” для феодальних режимів, що “дряхліли”. Грандіозні державні “підприємства” католицької Європи, золотий час якої залишився позаду, були спрямовані швидше у минуле, ніж у майбутнє. Надалі це виявилось у значному відставанні від Північної Америки.

Коли наприкінці XV ст. посланці Європи досягли берегів Америки, це виглядало так, наче вони ступили на нову планету, настільки все тут відрізнялося від звичного для них. Вражені мандрівники назвали відкриті землі “Новим Світом”. Він являв собою унікальну історичну лабораторію, де процес розвитку відбувався в цілому самостійно, починаючи від епохи пізнього палеоліту (30—20 тис. років тому) — від часу заселення континенту з Північно-Східної Азії через Берингову протоку й Аляску¹. Пізніше додався фактор заселення з островів Тихого океану. До того часу, як іспанські кораблі з’явилися біля східного узбережжя Нового Світу, цей континент був заселений великою кількістю племен: припускають, що приблизно 10 млн осіб мешкало у Північній Америці і 80 млн — у Центральній і Південній Америці. Більшість були мисливцями, збирачами, примітивними землеробами. Але були серед первісного моря і острови високих цивілізацій. Найбільш розвиненими були цивілізації майя, ацтеків, інків та інші. Кінець їх існування був покладений конкістадорами.

Європейці проголошували: “Завоювання робляться на благо тих, кого завойовують”, тобто не для завоювань і пограбувань, а для того, щоб нести варварам Великий Хрест. Оскільки місцеві жителі намагалися продовжувати вклонятися своїм богам, було проголошено гасло: “Палками заженемо індіанців на небеса”. Для того, аби “невірні” потрапили на небо, їх спалюва-

¹ Відомий норвезький етнограф і археолог Т. Хейердал стверджував, що індіанці прибули з Європи, колонізували Американський континент, а потім на плотах перепливли Тихий океан і оселилися на островах Полінезії.

ли, роблячи “велике добро для їхніх душ”, або просто вбивали, не втрачаючи час і хмиз. Індіанців примушували тяжко працювати на нових господарів. Лютували невідомі доти на Американському континенті хвороби, занесені з Європи: чума, віспа, вітряна віспа та інші. Смертність була колосальною. За період з 1532 до 1605 р. населення центральних районів Мексики скоротилося на 94 %: від 16 млн 800 тис. до 1 млн 75 тис. У цілому у перші 100 років свого панування лише в Мексиці європейці знищили понад 20 млн осіб. Замість знищеного населення іспанці пригнали до Америки 11,5 млн африканців, аби ті працювали на плантаціях. В результаті у складі цієї великої культурно-історичної спільноти співіснують кілька расових субцивілізацій: індіансько-метисна, африкано-мулатська та іберійсько-європейська, кожна з яких певною мірою своїми суспільно-культурними традиціями та тенденціями, цінностями й інститутами вплинула на загальний поступ.

Чи можна латиноамериканську цивілізацію без застережень віднести до Заходу? З одного боку, з не-Заходом її ріднять історична належність до ареалу владної (владно-релігійної) інтеграції; відбиток, залишений на цивілізаційному коді колоніальним буттям; сотні років вирішальної ролі держави (головного інтегратора, регулятора і генератора розвитку); панування авторитарної культури; дуже висока частка патронажно-клієнтних відносин та ін. З іншого боку, ця цивілізація має генетичну і культурну спорідненість із західною цивілізацією. Серед характерних рис слід відзначити спільність “високої культури”, “офіційної релігії”, мови (мов), порівняно ранні суверенність, капіталістичний і “імітуючий” політичний розвиток. Можна додати до цього кілька хвиль європейської імміграції і прямий культурно-ідеологічний вплив. Тобто латиноамериканську цивілізацію можна характеризувати як “проміжну” між Заходом і не-Заходом. У ХІХ—ХХ ст. вона пережила процес відносно швидкого розвитку. На середину ХХ ст. цивілізаційно-історична фрагментарність і структурна неузгодженість еволюції її спільнот значно перевершували відповідні параметри розвитку західної цивілізації ХVІІІ—ХІХ ст., не кажучи вже про цивілізації Сходу. Така ситуація, яка свідчила про незрілість латиноамериканського цивілізаційного процесу, водночас свідчила про відкритість цієї цивілізації, про набуття здатності до “співіснування у багатоманітності”. Звід-

си — все нові спроби реалізувати “перевагу відсталості”, які мали місце у ХХ ст. Мексиканський мислитель Х. Васконселос висловився стосовно перспективи Латинської Америки так: “Ми з більшою легкістю, ніж представники інших культур, сприймаємо чужинців. Внаслідок цього наша цивілізація з усіма її дефектами може бути обрана історією як знаряддя творення... людини нового типу”.

Починаючи з 1929 р. накочували і змінювали одна одну хвилі криз, що супроводжувалися достатньо швидким економічним зростанням, індустріалізацією та урбанізацією регіону. Водночас йшов пошук шляхів подолання відсталості та економічної і соціальної модернізації. Особливо успішним був період 1948/1950—1982 рр., коли Латинська Америка перетворилася зі “світового закутка” на один з центрів світового історичного розвитку. Світовий економічний бум 1950-х років викликав прибутковий попит на нафту, мінерали, лісоматеріали, яловичину, каву. Іноземні інвестиції у промисловість, сільське господарство та інфраструктуру допомагали регіону впевнено просуватися вперед. За 30 років після 1945 р. виробництво сталі там зросло у 20 разів, а виробництво електроенергії, металів і машинного устаткування — більш, ніж вдесятеро. Реальний валовий внутрішній продукт на душу населення щорічно збільшувався в середньому на 2,8 % у 1960-х, а у 1970-х — на 3,4 %. Але у 80-х роках зростання уповільнилося і виявилися інші негативні тенденції. Вони свідчили про те, що Латинська Америка не зорієнтувалася у нових умовах посилення глобалізаційних процесів. Так, замість того, щоб спонукати своїх промисловців до освоєння закордонних ринків і стимулювати економіку шляхом орієнтації її на випуск експортної продукції, уряди латиноамериканських країн проводили політику витіснення імпорتنих товарів і намагалися захистити своїх виробників від конкуренції з іноземцями. Якщо створити металургійну промисловість було для країн Латинської Америки порівняно просто, засвоїти такі високотехнологічні галузі, як виробництво комп’ютерів, аерокосмічної техніки, фармацевтичної продукції виявилось набагато складнішою справою. Через це більшість країн залежить від імпорту промислових товарів, а експорт, в основному, як і раніше, складається з сировини: нафти, кави, фруктів, соєвих бобів тощо. Нечіткою була фінансова політика із зростаючим сподіванням на інозем-

ні позики. Уряди витрачали багато коштів не тільки на інфраструктуру і освіту, а й у державні підприємства, громіздкі бюрократичні апарати і непомірно роздуті збройні сили. Величезні кошти спрямовувалися не у виробничі інвестиції, а марно витрачалися на поточні внутрішні потреби або безслідно зникали на приватних рахунках у закордонних банках. У результаті чимало держав перетворилися на найбільших боржників світу¹ (Бразилія, Мексика, Аргентина та ін.), які інколи неспроможні сплатити навіть проценти за свої борги.

Після “втраченого десятиріччя” з 1991 р. почалася лавина подібних неоліберальних реформ, які усували перешкоди на шляху впливу глобалізації і спрямовували її процеси у русло ринково-фундаменталістського варіанта реалізації. Спочатку порівняно швидко відбувався вихід з “ями” попереднього десятиріччя. Однак знову з часом рух уповільнився, став накопичуватися потенціал протиріч і нестабільності. Початок ХХІ ст. був пов’язаний для цього регіону з тяжкими потрясіннями, які засвідчили: кризу в регіоні не подолано. На початку нового тисячоліття спостерігається уповільненість економічного розвитку (порівняно з іншими регіонами, зокрема з Південно-Східною Азією); нестабільність цього розвитку і нерівномірність розподілу його плодів. Зростає соціальна поляризація, безвідповідальність еліти та їх відірваність від національних мас, масова еміграція. Окрім боргової кабали Латинська Америка має ще низку гострих проблем. Насамперед — це нелегальне виробництво і розповсюдження світом наркотиків та діяльність наркомафії, а також фактор тероризму. Актуальною проблемою стала охорона довкілля. Спеціальної охорони потребують колись нездоланні ліси басейну Амазонки — “легені планети”. Хоча у 90-х роках минулого століття в багатьох латиноамериканських країнах були прийняті національні програми і створені спеціальні органи з охорони навколишнього середовища, проблема дуже серйозна і потребує об’єднаних зусиль світового співтовариства.

Новітня історія незаперечно свідчить про те, що елементи “хаосу”, які виявилися на межі тисячоліть у тій “бреші”, яка

---

¹ Найбільший зовнішній борг на середину першого десятиріччя ХХІ ст. був у США і Японії, проте вони сплачували відсотки за кредитами.

виникла між індустріальною і постіндустріальною еволюцією, стали долею насамперед тих країн (і регіонів), які характеризуються найбільшою інерцією і водночас незавершеним ще циклом індустріального розвитку. Це стосується тих суспільств, які з тих чи інших причин “забуксували” перед “структурним бар’єром” розвитку — переходом до інформатизації, “суспільства знань”, глобалізації. Як з’ясувалося, у 1970—1990 рр. окрім Латинської Америки в такому становищі опинився Радянський Союз. Його територія, за винятком прибалтійських, кавказьких та середньоазіатських республік, а також частково України, збігається з ще однією цивілізацією, яку відносять до *західної цивілізаційної гілки*, але не повністю, бо вона теж має *проміжний характер*, як і латиноамериканська.

Мова йде про *православну, або російську, цивілізацію*. Її проміжний характер визначається, по-перше, цивілізаційно-географічно і, по-друге, з огляду на цивілізаційну динаміку. Якщо брати у ширшому розумінні, то православна цивілізація відокремлена від західноєвропейської лінією, яка проходить вздовж теперішнього кордону Росії з Фінляндією і державами Балтії, відокремлює католицькі райони Західної України і Західної Білорусі від православних областей. Далі ця лінія йде на захід, відсікаючи Трансільванію від решти Румунії, на Балканах вона практично збігається з кордоном між Хорватією і Сербією (тобто з історичною межею між Габсбурзькою і Османською імперіями). Якщо брати у більш вузькому сенсі¹, то російська цивілізація у своїх кордонах в цілому збігається з кордонами Російської імперії.

Стародавня Русь, яка дала витoki історії у майбутньому трьох народів — російського, українського і білоруського, була частиною середньовічної Європи, яка втягувалася у смугу глибокої модернізації — початку формування сучасної європейської цивілізації. Однак XIII ст. внесло значні корективи у долю давньоруських земель. Вони опинилися під тиском західної (католицької) і східної (татаро-монгольської) експансії.

¹Такий підхід має місце у російській сучасній історіографії. Можна подивитися такі праці: *Ланда Р.Г.* Об особенностях российской цивилизации // Вестник Российского университета дружбы народов. — М., 1997. — № 1; *Комгорт М.В.* История России. Особенности российской цивилизации. — Тюмень, 2000 та ін.

Все це призвело до розпаду цілісності і визначило принаймні три лінії розвитку. Західні і південно-західні землі (Київ, Мінськ Вітебськ та інші) протягом тривалого часу входили до складу Литовської держави, а потім Польсько-Литовської, яка була периферією Європи. В рамках цієї суспільної системи давньоруські землі відносно швидко витіснили татаро-монгольських завойовників, розвивалися за умов панування європейської традиції. Тут відбувалося формування українського і білоруського народів. Новгородська, а також Псковська республіка, яка відокремилася від неї у XIV ст., уникнувши руйнування і зберігаючи незалежність протягом понад чотирьох століть (XI—XV ст.), можна вважати, була частиною Європи, аналогом містам-республікам Ганзейського союзу, Італії. Північно-східні землі (Владимир, Ростов, Рязань та інші) зазнали масштабного руйнування під час татаро-монгольської навали і потрапили у залежність від Золотої Орди. Вони опинилися у духовній, культурній і політичній ізоляції від Європи, від християнського світу. Розвиток у цих землях тривалий час знаходився під сильним східним впливом. Треба зазначити, що термін “східний” на разі об’єднує комплекс впливів і контактів: візантійський, мусульманський, класичного Сходу (особливо Китаю, елементи культури якого привнесли у Східну Європу завойовники). Основні особливості російського народу і російського менталітету (що є дуже важливим для характеру цивілізації) сформувалися в епоху Московської держави, яка виникла в умовах татаро-монгольської залежності і потужного східного впливу. Сам російський народ з’явився у XIII ст. і веде свій початок від Московського князівства, що виникло на окраїні Суздальської землі. Після розпаду Київської Русі відбувалося становлення російського етносу на територіях Волго-Окського межиріччя. У процесі освоєння Суздальської землі і далі північнослов’янські племена (зокрема, ільменські словени та в’ятичі) асимілювали угро-фінські племена, що й дало початок російському народові. Нині часто можна почути отождоження Київської Русі з Росією. Проте ще у XIX ст. відомий російський історик В. Ключевський визнавав, що населення цих двох районів складалося з двох окремих етнічних груп, і що властивості тих двох районів значно відрізнялися.

Інший російський мислитель — філософ і письменник ХІХ ст. П. Чаадаєв у своєму першому “Філософічному листі” писав¹: “Мы не принадлежим ни к Западу, ни к Востоку, и в нас нет традиций ни того, ни другого... Стоя между двумя главными частями мира, Востоком и Западом, упираясь одним локтем в Китай, другим в Германию, мы бы должны были сочетать в себе две великие основы духовной природы — воображение и разум и объединить в своем просвещении исторические судьбы всего земного шара. Не эту роль предоставило нам Провидение. Одинокие в мире, мы миру ничего не дали, ничего у мира не взяли... Мы ни в чем не содействовали движению вперед человеческого разума, а все, что досталось нам от этого, мы исказили... В крови у нас есть что-то такое, что отвергает всякий настоящий прогресс”². Відома сучасна письменниця Т. Толстая висловила так: “Судьба России: Европа и Азия в одном лице, ни то ни се, и то, и другое”.

Розвиваючись на перехресті Заходу і Сходу, Росія відчула дуже сильний вплив з боку останнього. Особливе значення мав “азіатський спосіб виробництва”, коли не існувало приватної власності, насамперед на землю, а мала місце система “влада — власність”. Земля була власністю того, хто стояв на верхівці піраміди влади. Вона надавалася у володіння за службу знаті, а дворяни передавали частину її у користування сільським общинам. За це общинники виконували різні повинності і податі. Серед наслідків такої системи — індиферентне ставлення до свободи і до самого життя особи, що для Росії трансформувалося у кріпацтво і самодержавство. У Західній Європі політика, економіка, релігія, мистецтво розвивалися як відносно самостійні сфери суспільного життя. Поряд з цим швидкий розпад общини вплинув на розвиток соціальної активності. За умов незахищеності і особистої свободи людина мала влаштовуватися сама на свій страх і ризик. Це накладало на цивілізацію Заходу своєрідний відбиток. Там підкреслювалася і підкреслюється цінність особистості, її автономність щодо державної влади. В Росії, на відміну від Європи, від Заходу, особистісне начало не стало самостійним фактором, що визначав історичний роз-

¹ Цитата свідомо наводиться мовою оригіналу, бо в ній дуже специфічною є стилістика, яка має сильний емоційний вплив на читача.

² За цей лист цар Микола І офіційно оголосив автора божевільним.

виток. Разом із тим у суспільстві, обмеженому традиційною самодержавною владою, постійно накопичувалася надмірна енергія, яка, досягнувши “критичної маси” могла порушити рівновагу. Досягти стабільності можна було на новому рівні, пройшовши певну трансформацію, в якій неабияка роль належала державі.

Проміжний характер російської цивілізації також можна визначити, виходячи з аналізу її цивілізаційної динаміки. Усі цивілізації, які існували й існують досі, за типом відтворення можна умовно розділити на три типи. Перший — статичний тип відтворення орієнтується на підтримку своїх цінностей і соціальних відносин у як тільки можливо незмінному вигляді (це — цивілізації Сходу). Другий — динамічний, інтенсивний — спрямований на постійне змінювання, на розгортання своїх можливостей, найповніше їх розкриття (це — західна цивілізація). Третій тип — проміжна цивілізація¹ — вже відійшла від традиційного суспільства, але не прийшла до нетрадиційного. Вона стала на шлях модернізації, кардинальних зрушень. Однак суспільство не може йти цим шляхом. Росія вже у XVIII ст. вступила на шлях проміжної цивілізації. Московська держава, скута релігійною регламентацією життя і корпоративною структурою, розвивалася повільно і могла перетворитися на здобич сильніших, динамічніших країн. Наприкінці XVII ст. у Європі існувала думка, що її перспектива — перетворення на колонію Швеції. Для того, щоб зберегти незалежність і забезпечити гідне місце країни порівняно з європейськими державами, які вирвалися вперед, Московії потрібна була модернізація, тобто радикальна трансформація. Вона здійснювалася за типом “модернізація навздогін”². У трьохсотрічному

¹ Серед найхарактерніших рис подібних суспільств можна назвати такі: недостатня розвиненість загальних соціальних зв’язків, товарно-грошових відносин; інша в них роль і розуміння грошей; знижені можливості засвоєння та масового поширення інновацій, особливо, якщо вони торкаються соціальної сфери, сфери людських стосунків; глибокі протиріччя пронизують всю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя, діяльності, спілкування; глибокі зрушення відбуваються у розумінні традиційного авторитету політичної влади, права і закону, ролі і цінності окремої особистості в суспільстві та історії і т. ін.

² Про три типи модернізації див. у розділі, присвяченому соціосфері.

періоді реконструкції російського суспільства можна виокремити п'ять етапів або п'ять самостійних варіантів модернізації:

— перший етап — петровська модернізація — здійснена Петром I на початку XVIII ст. домінанта модернізації зберігала свою актуальність до середини XIX ст.;

— другий етап — модернізація другої половини XIX ст., здійснена Олександром II;

— третій етап — модернізація початку XX ст., яку прийнято називати столипінською (на честь П. Столипіна — міністра внутрішніх справ і голови Ради міністрів тодішньої Російської імперії);

— четвертий етап — сталінська (“соціалістична”) модернізація;

— п'ятий етап — сучасна модернізація, яку розпочав перший президент Росії Б. Єльцин¹.

Від часів Петра I й надалі спроби модернізації йшли дуже важко, з великим напруженням сил і втратами, а потім з'ясовувалося, що в результаті відбувалося певне “повернення до старого”. Новації частіше приймалися і поширювалися для утвердження старих структур і цінностей. Тобто модернізації проводилися в основному на рівні засобів при ігноруванні необхідного зрушення у цінностях. Виявляє себе феномен російського “двоєдумства” (рос. — “двоемыслие”), про яке А. Хлопін зазначає: “...Історико-культурний дериват² тієї двоїстості, що робила наше (російське. — Т.О.) суспільство вкрай нестійким, змушувала постійно прагнути до якихось нових форм життя, які завжди шукалися народом через інверсію, тобто позаду, у поверненні до минулого”. Багато особливостей розвитку Росії підтверджують, що вона є проміжною цивілізацією, тобто перехідною від традиційної статичної до нетрадиційної динамічної цивілізації, яка виявилася нездатною завершити цей перехід. Ця нездатність пов'язана з розколом. Проміжна цивілізація є конфліктною, оскільки в ній постійно відбувається зітк-

---

¹ Модернізації “прив'язані” до певних імен не випадково. Особистісний фактор у жорстко централізованих системах відігравав дуже велику роль.

² *Дериват* (від лат. *derivatus* — відведення, відхилення) — похідне від чогось, що існувало раніше.

нення між обома типами цивілізацій. Раз у раз робляться спроби побудувати форми переходу між ними, примирити, згладити глибокі протиріччя між протилежними цінностями, нормами, ідеалами, притаманними традиційному і нетрадиційному суспільствам. Час від часу відбуваються загострення цих протиріч, що викликає кризи, які загрожують самому існуванню країни. Один за одним відбуваються болісні “прориви” до нетрадиційної цивілізації, та вони не завершуються остаточним успіхом і містять у собі більше чи менше “відкочування” назад. Останнім часом аналітики все більше звертають увагу на те, що на території сучасної Росії зростає глобальна конкуренція між основними цивілізаціями. Це виявляється у фінансово-економічній експансії Заходу, релігійній — ісламу і етнічній — деяких колишніх союзних республік і Китаю. Ця експансія набирає силу і врешті-решт створює загрозу “розриву” країни.

Звичайно, *протиріччя* і кризи притаманні всім цивілізаціям, і західній теж. *Сучасна криза* є наслідком розвитку самої *західної цивілізації*, виявом її внутрішніх протиріч. Разом із тим вона є результатом тих змін, які відбуваються у світі. Серед основних протиріч можна виокремити кілька. Насамперед, це протиріччя розвитку економічної системи: чим більше зростали масштаби і ускладнювалася структура капіталістичного індустріального виробництва у країнах Заходу, і чим більше до нього втягувалися інші країни і регіони світу, тим виразніше проступало протиріччя між динамікою його розвитку і мірою його керованості. Це протиріччя час від часу дає про себе знати через кризи перевиробництва. Існує група протиріч, пов’язаних із соціальним розвитком. Захід, проголошуючи відданість принципам рівності і справедливості, створив реальність гострих соціальних контрастів. Звичайно, вони послабилися в середині розвинених країн, проте посилюються у глобальному масштабі. А це вже тепер дає про себе знати зростанням міграційних потоків, тероризмом, зростанням міжнародної напруженості тощо. Західна демократія також не позбавлена протиріч у своїй реалізації. В самих західних країнах це виявляється у розриві між свободою і відповідальністю, особливо з боку деяких політичних діячів та партій. На міжнародній арені прагнення “нести демократію недемократичним суспільствам” навряд чи може розглядатися як насправді демократичне.

Захід дав багато світові в галузі розвитку знань, техніки і технологій, в розвитку економіки і політики, культури. Проте його історія — це також історія війн, колоніальних загарбань, тоталітарних експериментів аж до фашизму, а також порушень встановлених ним самим міжнародних норм та відносин. Загрозою для західної цивілізації є від'ємні демографічні показники. Небезпекою, джерелом виникнення і посилення якої виступає спосіб життєдіяльності Заходу, є екологічна криза. Розвиток науки і техніки, якому присвятили себе кращі мислителі цієї цивілізації, не тільки поставив людство на межу загибелі. Він також підточив духовні цінності, з якими більшість людей пов'язувала сенс свого буття. Це — дуже складне питання про ерозію основних цінностей західної цивілізації, зокрема, про цінність прогресу у західному його розумінні. Подібний настрій відобразився в словах духовного голови тибетських буддистів Далай-лами XIV: “У поступальному розвиткові західного суспільства, очевидно, є якісь серйозні вади, і якщо ми вчасно не захистимося від негативних сторін прогресу, то вони можуть мати катастрофічні наслідки для майбутнього усього людства”. Парадокс полягає в тому, що Захід у своєму розвиткові досяг небачених висот, він поки що є переможцем в історичному змаганні. Разом із тим він знаходиться у кризі, світ кидає йому численні виклики і адекватних відповідей поки що немає.

Література

Борко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе. — М., 2003.

Виландт Г. Латинская Америка: сегодняшний день и перспективы // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 2.

Гавриков Д. Европейский Союз как территория противоречий // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2004. — № 12.

Глобальные вызовы и Европа / Под ред. Т. Кондратьевой, М. Новоженовой. — М., 2003.

Загладин Н.В. США: общество, власть, политика. — М., 2001.

Загладин Н. Глобальное информационное общество и Россия // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2005. — № 7.

Ерасов Б. Цивилизации. Универсалии и самобытность. — М., 2002.

Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV—XIX вв. — М., 1991.

Иноземцев В., Кузнецова Е. В поисках идентичности: европейская социокультурная парадигма // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2002. — № 6.

Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. — К., 2002.

Кувалдин В. Европа и США: два лика одной цивилизации // *Европейский альманах. История. Традиции. Культура.* — М., 1992.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства: Пер. з англ. — К., 2002.

Мельянцева В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: уровни, темпы и факторы экономического развития // *Восток.* — 1991. — № 6.

Орлов Б. Европа с человеческим лицом // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2005. — № 12.

Рашковский Е. Европа: внутренний облик и глобально-историческая динамика // *Мировая экономика и междунар. отношения.* — 2005. — № 12.

Согрин В.В. США в XX в.: тенденции и итоги общественно-исторического развития // *США — Канада.* — 1999. — № 9.

Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства: Пер. с англ. — М., 2004.

Уткин А.И. США — ЕС: два полюса, два взгляда // *США — Канада. Экономика. Политика. Культура.* — 2005. — № 7.

Лекція 15

СВІТ СХОДУ: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ

Фундаментальні загальноцивілізаційні характеристики східних культурно-історичних спільностей. Розвиток відносин між Заходом і Сходом. Японія: перемоги і поразки. Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону і азійська криза 1997—1998 рр. Китай — сучасне втілення найстарішої цивілізації. Позиції Індії у сучасному світі. Мусульманський Схід: прагнення величі. Проблеми тропікоафриканської цивілізації.

У сучасному світі 85 % населення Землі належить до незахідних цивілізацій. Такі цивілізації регіонально-країнового рівня разом одержали умовну назву “Схід”¹. Він являє собою суттєво іншу та більш складну просторово-часову структуру, ніж Захід. Якщо Європа наче переросла свої регіональні межі і вийшла далеко за свої кордони, то Азія й Північна Африка досі являють собою систему регіонів, етносів і держав, які існують в кордонах старих локальних територій. Схід має набагато три-

---

¹ Умовну через “відносність” у географічному розташуванні, оскільки деякі регіони знаходяться на південь від Європи і на захід від Америки.

валішу історію, ніж Захід, бо саме тут на межі IV — III тис. до н. е. і пізніше виникли перші цивілізації стародавності — Єгипту, Месопотамії, Персії, Індії, Китаю та ін. Там і тоді закладалися “матричні особливості”, “генокод”, або фундаментальні загальноцивілізаційні характеристики, притаманні для Сходу й досі.

Народи Сходу здавна освоювали район в основному субтропічного клімату зі спекотним літом і м’якою зимою, яку й зимою важко назвати. Природно-кліматичні умови були набагато сприятливішими для життя людей, ніж на Заході. Відповідно потреби були меншими (не треба було дбати про те, щоб дотягти до наступного врожаю, будувати тепле житло, яке опалювалося більш ніж півроку, забезпечити теплий одяг і т. ін.). Ці потреби здебільшого можна було забезпечити продуктами сільськогосподарського і ремісничого виробництва, технології в яких не змінювалися тисячоліттями. На відміну від інтенсивної суспільно-виробничої технології, яка була основою Заходу, Схід стояв і стоїть на екстенсивній технології¹. Ведення ефективного сільського господарства можливе було завдяки освоєнню басейнів великих рік — Нілу, Тигру та Євфрату, Інду і Гангу, Хуанхе і Янцзи, інших — та створенню систем зрошування. Суспільства і держави склалися тут під впливом необхідності організації колективної праці великих мас працівників. Єдиним улаштовувачем громадських робіт виступала державна влада. Їй же належала власність, що утворювало феномен “влада — власність”².

Приватна власність як явище існувала і на Сході. Вона виникла там, так само, як і речі, з нею пов’язані — гроші, товари, торгові відносини та інше, — навіть раніше, ніж це відбулося в античному світі — прообразі західного. Однак на Сході за умов панування влади-власності і абсолютного контролю апарату адміністрації над соціумом ця власність не мала жорстких пра-

¹ Навіть на межі XX—XXI ст. економіка найбільш розвиненої Японії за суттю є екстенсивною: в її основі відсутні можливості інтенсивного розвитку. За нових умов він передбачає не інтенсивність праці (певний час японські службовці мали носити білі сорочки без піджаків, щоб клієнти бачили плями поту під пахвами — свідчення “дуже напруженої” роботи), а кардинально нові концептуальні прориви.

² Детальніше про обставини її виникнення та сутність див. фундаментальну працю Васильєва Л.С. *История Востока: В 2 т. — М., 1993. — Т. 1. Гл. 3—4.*

вових гарантій. Прерогативи держави сягали й на майно її підданих. Існував довільний характер вилучення правителем коштів у безпосереднього виробника¹. Тобто не було гарантій справжньої приватної власності. А саме вона є однією з головних фундаментальних відмінностей західної цивілізації від незахідних. Неправильно було б вважати, що на Сході не було багатих людей. Але багатим міг бути лише представник влади, починаючи з правителя. Це була норма, згідно з якою власність завжди є функцією влади, вторинною і залежною від неї. Якщо багатій втрачає своє становище у системі влади, він легко може позбутися майна, а то й голови. Це часто траплялося в будь-якій з країн Сходу. Якщо людина розбагатіла, не будучи причетною для влади, то їй заради виживання потрібно було виконати дві умови. По-перше, оточити себе великою кількістю клієнтів, які живуть за її рахунок і виступають як певна гарантія її нормального існування. По-друге, не пропустити нагоди поділитися прибутками з представниками влади, які будь-якої миті могли змінити своє ставлення. Негарантованість приватної власності в подальшому гальмувала розвиток капіталістичних відносин. Торговці, в руках яких накопичувалися кошти, не мали можливості вкладати їх у промисловість, банківську справу. Протягом тривалого часу була відсутня основна умова буржуазної підприємницької діяльності — безпека особи підприємця та його власності. Звичайно, верхівка — султани, паші, шахи, хани та інші — не жаліли грошей на розкіш палаців, утримування гаремів², челяді та війська. Проте все це були непродуктивні витрати. Вони не мали стосунку до первісного накопичення капіталу, без чого буржуазний розвиток дуже ускладнений.

Східні суспільства за колосальну роль, яку відігравала і відіграє в їх житті держава, називають етатистськими. Їм при-

---

¹ Російський капітан М.Г. Коковцев, який відвідав країни Магрибу в 1776—1777 рр., згадував: “Усі північно-африканські народи живуть дуже злиденно й ховають свої скарби у землю: бо коли начальники довідуються про багатство якого-небудь мешканця, то без всякої провини віднімають його”.

² Найбільшим гаремом був гарем Великого сераля у Стамбулі, збудований у 1589 р. Він мав 400 приміщень. На час усунення від влади Абдули Хаміда II у 1909 р. чисельність його мешканок скоротилася з 1200 до 370 наложниць.

таманний виключно вертикальний характер зв'язків, замкнених у власні структури, на прошарок управляючої бюрократії, яка, у свою чергу, замикається на монарха-деспота. Його влада не обмежувалася ніким і нічим, освячувалася як така, що дана Богом. Незалежні від неї суспільні зв'язки не розвивалися. Суспільство складають не громадяни, а піддані, тобто майже раби по відношенню до влади¹. Страх підданих перед всемогутністю влади поєднувався із безмежною вірою у її носіїв. Тому масові рухи на Сході ніколи не виступали проти системи влади, а лише проти порушення якоїсь встановленої норми. Людина Сходу знаходить таємницю буття у визнанні безумовної цінності влади як довільно виникаючого ієрархічно організованого співжиття людей, що відбиває дух Всесвіту. Тому владі слід підкорюватися без осягнення її сенсу та критики. Релігійно-філософське обґрунтування цього світобачення знайшло найяскравіший вияв у конфуціанстві, що ототожнювало державу з великою родиною, якою розумно керує батько-правитель та його слухняні сини — піддані чиновники.

Якщо людина на Заході розглядається як верхівка системи цінностей, то на Сході в ролі такої виступає колектив у різних формах — від держави до родини. А людина — не особистість, а тільки член якоїсь спільноти, де люди пов'язані солідарними відносинами з домінуванням відносин “старший — молодший”. Маса придушувала індивід. На Сході були відсутні орієнтації на приватновласницькі, приватноправові, індивідуалістичні норми і цінності. Замість приватних прав тут панував єдиний Закон, обов'язковий для всіх. Походження всіх цих настанов йде від світобачення, зумовленого східними релігіями²: людина “вмонтована” в жорстко впорядковану систему божественного Всесвіту і її призначення — виконувати світовий закон буття, співвідносити своє життя із загальними закономірностями. Таке уявлення зумовлювало фаталізм та інерційність життя і мислення. Віра у визначеність долі наперед породжувала пасивний споглядальний склад характеру. Дійсність сприймається не стільки через почуттєвий досвід, скільки че-

¹ Навіть у наш час західні мандрівники дивуються тому незаперечному авторитету, який мають представники влади будь-якого рангу, наприклад поліцейські, для місцевих жителів.

² Див. розділ, присвячений ролі релігій в історії сучасного світу.

рез призму віри і містичного осягання. Головна цінність буття полягає не у реалізації прагматичних цілей, а у пошуку вищого ідеалу, одержанні вищого одкровення. З цього випливають затята зосередженість на духовному, інтровертивний (такий, що спрямований всередину) склад психіки. У східному світі немає людини — діяча, перетворювача у західному розумінні цього слова, особливо щодо природи, з якою існує гармонійна єдність. Рух життя здавався подібним до коловороту, наче дбайливе доглядання терас на схилі гори — східному, південному і так далі — слідом за сонцем. Тобто Схід не приймав лінійності від початку. На Заході було розуміння лінійності історичного розвитку: динамічний рух вгору, напружуючи всі сили. З цього потім сформувалася ідея прогресу як висхідна лінія розвитку до нових (що вважалося за особливу цінність) здобутків.

Розвиток відносин між Заходом і Сходом можна порівняти з рухом маятника. Перше “відхилення” — виникнення і розквіт стародавніх східних цивілізацій. Друге — піднесення античного (західного) світу. Третє — античний світ зазнав орієнталізації (перетворення Александра Македонського на типovo східного деспота і проникнення східних елементів у його імперію, тиск варварів, східні риси Візантії), а потім його знищення народами, які прийшли зі Сходу, водночас тривалий час могутності і розкошів східних держав. Починаючи з XVI ст. і до середини XX ст. — потужний ривок Заходу, коли він не тільки випереджає у своєму розвитку Схід, але майже підкорює його. Потім вектор світової історії знов починає повертати на Схід. П’ять століть мала місце вестернізація світу, тобто поширення впливу Заходу. Деякі східні країни, такі як Китай та Японія намагалися закритися від нього. Іншим це вдалося гірше — аж до втрати незалежності і перетворення на колонії, найбільшою з яких стала Індія. Проте західні експансіонізм і колоніалізм одним зі своїх наслідків мали “пробудження” Сходу, який над усе цінував традиції, стабільність. Треба було реагувати на ті зміни, які були ініційовані Заходом і під дією яких змінювався світ. Різні країни це робили по-різному.

Найуспішніше перебудуватися на західний зразок вдалося *Японії*. Ця країна має давню історію, яка йде від початку I тис. н. е. Тоді з південної частини Корейського півострову відбувалася інтенсивна міграція протояпонських племен ва, яким вдалося протягом III—VII ст. значною мірою асимілювати міс-

цеве населення — протоайнські племена та племена малайсько-полінезійського походження. Врешті-решт утворилося майже гомогенне населення. Вже тоді було закладено один з головних стереотипів світосприйняття японців, який простежується протягом усієї їх історії аж до наших часів — здатність до засвоєння навичок і знань, що надходять внаслідок контактів з іншими народами. Японський девіз “вакон йосай” означає: “взяти новітні знання, напрацьовані іноземцями, але не дозволити їм похитнути підвалини японського способу мислення”. Країна розташована на 3900 островах (найбільші: Хонсю, Кюсю, Сікоку і Хоккайдо). Корисних копалин — майже ніяких, 75 % території — гори, не придатні не тільки для ведення сільського господарства, а й для життя. Щорічно відбувається до 1500 землетрусів¹, постійним фактором — тайфуни, цунамі, сильні зливи та інші руйнівні примхи природи. Такі природно-кліматичні умови не могли не відбитися на формуванні менталітету, де головною рисою стає життєстійкість, боротьба за виживання з використанням всіх можливостей, а також економне ставлення до ресурсів. Недарма, що від самого початку сформувався один з визначальних технологічних і соціоекономічних векторів розвитку цієї цивілізації: перевага віддавалася трудомістким (а пізніше й інтелектомістким) технологіям перед матеріало- та енергомісткими.

Нестача землі, придатної для пасовиськ, а також багаті запаси морепродуктів визначили відсутність повноформатного тваринницького комплексу. Це мало наслідки не тільки для дієти японців, а й для історичного процесу взагалі, що можна проілюструвати, скажімо, прикладом впливу рибальства на особливості устрою суспільного життя. Рибальство, як і будь-який вид привласнюючої діяльності, значною мірою зазнає впливу фактора зрівнювання при розподілі здобичі. Збереження значної ролі рибальства (а також і зрівнювального фактора у розподілі) у господарському житті протягом усієї історії країни слугувало одним з обмежувачів надмірного майнового розшарування. А останнє, як відомо, є найпотужнішим джерелом

¹ Зрозуміло, що сила цих землетрусів різна, і відбуваються вони на різних островах. Проте історія знає чимало страшних катастроф, зокрема, у 1923 р. Токіо було вщент зруйновано. Тоді загинуло понад 140 тисяч городян.

соціальної напруги. Історія Японії знає дуже небагато селянських рухів і повстань, які не порівняти з тими, які відбувалися на Заході. Від IV—III ст. до н. е. в Японії починається вирощування поливного рису, що є основою її сільського господарства досі. Врожайність цієї культури вища, ніж інших відомих зернових культур, за винятком кукурудзи. Саме достатньо висока врожайність зумовила забезпечення постійного зростання населення. На початку XVII ст. — приблизно 25 млн, що в 4,3 раза перевищувало населення тогочасної Англії. Сучасне населення Японії становить приблизно 127 млн, що можна порівняти з населенням Росії (приблизно 143 млн (на початок 2006 р.)), хоча площа останньої в 40 разів перевищує японську.

Поливне вирощування рису у стародавній Японії здійснювали стійкі землеробські общини. Відтоді формувався японський тип свідомості, де на чільному місці — модель “моє село”. Характерні риси — колективізм, потреба в конформізмі, єдність дій. Тобто на першому місці — колектив, якому особа має підкорюватися, а її цінність визначається не її власними талантами, а приналежністю до шанованої спільноти. Японське прислів'я вчить: “Цвях, що стирчить, забивають”. За цими словами криється та обставина, що японська система орієнтована на придушення індивідуалізму та духу змагальності. Це згуртовує колектив, проте позбавляє людей творчого імпульсу. Через кілька тисячоліть така ментальна настанова стала однією з причин сучасної системної кризи Японії. “Суспільство, яке звикло до того, що ніхто не може виявити індивідуальності, ніхто не може мобілізувати свої творчі сили, що краще за все слідувати правилам і нормам, створеним бюрократією за зразками минулого і за іноземними зразками, — таким є оптимально організоване індустріальне суспільство, такою є японська дійсність”, — зазначив спеціальний радник уряду Японії Таїті Сакаїя. Рух же передових країн відбувається в бік постіндустріального суспільства, де головною рушійною силою виступає творча особистість, творець нових технологічних принципів. Рисою японської цивілізації є відторгнення творців на рівні суспільної культури. Це закриває Японії шлях до новітнього щабля розвитку.

Коли у другій половині XIX століття Захід, де повним ходом йшла індустріалізація, насильницьки “відкрив” Японію після

її двохсотрічної ізоляції від світу¹, перед нею постав вибір: або прийняти “виклик” і стати на шлях модернізації, або перетворитися на колонію чи напівколонію. Перед зовнішньою небезпекою з боку сильніших агресивних іноземних держав Японія змушена була стати на шлях модернізації “навздогін”, яка передбачає сильну роль держави. 3 січня 1868 р. стався державний переворот, внаслідок якого було реставровано імператорську владу, а 6 квітня того ж року на зборах представників придворної аристократії, князів та самурайства імператор Мацухіто проголосив клятву, звернену до своїх предків. Імператор обіцяв створити представницький орган і вирішувати усі питання держави шляхом масового обговорення; зміцнити фінансову систему; поліпшити добробут народу; покласти край застарілим законам і шкідливим звичаям минулого; набувати знань у всьому світі. За цим дійсно почалося реформування країни, яке увійшло в історію під назвою “Освічене правління Мейдзі” (троне ім’я імператора). Самі японці називають той період Мейдзі-ісін. Написання слова “ісін” складається з двох ієрогліфів: “підтримання” і “оновлення”. Тобто і тоді, і пізніше оновлення відбувалося на тлі підтримання національних тра-

¹ У 1542 р. на острів Танегасімо внаслідок корабельної аварії потрапив перший європеець — португалець Мендес Пінто. Після тої події почалося проникнення португальських та іспанських купців і місіонерів. Але правителі з роду Токугава злякалися поширення християнства, а також вогнепальної зброї, яка потрапляла до південних князів, не до кінця замирених з центральним урядом. З 1640 р. країна стає закритою. Під загрозою смерті японцям заборонялося залишати рідні береги, а іноземцям наближатися до них. Винятком був маленький острів Дедзіма з портом Нагасакі, куди голландські та китайські купці привозили предмети розкоші. “Закриття” законсервувало лад, що існував тоді, ізолювало країну від надходження новацій з інших держав, проте врятувало від колоніального поневолення. У 1853 р. американська морська ескадра під командуванням комодора Перрі увійшла у Токійську затоку в порт Урага. Під жерлами гармат вимагалось укласти торгову угоду із США та відкрити японські порти для американських кораблів. 31 березня 1854 р. у місті Канагава було підписано угоду, за якою для Сполучених Штатів відкривалися порти Сімода та Хакодате. Аналогічні угоди були укладені з Англією, Францією, Голландією та Росією. Нерівноправні угоди призвели до обмеження суверенітету Японії, але в той же час сприяли розвиткові її торговельно-економічних зв’язків та ознайомленню з новітніми досягненнями іноземних науки і техніки.

дицій (“взяти новітні знання і напрацювання іноземців, але не дозволити їм похитнути основи японського способу мислення” — провідний японський принцип).

У найкоротший історичний термін — приблизно третину століття — Японія з невеликої, відсталой, периферійної країни перетворилася на державу, яка активно розвивала свою економіку, насамперед, промисловість і здійснювала експансіоністську політику щодо своїх сусідів — Кореї, Китаю, Росії. Вступивши у союзницькі відносини із Німеччиною та Італією, Японія під час Другої світової війни виявила надзвичайну агресивність на Тихоокеанському театрі військових дій. 7 грудня 1941 р. вона несподівано атакувала американську військово-морську базу на Гавайських островах Перл-Харбор, тобто першою почала війну проти США. Одночасно її вояки висадилися на Малаккському півострові, захопили острови Уейк та Гуам, які тоді належали Сполученим Штатам¹. До середини 1942 р. японці захопили приблизно 7 млн кв. км території в Азії з населенням понад 400 млн. Народи Азії досі із жахом згадують жорстокість новітніх самураїв². Проте з 1942 р. характер подій повернув на протилежне. Врешті-решт війна на Сході закінчилася капітуляцією Японії.

І знову країна взялася за модернізацію³. Було скасовано конституцію Мейдзі, яка утверджувала несучасну абсолютну

---

¹ Саме Японія своєю військовою експансією першої половини ХХ ст. розвіяла міф про непереможність “білої людини”.

² Кілька прикладів. Під час Другої світової війни японські вояки нерідко слідували давнім звичаям самураїв. Один з них передбачав: у ворога, який зазнав поразки, проте був ще живий, вирізати печінку і проковтнути її сирію. Після війни стало відомо про найжорстокіші масові експерименти випробування бактеріологічної зброї на військовополонених різних національностей. Час від часу в пресі азійських країн з’являються страшні подробиці садистського ставлення до “дівчат для втіхи” — дівчат-підлітків з Кореї, Китаю та Філіппін, яких силою або хитрістю залучали до японських військових частин для надання сексуальних та побутових послуг солдатам. За свідченнями жертв цього розробленого Токійським Генштабом злочинного інституту, яким вдалося вижити, індивідуальні та колективні жорстокі знущання японських військовослужбовців над цими дівчатами вважалися за правило гарного смаку.

³ Слід зазначити, що повоєнне реформування здійснювалося за умов присутності і керівництва американської окупаційної влади.

монархію. За конституцією 1947 р. монархія стала конституційною, влада імператора обмежувалася статусом “символу єдності нації”. Нової якості набував найвищий орган влади — парламент. Декларувалися демократичні права та свободи. У нових політичних умовах, які створювали відносну стабільність політичного становища в країні, дуже швидко було не тільки відбудовано зруйноване, а й досягнуто швидкого економічного зростання. Результатом цього став вихід у 1968 р. на друге місце в капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва. Основними важелями, які здійснили “японське диво”, були державні інвестиції, режим протекціонізму для національних виробників, приховане дотування експорту, безпрецедентно висока норма накопичення¹ та колосальний імпорту новітніх наукових розробок і технологій. До цього додалися особливості японського національного характеру, зокрема соціальна дисциплінованість, висока культура праці, “економічний патріотизм”² тощо. Проте у 90-х рр. минулого століття все виразніше стали виявлятися кризові ознаки. Зокрема, понад п’ятнадцять років щорічне зростання внутрішнього валового продукту становить лише 1—2 %, що є дуже незначним, якщо порівнювати з колишніми темпами у 9—10 % самої країни, а також швидкістю, яка спостерігається у сусідньому Китаї — 10—12 % на рік. Внутрішній борг перевищує 130 % обсягу японського ВВП, що є одним із найбільших показників серед розвинених країн. Показники безробіття дорівнюють тим, що були після закінчення війни. За індексом конкурентоспроможності у 1991 р. відбулося переміщення з першого місця на вісімнадцяте. Погіршення показників економіки і традиційно висока роль держави призвели до посилення корупції: 23 місце у світовому рейтингу. Якщо раніше “хворою

¹ Менталітет японців до останніх десятиріч був орієнтований радше на накопичення, ніж на споживання, яке було дуже скромним. Проте у зазначений період відбулися певні трансформації, пов’язані з розвитком суспільства масового виробництва, зокрема введення стереотипів суспільства масового споживання.

² “Економічний патріотизм” передбачає придбання і використання тільки тих товарів, які вироблені у власній країні. Так, рис, який споживається в “Країні вранішнього Сонця”, вирощений на місцевих ланах, коштує в кілька разів дорожче, ніж китайський. Однак японці віддано підтримують власного товаровиробника.

людиною Азії” вважався Китай, то зараз він — лідер в Азії, а “хворою людиною” стала Японія, попри усі свої досягнення. “Японське економічне диво” зазнало краху.

Причини цього численні. На перше місце західні аналітики ставлять особливості японського економічного устрою, який характеризують як “некапіталістичну ринкову економіку”. Не дивлячись на те, що в країні домінує приватна власність і приватні корпорації, ділова практика керується набором неписаних правил і зобов’язань, які є заплутаними і незрозумілими для сторонніх. Відсутній інститут незалежної фірми: акціонерні компанії пов’язані між собою і з банками на підставі перехресного володіння акціями. Групові відносини створюють міжфірмове середовище, яке є непроникним для сторонніх, особливо для іноземців. Фірми культивують і консервують довготривалі партнерські відносини. Ринок не працює як механізм життєздатних фірм, оскільки панує державний патерналізм. Неодноразово на високому дипломатичному рівні Японії дорікали за порушення вільної конкуренції і економічну закритість. Але у відповідь — звинувачення у замаху на незалежність суверенної держави. Західних бізнесменів дратують не тільки всілякі протекціоністські обмеження, а й дзенбуддійська манера уникати остаточної визначеності: ніколи не казати “так” або “ні”.

Найголовніша причина полягає у тому, що стратегія прискореної “модернізації навздогін” вже вичерпала себе. Вона виявила успішність за умов індустріального суспільства, проте не підходить для постіндустріального, для конкуренції за умов глобалізації. Зробивши ставку на запозичення в інших, Японія фактично не має своїх мегатехнологій і її позиції в галузі фундаментальних наук дуже слабкі, вона неспроможна здійснювати фундаментальні прориви або висувати нові концепти. Як вже вказувалося у розділі, присвяченому освіті, система виховання і навчання не готує людей, здатних до самостійної творчої діяльності. Протягом десятиріч японцям набивали голови знаннями — детальними з вузького фаху і дуже обмеженими з інших сфер — проте не вчили мислити, оскільки “на це є майстер”. У результаті склалося суспільство “знаючих”, але не “думаючих”. А постіндустріальне суспільство на такій основі розвинутися не може. Його основою має бути велика чисельність творчо мислячих особистостей. Чи можливо перетворити япон-

ців в індивідуалістів, а тим більше в інтелектуалів? Дуже не просто відповісти на це питання, адже для цього треба міняти всю систему соціальних цінностей, інакше кажучи, замінити свідомість усієї нації. Модернізація, яку здійснювала Японія, була поєднанням західних новацій із власними цивілізаційними основами, тобто модернізація не торкала соціальних цінностей, а отже, була “поверховою”. Це й виявилось у неспроможності зреагувати на сутнісні зміни переходу до інформаційного суспільства¹.

Однією з цінностей, яка становить основу незахідних цивілізацій, є комунальність, або общинність (модель “моє село”) з усіма наслідками, що випливають з цього. Відданість людини спільноті передбачає піклування спільноти про людину. Так, у Японії відсутній звичайний для капіталістичних країн ринок робочої сили. По-перше, існує звичай, коли людина наймається на роботу на все життя — стає “членом великої родини”, яка буде про неї дбати. По-друге, морально дискомфортним вважається байдкування. Тому люди мають бути працевлаштовані, їх заробітна платня залежить від посади, яка зумовлюється не особистими здібностями, а вислугою років. А славнозвіс-

¹ У прагненні до самоусвідомлення висуваються різні пояснення. Так, у 1978 р. Цунода Таданобу видав книгу під назвою “Мозок японців: робота мозку і культури Сходу та Заходу”, де стверджував, що через використання ієрогліфіки мозок його співвітчизників працює по-іншому, більш повноцінно, ніж у народів, які користуються абеткою. Проте на початку нового тисячоліття про теорію “мозку японців” не тільки було забуто, а й висунуто протилежну думку. Вона полягає в тому, що використання ієрогліфів замість алфавіту гальмує культурний та інтелектуальний розвиток. У країнах “алфавітної культури” дитина до 10 років, а то й раніше, повністю опановує читання і в принципі здатна прочитати будь-яку книгу з батьківської книжкової шафи, а в шкільні роки ознайомитися з усією світовою літературною класикою. Японський школяр тільки у старших класах, у років 15—18, оволодіває мінімумом ієрогліфів, необхідних для читання не тільки класиків світової літератури, а і вітчизняної. У поєднанні із загальним спрощенням, пов’язаним з масовою культурою коміксів, захопленням комп’ютерними іграми і відсутністю вільного часу в дорослих стає зрозумілою мала вірогідність знайомства пересічного японця із серйозною літературою, без чого не можливий повноцінний духовний та інтелектуальний розвиток особи. Ці ідеї з’явилися за умов погіршення економічних показників, на відміну від теорії “японського мозку”, яка панувала за часів піднесення.

ні японське працелюбство і ретельність все далі стають міфами. Вже на вересень 1991 р. ця країна за продуктивністю праці на одного робітника серед провідних розвинених країн стояла нижче Швеції. Посилилася тенденція до збільшення зайвого і некорисного. Буквально, якщо в Америці автомобіль, який виробляють двоє, продає один, то в Японії авто, яке робить одна людина, продають двоє. Із поглибленням кризи тримати на робочому місці непотрібних людей і сплачувати їм чималу зарплату стає все складніше¹. Японія славиться своєю соціальною політикою, яка передбачає чимало напрямків своєї реалізації. А виконувати їх стає дедалі складніше, особливо зі значним постарішанням населення. Японські керівники намагаються вивести країну з кризи. Але реформи йдуть важко, оскільки вони зачіпають сильні групові інтереси. Багато хто волів би зберегти статус-кво через побоювання ризику і сподівання на повернення колишніх гарних часів (одна з рис східної свідомості).

Японські успіхи не тільки насторожували Захід, але й надихали Схід, зокрема *країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону*. Раніше більшість із них перебувала під пануванням західних колонізаторів. У процесі деколонізації вони стали на шлях незалежного розвитку і модернізації. Шляхи були різними і успіхи теж. Деякі держави рушили шляхом соціалістичного розвитку, інші — капіталістичного. Серед останніх особливо цікавими стали досягнення невеликих країн, які не тільки вийшли з історичного небуття, а перетворилися на “нові індустриальні країни” і увійшли до групи лідерів. Протягом тривалого часу ці країни, наслідуючи досвід Японії, вміло використовували передові технології, запозичені у країн Заходу². Вони успішно стимулювали запровадження досягнень науки і техніки приватним бізнесом, водночас скуповуючи за кордоном патенти і ліцензії, запрошуючи іноземних фахівців. Щоправда,

¹ Деякі японські фірми поступово починають відмовлятися від системи довічного найму працівників.

² Наприкінці 1980-х років у Південній Кореї вартість вироблених комп'ютерів більш, ніж на 85 % складалася з імпортних комплектуючих, майже 95 % з них складалася за ліцензіями, а програмне забезпечення було повністю іноземним. Тобто країни цього регіону стали збиральними цехами із виробництва масових промислових товарів. Вони не створювали, а тільки користувалися високими технологіями.

ці країни продемонстрували різну динаміку і за рівнем досягнень розділилися на дві групи. Нові індустріальні країни першого покоління (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур) виявилися успішнішими і на сьогодні досягли основних стандартів західних економік, перейшли до розряду розвинених індустріальних країн світу. У закордонній літературі їх називають “драконами АТР”. Друге покоління — Малайзія, Індонезія, Таїланд і Філіппіни — рухались трохи повільніше, хоча здобути результати дали підставу назвати їх країнами-“тиграми”.

Кожна з цих країн починала модернізацію у різний час (так, Південна Корея почала модернізацію у 1950-х роках, Тайвань — у 60-х), проте всі вони мали подібні стартові позиції. Зокрема, кожна на старті мала валовий національний продукт на душу населення не більше, ніж 300 доларів на рік. Відповідно виробництво у цих країнах виявлялося відносно дешевим, проте як потенційні ринки збуту вони не викликали зацікавленості. Поступово у цих країнах склалася модель капіталістичної модернізації, характеристику якої можна звести до таких політичних, економічних та духовних основних рис.

Насамперед основою була політична стабільність, яку забезпечували правоавторитарні режими (так званій “авторитаризм розвитку”). Вони були більш або менш жорсткими, але політологи характеризували їх як “керовану демократію”. В обмеженому вигляді допускалися партійно-політичний плюралізм, неурядова передвиборча агітація, парламентські дискусії. Проте реальна влада залишалася у силових структурах і адміністративної верхівки. Вони завжди були напоготові застосувати різні інструменти проти опозиції, яка могла “вийти з берегів”: від законів про боротьбу з підривною діяльністю до спеціальних підрозділів для приборкання вуличних безладів.

У господарській сфері запроваджувалися системи “змішаної” економіки, орієнтованої на експорт на відміну від курсу на задоволення потреб за рахунок імпорту, як це мало місце, наприклад, в Індії. При чому, слід підкреслити, що за мету було поставлено збільшення випуску готової продукції, яку бажає закордонний покупець. В той же час інші країни, що розвивалися, продовжували покладатися на експорт сировини і не докладали майже ніяких зусиль у переорієнтації своїх економік. У країнах, пізніше названих “драконами” і “тиграми”, шукалися оптимальні комбінації ринкових свобод з державним ре-

гулюванням. Держава ніколи не залишала поза своєю увагою підтримку вітчизняних виробників. Якщо на рівні урядів за економічну політику відповідали технократи, які одержали освіту на Заході, то у приватному секторі тон задавали ділки китайського походження, успіхи яких зумовлювалися не тільки власними якостями, але й опікуванням чиновних покровителів. Поширеною стала практика створювання розгалужених регіональних партнерських мереж, які базувалися на кланових та міжкланових відносинах.

В ідеологічному плані характерним був офіційний націоналізм, недружній до будь-яких проявів “лівизни”. Велике сприяння надавалося розвиткові освіти, здобуванню знань з усього світу. Але разом із тим всіляко підтримувалися власні духовні і соціальні цінності¹. Вони дали свої результати, зокрема у продуктивній праці, а також у такій справі, як накопичення необхідних для модернізації ресурсів. Це було віддзеркаленням риси східного менталітету: більше коштів спрямовувати на накопичення, ніж на споживання.

Протягом кількох перших десятиріч розвитку жорстко регулювалося особисте споживання і рівень життя, зокрема через обмеження на вивіз капіталів за кордон, ввезення предметів розкоші іноземного виробництва та ін. Це робилося заради спрямування наявних ресурсів на розвиток власної індустрії. Великі низьковідсоткові капітали спрямовувались на інвестування у промисловість і комерцію. І тільки тоді, коли економічний злет дійсно відбувся, система почала змінюватися. Зростання споживання, закордонні закупки, капіталовкладення у нові галузі — все це дозволило внутрішньому попиту відігравати все більшу роль у розвиткові країн. За таких умов можна було очікувати скорочення загальної частки національних заощаджень, проте в нових індустріальних краї-

---

¹ Серед ціннісних принципів дуже важливими є орієнтація на власні культурні зразки, обережність у діях, установки на заощадливість, почуття відповідальності, общинність, працелюбність і самозречення заради загальних інтересів: держави, колективу, фірми, родини. Основними культурними принципами виступають стриманість і самоконтроль. Східні релігії, взагалі, ґрунтуються на ідеалах ретельності, заощадливості і аскетизму. Праця і самообмеження, засудження нерозумного витрачання грошей і часу — культурні пріоритети, які мали своє значення для економічного розвитку.

нах зберігається її високий рівень. До цього додалися масовані іноземні інвестиції. Так, за період з 1985 до 1992 р. вони виростили в 3 рази в Сінгапурі, в 4,5 — у Південній Кореї, у 9 разів — в Малайзії, від 12 до 15 разів — у Таїланді, а в Індонезії — у 16 разів (переважна частина їх була японського походження). Результатом сукупності зазначених факторів стали високі темпи економічного зростання, які протягом 1970—80-х років були найбільшими у світі. Так, вони становили 7—8 % у Таїланді та Індонезії, 8,1 % в Малайзії, 9, 4—9,5 % у Гонконгу, Південній Кореї та Сінгапурі, 10, 2 % — на Тайвані. Згідно зі статистикою, регіон Східної Азії, внесок якого у світовий ВВП становив у 1960 р. не більше 4 %, збільшив його до 25 % у 1991 р. і здатен був довести його до 30 % у 2000 р. Були навіть припущення 57 % у 2050 р.

Однак *криза 1997—1998 рр.*, яка увійшла в історію під назвою “азійської”, поховала ці сподівання. Це була дуже сильна і руйнівна криза, яка вразила не тільки країни цього регіону, але й вплинула на стан справ у інших державах¹. Стосовно причин, які призвели до неї, існує багато пояснень, які можуть здаватися більш-менш вірогідними, але, може, у врахуванні їх поєднання і полягає відповідь. Виходячи з високих теоретичних засад, можна припустити, що саме у цій кризі виявилася обмеженість і неадекватність переходу до постіндустріалізму моделі наздоганяючої модернізації, яка спирається на запозичення форм без трансформації у системі цінностей. Як і в Японії у цих країнах створено патерналістський напівкапіталізм, який об’єктивно побудований за напівтрадиціоналістськими лекалами. Протягом більш ніж трьох десятиліть накопичувалися соціальні протиріччя і політико-економічні дисбаланси, які мали про себе заявити. Так, висока норма заощаджень означає, що успіхи виробництва базувалися на недоспоживанні населення. При цьому розвиток промисловості базувався на залученні до виробництва все більшої чисельності людей. Наприклад, у Сінгапурі у період з 1966 до 1990 р. частка зайнятих у промисловості у загальній чисельності активного населення зросла з 27 до 51 %, у Південній Кореї — приблизно за той же період цей показник зріс з 22 до 48 %, аналогічні цифри зрос-

¹ Зокрема, в Україні саме на цей час припадає здешевіння гривні щодо долара вдвічі.

тання можна навести із статистики інших нових індустріальних країн. Разом із тим середня тривалість робочого часу в названих країнах набагато перевищувала показники західних країн. Так, у Південній Кореї і на Тайвані у першій половині 1990-х років вона досягала майже 2,5 тис. годин на рік, тоді як у більшості європейських країн вона законодавчо обмежена 1,5 тис. годин. Значно відрізняється і рівень оплати праці. Для промислового робітника в Малайзії вона становить не більш ніж 15 доларів на день, а у Німеччині працівник подібної кваліфікації мав на той період до 25 доларів за годину. Великі інвестиції значною мірою підпадали під державне керівництво, яке не було вільним від помилок. Зокрема, лєвова частка всіх кредитних ресурсів спрямовувалася у кілька найбільших промислово-фінансових корпорацій, рентабельність яких була дуже незначною (так, у 1998 р. при обсязі продажу у 32 млрд дол. прибуток корпорації “Самсунг” склав тільки 439 млн дол.).

Можна було б продовжувати наводити приклади дисбалансів та протиріч. Однак до них додається ще одне — геополітичне, пов’язане з побоюваннями Заходу перед зростаючою силою Сходу. Деякі аналітики говорять про те, що у 1997—1998 рр. транснаціональний спекулятивний капітал — з благословення міжнародних фінансових інститутів і США — не просто обвалив економіку відразу кількох країн, але й намагався послабити позиції великої регіональної спільноти на світовій арені. Так це чи ні, але за умов глобалізації економіка кожної країни, а тим більше такої, яка побудована за дуже своєрідними моделями, є дуже вразливою до змін, що відбуваються у світі.

До середини 2000-х років у більшості країн АТР наслідки тієї кризи здаються подоланими, про що свідчать макроекономічні показники. Однак глибинні протиріччя залишаються, і невідомо, як саме вони дадуть про себе знати пізніше, і як їх спробують вгамувати. Одним із варіантів є об’єднання з більш сильним сусідом. Таким сусідом є сучасний Китай. Міжнародні спостерігачі вказують на те, що існують ознаки формування “Великого Китаю” або Китайського спільного ринку, до якого увійдуть КНР, Тайвань, Сянган (Гонконг), Аомень (Макао), Сінгапур. Між ними складаються і міцніють виробничо-економічні зв’язки, вони йдуть шляхом тісної інтеграції. За своїми макроекономічними показниками це геополітичне об’єднання вже зараз значно випереджає Німеччину, Францію, Італію і

Велику Британію, разом взятих. Тобто в результаті певних економічних і політичних процесів у АТР склалася принципово нова геополітична ситуація. Визначальна роль тепер не Японії, а Китаю.

Нині *Китай є сучасним втіленням найстарішої з людських цивілізацій*, які вижили. На межі III і II тис. до н. е. в басейні ріки Хуанхе виникли перші протодержавні утворення, найдавніші міста-держави з'являються у II тисячолітті до н. е. Давньокитайський етнос склався на початку I тисячоліття до н. е. на Середньокитайській рівнині. Зараз на терені КНР мешкають 56 різних національностей та народностей, проте понад 92 % населення — китайці. Китайська цивілізація здавна здійснювала суттєві цивілізаційні впливи у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Достатньо згадати приклад Японії, яка запозичила звідси технологію рисосіяння, ієрогліфи, розкрій одягу, планування першої своєї столиці (Нара була зведена як повторення містобудування Чаньаня) та багато іншого.

Здавна китайці їхали за моря і океани, утворюючи численні діаспори по різних країнах світу. В наш час ця тенденція тільки посилюється. Китайці, які живуть і працюють за межами історичної батьківщини, не втрачають з нею зв'язок. Таких людей називають “хуацяо” — в перекладі “міст на китайський берег”. Більшість сучасних інвестувань у китайську економіку з-за кордону надходить саме від них. Сучасне керівництво країни знов висунуло стародавнє гасло: “Нехай бджоли повертаються з медом до свого вулика!” У цьому заклик, що порівнює людей із бджолами, можна знайти кілька суто східних цивілізаційних рис, а саме: відданість своїй спільноті, колективізм, працелюбність, дисциплінованість, здатність до самозречення, а також ототожнення з природою. Вони існували протягом тисячоліть китайської історії, яка являла собою втілення в життя аграрної східно-деспотичної матриці — з традиціями жорстоких імператорів (від першого Цинь Шихуанді, який правив у III ст. до н. е. і до Мао Цзедуна — “червоного імператора” XX ст.) і покірливості народу.

Хоча, як вже зазначалося, у давнину Китай являв одну з наймогутніших країн, яка мала значне населення, ресурси, досягнення в галузі наукових знань і технологій, проте він не став світовим гегемоном. Навпаки, намагався закритися від світу “варварів”. Для того було споруджено славетну Велику

китайську стіну. З цією ж метою китайські правителі намагалися проводити політику ізоляціонізму. Однак країна не змогла протистояти напору агресивніших держав, як із Заходу, так і зі Сходу, які перетворили його на свою напівколонію. Народні маси повставали проти визисків, які чинили іноземці, та кожного разу ці виступи жорстоко придушувалися. Так, у 1899 р. спалахнуло повстання проти “заморських дияволів”, у розправі над яким брали участь 11 держав, серед яких були Німеччина, Японія, Велика Британія, Росія та інші. У 1901 р. китайський уряд був змушений підписати з ними “Заключну угоду”, за якою брав на себе зобов’язання протягом 35 років сплачувати величезну контрибуцію, надав їм право тримати на своїй території військові частини, привілеї в економічній сфері тощо.

За умов протидії колонізаторам та розвитку певних елементів капіталізму від початку ХХ ст. відбувався процес зростання національної самосвідомості, до якої входило розуміння необхідності змін, модернізації. Модернізаційні процеси вилилися спочатку у скиненні заляканої у традиціоналізмі системи маньчжурського імператорського правління, потім у спробах реформ Китайської Республіки з боку національної партії Гоміндан, у повоєнних “великому стрибку”¹ та “культурній рево-

¹ У 1958 р. Мао та його послідовники висунули настанови про те, що Китай, рухаючись “особливим курсом”, зможе протягом 7—10 років випередити СРСР і США і стати світовою державою. Було проголошено курс “трьох червоних знамен”: “нова генеральна лінія”, “великий стрибок”, “народні комуни”. Головними складовими були примусова виснажлива праця, зрівнялівка, абсолютна деспотична влада верховного вождя. Всюди були організовані “народні комуни”, де все, окрім зубної щітки, було спільним. На селянських подвір’ях зводили невеликі “доменні печі”, де треба було виплавити металу більше, ніж в Америці та Росії. Як сировина використовувалося усе, навіть домашній посуд. Звичайно, якість такої продукції була вкрай низькою, і неможливо було щось виробити з неї. Скрізь було організовано безкоштовне харчування — поки вистачало старих запасів. Але потім жменьку рису вже розподіляли на десятьох. “Ворогами народу” були проголошені горобці, яких організовано знищили. Натомість катастрофічно збільшилася кількість комарів, які доїли те, що лишалося на полях. Запанував голод, зросла смертність. До 1960 р. “великий стрибок” поставив економіку країни на межу катастрофи. У 1961 р. було прийнято курс на “врегулювання” рівня народного господарства. “Народні комуни» були скасовані. Запровадили принцип господарського розрахунку. До 1965 р. катастрофічні наслідки вдалося ліквідувати.

люції”, яку здійснювали комуністи під керівництвом Мао Цзедуна. Особливо тяжкі наслідки були в результаті здійснення маоїстської політики. Тільки за період 1966—1976 рр., за офіційною статистикою, загинуло 100 млн громадян. При чому в знищенні “ворогів народу”, тобто тих, хто або не підтримував політику КПК, або був “підозрілого походження”, або викликав чимось гнів “відданих революціонерів”, мали брати участь всі. “Ворога” треба було не тільки знищити, а й взяти участь у поїданні його плоті. Того, хто відмовлявся ковтати людське м’ясо, могли самого вбити, бо це було свідченням недостатньої лояльності.

Соціалізм в Азії, в Китаї зокрема, набув ще більш “довершених” форм, ніж на Заході. Справа не тільки у чисельності жертв соціалізму, а у його тотальності. Мао Цзедуну, а також Кім Ір Сену у Північній Кореї та Пол Поту у Кампучії¹ вдалося досягти у повному розумінні слова абсолютного контролю над суспільством, побудувати соціалізм за моделлю, змальованою у романі Дж. Оруела “1984”. Було створено суспільство тотального соціалізму, де переслідували людей не тільки за те, що вони начебто були “ворогами народу”, а і за недостатність комуністичної істерії. Можливо, у тріумфі соціалістичних ідей мала значення і східна концепція особистості, а саме відсутність її суверенітету, інтегрованість людини в державу, безумовний примат усіх структур, що стоять вище — родини, виробничого осередку, партії, держави. Соціалізм радянського зразка теж виступав за примат вищих структур, особливо партії і держави. Важливе значення мали і конфуціанські традиції, які століттями виховували дух китайців. Як зазначає відомий сінолог Л. Васильєв: “Аналіз конфуціанської традиції з її ідеологічною орієнтацією на створення суспільства гармонії і впорядкованої держави, на патерналізм і високу шану до авторитету правителя, з високим рівнем соціальної дисципліни і значущості внутрішньо міцних соціальних корпорацій пока-

---

Проте у 1966 р. Мао Цзедун оголосив “культурну революцію”. Існує припущення, що це було зроблено заради того, щоб народ не забував “хто в країні головний”. Жах тривав до смерті “Великого Керманіча” 9 вересня 1976 р.

¹ У невеликій Кампучії було вбито понад 2 млн громадян. Причому східна заощадливість далася взнаки: куль не витрачали, вбивали лопатами.

зує, наскільки близькими були між собою за багатьма основними параметрами конфуціанство і марксистський соціалізм сталінського зразка. Це не могло не відіграти своєї ролі...”

Після смерті Мао на III Пленумі ЦК КПК одинадцятого скликання було оголошено курс на побудову “соціалізму з китайською специфікою”. Як характеризувати лад, який вже затвердився у наш час в КНР, єдиної думки немає. Офіційно оголошено: якість — країна ринкового соціалізму. У соціалістичній якості ця держава згадується навіть в документах про вступ до Світової Організації Торгівлі, до якої вона приєдналася у 2001 р. Проте чимало аналітиків характеризують модель, якої додержуються китайські керівники, починаючи з “батька реформ” Ден Сяопіна, конфуціанським капіталізмом. Ця модель одержала втілення спочатку у китайських сусідів, зокрема, в Японії та в тих нових індустріальних країнах, де був сильний вплив цього вчення. Виявилось, що конфуціанство є також зручною основою і для капіталістичної модернізації¹. І знову пояснення в працях Л. Васильєва: “Традиційні конфуціанські чесноти — прагнення до самовдосконалення і змагальності у боротьбі за постійне покращання життя тут, на землі, згуртованість соціальної корпорації, яка побудована на патерналістських основах і пов’язує її членів жорсткими, непорушними взаємними зобов’язаннями, які усвідомлюються всіма, а також витривалість і високий рівень кваліфікації китайського або корейського трударя — виявилися чудовою базою для процвітання в умовах ринку.” Проте у східній традиції вирішено питання про роль держави в економіці. В Китаї це афористично сформульовано так: “ринок управляє підприємствами, держава управляє ринком”.

Багатоукладна економіка КНР три десятиріччя розвивається високими і стабільними темпами: у 1976—1990 рр. темпи зростання китайської економіки випереджали решту світу вдвічі, у 1991—2002 рр. — більш, ніж вчетверо². Країна стала

¹ У цій, начебто парадоксальній ситуації можна побачити ще одну характерну рису китайської свідомості: селянська заощадливість і дбайливість не дозволяє нічого ніколи викидати, а повертаючи так чи інакше, використовувати.

² Серед факторів, що сприяли швидкому піднесенню економіки, слід зазначити сильну підтримку з боку держави, її регулюючу роль; високий відсоток накопичення за умов відносно низького рівня спо-

другою після США за загальним обсягом виробництва, вона є також другим товаровиробником світу. Її продукція займає “більшу частину прилавка” майже повсюдно, включаючи Україну¹. Вже зараз Китай — у першій десятці найсильніших країн світу, йому пророкують лідерство у новому тисячолітті. Колись З. Бжезинський висловив думку: аби країна досягла рівня держави першого рангу, їй необхідно мати на руках чотири “козири”: ефективне національне керівництво, політичну стабільність, дисциплінованих громадян, високий рівень нагромаджень. Все це у КНР є.

Разом із тим вона не позбавлена своїх проблем. Серед них називають нерівномірність темпів та рівня соціально-економічного розвитку різних регіонів (розрив у рівні життя шанхайців і мешканців західних провінцій — 15 разів); сучасний сектор економіки ледь досягає чверті загального обсягу усієї китайської продукції (науково-технічний прогрес частково блокується низькими показниками “людського капіталу”, бо досі неписьменність має масовий характер); швидко старішає населення за умов відсутності сучасної системи соціального забезпечення; гостро стоять проблеми безробіття та міграції (кількість сезонно мігруючих працівників перевищує 100 млн осіб); значний тиск демографічного фактора на екосистему, за умов невідпрацьованості державних програм і навіть законодавства з питань охорони довкілля; загострюється сировинна, паливна проблеми та ін.

Можна лише здогадуватися, як саме втілиться в життя передбачення Наполеона Бонапарта, який казав: “Коли Китай прокинеться, світ затремтить”.

живання; відданість населення конфуціанській етиці колективізму, працелюбності і обов’язку; величезна кількість дешевої робочої сили; сприятливий інвестиційний клімат і великий обсяг іноземних інвестицій; конфуціанський пієтет до освіти; сприятлива зовнішня обстановка; наявність значних зовнішніх ринків для китайських товарів та ін.

¹ Як заявив один з китайських високопосадовців під час офіційного візиту до Києва: “Україна знаходиться на Великому шовковому шляху з Китаю до Європи”. Дешева продукція масового споживання, якість якої має тенденцію до поліпшення, а частка продукції “для середнього класу” — до зростання, створює неабияку конкуренцію місцевим товаровиробникам.

Не відомо, чи затремтить його найближча сусідка — *Індія*. По-перше, припускають, що через деякий час чисельність її населення буде більшою, ніж китайська. По-друге, ця держава має ядерну зброю. По-третє, в неї в цілому дуже “спокійний характер”, що закладено релігіями на цивілізаційній “матриці”. Історію на Індійському півострові починає Хараппська цивілізація, яка існувала у 25/23—18/17 ст. до н. е. Інколи її ще називають Індською. Вона занепала, проте залишила по собі слід у духовності індійців. Кілька обставин, а саме: занепад відпрацьованої державної машини хараппського періоду; невідворотні за таких умов господарський занепад і тяжкі нестачі, лиха; розчарування у колишніх культах, які не допомогли відвернути негараздів, та системних цінностей; панування прийшлих, іноетнічних племен, які почали проникнення на півострів з кінця II тисячоліття до н. е. — відбилися на характерній для всієї наступної індійської філософії песимістичній оцінці людського буття у світі. Потім додалися релігійні впливи, особливо індуїзму та буддизму.

Індуїстсько-буддійська традиція вбачала основний сенс існування людини в її релігійно-детермінованій індивідуальній поведінці. Кожен — творець свого щастя. Вища мета життя полягає у звільненні від матеріального світу і злитті з Верховним Абсолютом. Досягнення цього залежить по-перше, від особистої карми, тобто суми добрих і злих вчинків протягом кількох перероджень, що визначає колесо сансари — конкретні форми вічного переродження живих істот. По-друге, від індивідуальних зусиль кожного. Дуже важливою є дхарма — обов’язок людини, її статус, права і зобов’язання. Шанувалася не активна діяльність, а віддалення від світу. Важливе значення має принцип ахімси, тобто ненасильства. Не можна заподіяти шкоду будь-якій живій істоті, бо вважається, що те створіння може бути твоїм родичем після чергового кармічного переродження. Уявлення водночас вгамовували заздрощі до тих, чие життя здавалося кращим, заможнішим, і слугувало стимулом до самовдосконалення. За цим вченням виходило, що даремно скаржитися на свій стан: його заслужено всіма попередніми вчинками. Покращуючи карму, можна стати у новому переродженні іншим. Тобто для східної свідомості характерне інтровертивне ставлення до життя з пріоритетністю споглядання і духовності. У цивілізаційній “матриці” Індії можна знайти вияви

інших характерних рис Сходу. Зокрема, це традиційний аграрний характер культурно-історичної спільності, провідна роль общини, а також замкненість та ієрархічність, репрезентована кастовою системою¹.

Протягом всієї історії на півострів навалювалося багато завойовників. Індорійські племена, тюрки, моголи осідали тут і асимілювалися місцевим населенням. Однак ситуація докорінно змінилася з появою європейців. У 1498 р. Васко да Гама проклав до Індії шлях морем. Після нього протягом усього XVI ст. монополію на торгівлю з нею утримували португальці. У XVII ст. тут з'явилися голландці, французи і англійці. У середині наступного століття британці витіснили своїх конкурентів і запанували на Індостані, зовсім не збираючись асимілюватися. Почалася справжня колонізація півострова.

Поява в країні великих англійських підприємств стимулювала також розвиток національного капіталізму, хоча він поступався масштабами англійському і був здебільшого зосереджений в галузях легкої і переробної промисловості. Всупереч суб'єктивним вподобанням і цілям британської колоніальної влади встановлення регулярних контактів з Європою, розвиток зв'язку, створення навчальних закладів європейського типу, знайомство передових індійців з ідеями і рухами, які вирували у європейських країнах, сприяло зростанню тих сил в Індії, які мали визволити її від колоніального гноблення. У 1885 р. було створено першу загальноіндійську політичну партію національної буржуазії та націоналістично налаштованих ліберальних поміщиків — Індійський національний конгрес.

На початку 1920-х років загальноновизнаним лідером національного руху в цілому та ІНК зокрема став Мохандас Карамчанд Ганді, якого потім назвали Махатмою (у перекладі “Вели-

¹ *Каста* — відокремлена група людей, яка пов'язана походженням і правовим станом своїх членів. Від давнини все населення, яке сповідувало індуїзм, було поділено на чотири головні варни: брахмани — жерці; кшатрії — військова знать; вайш'ї — вільні общинники, землероби, ремісники, купці; шудри — неповноправні, залежні землероби та ремісники. Дрібніший поділ за професією та місцем походження — понад 5 тисяч джаті. Окрім цього поза кастами існували “недоторкани” — даліти. Хоча за діючою Конституцією кастовий поділ скасовано, проте це не означає, що він не дає про себе знати у повсякденному житті.

ка душа”). Це була людина, яка своєю діяльністю сприяла появі трьох основних рухів ХХ ст.: проти расизму, колоніалізму та насильства¹. Як інструмент політичної боротьби Ганді використав принцип “не чинити опір злу насильством” і розробив методику масових ненасильницьких дій — “сатьяграху” (“наполегливість в істині”). Він пропагував невизнання панування іноземних поневолювачів та досягнення незалежності Індії шляхом неспівробітництва з колоніальною владою. Форма релігійно-моральної проповіді, з якою Ганді звертався до народу, зробила його ідеї зрозумілими для мільйонів неписьменних співвітчизників. Їх лідер намагався згуртувати у боротьбі за свободу країни всі верстви і політичні сили суспільства. За умов глибокої релігійної і кастової роз’єднаності індійського суспільства важливе місце в ідеології і політиці Ганді посідала єдність індуїстів і мусульман, національних і кастових груп. Це він назвав недоторканих “чамар” — тобто “діти Бога” і удочерив дівчинку з цієї касты.

Об’єднана ідеями гандизму національно-визвольна боротьба привела до того, що британці змушені були піти із своєї найбільшої колонії. Однак вони розділили її на дві частини — Індію і Пакистан (“Держава чистих”, тобто мусульман). Опівночі 15 серпня 1947 р. голова першого індійського уряду Джавахарлал Неру підняв триколон — національний прапор країни над історичним Червоним Фортом у Делі. Країна вступила на шлях незалежного розвитку.

На цьому шляху вона зазнала труднощів найрізноманітнішого характеру. Вони долалися з різною мірою успішності при тому, що роль держави, у традиціях Сходу, завжди була значною. Середньорічне зростання ВВП у 1980—1990 рр. становило 5,8 %, у 1995—2000 рр. — 6,5 %. Показник 2003 р. перевищив 8 %. Тобто динаміка суттєва, проте відносно перспектив

---

¹ 31 січня 1948 р. “Батько нації” помер від руки індуїстського фанатика, якого дратував заклик до об’єднання з нижчими кастами. Апостол ненасильства став жертвою насильницького акту. В 1984 р. було вбито прем’єр-міністра Індіру Ганді. Це скоїли пенджабські терористи, які входили до складу її особистої охорони. У 1991 р. наступний прем’єр — Раджив Ганді був убитий дівчиною — тамільською терористкою. Ці події являють собою відбиття глибинних протиріч індійського суспільства, де вирують релігійні, кастові, націоналістські та сепаратистські пристрасті.

економічного розвитку позиції експертів дуже розходяться. Серед усіх країн світу Індія посідає перше місце за бідністю: 36 % від населення, яке перевищує мільярд. Це приблизно стільки, скільки складає все населення США і Росії разом. В Індії існує програма ліквідації злиденності, за якою на 2012 р. вона має бути не більше, ніж 5 %. Проте існують сумніви щодо її реальності. Досвід же світової історії свідчить про те, що забезпеченню сталості економічного розвитку країни сприяє опора на внутрішній ринок.

Дуже проблематичним виглядає перехід Індії до постіндустріальної фази розвитку. Новітні досягнення індійських науковців та інженерів вражають. Так, у 1998 р. власними силами було виготовлено суперкомп'ютер "Парам-10 000", який здатний виконувати трильйон математичних операцій за секунду. Цей комп'ютер наче "катапультував" Індію до лав елітних країн, які здатні випускати подібну техніку. Але з іншого боку, існує величезний масив некваліфікованого неписьменного населення, що не дає змоги республіці використовувати багато чого з моделей розвинених країн. Це є одним із прикладів дії цивілізаційної спадщини, коли представники вищих каст мали і мають змогу опановувати скарби культури, а представники нижчих каст і недоторканні часто не мають у своєму родоводі жодного, хто мав би хоч яку-небудь освіту, або відсутність потреби у впровадженні нових ресурсозберігаючих технологій, оскільки вкрай низькою є вартість ручної праці і необхідно забезпечувати населення роботою. Від'їзд на роботу за кордон десятків тисяч найбільш кваліфікованих фахівців¹ може вже у найближчий час викликати суттєве послаблення Індії у сфері високих технологій, а у перспективі призвести до різкого погіршення культурної динаміки. У сфері зовнішньої політики Індія традиційно намагалася додержуватися нейтралітету, але у 1998 р. вона здійснила випробування ядерної зброї, чим порушила рівновагу в колі держав, які мали її до того. З іншого боку, небезпека у цьому регіоні посилюється через наявність атомної зброї у найбільш запеклого індійського конкурента — Пакистану.

Від самого початку пакистанська влада розглядає Індію як свого основного стратегічного супротивника. Хоча Пакистан

¹ Щорічно з Індії виїждять приблизно 50 тис. програмістів.

має економічний, територіальний та демографічний потенціал набагато менший, але він є достатньо могутньою державою. До того ж він знаходиться на стику з мусульманським регіоном, звідти він здатен одержувати додаткові економічні і військові засоби посилення своїх позицій проти Індії. Ця зона конфліктів знаходиться на великій дузі лінії так званого цивілізаційного “розлому”, яка проходить від ісламських країн Африки (Африканський ріг) через Середню Азію колишнього СРСР і далі аж до Індонезії і Малайзії. Понад п’ять десятків країн сучасного світу належать до *мусульманського Сходу* або цивілізаційної спільноти, сутність якої визначає іслам. Про цю релігію і настрої її adeptів йшлося в кількох попередніх розділах. На разі підкреслимо, що наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вона значно активізувалася, що висуває перед світовим товариством чимало складних проблем. У свою чергу, ісламський Схід не може дати адекватну відповідь на ті трансформації, які відбуваються нині. На відміну від розвинених країн Східної Азії, які вибірково сприймають глобальні перетворення і використовують їх, пристосовуючи до своєї цивілізаційної специфіки, чимало режимів у ісламських країнах войовничо виступають проти цих перетворень. Не кажучи про те, щоб пристосуватися до умов ХХІ ст., більшість арабо-мусульманського світу має складності із пристосування до умов позаминулого, ХІХ ст. з його секуляризмом, демократією, вільною економікою, транснаціональними індустріальними і комерційними зв’язками, соціальними змінами й інтелектуальним вільнодумством. І якщо потрібен приклад того, як важливо враховувати цивілізаційні традиції у намаганні пояснити ставлення суспільства до перетворень, то ним може бути світ ісламу.

Так само, як у випадку з Китаєм, протягом тривалого часу (аж до ХVІ ст.) ісламський світ займав провідні позиції у математиці, картографії, медицині та багатьох інших галузях. Бібліотеки, університети та обсерваторії вже існували там в ті часи, коли у Європі вони були поодинокі, а у Японії та Америці їх не було зовсім. Але потім наука, яка орієнтувалася на концепцію коловороту, “злякалася” лінійності пізнання. Велика наукова спадщина та її досягнення були принесені в жертву традиціоналістській ідеї. Можливо те, що іслам замкнувся в собі, почав відставати від Заходу, було його реакцією на піднесення квітучої експансіоністської Європи (хоча історія ісламу

сама сповнена завойовницьких походів заради “віри”). Мусульманське духовенство намагалося відгородити свою общину від зв’язків з іновірцями. Так наприклад, перешкоджалося і перешкоджається засвоєння мусульманами досягнень Заходу. Із ранньої історії прикладом може бути книгодрукування. На Заході його було винайдено і впроваджено у користування у середині XV ст. німцем І. Гутенбергом. Мусульманами воно було засвоєно на 300 років пізніше. Окрім небезпеки швидкого і неконтрольованого поширення інформації книгодрукування віднімало великі прибутки переписувачів книг, які працювали під опікуванням релігійних служителів. Пояснення ж висувалися дуже екзотичні. Наприклад, не можна наносити друкарську фарбу на шрифт ісламських текстів щітками, бо ті зроблені із щетини “брудного створіння” — свині. Або не можна заради технології друкування розривати “священне тіло” арабської в’язі, якою писалися тексти, що були зрозумілими усім мусульманам, у якій би країні вони не жили. Із новітньої історії прикладом може бути заборона кінематографа і телебачення в Ірані після перемоги ісламської революції у 1979 р.

Історія цієї країни у XX ст. може бути яскравою ілюстрацією протистояння традиції і модернізації в ісламській країні. В Ірані у 1925 р. до влади прийшов Реза-хан, який започаткував нову династію Пехлеві. Новий шах здійснив низку реформ, які мали допомогти країні подолати відсталість і зміцнити незалежність¹. Ці реформи обіймали майже всі сфери життя — від промисловості до одягу. У 1941 р. по його смерті трон переходить до його сина — Мухаммада Реза, який продовжив лінію на зміни. Проте його перетворення виявилися занадто радикальними, особливо для селянства, з його традиційними настановами і стереотипами звичного мислення, вихованими ортодоксальним шіїтським духовенством. Ставка на розвиток капіталістичних методів господарювання виявилася неприйнятною для більшості. Старі методи господарювання руйнувалися швидше, ніж формувалися і давали позитивні результати нові. Багато виробників перетворювалося на злидарів, які не могли вписатися в реформи, пристосуватися до обставин, що змінювалися. Реформи підтримки не знайшли. Рух проти них та їх-

¹ В останній третині XIX — на початку XX т. Іран був напівколонією Великої Британії та Росії.

нього ініціатора — шаха був очолений шиїтським духовенством, яке вбачало у нововведеннях передусім відступництво від ісламу та капітуляцію перед ворожим західно-капіталістичним способом існування. Шах здійснював “білу революцію”, тобто радикальні перетворення капіталістичного типу і прискорену модернізацію країни згори, зусиллями влади і за рахунок рішучих реформ. Його новації підкріплювалися нафтовими доларами. В принципі подібні заходи часто приносили позитивні результати, як це відбулося в кількох нафтовидобувних мусульманських країнах, які зараз живуть у достатку на основі цього¹. Проте в тих країнах перетворення не були настільки радикальними. А в Ірані позиції ісламу дуже сильні, можна характеризувати їх як фундаменталістські. Там “біла революція” могла дуже послабити їх, насамперед через секуляризацію земель, що належали церкві. Аятолла Хомейні не тільки кинув відвертий виклик шаху і підбурих проти нього народ, але й зміг очолити ісламську революцію. Шаха вигнали з країни. 1 квітня 1979 р. було проголошено Ісламську республіку Іран, де найвища влада належить духовенству.

Звичайно, сучасний ісламський світ складається з багатьох різноманітних країн, проте у них багато спільних рис. Насамперед, іслам просякає усі сфери буття. Тільки Туреччина оголосила віру особистою справою громадянина. Лише в ній закони шаріату не виступають головним регулятором всюди, включаючи економіку. Так само більше “вестернізованим” вважається сучасний Єгипет. Проте останнім часом навіть у цих країнах посилюється ісламський фундаменталізм. Грандіозна американська спроба вестернізувати і модернізувати Ірак, яка розпочалася навесні 2003 р., принесла посилення опору, який набув характеру партизанської війни з використанням терористичних методів.

“Гарячою точкою планети” є Близький Схід, де особлива запеклість — у арабо-ізраїльському конфлікті. Серед багатьох

---

¹ Прикладами можуть бути Об’єднані Арабські Емірати або Саудівська Аравія. Громадяни цих держав мають дуже високий рівень життєзабезпечення, колишні пустельні місця перетворюються на сучасні міста-оазиси, йде робота зі створення технопарків, і навіть почали захоплюватися футболом. Саудівці часто настільки радіють красиво забитому голу, що кидають на футбольне поле ключі від автомобілів як приз майстру шкіряного м’яча.

причин його виникнення і продовження варто підкреслити значення Єрусалиму. Арабською мовою він зветься Аль-Кудс — “священний” і є третім із священних міст після Мекки та Медини, місцем, де знаходяться дві великі мечеті — Масджид аль-Акса (“Віддалена”) та Куббат ас-сахра (“Склепіння скелі”), які глибоко шануються. Обидві мечеті пов’язані з переказом про нічні мандри Мухаммеда із Мекки в палестинську землю, під час яких пророк був піднесений на небо для зустрічі з Аллахом. Зараз ці святі місця знаходяться в руках ізраїльтян, яких мусульмани вважають за найзліших ворогів своєї віри. Ізраїль для них є представником і форпостом Заходу, насамперед США. Американців звинувачують у тому, що за їх сприяння євреї захопили Святу землю. Майже одноставно всі мусульмани світу вбачають у цьому трагедію і ганьбу своєї віри. А злочинцями називають Ізраїль та Сполучені Штати. Це є найважливішим аргументом необхідності боротьби проти США зокрема, і Заходу в цілому, оскільки ті позбавили мусульман гідного місця в світі. Оскільки вони вважають, що тільки їх віра є істинною, то панувати мають вони — “вибрані”. Проте тон у світі задають “невірні”, і в цьому полягає страшне приниження¹. Якщо спробувати виявити глибинні причини напруження, можна сказати, що це побоювання того, що можуть бути зруйновані підвалини традиційної цивілізації цивілізацією², яка

¹ Слід зазначити, що моральні знущання послідовник ісламу переносить набагато гірше, ніж фізичні тортури. Тому зрозуміло обурення усього мусульманського світу, коли стало відомо, про знущання американських військових над іракцями, ув’язненими в Абу Грейбі. Інший приклад – обурення мусульманського світу в лютому 2006 р. з приводу публікації у пресі Данії та інших країн зневажливих карикатур на Пророка.

² Як зазначає відомий сучасний сходознавець Л.С. Васильєв, сьогодні активізація фундаменталістських зазіхань на розпорядження тілами і душами людей у багатьох аспектах здійснюється завдяки новітнім технологічним та економічним можливостям, зокрема завдяки відносно нескладному видобуванню високоякісної і дорогої вуглеводневої сировини (яке до речі, розробляється і здійснюється не стільки населенням самих нафтовидобувних країн, скільки іноземними фахівцями і робітниками-контрактниками). А нафта й газ є надзвичайно важливі для сучасного виробництва і транспорту. Іншим прикладом може бути використання можливостей сучасних ЗМІ, Інтернету для надсилання повідомлень представниками радикально

має зовсім іншу динаміку історичного розвитку. Мусульманська цивілізація є від початку свого існування дотепер цивілізацією канону, тобто незмінної норми. Захід же був завжди націлений на змінювання, самовдосконалення, відкидання того, що, як йому здавалося, віджило свій час. Для свідомості західної людини більшу цінність має майбутнє, трохи меншу — сучасність, а стародавність стоїть на третьому місці.

Це дуже відрізняється від послідовності у свідомості традиційної африканської людини, яка вважає, що найбільшу цінність має минуле, а майбутнє не таке вже важливе. Африканський континент, як відомо, розділяється на два великі цивілізаційні регіони — на північ від Сахари — арабо-мусульманський ареал. На південь — *тропікоафриканська цивілізація*¹, до складу якої входить 45 держав з населенням, що наприкінці ХХ ст. перевищувало 450 млн і має тенденцію до дуже швидко зростання.

На час знищення колоніалізму — кінець 1950—1960 рр. — субсахарська Африка являла собою величезний архаїчний і традиціоналістський анклав у світі, де панувала індустріально-модерністська парадигма суспільного розвитку. Молоді африканські країни намагалися швидко увійти в цей світ прогресу. Головну роль, як прийнято на не-Заході, мала відігравати держава. Взявши владу до своїх рук, африканці могли б створювати промисловість, розбудовувати міста, розвивати інфраструктуру, залучаючи іноземні інвестиції. Бум світової торгівлі і попиту на сировину у ті роки тільки зміцнював цей оптимізм. У зовнішньополітичній сфері африканські держави набували зростаючого значення в ООН та інших міжнародних організаціях.

Проте десятиліття незалежності не принесли континенту ані демократії, ані процвітання, а лише ще більше поглибили економічну, політичну та соціальну кризи. Їх проявами є економічний занепад, колосальна зовнішня заборгованість, міждержавне і міжетнічне протистояння, яке часто переростає у

налаштованих терористичних угруповань. Тобто “традиціоналістська реакція наступає, утилізуючи зовнішні і при тому поверхові досягнення національно-визвольного і технологічного прогресу”.

¹ Єдність у поглядах на цю спільноту відсутня. Деякі дослідники вважають, що такої цивілізації немає.

криваві війни¹, відсутність внутрішньої стабільності, вкрай низький життєвий рівень майже всього населення та інше. Загальна картина ускладнювалася тією обставиною, що на африканський континент, як і на весь тодішній “третій світ”, було перенесено протистояння двох супердержав, кожна з яких намагалася на чужому прикладі довести зверхність власної суспільної системи. Кожна з них нав'язувала свої політичні інститути, які були неорганічними для місцевих умов. Тут складно переплелися різні типи економічних відносин — від общинно-патріархальних до капіталістичних і соціалістичних. Слабка соціально-класова диференціація суспільства, соціальна структура якого обіймає залишки общинно-племенних і навіть родових відносин. В політичній системі нині панують різні види влади: авторитарно-військово-диктаторські², однопартійні, багатопартійні, демократичні, монархічні та інші. У сфері духовного ідеологічного життя спостерігається велика різноманітність: від традиційних африканських культур та вірувань до мусульманської та християнської релігії, соціалістичних і буржуазних ідей.

Дуже великі проблеми пов'язані із впливом глобалізаційних процесів на цю спільноту. Справа в тому, що сучасний етап глобалізації визначається в основному потребами постіндустріальних країн і цінностями постмодернізму. А тропікоафриканська цивілізація ще не пройшла навіть індустріально-модерністського етапу розвитку. У свою чергу глобалізація втягує різноманітні людські спільноти у загальносвітовий розвиток. Водночас, будучи формою активної експансії постіндустріального світу, вона ставить під загрозу життя суспільств світової периферії. За таких умов збереження архаїчної цивілізації субсахарської Африки могло б бути можливим лише шляхом ізоляції, переривання усіх зв'язків із зовнішнім середовищем. Та це в епоху глобалізації не можливо. На межі тисячоліть глобалізація та інші світові процеси породили системну кризу

¹ Показовим є приклад Руанди, де у 1994 р. уряд з радикально налаштованих представників народності хуту вирішив назавжди “закрити” національне питання, організувавши масове знищення “ворожої” народності тутсі. Протягом двох років було вирізано понад 1 млн осіб.

² Наприкінці ХХ ст. авторитарні режими панували у 38 державах з 45.

в Африці, яка загрожує не тільки Чорному континенту, а й усім іншим через колосальний вибух соціального обурення, який може там статися. “Пара з киплячого казана” поки що виходить масованою еміграцією з бідних країн Африки, Сходу до розвинених країн. Деякі дослідники вже попереджають про можливість “зворотної етнічної колонізації” Заходу з боку Сходу. На користь цього наводяться статистичні дані стосовно демографічних змін. Інші спостерігачі говорять про глобальну тенденцію реорієнталізації світу. Треті досліджують феномен “Нового Сходу”, який набирає сил на нинішньому етапі. Одне слово, Схід у сучасному світі перетворюється на головну проблему, навіть комплекс проблем, в основному таких, що складно розв’язати, для усього людства. Колишні чудові ідеї стосовно “діалогу культур”, на жаль, сьогодні не виправдовують себе. Суворая реальність — протистояння Заходу і Сходу.

Література

Белокреницкий В.Я. Восток на рубеже веков: некоторые итоги и перспективы развития // Восток. — 2001. — № 5.

Васильев Л.С. Восток в XX веке // Мир в XX веке. — М., 2001.

Васильев Л. Исламский экстремизм как выражение кризиса мусульманской цивилизации // Азия и Африка сегодня. — 2003. — № 5.

Делюсин Л.П. Китай: полвека — две эпохи. — М., 2001.

Лебедева Э. Тропикоафриканская цивилизация в современном мире // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2004. — № 4.

Леонтьева В. Япония: закат “экономического чуда” // Азия и Африка сегодня. — 2002. — № 3.

Льюис Б. Что не так? Путь запада и Ближний Восток: прогресс и традиционализм: Пер. с англ. — М., 2003.

Мирский Г. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 6.

Михеев В. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 5.

Попов В. Исламский фактор в мировой политике // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 1.

Рашковский Е. “Восточное” в глобальном // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 1.

Рябченко Н. Исторический опыт народов Востока и глобальная цивилизация // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 11.

Саватеев Л. Мифы глобализации и национально-культурная реальность Африки // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 12.

Салицкий А. Китайская цивилизация в современном мире // Мировая экономика и международные отношения. — 2003. — № 8.

Сумский В. Юго-Восточная Азия в холодной войне и глобализирующемся мире // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 4.

Ткаченко А. Проблемы модернизации арабского мира // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 4.

Цветов П. Глобализация и Восток // Азия и Африка сегодня. — 2004. — № 12.

Юрлов Ф. Индия в мировой политике // Азия и Африка сегодня. — 2005. — № 4, 5.

Лекція 16

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО: ВИНИКНЕННЯ, РОЗВИТОК, ПЕРСПЕКТИВИ

Народження терміна і розробка концепції нового суспільства. Європейська і американська моделі сучасного постіндустріалізму. Інформаційні революції в історії людства. “Альтернативні люди” духовного виробництва кінця ХХ — початку ХХІ ст. Хакерство: історія і типологія. Нова основа становища людини в суспільстві і соціального поділу. Покоління “X-Plorer Generation”. Тенденція “замикання” постіндустріальних країн на міжнародній арені. Зміни політичної сфери в умовах постіндустріалізму.

В той самий час, коли М.С. Хрущов, звертаючись до розвинутого капіталізму від імені світового соціалізму, заявив: “Ми вас поховаємо”, у Сполучених Штатах Америки в 1956 р. вперше чисельність “білих комірців” разом із працівниками сфери послуг перевищила чисельність промислових робітників — “синіх комірців”. Це знаменувало початок періоду колосальних технологічних і соціальних змін у розвитку людства, що проходить три основні стадії: доіндустріальну (аграрну), індустріальну і постіндустріальну. Коли стало зрозуміло, що американський капіталізм багато в чому відрізняється від капіталізму, який існував до Великої депресії 1929—1933 рр., *народився термін “постіндустріальне суспільство”*. Вперше

після Другої світової війни його вжив американець Д. Пісмен у 1958 р.¹ Слідом за ним кілька суспільствознавців, серед яких можна назвати А. Турена, Д. Белла, З. Бжезинського, А. Тоффлера, Ж. Фураст'є, Й. Масуду й інших, дійшли висновку, що наприкінці 60-х років ХХ ст. суспільство в розвинутих країнах стало втрачати чимало важливих характеристик індустріального ладу і набувати нових ознак. Це дало підстави говорити про становлення якісно нового соціуму.

Нове суспільство у різних авторів одержало кілька варіантів назви. Крім більш відомого “постіндустріального” з'явилися терміни “інформаційне суспільство” (Й. Масуда, Японія), “технотронне суспільство” (З. Бжезинський, США), “наукове суспільство” (М. Понятовський, Франція), “суперіндустріальна цивілізація” і “третя хвиля” (А. Тоффлер, США) та інші.

Особливий внесок у *розробку нової концепції* був зроблений видатним американським соціологом Д. Беллом у його фундаментальній праці “Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування”, де було всебічно охарактеризовано риси соціуму, що народжувався. У центр концепції автор поставив інформаційний фактор, підкресливши при цьому: *“Поняття “постіндустріальне суспільство” робить наголос на центральній ролі теоретичного знання як осі, навколо якої вибудовуються нова технологія, економічне зростання і нова стратифікація суспільства”*². І ще: “Зовсім очевидно, що постіндустріальне суспільство являє собою суспільство знання у двоякому сенсі: по-перше, джерелом інновацій в усе більшій мірі стають дослідження і розробки... по-друге, прогрес суспільства, вимірюваний зростаючою часткою ВВП і зростаючою частиною робочої сили, все більш однозначно визначається успіхами в області знань”. Якщо в доіндустріально-

¹ Ідея постіндустріального суспільства була сформульована ще на початку ХХ ст. А. Пенті, який, співчуючи соціалістичній теорії, розглядав його як певну альтернативу буржуазному устрою.

² При цьому Д. Белл акцентував на тому, що “постіндустріальне суспільство... є “ідеальним типом”, побудовою, створеною соціальним аналітиком на підґрунті різноманітних змін у суспільстві, які, зведені до купи, стають більш-менш пов'язаними між собою і можуть бути протиставлені іншим “концепціям”. Він пояснював, що “поняття постіндустріального суспільства виступає аналітичною конструкцією, а не картиною специфічного або конкретного суспільства”.

му суспільстві головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то в постіндустріальному — це знання, інтелект. Метою тут є не кількість зроблених благ, але їхня якість, а ширше — якість життя. Інший відомий дослідник — А. Тоффлер — називає такі ознаки переходу до нового типу суспільства: поступовий перехід від традиційних викопних джерел енергії до нетрадиційного; заміна масового виробництва виробництвом товарів і послуг, чітко орієнтованих на споживача; заміна нуклеарної родини “багатоформною”; зсув в організації корпорацій до форм менш бюрократичних, більш спеціалізованих і орієнтованих на вирішення конкретних проблем; демасифікація засобів комунікацій, чому сприяє розвиток кабельного телебачення, супутникового зв’язку і т. ін.

На межі ХХ—ХХІ ст. з’явилася концепція формування суспільства нового типу як наступного щабля постіндустріального суспільства. Воно одержало назву “Knowledge society”, “К-суспільство” або “суспільство, засноване на знаннях”. Воно характеризується такими вимірами: крім технологічного, соціального, етнічним і політичним. Невід’ємними його компонентами стали нові міждисциплінарні знання, що генеруються науковими і соціальними інститутами, підготовка високоякісного людського капіталу, яку здійснює освіта, створення додаткових багатств економікою знань і формування на цій основі інтегрального вектора розвитку суспільства, зорієнтованого на підвищення якості і безпеки життя усіх його членів.

Разом з тим деякі дослідники вважають, що з методологічного погляду буде невірно вести мову про становлення в західних країнах постіндустріального суспільства. Саме це поняття є абстракцією дуже високого порядку. Реальне ж життя дає різні типи суспільств, що формуються на основі постіндустріального господарського укладу. Ще півтора десятка років тому, говорячи про основні центри інформаційного суспільства, що формується, аналітики називали США, Західну Європу і Японію. На початку ХХІ ст. перспективи Японії з погляду просування в цьому напрямку стали проблематичними. А розходження між Америкою і Європою виявляються все більш помітно. Тому можна вести мову про *дві моделі сучасного постіндустріалізму — європейську й американську*. Якщо поглянути на проблему з історичної точки зору, то в Європі ста-

новлення індустріального суспільства йшло не менше чотирьохсот років, в Штатах — удвічі швидше. До промислової революції в Європі минули століття, що сформували її багату, специфічну культуру. В США індустріальне суспільство, як і сама суто американська культура, створювалися практично “з нуля”. В Європі формування постіндустріальних тенденцій значною мірою було сприйнято в контексті “антиіндустріалізму”. У Сполучених Штатах постіндустріалізм не означав нічого, крім соціального порядку, що наступав “після індустріалізму”. Можливо, саме внаслідок цього досягнення обома регіонами постіндустріального рівня технологічного прогресу в середині 1970-х років мало різні наслідки. У США почалося економічне піднесення, що у 90-х роках вилилося в небачений бум з дуже високими темпами збільшення валового продукту і дуже низькими показниками безробіття. В Європі темпи економічного розвитку різко уповільнилися, а безробіття до 1997 р. стало подібним до стану справ періоду світової кризи 1929—1933 рр. Парадокс полягає в тому, що при більш вражаючих показниках в області науково-технічного й економічного потенціалу, американська модель є “менш постіндустріальною”, ніж європейська.

Останнє твердження можна аргументувати тим, що успіхи американської економіки в ХХ ст. ґрунтувалися багато в чому на розробці і виробництві стандартизованих споживчих і технологічних товарів: автомобілів, холодильників, телевізорів, пилососів та іншого. Пізніше комп’ютери й інша електроніка з’явилися й набули масового поширення насамперед у США. У ХХІ ст. американські підприємці зосередилися на створенні і випуску масової продукції, яка відповідає вимогам постіндустріалізму, наприклад, тиражуванні комп’ютерних програм й інших елементів інформаційного забезпечення. Зазначена обставина почасти пояснює те, що в сучасній Америці дотепер не виникло індивідуалізованого споживання. А позиції масової культури не тільки не послабшали, а й зміцнилися.

Європейці, навпаки, в міру зростання матеріального добробуту усе більше зосереджуються на диверсифікованості споживання і формуванні нового способу життя, підвищуючи не стільки його рівень, скільки якість. Як помітив найбільш відомий російський дослідник постіндустріалізму В. Іноземцев, “...якщо для покупки продуктів у магазині потрібна лише одна

десята чи одна двадцята щомісячного прибутку, то “життя для заробляння” закінчується. Починається життя заради життя. Для одних це життя заради знання і змісту. Для інших — заради символів. Для одних — заради відмінності сьогоденного себе від себе вчорашнього. Для інших — заради відмінності себе від інших”. У процесі постіндустріалізації такий мотив до праці, як висока заробітна плата, зсунувся з першого-другого місця, які він займав ще три-чотири десятиліття тому, на п’яте-сьоме серед інших мотивів до праці. На перші ж позиції в мотиваційній ієрархії вийшли зміст праці, можливість самореалізації, перспективи професійного і соціального зростання, психологічний клімат у фірмі та інші. Зрозуміло, навіть у високорозвинених країнах для десятків мільйонів людей праця залишається головним засобом до існування. Але, з іншого боку, все більше людей вважають, що праця — це не тільки можливість заробити на шматок хліба, нехай навіть з маслом. Більшість респондентів під час соціологічних опитувань відповідають, що робота сприяє самореалізації¹ і приносить насолоду, дає змогу використовувати свої навички і знання². В одержанні задоволення від праці європейці вбачають елемент “мистецтва жити” (*l’art de vivre*). Сьогодні європейці більш орієнтовані на саморозвиток.

При тому, що ВВП на душу населення в Сполучених Штатах дуже високий, навряд чи можна сказати, що якість життя там перевершує європейські показники. Так більше 40 % американців хворіють на ожиріння — проти 6 % у країнах ЄС;

¹ Потреба у самореалізації знаходиться на п’ятому, найвищому, рівні “мотиваційної піраміди” Маслоу, в якій на першому рівні — фізіологічні потреби, на другому — безпека, на третьому — потреба у контактах, на четвертому — визнання і соціальний статус.

² Зазначена тенденція має місце вже декілька десятиліть. Так, під час соціологічного дослідження мотивації до праці, яке проводилося у Франції в 1987 р., були одержані такі результати. Відповідь “Працювати для мене, незалежно від заробітної плати — це насамперед можливість робити все, що мені цікаво, що мене надихає” дали 25 % респондентів; “Незалежно від заробітної плати, працювати для мене — це можливість зустрічатися з людьми, мати контакти” — 25 %; “Якщо б у мене були кошти, я б продовжував працювати, оскільки бездіяльність для мене нестерпна” — 27 %; “Якщо б в мене були кошти, я б ні в якому разі не працював” — 21 %; жодне з наведених переконань — 1 % і без переконання — 1 %.

78 % ніколи не виїжджали за межі своєї країни — проти 12 % у ЄС; 95 % громадян США не володіють жодною іноземною мовою — проти 31 % у ЄС. Європейці мають також більш високу культуру споживання, у якій на першому місці цінуються індивідуальний вибір і якомога вища якість споживаного. Як приклад достатньо порівняти американські пункти швидкого харчування МакДональдса і французькі ресторанчики, відвідувані так само часто. Тобто, з погляду характеристик “класичної моделі” постіндустріалізму, а саме — розвитку особистості, а також її потреб, європейці вже сьогодні демонструють переваги перед американцями. Виходячи з еволюційної логіки, можливо, саме європейська модель постіндустріального розвитку виявиться більш успішною. Поки ж більш успішна, особливо у сфері інформаційної індустрії, Америка.

Якщо в доіндустріальному суспільстві головними інститутами виступали сільське господарство, церква й армія, в індустріальному суспільстві провідним інститутом є промисловість з корпорацією і фірмою на чолі, то в постіндустріальному суспільстві основним інститутом є наука, що виробляє інформацію. Не дарма постіндустріальне суспільство ще називають “інформаційним”. *Інформаційне суспільство — це форма економічної та соціальної організації, за якої одержання, зберігання, обробка, поширення та використання інформації і знань, а також зростаючі технічні можливості комунікації відіграють вирішальну роль.* Інформація, знання цінувалися за всіх часів, однак ступінь їхнього впливу на суспільство була різна.

*В історії людства відбувалось кілька інформаційних революцій*¹. Першою став винахід писемності. Вона з’явилася у Шумері (Месопотамія) близько 3000 р. до н. е., у середині 2 тис. до н. е. незалежно склалася в Китаї, трохи пізніше — в інших суспільствах. Друга інформаційна революція відбулася в результаті винаходу рукописної книги, спочатку в Китаї, імовірно, близько 1300 р. до н. е., у VI в. до н. е. вона з’явилася в Греції, коли афінський тиран Пісістрат розпорядився записати у книгу поеми Гомера, які до того передавалися усно. Третя інформаційна революція відбулася після 1450—1455 рр., коли

¹ Під інформаційною революцією розуміють сукупність якісних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства, які відбуваються у результаті запровадження нових засобів передачі інформації.

І. Гутенберг винайшов друкарський прес і складальний шрифт. Хоча друкарська справа вперше виникла ще в VIII в. у Китаї, до широкого використання, тим більше за межами Піднебесної, не дійшло. Винахід же І. Гутенберга досить швидко розповсюдився в Європі, а потім і в інших регіонах. До середини XV ст., коли книги переписувалися від руки, вони були дуже дорогі і досить рідкісні. Дозволити собі їх придбання могли тільки багаті й освічені люди. Однак, коли в 1522 р. була надрукована німецька Біблія Мартіна Лютера, ціна її була настільки невисокою, що купити її могла навіть бідна селянська родина. Наслідки були колосальними. Друкарство зробило можливою протестантську Реформацію, а отже, й усе, що за нею відбулося. Важливо підкреслити, що друкарський верстат приніс за собою масове виробництво і стандартизацію процесу обробки інформації, що проклало, у свою чергу, шлях промисловій революції. Революція у друці вплинула на зміни в системі освіти, а також на появу і розвиток соціальних груп людей, які професійно працювали з інформацією. Початковий період сучасної інформаційної революції відносять до 1970-х років, коли почалася доба комп'ютеризації, що з'єдналася з постіндустріалізмом.

Комп'ютеризація являє собою складну комбінацію факторів. Цікавим є відображення в ній нового бачення ролі людини в сучасному світі. Як ілюстрацію можна навести історію створення першого персонального комп'ютера, названого "Еппл" ("Яблуко"). У 1976 р. у Сан-Хосе (Каліфорнія) його зібрали у себе в гаражі два інженери, С. Джобс і С. Возняк. Їхня праця, що принесла епохальний винахід, була типовим зразком нового — постіндустріального — ставлення до життя і роботи, коли та виступає насамперед як самовираження людини, як її прагнення до творчої самореалізації, часто здійснюваної у формі гри. Саме для гри створювали свій "Еппл" американські інженери. У їхніх долях відбилася багато особливостей часу, у якому вони жили. Так, С. Джобс був відрахований з коледжу і відправився в Індію "у пошуках осяяння". Він перестав їсти м'ясо і, вже будучи відомим у світі бізнесу, благоговів перед Сходом. На початку діяльності "Еппл" респектабельних ділових партнерів шокували довгі волосся і сандалії С. Джобса. У нього — аскетичні манери, наприклад звичка спати на підлозі. Але розкіш життя він бачить в іншому — у можливості "створювати

різні речі”. Той факт, що вдвох з напарником вони дуже швидко вивели “Еплл” на вершини бізнесу, швидше зумовлювався прагненням до самореалізації, ніж звичайним бажанням розбагатіти. Те ж прагнення спонукало С. Возняка залишити “Еплл”, щоб заснувати нову венчурну фірму.

Обох американців можна охарактеризувати як *“альтернативних людей” духовного виробництва кінця ХХ — початку ХХІ ст.*, у закордонній соціології — скорочено ADON (Alternative — альтернативний, Disintegrating — дезінтегруючий, Originating — той, що створює, Nobleman — шляхетна людина). Професор Ю. Васильчук так пише про новий тип особистості: “ADON вже сам — фахівець, професіонал, який заперече і переробляє реалії, який активно втілює вимоги світової науки, що швидко розвивається, світової культури, людина, яка безупинно ризикує власними коштами, своєю долею і навіть ім’ям. Часто він багатий і влаштований. Що він шукає? Навіщо він замість розваг віддає себе справі? Пристрасть до збагачення? Боротьба за владу? Звичайно, коли така людина ще тільки ставала на ноги, вона вчилася, щоб командувати і робити гроші. Але потім поступово логіка самого життя, переходу її діяльності з матеріальної в ігрову, віртуальну, духовну сферу змінює її цільову функцію. Нею стає інновація як самоціль, як мрія і пригода, як сенс існування”¹. Такі особистості і виступають головною “рушійною силою” розвитку постіндустріального суспільства, а їхні інновації знаходять використання у найрізноманітніших сферах.

З іншого боку, виникає питання: чи можна віднести до типу ADON *сучасних хакерів*, оточених ореолом геніальності, вибраності і настільки привабливих для молоді²? Термін “хакер” (hacker) означає користувача, який вдається до дій, спрямованих на несанкціоноване використання програмного забезпе-

¹ У будь-якої медалі обов’язково є свій зворотний бік. Оскільки увесь час людей типу ADON присвячений справі, уся їхня власність — тому ж самому, то дуже складно присвятити себе ще й родині. Про їх покликання кажуть, що воно — у збагаченні життя всіх сімей світу, навіть на шкоду власній родині. Не буває правил без винятків: у Б. Гейтса є і дружина, і діти.

² Класні хакери такі ж популярні, як відомі письменники, зірки шоу-бізнесу і спорту: їх запрошують на конференції, у них беруть інтерв’ю тощо.

чення. Спочатку під словом “хакер” розуміли “людину, яка робить меблі сокирою”, тобто таку, яка характеризується нестандартною дією, оригінальним пошуком, творчим подоланням обмежень. Стосовно інформаційних технологій термін “хак” (hack) означав оригінальний хід у програмуванні або використанні програмного забезпечення, в результаті якого комп’ютер дозволяв здійснювати операції, раніше не передбачені або такі, що вважалися неможливими. Тих, хто міг зробити подібне, стали називати “хакерами”, а тих користувачів, хто не міг і не прагнув до дослідження системи, — “ламерами” (англійське слово “lamer” означає неповноцінну людину, убогого, каліку). Ставлення до “хакерів” не може бути однозначним. Воно залежить від кута зору, історичного періоду, типології й інших обставин. У середовищі інтелектуалів, пов’язаних з інформаційними технологіями, “хакерство” розглядається як історичний і соціокультурний феномен з власними ознаками на різних етапах свого розвитку. А таких етапів дослідники виділяють чотири.

Перший етап охоплює час 60-х — кінця 70-х років минулого століття, коли хакерський рух не мав деструктивного характеру (нанесення збитку або досягнення корисливих цілей), а сповідував творчий новаторський підхід у дослідженні меж систем, їхніх потенційних можливостей. Багато хто з тодішніх хакерів, серед яких були студенти і професори провідних університетів і науково-дослідних центрів Сполучених Штатів, вважали себе першопрохідцями, які створюють нове суспільство, засноване на цінностях глобального кіберпростору¹. Хакери тих часів виступали за вільний і необмежений доступ до будь-

¹ Один з відомих ідеологів хакерського руху Дж. Барлоу звернувся до урядів світу зі словами: “Уряди Індустріального світу, ви — стомлені гіганти з плоті і стали: моя ж Батьківщина — Кіберпростір, новий дім Свідомості. Від імені майбутнього я прошу вас, у кого все в минулому, — дайте нам спокій. Ви зайві серед нас... Ми створюємо світ, у який можуть увійти усі без привілеїв і дискримінації, незалежно від кольору шкіри, економічної чи військової могутності і місця народження. Ми створюємо світ, де хто завгодно і де завгодно може висловлювати свої думки, якими б екстравагантними вони не були, не відчуючи страху, що його чи її примусять до мовчання або до згоди з думкою більшості. Ваші правові поняття власності, виявлення особистості, пересування і контексти до нас незастосовні... Ми створимо в Кіберпросторі цивілізацію Свідомості. Нехай вона буде більш людиною і чесною, ніж світ, що створили до того ваші уряди”.

якої інформації, повний демократизм, що припускав заперечення всіх і всіляких авторитетів, децентралізованість, відкидання будь-якої дискримінації при оцінці людини (значення мали тільки результати її діяльності), віра в прекрасний новий віртуальний світ. Тобто багато в чому це було захоплююче заняття, схоже на гру. І ще можна побачити чимало рис постмодернізму, що дав про себе знати також і у цій сфері.

Другий етап — кінець 1970 — початок 80-х років — характеризувався переходом від новаторських досліджень до несанкціонованого вторгнення в чужі системи, підвищенням агресивності, використанням знання з метою протесту, видалення або зміни важливих даних, поширення комп'ютерних вірусів тощо. З'явився новий термін — “кракер” (“cracker” з англійської перекладається як “зломщик”). Цей термін позначав людину, яка вивчала систему з метою її злому для того, щоб викрасти інформацію або написати руйнівне програмне забезпечення. На відміну від попереднього періоду у співтоваристві хакерів вже виділяються різні підгрупи: “жартівники”, “фракери”, “зломщики-професіонали”, “вандали”, які мають різні ідеологічні й психологічні установки¹.

На третьому етапі, що охоплює 80—90-ті роки ХХ ст., виявляється прагнення до створення організованих структур, а також зрощування хакерської субкультури з кримінальним світом. Ця тенденція набуває розвитку на четвертому етапі — кінець 1990-х років — початок ХХІ ст., коли має місце інституалізація хакерів, тобто створення великих об'єднань, союзів,

¹ “Жартівники” здійснюють злом комп'ютерної системи для досягнення популярності, не схильні заподіювати серйозної шкоди системі і виражають себе внесенням різних гумористичних заставок, вірусів з різними візуально-звуковими ефектами; “фракери” здійснюють злом мережі в пізнавальних цілях для одержання інформації про типологію мереж, використаних в них програмно-апаратних засобах і інформаційних ресурсах, реалізованих методах захисту; “зломщики-професіонали” здійснюють злом комп'ютерної системи з метою крадіжки або підміни інформації, що там зберігається. Для них характерна системність і організованість дій (наприклад, розробка програмної реалізації атаки і безпосереднє її здійснення), різновид цієї категорії — зломщики програмного забезпечення і фахівці з підбирання кодів; “вандали” здійснюють злом комп'ютерної системи для її руйнування: псування і видалення даних, створення вірусів або “троянських коней”.

фірм, що можуть співробітничати не тільки з державними, комерційними, але і кримінальними і тіншовими структурами. Зростає небезпека взаємодії хакерів з мафіозними структурами і терористичними організаціями. Разом з тим має місце активна пропаганда цінностей і принципів хакерської субкультури через засоби масової інформації. Цікаво зазначити, що тип поведіння хакера певною мірою залежить від національної приналежності. Не вдаючись у подробиці, підкреслимо все те ж розходження між американською і європейською моделями постіндустріального/інформаційного суспільства, про яке йшлося вище, в конкретному його прояві. Більшість американських хакерів становлять підлітки, які вивчили кілька прийомів роботи з найпростішими програмами і займаються зміною головних сторінок сайтів “заради тренування”. Європейські ж хакери більш схильні вчитися самостійно, розробляти унікальні методики злому і виявлення “дір” у програмному забезпеченні. Європейці частіше зламують сайти на знак протесту проти чого-небудь чи ж на захист прав людини.

У цілому, сучасне хакерство найчастіше є комп’ютерною злочинністю. В умовах глобалізації, розвитку Інтернету, зростання масштабів електронної комерційної і фінансової діяльності, а також активізації терористичних організацій світове співтовариство намагається боротися проти нового лиха. У 2001 р. 30 країн підписали “Конвенцію про кіберзлочини”. Цей документ встановлює загальні для держав, які його підписали, методи боротьби з порушниками закону в Мережі. Конвенція конкретизує карні й цивільно-правові санкції за хакерство, порушення авторських прав і дитячу порнографію. У Сполучених Штатах Америки кіберзлочини прирівняні до тероризму з аналогічними суворими покараннями. Однак, незважаючи на це, хакери продовжують свої ризиковані ігри, оскільки для багатьох із них в тому — суть існування, а розуміння законослухняності, моралі, етики для багатьох із них не мають значення.

У 1990-х роках з’явилося нове явище, що одержало назву “кросмодерн” — розрив між надзвичайною технологічною складністю продукту і низьким інтелектуальним рівнем його споживача. У світі комп’ютерів це було пов’язано з тим, що на початку 90-х років відбулася заміна операційної системи DOS на систему Windows. Система DOS керувалася вербальни-

ми сигналами: користувач друкував команди. Від людини за комп'ютером була потрібна, крім усього іншого, стандартна шкільна грамотність — вміння писати без помилок. Система Windows вважається “user friendly” — “дружньою для користувача”: вона “спілкується” з ним за допомогою “іконок” (піктограм). Тим самим звичайна і доти обов'язкова грамотність була почасти девальвована. Це призвело до того, що зараз серед активних користувачів Інтернету чимало “темних” людей. Вони елементарно безграмотні, у політичних відносинах сповідують погромні цінності, а в розвагах віддають перевагу відвідуванням порносайтів і різним комп'ютерним іграм. Навряд чи їх можна віднести до творчих особистостей, у своєму прагненні до самореалізації створюючи інноваційні продукти. Тобто — все ж та сама “людина-маса”, яка використовує комп'ютер у дуже обмежених рамках, що не сприяє її особистісному розвитку. Такий індивід, може, і споживає якусь інформацію (наприклад, рахунок футбольного матчу або плітки про життя зірок шоу-бізнесу), але не здатний до перетворення корисної інформації в знання і застосування його на практиці. А найчастіше в нього взагалі відсутня потреба в постійному самовдосконаленні, придбанні нових, дійсно необхідних знань.

Ще і ще раз підкреслимо, що головна особливість постіндустріального суспільства — центральна роль знань і, відповідно, їхніх носіїв. Знання не віддільне від людини, від її свідомості. **Новою основою положення людини в суспільстві**, її соціального статусу, а також соціальної стратифікації є вже не те, що людина має: владу, землю або капітал, а те, що вона може, те, чи здатна вона перетворювати доступну їй інформацію у власне знання і використовувати його. Усі численні фактори соціальної сили, влади, на думку А. Тоффлера, можна звести до трьох основних: насильства, багатства і знання. Так, держава від свого виникнення і до нинішніх часів незмінно ґрунтується або безпосередньо на насильстві, або на погрозі насильства. В будь-якому суспільстві, включаючи сучасне, керування людьми здійснюється через багатство як дуже важливе джерело соціальної сили і влади. Політичні діячі для керування суспільством завжди використовували знання, інформацію, у тому числі перетворену в пропаганду. У наш час мова йде про зміну співвідношення джерел влади в суспільстві на користь знання. Суть якісного зрушення не стільки в абсолютному чи відносно-

му зростанні значення останнього за рахунок інших джерел влади, скільки в тому, що знання стає безпосереднім джерелом і сили, і багатства, і влади.

Широко відомі твердження “Хто має інформацію, той має владу” і “Інформація — найбільш демократичне джерело влади”, оскільки усі мають до неї доступ (Чи всі? Дійсно мають доступ? До якої інформації?). З іншого боку, інформація є найменш демократичним фактором виробництва, тому що доступ до неї аж ніяк не означає володіння нею. Інформація, крім всіх інших своїх якостей, має властивість вибірковості: не кожна людина може не те що розпорядитися, але навіть зрозуміти ті чи інші повідомлення (фінансовий звіт банку або хімічні формули поєднання інгредієнтів косметичного крему). Специфічні здібності людини, її світовідчуття, психологічні характеристики, здатність до узагальнень, пам’ять, тобто те, що називають інтелектом (а він і являє собою форму існування інформації і знань), виступають головним фактором, що лімітує можливості прилучення до цих ресурсів. Плюс, зрозуміло, освіта у найширшому розумінні цього слова — від професіоналізму до загального рівня культури. Тому значимі знання зосереджені у відносно вузькому колі людей, які у постіндустріальному суспільстві формують новий панівний клас. У західній соціології він одержав назву “knowledge-class”, у перекладі з англійської буквально: “знання — клас”, або, краще сказати: “клас інтелектуалів”.

У 70-ті роки ХХ ст. закордонні соціологи почали активно розробляти проблематику, пов’язану з появою нового соціального феномену, що відбивало зростання його ролі в суспільному житті. Саме із середини 70-х років експансія інформаційної економіки¹ викликала вибухове підвищення попиту на тих працівників, які, володіючи розвиненим інтелектом і гарною освітою, були здатні трансформувати одержувану інформацію в нові знання і використовувати їх у виробничому процесі. “Клас інтелектуалів” стали найчастіше визначати як соціальну спільноту людей, яка втілює в собі знання й інформацію про виробничі процеси і механізми суспільного прогресу в цілому. При цьому підкреслювалося, що головним об’єктом власності,

¹ Про “нову економіку” докладніше див. у розділі, присвяченому економічному розвитку сучасного світу.

який дозволяє цьому класу займати домінуючі позиції в суспільстві, є не земля і капітал, а інформація і знання, якими володіють конкретні люди.

Найбільш очевидною ознакою цього класу є високі стандарти освіти, прийняті в цьому середовищі. Важливо мати на увазі те, що статус працівника в постіндустріальному суспільстві і його приналежність до “класу інтелектуалів” визначаються не стільки власне освітнім рівнем, скільки тим, якою мірою на той або інший момент він перевершує аналогічний показник середнього працівника. Так, у 60—70-х роках минулого століття випускники коледжів вважалися висококваліфікованими фахівцями і їхні прибутки зростали набагато швидше, ніж у випускників шкіл. Однак уже з кінця 1980-х років почалася нова хвиля конкуренції на ринку праці. Стали більше цінуватися власники докторських та інших вчених ступенів, носії унікальних знань про певні виробничі процеси і технології. Тобто власники дипломів коледжів перетворилися на звичайних працівників, а їхні прибутки стали стійко знижуватися. З 1987 по 1993 р. середня погодинна зарплата випускника чотирирічного вузу знизилася в США майже на 2 %, тоді як бакалаври збільшили свої прибутки в середньому на 30 %, а докторський ступінь сприяв збільшенню прибутків удвічі. Через те, що головна відмінність “класу інтелектуалів” полягає в істотному перевищенні їхнього освітнього рівня над тим, що притаманний більшості сукупної робочої сили, цей клас буде залишатися в меншості, і його границі ніколи не зможуть розширитися до масштабів суспільства в цілому.

Особливістю “класу інтелектуалів” є їхня незалежність ані від “буржуа”, ані від “пролетаріату”. По-перше, вони можуть здобувати необхідні їм засоби виробництва (комп'ютер, факс, мобільний телефон і т. п.) в особисту власність. По-друге, їм немає необхідності експлуатувати інші соціальні групи для утвердження власної ролі в соціальній структурі. Доступність інформаційної техніки і технологій приводить до того, що все більше інтелектуальних працівників одержує можливість індивідуального виробництва інформаційних продуктів. У результаті вони поставляють на ринок не свою робочу силу, а готовий продукт своєї інтелектуальної діяльності, що найчастіше високо оцінюється. Ознаками цього класу є також затребуваність його представників у різних структурних елементах соціаль-

ної ієрархії, а також виняткова мобільність. Останню слід розуміти дуже широко: від готовності відносно легко поміняти місце роботи, здатності створювати інтелектуальний продукт буквально в літаку з ноутбуком, до того, що істотний динамізм здобуває та сфера діяльності, якою вони займаються.

За умов, коли технологічний прогрес уможливив створення найуспішніше працюючих корпорацій за наявності стартового капіталу усього в кілька доларів, швидкими темпами почали розвиватися компанії, орієнтовані на використання високих технологій та інтелектуальний потенціал їхніх засновників, (Microsoft Б. Гейтса — тому яскравий приклад). Сьогодні 15 з 20 найбагатших людей США очолюють компанії, що виникли протягом останніх 20 років. 13 з 20 не одержали ні цента спадщини, а самі створили і розвинули свій бізнес. На початку кар'єри в них в активі були лише хороша освіта, оригінальне мислення і неймовірна наполегливість. Період, що почався із середини 1970-х років, характеризувався різким зростанням доходів представників “класу інтелектуалів”. Створюючи унікальний продукт, що є основою господарського прогресу і дуже високо оцінюється в умовах ринкової економіки, працівники інформаційного сектору забезпечили собі найвищий рівень добробуту. Вже до середини 1990-х років більше 80 % американців, які мали статки понад 1 млн дол., досягли подібного результату самі, а не одержали його в спадщину. З 1 % найзаможніших громадян Сполучених Штатів у 1999 р. лише кожний двадцять п'ятий жив на відсотки з вкладеного капіталу. Інші працювали на посадах менеджерів великих компаній, у юриспруденції, науці, культурі й т. ін. Нині з мільйона найбільш багатих американців більше 40 % — це люди творчих професій, лікарі, вчені й адвокати, інші 60 % — наймані менеджери великих компаній, 2/3 яких — бакалаври або доктори наук. При досягнутому рівні добробуту в представників “класу інтелектуалів” і їхніх дітей все більшого значення набувають постматеріальні цінності. Дуже показовий приклад Б. Гейтса. Він одержує міжнародні нагороди за добродійність, що виражається десятками і сотнями мільйонів доларів пожертвувань. Розташовані в його будинку монітори постійно демонструють шедеври світового живопису з передавальних камер, встановлених у залах найбільших картинних галерей. Оголошено, що його діти не успадкують весь капітал, а одержать не-

багато “на життя” для того, щоб самостійно його будувати. Однак неодмінною умовою такого “будівництва” є одержання хорошої освіти¹.

Невідомо, як побудують своє життя в майбутньому молодші Гейтси, однак можна припустити, що в сьогоднішні вони належать до *покоління*, яке одержало назву “*X-Plorer Generation*”², на формування якого вплинули тенденції інформаційного суспільства і глобалізації. Саме це покоління активно впливає на розвиток глобальної молодіжної культури. Назва стала відображенням постійного прагнення молодих до відкриття нового, до дослідження світу. В характеристиках представників “*X-Plorer Generation*” можна знайти чимало типових рис, що характеризують “клас інтелектуалів”. Насамперед — це можливість самостійно будувати своє життя відповідно до своїх переконань і бажань. Чим більше можливостей для самореалізації і творчості в молодих людей, тим більша їхня влада. Найпоширенішими інструментами влади для них стали освіта та доступ до інформації і технологій. Це дає змогу вирости професійно і досягти більш високого соціального статусу (“класу інтелектуалів”). Наступною характерною рисою є відкритість до одержання інформації, бажання знати, що відбувається у світі і зі світом. Молоді люди цього типу хочуть відкрити нові можливості, апробувати нові ідеї, одержати новий досвід. В умовах колосального збільшення потоків інформації вони звертають увагу тільки на потрібні їм у даний момент повідомлення і відразу забувають про непотрібні. З одного боку, за допомогою інформаційних баз і цифрових комунікацій, можна легко знайти необхідні дані. Однак, з іншого, виникає проблема здатності оцінювати інформацію з урахуванням можливості перетворення її в знання.

Одним із критично важливих питань для сучасного покоління молоді є питання “Що таке добре, а що таке погано?”, пошуки розуміння добра і зла, орієнтація на постматеріальні цінності. Причому готові відповіді відкидаються, досягання ве-

¹ Було підраховано, що вже у 1989 р. витрати на підготовку випускника університету становили в середньому 1 млн дол. Мається на увазі період з моменту народження дитини до одержання диплома про вищу освіту.

² *Explorer* — англ. “дослідник”, тобто “генерація дослідників”.

деться самостійно. Ідеалізм не зник, хоча він вже інший, ніж був на початку і навіть в середині минулого століття. Ідеалізується сила особистості. Це знаходить висвітлення в переконаності у тому, що кожна людина може змінити своє життя і життя свого оточення. Представників “X-Plorer Generation” відрізняють оптимізм і прагматизм, а також почуття необхідності зробити свій внесок у життя, причому якомога швидше. Досконалості бажано досягти в якій-небудь одній галузі, а не намагатися зробити потроху в різних сферах. Разом з тим сучасну молодь характеризує мобільність, що багато в чому визначає її ставлення до речей, місць, людей і до себе. Символи мобільності — мобільні телефони, портативні комп’ютери тощо. Мобільність попередніх поколінь обмежували мовні бар’єри, чекання бути забезпеченими роботою на все життя і страх взаємодії з незнайомими культурами. Ці настрої не характерні для молодих з нового покоління: вони знають англійську мову, цікавляться іншими культурами, а перехід з фірми у фірму розглядають як перспективу нових можливостей і навіть одержання нових вражень.

Звичайно, розглянуте покоління не є однорідною масою. Воно швидше являє собою величезну безліч індивідуальностей. Разом з тим соціологи вважають за можливе виділити кілька відмінних груп. Першу вони назвали “трендсеттерами” (trend-setter, у перекладі з англійської буквально “той, хто задає напрямок, тренд”), які створюють нові напрямки, тенденції, стилі. Їхня частка становить 8 %. Наступна група названа “бджолами” (20 %) — їх відрізняють допитливість і легкість, з якими вони сприймають нові віяння і поспішають ними скористатися. Крім того, саме вони забезпечують поширення нових ідей і цінностей. 50 % становлять “послідовники” — основний потік, що не дуже швидко сприймає нові тенденції, сприймає швидше локальну культуру, ніж глобальну. Найбільш ригідною, тобто негнучкою, серед молоді є група “важко розгойдуваних” (20 %) — вони повільно приймають новації і повільно вливаються в глобальну молодіжну культуру. Ще залишилися 2 % — “сновидці”, які не приймають нових напрямків і тенденцій, не формують нововведень і мають свій дуже своєрідний погляд на життя.

До покоління “X-Plorer Generation” належать представники обох статей. Однак помітна “розмитість” відмінностей між

ними. Дівчата нерідко виявляють ознаки маскулінізації, а юнаки — фемінізації. Причому йдеться не стільки про фізичні дані, скільки про психологічні особливості і стереотипи поведінки. Зокрема, багато юних жінок не вважають своїм головним життєвим призначенням народження дітей і обслуговування членів своєї родини, а прагнуть до самореалізації у професії. Тим більше, що за умов постіндустріального суспільства до того існують визначені передумови. Зокрема, впровадження нових технологій витісняє грубу фізичну працю. Процес праці полегшується і стає більш доступний для жінок¹. Жінки краще працюють з інформацією й у системі “людина-людина”, що дуже важливо в нових умовах. Відомо, що в постіндустріальному суспільстві значно розширюється третинний сектор — сфера інформації й обслуговування. В інформаційному суспільстві збільшується потреба в більш освіченій робочій силі. У більшості розвитих країн жінки або не поступаються, або перевершують за рівнем освіти чоловіків. Такий стан справ спостерігається також в Україні і Росії. Загальною тенденцією є зростання частки жінок у трудових ресурсах. А однією з ознак настання постіндустріального суспільства є фемінізація суспільного виробництва. Жінки, які мають необхідні ресурси для доступу і використання інформаційних і комп’ютерних технологій, одержують значні вигоди в багатьох відношеннях. Однак у сучасному світі жінки значно менше, ніж чоловіки, можуть цим скористатися. Справа не тільки в наявності приєднаного до Інтернету комп’ютера. Численні невидимі перешкоди обмежують участь жінок в інформаційному суспільстві. Здатність жінок використовувати інформацію і знання залежить від таких факторів, як рівень письменності і освіти, географічне місцезнаходження (Північ чи Південь, місто чи село), приналежність до тієї чи іншої соціальної групи. Жінкам у будь-якому віці складніше одержувати освіту через панування визначених суспільно-поведінкових стереотипів, які на перше місце ставлять ведення домогосподарства і турботу про роди-

---

¹ Промислове виробництво у добу “вугілля і сталі”, а потім конвеєра потребувало великих фізичних зусиль. Праця на комп’ютері їх не вимагає. Навіть необхідність турботи про дітей певною мірою компенсується можливістю працювати вдома (електронний офіс). Працюючи там, жінка стає ще більш економічно незалежною, що певною мірою також впливає на кількість розлучень.

ну. В багатьох країнах освіта дівчат вважається справою менш важливою, ніж освіта хлопчиків. У результаті дві третини всіх неписьменних світу становлять жінки. Навіть у розвинутих країнах, при всьому прогресі, демократизації, досягненнях у боротьбі за рівність прав гендерні переваги не на користь жінок. А в країнах, де за наречену прийнято платити калім, за дівчину з вищою освітою він буде істотно меншим, ніж за ту, у якої взагалі немає ніякої освіти. Про співвідношення рівнів жіночої освіти і народжуваності мова йшла вище. А значне збільшення чисельності бідного населення на планеті є загрозою існуванню всього людства.

Можна було б припустити, що розвиток інформаційного суспільства, поширення інформації і знань приведе до усунення гострих проблем, особливо соціальних. Насправді відбувається протилежне: ставши головним ресурсом нового суспільства, знання поляризували соціум за раніше невідомими лініями. З'явилася нова нерівність між людьми і між країнами. Аналітики стали говорити про феномен “розколотої цивілізації”, лінії розламу якої проходять як між країнами відсталими і розвинутими, так і усередині останніх. Починаючи з 1960-х років у розвинених країнах стала наростати соціальна поляризація. Формуються два полюси соціального протистояння. Відбувається те, що соціологи назвали “розшаруванням за ознакою освіти”. З одного боку, це вищий клас — “клас інтелектуалів”. З іншого боку, це нижчий клас нового суспільства — представники робочих професій або некваліфіковані іммігранти, які не мають хорошої освіти і не вважають її цінністю. Вони зайняті в матеріальному виробництві, обслуговуванні або ж є тимчасовими чи постійними безробітними.

Названі полюси є центрами тяжіння для тих, хто ще нещодавно входив у середній клас — опору індустріального суспільства. Відбувається розмивання цього класу, а з ним і всього “суспільства загального благоденства”. “Суспільство двох третин” швидко перетворюється в “суспільство половини” з тенденцією до збільшення частки “нижчого класу” (“underclass”). Прогрес науки і техніки ще сильніше підкреслив нерівність між людьми. Доступ до Інтернету став своєрідною розділовою лінією між освіченими й неписьменними, заможними і бідними, чоловіками і жінками, молодими і літніми, городянами і сільськи-

ми мешканцями¹. Природа цієї нерівності і причини її поглиблення також обумовлені розходженнями людей за рівнем їхніх здібностей і талантів, отже, за можливостями досягнення успіхів у сфері виробництва, що базується на засвоєнні і використанні нових знань. В історії різних країн і народів не раз лунали заклики до забезпечення вільного розвитку здібностей кожної людини. І от парадокс: досягнута, здавалося б, в умовах постіндустріального суспільства свобода розвитку особистості не веде до рівності.

Серйозні дослідники звертають увагу на те, що соціальний конфлікт, який назріває в надрах сучасних постіндустріальних суспільств, має більш небезпечний характер, ніж традиційний для індустріального суспільства конфлікт між буржуазією і пролетаріатом. Якщо буржуазія не може існувати без пролетаріату, що дає змогу йому боротися за свої права і домогтися поліпшення свого становища, то сучасна інтелектуальна еліта не потребує безпосередньо рутинної праці традиційно зайнятих. Вона робить і реалізує новації без їхньої допомоги, і, звичайно, без експлуатації їхньої праці. Якщо раніше нижчий клас розглядався як пригноблений, то сьогодні його називають “відчуженим класом”, оскільки він вже не експлуатується, а лише спостерігає (якщо спостерігає) за успіхами інтелектуалів. Останні утворюють нову аристократію — меритократію². В природі меритократії закладена оцінка особистості на основі врахування її досягнень до інтелекту і її інтелекту до коефіцієнта розумового розвитку. Це перемога “принципу досягнення” над “принципом прописаності”, тобто здобуття місця в суспільстві за допомогою спадщини або зв’язків. Можливості входження в новий вищий клас обмежені особистими здібностями³, дорожнечою освіти і тим, що коли людина усвідомлює себе недостатньо освіченою, оптимальний період для одержання сучасної освіти вже згаяно. Меритократична поляризація суспільства є більш жорсткою, ніж класова, оскільки якості, що доз-

¹ За даними соціологічних досліджень, до 80 % населення розвинутих країн в принципі не придатні для роботи у високотехнологічних секторах економіки через свої особисті якості (перелік їх охоплює чимало парламентарів — від стану здоров’я до рівня освіти).

² Буквально: влада, що ґрунтується на чеснотах.

³ Деякі дослідники вважають, що багато в чому особисті здібності зумовлені спадковістю, а не вихованням.

воляють людині ввійти до “класу інтелектуалів”, не можуть бути дані як привілей. Потенційно визначені, вони формуються протягом десятиліть її свідомого життя. Тобто не соціальний статус є умовою приналежності людини до еліти постіндустріального суспільства, а вона сама формує в собі якості, що роблять її членом цієї еліти. Удосконалюючи свої здібності й особисті якості, представники нового “вищого суспільства” одержують високі прибутки як побіжний результат своєї діяльності.

З іншого боку, у постіндустріальному суспільстві чимало людей, які не володіють ані знаннями, необхідними у високотехнологічних виробництвах, ані можливостями до освіти, ані особливими здібностями. Вони виявляються або ж у становищі “працюючої бідноти (working poor)”¹, або ж нижчого “пригніченого” класу (“underclass”)². Сюди входять ті соціальні групи, представники яких не можуть знайти собі адекватного застосування в умовах експансії високотехнологічного виробництва. Тобто це не тільки найбільш знедолені прошарки суспільства, але й всі ті, хто знаходиться за межею бідності й ті, хто одержує прибуток нижче половини прибутку середньостатистичного індустріального робітника, зайнятого повний робочий день. До цієї категорії нині належать не менше третини населення постіндустріальних країн. Існуючий середній клас поступово розмивається: значна його частина в результаті зниження рівня доходів спускається по “сходах добробуту” все нижче і нижче³. Значно менше його представників піднімається до рівня

¹ Вже на 1990 р. частка таких працівників становила майже 18 % усього працюючого населення США. Працівники, які не володіють необхідною за нових умов кваліфікацією, не мають засобів примусити роботодавців підвищити їхню заробітну плату. Вони часто втрачають роботу. Знаходячи її знов, вони отримують на новому місці платню в середньому на чверть нижче попередньої.

² Нині понад 15 % американських громадян офіційно знаходяться нижче межі бідності й існують за рахунок державних субсидій.

³ Попри економічне зростання 1990-х років, до теперішнього часу американський робітник не одержував прибавки до зарплати від часів вступу на посаду президента Р. Ніксона, тобто від 1968 р. З 1973 по 1993 рр. працівники, які не мають вищої освіти, втратили до 20 % своєї реальної заробітної плати, хоча продуктивність їхньої праці збільшилася не менш, ніж на 25 %. До середини 1990-х років вища освіта у постіндустріальних країнах стала не стільки умовою одер-

нової еліти, яка має тенденцію “замикання” у самій собі. Люди, що володіють порівняним інтелектуальним потенціалом, прагнуть до консолідації і відокремлення як цілісна спільність.

Та ж тенденція “замикання” прослідковується на міжнародній арені, коли *постіндустріальні держави* все більше відособлюються від інших країн. Як ілюстрацію можна взяти статистичні дані щодо спрямованості торгових та інвестиційних потоків. У 1953 р. розвинені держави спрямовували до країн того ж рівня розвитку 38 % загального обсягу свого експорту, у 1963 р. — 49 %, у 1973 р. — 54, у 1990 р. — 76 %. У другій половині 1990-х років склалася стійка ситуація, коли тільки 5 % торгових потоків, що починаються на території однієї з 29 держав — членів Організації економічного співробітництва і розвитку¹, виходять за межі цієї групи країн. У той же час постіндустріальні країни імпортують з індустріальних країн товарів, що розвиваються, і послуг на суму, що не перевищує 1,2 % їх сумарного ВВП. Аналогічна картина і з інвестиційними потоками. Більше 90 % всіх іноземних інвестицій у США здійснюється компаніями семи країн: Великобританії, Японії, Канади, Франції, Німеччини, Швейцарії і Нідерландів. У свою чергу більше 60 % всіх американських капіталовкладень йдуть у ці ж держави.

Якщо раніше розвинутим індустріальним країнам для своїх масово вироблених промислових товарів потрібні були ринки збуту і сировинні ресурси відсталих країн, то тепер картина доркорінно змінилася. Постіндустріальні країни виробляють і експортують інформацію й знання, можуть реалізовувати їх у великих масштабах, не витрачаючи на це зростаючої кількості праці і матеріалів. Якщо ж брати зростання обсягів промислового виробництва у постіндустріальних країнах, то з початку 1990-х років воно супроводжується зниженням кількості спожитих ресурсів. Після 1973—1981 рр., коли ціни на нафту зросли в 15 разів, ці країни різко підвищили ефективність використання енергії і сировини. У найближчі 30 років потреби

жання стабільно високих прибутків, скільки засобом проти небезпеки переходу у нижчий клас.

¹ Відома абревіатура ОЕСР — об'єднання 29 найбільш багатих і розвинених країн, які становлять одну шосту частину населення світу.

країн-учасниць ОЕСР у природних ресурсах у розрахунку на 100 доларів виробленого національного прибутку повинні знизитися в 10 разів — до 31 кг порівняно з 300 кг у 1996 р. У зв'язку з цим скоротилося ввезення сировини, а країни, що розвиваються, протягом минулих років ще більше відстали¹.

У західній літературі давно вже вживається термін “інформаційно-технологічний неоколоніалізм”. Він виражається в різних формах: у тенденції до зниження світових цін на сировину, у переведенні середньотехнологічних, а також “брудних” виробництв із розвинутих країн до периферійних, при тому, що за собою залишають “хай-тек”, у тому, що відсталі країни самі не в змозі виробляти високотехнологічний продукт і ефективно використовувати інформаційно-комп'ютерні можливості². Крім того, у постіндустріальному суспільстві високоприбутковим може бути дрібносерійне виробництво, надання вузькоспеціалізованих послуг. Тобто масове виробництво стандартизованої продукції відходить на другий план і немає необхідності піклуватися про розширення ринків збуту. Якщо раніше розвинені країни могли допомагати відстаючим здійснювати індустріальну модернізацію у власних інтересах, то тепер такої зацікавленості в них немає. Якщо якась допомога надається, навряд чи в ній превалюють філантропічні міркування, швидше воєнно-стратегічні і політичні.

На світанку постіндустріалізму сфера політична так само, як і інші сфери людської діяльності, *знає істотних змін*, які ще важко у всій повноті побачити і проаналізувати. З часом колишні очікування суспільствознавців виявляються

---

¹ Ціни на нафту піднялися тоді, коли стало зрозуміло, що збереження їх на рівні 1998 р. означає економічне банкрутство найбільш політично небезпечних для Заходу регіонів: Росії, арабського Близького Сходу, деяких латиноамериканських країн.

² Найменш розвинені країни зіткнулися із ризиком опинитися на узбіччі світового розвитку, оскільки в них часто відсутні економічні й соціальні можливості, необхідні для отримання вигод від використання інформаційних і комп'ютерних технологій. До таких факторів слід віднести технічну інфраструктуру, комп'ютерну грамотність, володіння англійською мовою, а також вартість підключення, яка в багатьох випадках є дуже високою. Так, щомісячна плата за доступ до Інтернету становить у США 1,2 % від середньомісячного прибутку, в Шрі-Ланці — 60 %, в Бангладеш — 191 %, в Непалі — 278 %.

ілюзорними. Проте все яскравіше виявляються непередбачені проблеми. Так, на початку 1970-х років досить поширеними були сподівання на те, що за допомогою новітніх інформаційних технологій у недалекому майбутньому вдасться усунути недоліки демократичного процесу і сприяти розвитку процесів глобальної демократизації. Деякі політики переконані в цьому дотепер. Наприклад, прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер заявив не дуже давно: "Я переконаний, що інформаційна революція може вдихнути нове життя в нашу демократію".

Дійсно, розвиток Інтернету впливає на сучасний політичний процес. Насамперед він сприяє збільшенню відкритості і прозорості діяльності політичних інститутів. У Мережі з'явилася і продовжує з'являтися велика кількість сайтів різних державних органів, партійних структур, міжнародних неурядових організацій, що містять різну інформацію. Ця інформація може істотно розширити політичну поінформованість користувачів Інтернету, а також дати їм можливість висловити свою думку з того чи іншого питання. Однак парадокс полягає в тому, що не так вже багато людей користуються наданими можливостями. По-перше, частка активних користувачів Інтернету в різних країнах істотно відрізняється й значно поступається чисельності тих, хто використовує традиційні канали одержання інформації (телебачення, радіо, газети). По-друге, навіть серед тих, хто не уявляє себе без Мережі, дуже невелика група дійсно цікавиться політикою¹.

Реальність показує безпідставність очікувань тих, хто вважає, що інформаційна революція приведе до виникнення "нового, кращого, більш демократичного" політичного життя. Навіть технічні можливості самі по собі не перетворюють пасивних громадян у політично свідомих і активних. Насправді загальною тенденцією в постіндустріальних країнах є охолодження суспільного інтересу до політичного процесу як такого. Одна з причин — втрата віри у здатність існуючої політичної системи адекватно реагувати на суспільні потреби. Але в цьому випадку складність ситуації пояснюється тими змінами, що відбува-

---

¹ Показовим є такий факт. У США, де доступ до Інтернету мають понад 70 % населення, під час президентських виборів 2000 р. лише 6% електорату відвідували сайти кандидатів або сайти, які висвічували хід кампанії.

ються в соціальній структурі суспільств під впливом постіндустріалізму. З одного боку, суспільство стає все більш фрагментованим, хоча розлом проходить між “класом інтелектуалів” і всіма іншими. Цих інших довгий час опікувала “держава благоденства”, вони від неї були залежні і підтримували її. Однак інформаційна економіка привела до того, що людина, до якої б соціальної групи вона не належала, почуває себе все незалежнішою від сформованої політичної системи. Її досягнення сприймаються як даність. Громадяни втрачають політичну активність: у західних країнах усе менше людей приходять на виборчі дільниці й усе більше утруднюються згадати прізвище свого президента. Оскільки їхній рівень матеріального добробуту від цього не залежить. Втрачаючи матеріалістичні елементи мотивації (про нову мотивацію в постіндустріальному суспільстві говорилося вище), люди стають все менш керованими тими традиційними методами, які має в розпорядженні сучасна держава. Відмовившись від прямого насильства, демократичні режими вже зараз в деяких випадках не можуть протистояти негативним наслідкам самореалізації своїх громадян, не обмежених міркуваннями матеріального порядку¹. Поки суспільство було об’єднане зрозумілими для всіх економічними інтересами, демократична система була цілком ефективною. А результати дії держави були ясними і передбачуваними. У новій ситуації колишні важелі керування можуть виявитися недієвими.

Розвиток Інтернету, здавалося б, відповідає демократичному духу часу, оскільки дає людині величезні можливості доступу до безмежних обсягів інформації. Людина перестає бути об’єктом маніпуляцій з боку ЗМІ, а перетворюється в самостійний суб’єкт добору тієї інформації, що їй цікава і потрібна. І в цьому криється джерело багатьох інших проблем. Насамперед, навіть в інформаційному суспільстві політика повинна спиратися на підтримку мас. Тому влада, якою б моральною вона не була, змушена маніпулювати суспільною свідомістю, створюю-

¹ Ілюстрацією може бути такий факт. Громадянин Нової Зеландії Б. Сімсон зібрав у себе в гаражі балістичну крилату ракету, одержавши всю інформацію про її устрій в Інтернеті й купивши необхідні деталі на інтернет-аукціоні. Влада не знайшла у його діях нічого протизаконного, хоча і заявила, що “крилаті ракети — це не те, що рекомендується будувати в себе в гаражах”.

ючи міфи і спотворюючи реальну картину світу¹. У постіндустріальному столітті індивідуалізм здобуває нові якості, що стало основою виникнення концепцій “неоіндивідуалізму” та “індивідуалізованого суспільства”. Як вважає англійський політолог З. Бауман, масовим суб’єктом інформаційно інтегрованого світового співтовариства є особистісно автономний і індивідуально незалежний Інтернет-користувач. Завдяки інформаційно задовольняючим його мережевим зв’язкам він втрачає інтерес до традиційних політико-інформаційних інститутів (влади, партій, структур громадянського суспільства, засобів масової інформації) і будь-яких ідеологій. Занурюючись у кіберпростір, людина усе більше відривається від реального соціального життя. Відбираючи ті повідомлення, які відповідають її поглядам, вона закривається від різноманіття альтернативних думок. Як зазначає американський соціолог П. Лівайн, у тих випадках, коли дискутують люди, які дотримуються різних думок, вони в остаточному підсумку рухаються до компромісу й іноді досягають консенсусу. Однак дискусія між ідеологічно близькими людьми приводить до того, що, залишаючись у рамках цієї ідеології, їхні погляди стають екстремістськими. І це — ще одна гостра проблема для традиційної держави, породжена розвитком нових інформаційних технологій. Інтернет перетворився на важливий інструмент політичної мобілізації однодумців, які можуть виступати як за демократичні, так і за

¹ У цій справі роль ЗМІ важко переоцінити. Специфіка інформаційного суспільства полягає також і в тому, що зміна політичного курсу залежить тут не тільки від об’єктивних економіко-політичних обставин і волі політичної еліти, а й від стану інформаційного середовища. У перехідних країнах, до яких належать колишні республіки СРСР, різке підвищення значимості засобів масової інформації обумовлено насамперед тим, що при затвердженні принципу виборності влади вони стали головним важелем зміни еліти. От чому так б’ються найголовніші політичні актори за контроль над найбільш впливовими каналами і виданнями. Поки еліта контролює і спрямовує потоки інформації, маніпулювання суспільною свідомістю можливе. Коли ж більшість населення перетвориться на активних користувачів Інтернету, а охоплення Мережі розростеться до масштабів сучасного ТБ, політичне маніпулювання свідомістю всього суспільства стане неможливим. Однак для України це є дуже віддаленою перспективою. Не виключена імовірність спроб встановити контроль над Інтернетом, як це вже зроблено в Китаї.

інші цілі. Сьогодні кіберпростір став середовищем існування великої кількості різних екстремістських груп. За допомогою новітніх інформаційних технологій вони, незважаючи на географічну віддаленість, легко встановлюють контакти і координують свої дії, що нерідко закінчуються тими чи іншими ексцесами. Спектр організацій — надзвичайно широкий: від ісламістських терористів до антиглобалістів¹, різноманітність їхніх методів діяльності — ще більша. Тепер навіть окремих індивідів може відігравати важливу роль у світовій політиці і, самостійно або ж об'єднавшись з іншими індивідами, кидати виклик наймогутнішим державам світу. Можна згадати, наприклад, спекулянта і філантропа Дж. Сороса, який призвів до девальвації британський фунт стерлінгів, або таку міжнародну неурядову організацію, як “Міжнародна амністія”. Подібні актори ускладнюють завдання політики завдяки своєму потенціалу й у результаті своїх втручань. Масштабність проблем, що виникають у зв'язку з цим у традиційних державах, особливо демократичних, навіть важко уявити. Однак і вони для рішення своїх проблем використовують новітні технології.

Як показує світова історія, долю того чи іншого суспільства формує його спроможність або неспроможність керувати технологією, особливо стратегічними технологіями. Використовуючи міць держави, вона може почати прискорений процес технологічної модернізації, здатної за кілька років змінити економіку, підвищити військову силу і соціальний добробут (приклад нових індустріальних країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону). Однак існує й протилежний варіант, коли суспільство може придушити розвиток технології. Так відбулося в СРСР, де, зокрема, генетика з кібернетикою були оголошені “продажними дівками імперіалізму”². Якщо ж говорити шир-

¹ Діяльність Аль-Каїди, як і інших подібних організацій, координується через Мережу. Що стосується антиглобалістів, можна навести такий приклад. У червні 1999 р. під час економічного саміту керівників “Великої вісімки” антиглобалісти окрім виступів протесту заподіяли понад 10 тис. атак хакерів на кілька десятків ТНК, що нанесли тим величезні матеріальні збитки.

² Про ставлення до однієї з головних наук, що сформувала основу становлення інформаційного суспільства, свідчить цитата із статті “Кібернетика — наука мракобесов” (наводиться мовою оригіналу, бо при перекладі втрачається “дух часу”): “В судорожних попытках ре-

ше, так радянський лад у здійсненні індустріальної модернізації вичерпав можливості сформованого економічного і соціального механізмів. Але йому не вдалося створити нові механізми, необхідні для переходу до постіндустріального суспільства. Це було в принципі неможливо. Основні характеристики системи: державна власність на засоби виробництва, безринкова економіка, монопольна політична влада партійно-чиновницької номенклатури, юридично узаконена, тобто закріплена в Конституції, вічна влада однієї партії. Усі ці характеристики перетворилися в гальма, що не тільки визначило істотне відставання від Заходу, але і повну нежиттєздатність самої системи. Однією з “несущих конструкцій” радянського ладу була монополія влади на інформацію, що не сумісно з її плюралізмом, вільним обігом і свободою доступу до неї — необхідними умовами інформаційного суспільства.

Не можна заперечувати того, що в Радянському Союзі велике значення надавалося розвитку науки. Однак кращі наукові сили і практично всі ресурси країни спрямовувалися на обслуговування військово-промислового комплексу, що ніяк не можна було вважати економічно рентабельним. Потреби населення фінансувалися за залишковим принципом. “Підричним елементом” для тоталітарного суспільства вважався ринок, тому все, що пов’язано з ним, природно, діяти не могло. Десятиліттями влада створювала “нову людину”. Всупереч її перевагам, що проголошувалися, насправді “радянська людина” зовсім не відповідала тому типу особистості, яка могла б сприяти становленню постіндустріального суспільства. Комуністична система розвалилася в результаті взаємодії дуже багатьох причин. Серед них була і неспроможність вписатися в реалії нового світу.

Основою переходу на новий етап розвитку була не стільки економіка, технології або високий відсоток охопту населення системою освіти. Головне — це зміна самої людини, знаходження нею нової мотивації, що дає змогу визначити діяльність постіндустріального типу, за Д. Беллом, як “гру між людьми”.

ализовать свои агрессивные замыслы американский империализм бросает на карту все: бомбы, чумных блох (натяк на генетику — Т.О.) и философствующих невежд. Усилиями последних и сфабрикована кибернетика — лжетеория, предельно враждебная народу и науке” // Литературная газета. — 1952. — 5 апреля.

Яка “гра між людьми” могла бути в суспільстві, де все, “від виховання дітей до виробництва сталі”, відбувалося під “мудрим керівництвом” комуністичної партії і під “пильним контролем компетентних органів”? Гра припускає не тільки дотримання визначених правил, але, головне — свободу вибору, творчість, можливість діяти на свій страх і ризик. Результат гри команди залежить від умілих дій кожного окремого гравця. Однак в умовах постіндустріалізму головну роль виконують одинаки, озброєні новітніми технологіями і унікальними знаннями, які вони можуть творчо застосувати без зважання на “думку вищестоящих товаришів”, які найчастіше являли собою “ідеологічно витриману” посередність. Все це, звичайно, докорінно розходилося з нормами і правилами радянського ладу. Все це дуже не збігається з нормами і правилами, що лежать в основі існування деяких суспільств, навіть якщо вони на сьогоднішній день домоглися значних успіхів у справі модернізації. Мова йде про Японію й інші нові індустріальні країни, які опинилися перед проблемами входження в постіндустріальне суспільство. Новітня історія показує, що постіндустріальне суспільство не можна побудувати. Єдиним шляхом його становлення є еволюційний розвиток на основі максимальної реалізації особистісного потенціалу людей, які досягли високого рівня матеріального добробуту.

Людство, точніше деяка його частина, тільки почало перехід на новий рівень свого розвитку. Навіть в найбільш розвинених країнах, таких як Сполучені Штати, ФРН, Швеція та інших, суспільство ще дуже далеке від того, щоб повною мірою стати постіндустріальним. У цих країнах і в наші дні мільйони людей зайняті простою працею і зазнають капіталістичної експлуатації. Навіть у найпередовіших державах чимало людей елементарно або функціонально не письменні, що унеможливає їхнє успішне життя в “суспільстві знань”. Продовжують існувати старі відносини і старі технології, що перешкоджає постіндустріалізації. Постіндустріальні тенденції дуже повільно поширюються як усередині окремих країн, так і у світі в цілому. Головною причиною виступає “замикання”: постіндустріальне господарство, досягнувши визначеного рівня, розвивається далі, не перетворюючи при цьому весь суспільний організм, а формуючи відносно нейтральний в економічному і соціальному плані сектор. Воно все меншою мірою прагне до взаємодії з

іншими елементами суспільного цілого й інших регіонів Землі. І в цьому аналітики вбачають корінь основних соціальних проблем ХХІ ст. Більшість із них буде пов'язано з інкорпоруванням постіндустріальної економіки в суспільство, що ще не стало інформаційним ні в рамках розвинутих держав, ні в масштабах планети.

Література

Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М., 2002.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. — М., 1999.

Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2003. — № 7, 8.

Васильчук Ю. Постиндустриальная экономика и развитие человека // Мировая экономика и междунар. отношения. — 1997. — № 9, 10.

Доброхотов Р.А. Политика в информационном обществе // Коми. — 2004. — № 3.

Евтух А. Информационная эпоха и актуальные проблемы экономики // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2005. — № 4.

Иноземцев В.Л. “Класс интеллектуалов” в постиндустриальном обществе // Социологические исследования. — 2000. — № 6.

Иноземцев В.Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах // Социологические исследования. — 2000. — № 8.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. — М., 2000.

Колодюк А. Проблематика переходу до інформаційного суспільства // Політичний менеджмент. — 2004. — № 6.

Лях В. Постіндустріальне суспільство як нова парадигма соціального розвитку: проблема і перспективи // Генеза. — 1994. — № 1.

Маруховський О. Переваги і вади інформаційного суспільства // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1.

Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М., 1999.

Осипов Е. Субкультура хакеров: деконструкция или воля к знанию? — [http://www.snews.ru/security/par 7](http://www.snews.ru/security/par7).

Примо Н. Гендерные проблемы в информационном обществе. — СПб., 2004.

Тоффлер А. Третья хвиля: Пер. з англ. — К., 2000.

Хорос В.Г. Постиндустриальный мир — проект и реальность // Восток. — 1998. — № 1.

Лекція 17

ЛЮДСТВО НА ЕТАПІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Коли почалася глобалізація? ТНК — рушійна сила процесу транснаціоналізації світової економіки. Проблеми, які постають перед національними державами. Криза ідентичності, вплив глобалізації на людину. Нова якість життя народів і держав: розвинені країни і ті, що розвиваються. Антиглобалізм і релігійний фундаменталізм — варіанти протидії провідній тенденції світових трансформацій. Сучасна екологічна криза.

У розвитку людства на сучасному етапі взаємодіє чимало різноманітних тенденцій. На першому місці серед них — процеси, що сумарно можуть бути позначені поняттям “глобалізація”. Однак труднощі полягають у визначенні цього поняття. Єдиного визначення не існує, як немає єдності думок в оцінках глобалізації. Такий стан справ відбиває зіткнення думок, конфлікт соціальних і політичних інтересів, що має місце на глобальному, регіональному, національному і місцевому рівнях. Деякі дослідники визначають цей феномен як гранично широкий процес розширення контактів суспільств, країн, людей, що посилюється завдяки досягненням науково-технічного прогресу. Інші вкладають у це поняття більш вузьке розуміння,

трактуючи її як вестернізацію, пов'язану з процесами постіндустріалізації. Треті пропонують ще більш вузьке трактування: “економічна глобалізація з рисами американоцентризму”. Кожна думка має право на існування. І в кожній з них відбивається та чи інша грань реальності.

Попри розходження думок існують і деякі точки дотику. Ніхто не заперечує, що глобалізація максимізує економічну, науково-технічну і культурну взаємодію різних країн незалежно від їхньої цивілізаційної приналежності, рівня розвитку і місця розташування. Немає заперечень і проти того, що ця взаємодія в основі своїй пов'язана з науково-технічним прогресом, особливо з розвитком засобів інформації і комунікації¹. Глобалізація являє собою зростання ролі зовнішніх факторів у відтворенні всіх країн — учасниць цього процесу. За великим рахунком, відбувається становлення єдиного взаємозалежного світу, у якому фактори глобального порядку не тільки скріплюють колись роз'єднані фрагменти, але й справляють на них перетворюючий вплив. Глобалізація здобуває власну логіку й інерцію, все більше впливає і на внутрішній розвиток різних країн. Як “робочий варіант” визначення можна запропонувати такий:

Глобалізація (від англ. Global — “всесвітній”) — термін, який використовується для характеристики сучасних економічних, соціальних, політичних, торгових, фінансових, транспортних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних та інших процесів всеохоплюючого характеру.

Коли почалася глобалізація? Аналіз тенденцій розвитку світу показує, що сучасна глобалізація підготовлена багатьма історичними процесами. Деякі дослідники вважають, що її початковими формами були торгівля і завоювання нових територій (у такому випадку, глобалізація почалася не менш, ніж 5 тисяч років тому). Інші знаходять елементи глобалізації в епоху античності, а саме у створенні імперії Александра Македонського IV ст. до н. е. Завойовані були землі від Середземномор'я до Інду, куди рушили потоки переселенців, і де почалася

¹ Величезні можливості процесів обробки, накопичення і передачі інформації, які виникли в результаті злиття інформаційної та комунікаційної технологій — ключовий аспект глобалізації. Ці технології являють собою той базис, на якому виникли й одержали подальший розвиток всі тенденції, що характеризують її.

елінізація місцевого населення¹. Прихильники подібного підходу особливо виділяють період II ст. до н. е. — II ст. н. е., коли дві великі імперії стародавності — Римська і Китайська династія Хань — об'єднали величезні простори Євразії, що простяглися від Атлантичного до Тихого океану. В II ст. до н. е. з'явився Великий шовковий шлях, що з'єднав Піднебесну із Середньою Азією і зробив можливим їх торговий і культурний обмін з Римською державою. Деякі дослідники ведуть відлік глобалізації від Великих географічних відкриттів, коли “світ замкнувся”, тобто практично не залишилося невідомих земель. Особливе значення надається освоєнню Нового Світу й утворенню колоній, де почала здійснюватися вестернізація, з одного боку, і які ставали частиною світової економічної системи, що складалася, з іншого.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. ступінь інтегрованості національних економік у світовий економічний простір був дуже значним. Перша світова війна була війною насамперед за перерозподіл вже поділених ринків. Тобто вона виявилася спробою розв'язати глобалізаційні вимоги сильних і слабших акторів економічної глобалізації. В результаті світової війни лідером стали Сполучені Штати. Вони прагнули домінувати і в економічному житті, в якому посилювалася взаємозалежність між провідними країнами світу. Цю взаємозалежність продемонструвала Велика депресія 1929—1933 рр. Розпочавшись у Сполучених Штатах, вона вразила цілі регіони, значно загальмувавши їх економічний поступ. І США, й інші держави запровадили дуже сильні протекціоністські заходи в торгівлі, обмеження на рух капіталу. Тільки у 50—70-х роках минулого століття було відновлено тенденції до глобалізації. Віхами на шляху глобалізації можна вважати вільну торгівлю, революції в техніці і технологіях, інформатизацію, надзвичайне зниження митних бар'єрів (з 60 % до Другої світової війни до сучасного рівня в 5—6 %), втрату національною валютою свого “патріотизму” (особливо це стосується американського долара), перемогу капіталу над національними інтересами і т. ін. Особ-

¹ Імперія розпалася після смерті Александра у 323 р. до н. е., а елінізація, яка деякий час продовжувалася при його спадкоємцях — діадохах, поступово послабла і відійшла. Окрім того, ще за життя великого полководця вельми помітною була тенденція до орієнтації, як ладу його держави, так і способу життя.

ливо значною була глобальна геополітична революція ХХ ст., що призвела до розпаду всіх колишніх імперій — Австро-Угорської, Німецької, Російської, Британської, Французької, Португальської, а також Радянського Союзу. Саме розпад колишніх імперій зробив державні кордони більш прозорими¹. Були зламані нездоланні колись бар'єри на шляху переміщення чотирьох “і”: інвестицій, індустрій, інформації й індивідів, що відкрило дорогу процесам сучасної глобалізації.

Історія ХХ ст. знає кілька спроб здійснення проекту глобалізації під егідою тієї чи іншої держави, що прикривалася певним політичним прапором. Першим за часом оформлення був проект комуністичної Росії, що стала на чолі III Інтернаціоналу. У маніфесті цієї потужної міжнародної організації проголошувалося: “Національна держава, давши могутній імпульс капіталістичному розвитку, стала занадто тісною для розвитку продуктивних сил... Перед нами, комуністами, постає завдання полегшити і прискорити перемогу комуністичної революції в усьому світі”. Частковою реалізацією цього плану стало існування світової соціалістичної системи. Другим за часом виникнення був фашистський проект Німеччини, що претендувала на світове панування. На сьогоднішній день залишився третій претендент на верховенство в процесі глобалізації — Сполучені Штати Америки, що прагнуть до “перемоги демократії на всій планеті”.

У роки “холодної війни” США активно стимулювали торгіву лібералізацію та економічне зростання, вбачаючи в них ефективні засоби боротьби з комуністичною загрозою. Після поразки соціалізму глобальна економіка часто ототожнюється із “глобальним капіталізмом”. Дійсно, глобалізація стала результатом капіталістичної економічної інтеграції протягом останніх століть. В “Енциклопедії соціальних наук”, виданій у Лондоні у 1996 р. зазначається: “Розвиток світової економіки має довгу історію, датовану, щонайменше, шістнадцятим століттям і пов'язану з економічним та імперським експансіонізмом великих держав. Глобалізація належить до більш продвинутої стадії цього процесу розвитку. Глобальна економіка є такою, в якій всі аспекти — сировинні і трудові ресурси, інфор-

---

¹ У зв'язку з крахом СРСР і зникненням найбільш “непрístupних” кордонів частина аналітиків веде відлік дії глобалізації, від 1991 р.

мація і транспорт, фінанси, розподілення, маркетинг — є інтегрованими чи взаємозалежними у всесвітньому масштабі... Сили глобалізації мають тенденцію до розмивання цілісності й автономії національних економік”.

Для сучасної *світової економіки* притаманним є стрімкий *процес транснаціоналізації*, у якому рушійною силою виступають транснаціональні корпорації (*ТНК*). За даними ООН, нині у світі існує понад 65 тисяч ТНК, які мають більш ніж 500 тисяч філіалів у різних країнах, у яких зайнято понад 74 млн осіб. Ядро світогосподарської системи складають 500 ТНК, з практично необмеженою економічною владою. Економічну могутність великих ТНК можна порівнювати з ВВП середніх країн. Нині провідну роль у глобальних процесах відіграють ТНК США, які за характером і масштабом торгово-інвестиційної експансії випереджають промислові і фінансові компанії інших країн. Але цей розрив поступово зменшується за рахунок посилення позицій ТНК держав Західної Європи і Японії, а також появи ТНК країн, що розвиваються (Індії, Бразилії, Південної Кореї, Тайваню та ін.) Сьогодні ТНК контролюють понад 50 % світового промислового виробництва, 67 % міжнародної торгівлі, понад 80 % патентів і ліцензій на нові техніку, технології, ноу-хау, майже 90 % прямих закордонних інвестицій. Практично вся торгівля сировиною на світових ринках контролюється ТНК. У тому числі: 90 % світової торгівлі пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, залізною рудою; 85 — міддю, бокситами; 80 — оловом, чаєм; 75 % — натуральним каучуком, сировою нафтою. Як правило, ТНК — це багатогалузеві компанії, їх діяльність широко диверсифікована. Наприклад, кожна з 500 найбільших ТНК США має в середньому підрозділи в 11 галузях, а найбільш потужні охоплюють 30—50 галузей¹.

¹ ТНК активно займаються політикою. Найважливішими напрямками діяльності ТНК у політичній сфері у країні базування є взаємодія і підтримка контактів з керівництвом центральних та регіональних органів виконавчої, законодавчої і судової влад держав, провідних політичних партій та громадських організацій, засобів масової інформації. Це досягається шляхом ротації кадрів між ТНК і найважливішими державними органами країни перебування, активної участі корпорацій у виборчому процесі, лобіюванні інтересів компаній тощо. Їхні представники вступають у національні асоціації

Створення ТНК, вихід процесу відтворення за національні рамки диктувалися технологічними й економічними закономірностями, процесом інтернаціоналізації відтворення. Зважений підхід до оцінки ролі ТНК у сучасному світі змушує визнати, що транснаціоналізація капіталу в основі своїй є закономірним процесом, який прискорює соціально-економічний розвиток. Вона сприяє поширенню нових технологій, форм організації виробництва, управління і маркетингу, залученню в обіг і ефективному використанню трудових і природних ресурсів, зменшенню трансакційних витрат, полегшуючи тим самим здійснення великих міжнародних проектів. У рамках ринкової економіки транснаціоналізації капіталу немає альтернативи. Усі держави, включаючи й Україну, зацікавлені у розширенні і вдосконаленні діяльності ТНК. Добробут країни, її участь у міжнародному розподілі праці, міра інтегрованості у світове господарство і врешті-решт її міжнародна конкурентоспроможність все більшою мірою залежать від того, наскільки

промисловців, через посередництво яких вони одержують можливість виходу на керівників місцевих органів влади. Корпорації роблять свої "внески" також у виборчі та інші фонди місцевих політичних партій, які мають вплив на політичний курс країни перебування. У деяких випадках внаслідок викриття фактів протизаконної діяльності ТНК позбавляються своїх посад або опиняються у складному становищі державні діячі, лідери політичних партій, які були пов'язані з протиправними діями корпорацій у країні, що приймає. Класичний приклад — міжнародний скандал, пов'язаний з викриттям багатомільйонних хабарів, які давала американська корпорація "Локхід". Зокрема в Японії було притягнуто до суду 15 державних чиновників високого рангу, серед них і прем'єр-міністр К. Танаку, який одержав 2 млн доларів хабарів. Розслідування протизаконної діяльності ТНК призвело до скандальних викриттів у Італії, Швеції, Іспанії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Туреччині, Єгипті, Мексиці, Колумбії та інших країнах.

Діапазон методів втручання ТНК у справи держав, що приймають, способів впливу на політичну і соціальну обстановку у цих країнах, є дуже широким. Наприклад, у 1975 р. американська корпорація "Стандард фрут" (раніше "Юнайтед фрут") і кілька інших ТНК США, невдоволені політикою Панами, Гондурасу і Коста-Рики в галузі експорту бананів, створили спеціальний фонд для підриву стабільності у цих країнах. Для цього планувалося провокування збройних сутичок, акцій саботажу і навіть замах на життя тодішнього президента Панами Торріхоса.

ки успішною є діяльність ТНК, які базуються в її економіці. Окрім того, капіталовкладення ТНК в іноземну економіку — це активний засіб стимулювання попиту на вітчизняну продукцію. Це досягається за рахунок створення за кордоном нових ринків і експорту частини продукції у створені закордонні філіали. Таким чином для країни базування відкривається доступ до нових великих ринків. Аби взаємодіяти з ТНК як в Україні, так і на світових ринках, треба створювати власні, українські транснаціональні структури, як це зробили раніше Китай, Росія, Індія, Індонезія, Мексика та інші, не кажучи про більш розвинені країни, де існують сотні ТНК. Досвід цих країн свідчить, що національний капітал здатен витримувати конкуренцію з ТНК тільки тоді, коли він сам структурується у потужні фінансово-промислові об'єднання, адекватні міжнародним аналогам. Потрібна також здатність здійснювати активну зовнішньоекономічну політику в умовах глобалізації.

Разом із тим існує чимало проблем, пов'язаних з тією діяльністю ТНК, яка суперечить інтересам держав, що приймають. До таких проблем належать: придушення своєю силою місцевих фірм; встановлення монопольних цін; порушення законів, наприклад, приховування прибутків від оподаткування шляхом перекачування їх з однієї країни в іншу; хижацька експлуатація природних і трудових ресурсів; забруднення довкілля; організація “втечі мізків” у материнську компанію; протидія реалізації економічної політики держав, що приймають. Все це зумовлює необхідність вбудовування у ринкові відносини системи стримувань та противаг, які були б здатні обмежувати негативні економічні і соціальні наслідки і крайнощі діяльності ТНК.

Окремо слід сказати про фінансову глобалізацію, якій значно сприяли електронні технології. У міжнародній фінансовій комп'ютерній мережі з легкістю перекидаються величезні кошти з одного кінця світу до іншого. Щоденний обсяг цих трансакцій перевищує 1 трильйон доларів. При цьому відбувається зростаюче відокремлення фінансових потоків від реальної сфери виробництва і торгівлі. Щоденний обсяг валютних торгів взагалі багаторазово перевищує вартість товарів і послуг, що реально обмінюються. Виникає “економіка казино” з усією своєю непередбачуваністю. Серйозні спостерігачі вже давно попереджають про можливість фінансового краху. Ця

небезпека пов'язана із тим, що американський долар виступає в ролі світової валюти. Однак, з одного боку, Федеральна резервна система США неспроможна контролювати фінансову ситуацію, яка далеко вийшла за національні рамки. З іншого боку, США та міжнародні фінансові організації ще у 1970-х роках відмовилися від золотовалютного стандарту. Через це було втрачено не надто досконалу, проте єдину міру оцінки грошей. Внаслідок цього долар та інші валюти вимірюються виключно тим, як їх оцінюють торговці та валютні спекулянти. Це зумовлює небезпеку грандіозного фінансового колапсу. Разом із тим електронні технології створили нові можливості для криміналізації. Коло учасників є дуже широким — від одинаків, які грабують банки, зламуючи їхні комп'ютерні коди до кримінальних "ТНК", які займаються відмиванням брудних грошей, наркобізнесом, торгівлею зброєю, нелегальною імміграцією та іншим.

Протидіяти зазначеним негативним факторам мають *національні держави*, виконуючи свої традиційні функції — здійснення економічної політики, регулювання національної валюти, підтримка правопорядку та ін. Однак за умов глобалізації, інформаційної революції, розвитку сучасних видів комунікацій у бізнесі, управлінні, громадській діяльності, звичайному житті, підвалини монополії держави на знання реального стану справ підриваються, а тим більше можливості впливати на них. Дехто говорить про перспективу створення мегасуспільства і відмирання національних держав. Проте у сучасному світі цінність держави як суспільного інституту продовжує залишатися високою. У другій половині ХХ ст. кількість суверенних держав збільшилася майже в чотири рази. А декілька народів продовжують виборювати право на створення своєї держави (шотландці, фламандці, баски, курди та інші). Не дивлячись на посилення економічної інтеграції та значний вплив з боку наднаціональних організацій¹, національна держава залишається найважливішим фактором господарського життя. У світі, що глобалізується, вона не стільки захищає національну економіку від несприятливих зовнішніх впливів, а радше шу-

---

¹ До цього кола входять не тільки ТНК, але й Світова Організація Торгівлі, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Організація економічного співробітництва і розвитку та інші.

кає шляхи її інтеграції до світогосподарських зв'язків. Національні уряди, зберігаючи у своїх руках потужні важелі (наприклад, накопичення та інвестування капіталу на 90 % залишаються внутрішнім процесом), продовжують бути головними акторами у сфері економіки. Дуже важливим є і опосередкований вплив на господарську діяльність. Ефективні державні інститути виступають як необхідна умова у глобальній конкурентній боротьбі.

Дуже важливою є роль національної держави у такому непростому питанні, як збереження ідентичності у світі, що глобалізується. Одним зі найсерйозніших *“викликів” глобалізації є криза ідентичності*, як колективної, так і індивідуальної. Швидка інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя (економічного, соціального, політичного, духовного) істотно змінює не тільки умови формування ідентичності, але й її характер. Як пише У. Бек, “разом із глобалізацією... руйнується структура основних принципів, на яких дотепер організовувалися і жили суспільства і держави, являючи собою територіальні, обмежені одна від одної єдності... Утворюються нові силові і конкурентні співвідношення, конфлікти і перетинання між національними державними єдностями, з одного боку, і транснаціональними акторами, ідентичностями, соціальними просторами, ситуаціями і процесами — з іншого”.

Надзвичайно сильно впливає на ідентичність те, що відбувається у сфері культури. Історично сформовані культури національних і соціальних спільностей є головним джерелом, з якого людина черпає життєві сенси, що утворюють основу її самосвідомості. Тому, хто втрачає свої культурні корені, загрожує психологічна дезорієнтація, втрата внутрішніх правил, які врешті-решт повинні служити самозбереженню особи. Сучасні можливості засобів інформації і комунікації виводять людей за межі визначеного культурного ареалу, привносять еталони інших культур. Сфера споживання, дозвілля і розваг, маскульт здобувають в усьому світі усе більш гомогенний¹ характер, мало відрізняються за своїм “наповненням” (джинси, кока-кола, Брітні Спірс, “Зоряні війни” і т. п.) у суспільствах, що належать до різних цивілізацій. Така універсалізація культури одержала назву “макдональдизації” за аналогією з зовсім

¹ Гомогенний від гр. *homogenes* — однорідний за складом.

однаковими за дизайном і меню точками швидкого харчування в усіх країнах, де б вони не знаходилися.

В оцінках глобалізації культури співіснують два погляди: критичний і апологетичний. Перший вважає, що це — руйнівна сила, другий — необхідний компонент модернізації. Парадокс полягає в тому, що обидва і праві і не праві водночас. З одного боку, масове виробництво в тому числі і “культурної” продукції веде до помітної уніфікації елементів культури і способів життя значної частини людства, що у свою чергу веде до зниження культурної різноманітності. В умовах розвитку загальнопланетарного інформаційного простору, заснованого на новітніх технологіях, відбувається вторгнення виробників інформації в культурне поле не тільки окремих особистостей, але і цілих народів. Причому особливе занепокоєння викликає “культурна американізація”.

Однак зважений аналіз ситуації показує: при тому, що американська продукція дійсно масово поширюється всім світом, країни Європейського Союзу, а також Азіатсько-Тихоокеанського співтовариства успішно конкурують зі Штатами в цій області. Америка, можливо, і задає стандарти якості життя та споживання, але культурні форми найчастіше задаються іншими. Так, загальноновизнаними світовими центрами моди, одягу і дизайну є Франція, Італія і Великобританія; найпрестижніших автомобілів — Німеччина; побутової електроніки — Японія; молодіжного іміджу — Лондон, Амстердам і Гамбург. А поруч з “макдональдсами” усе більше з’являється китайських ресторанчиків і японських суши-барів.

Можливо, мають рацію ті аналітики, які вбачають у досить швидкому і значному поширенні західної культури відображення неадекватності багатьох традиційних культур сучасному життю, що швидко змінюється під впливом глобалізації і постіндустріалізму. Запозичення західних зразків найчастіше виявляється найбільш простим способом пристосування до цих змін. Деякі гнівно відкидають таку можливість. Інші “обтрушують порох” своєї традиційної культури й захоплено починають наслідувати стандарти і стереотипи маскульту на американський манер. Треті йдуть шляхом культурного синтезу, що припускає еволюцію і розумну інтеграцію в сучасні умови існування. Традиційні цінності зберігають для особистості онтологічне значення, продовжуючи визначати її життєву філо-

софію. Запозичені ж норми і стандарти оцінюються прагматично, як такі, що допомагають зорієнтуватися у тих чи інших ситуаціях, наприклад в одержанні освіти або в області бізнесу. Глобалізація відбувається не в знеособленому просторі, а в людському середовищі, населеному культурно-історичними спільнотами. Етнічна і соціальна локалізація, часто обумовлена кордонами національних держав, підтримує необхідну культурну розмаїтість на Землі. Збереження культурної різноманітності, у свою чергу, є однією з головних умов історичного виживання виду *Homo sapiens*. З іншого боку, як підкреслює відомий сучасний філософ А. Флієр: “Соціокультурна глобалізація відіграє не менш важливу роль в історії. Вона перешкоджає тенденції диференціації людства на безліч дрібних етнічних і соціальних груп, демографічно не здатних до самостійного виживання (а практика внутрішньоетнічного розмежування на субетноси, етнографічні й конфесіональні групи, соціальні страти, малі соціальні групи і т. ін. свідчить про цілком серйозну загрозу подібного роду)”. У такий спосіб, як і колись, але трохи в інших формах, діють дві базові тенденції — до універсалізації світу і збільшення його різноманіття. Саме їх взаємодія і визначає сучасний світовий розвиток. Якими б не були сильними і глибокими впливи глобалізаційних процесів, вони не стирають фундаментальних розбіжностей між цивілізаціями, регіонами, країнами, типами суспільств. Сучасний світ, набуваючи деяких елементів єдності, залишається дуже строкатим, різнорідним і суперечливим. При цьому він зберігає альтернативність вибору для кожної держави, народу й окремої особистості.

Проблеми впливу глобалізації на людину є надзвичайно складними, тим більше що додає вплив таких феноменів як постіндустріалізм і постмодернізм. Постіндустріалізм характеризується колосальним зростанням інформаційних і комунікаційних можливостей. Постмодернізм головними цінностями вважає свободу, деконструкцію, розмаїтість. Зрозуміло, людство поділяється на тих, хто відчуває на собі ці впливи, і тих, хто і не здогадується про них (таких приблизно три чверті загальної чисельності населення планети, і про їхні проблеми мова йтиме пізніше). Як же впливають три мегатенденції сучасного світу на тих, хто опинився в їх епіцентрі? Однозначної відповіді бути не може. Множинність варіантів — між діамет-

рально протилежними поглядами: можливості індивіда небачено зросли, що є безсумнівне благо — індивід надзвичайно багато втрачає, що є безсумнівне зло. І знову діалектичність істини полягає у поєднанні всіх точок зору. У цьому виявляється один з аспектів сучасного бачення світу — одномірний погляд неможливий.

Англійський соціолог Б. Уїлсон бачить головний наслідок впливу глобалізації і постмодерну на людину у тому, що відбувається радикальна зміна в системі її суспільних зв'язків і цінностей. На місце традиційних зв'язків між людьми, що замикалися головним чином у рамках локальних співтовариств, приходять зв'язки глобального масштабу. Часто вони множинні, безособові і функціональні. Наприклад, для молодого користувача Інтернету набагато цікавіше спілкування з іншими подібними йому, ніж із власними батьками, не говорячи вже про бабусь і дідусів. У результаті руйнується механізм передачі від покоління до покоління вищих моральних цінностей, серед яких і цінність безпосередніх особистісних зв'язків у рамках первинних співтовариств. У своїй поведінці люди керуються вже не цими цінностями, а шукають відповідь на практичне функціональне завдання, поставлене ситуацією, яка склалася цієї миті. І такий пошук ведеться самостійно, тобто індивідуально. Суспільство стає все більш індивідуалізованим і сповненим ризику¹. Зростаюча міра свободи, яку багато хто розглядає як безсумнівне досягнення прогресу людства, має і зворотний бік. Свобода вибору, що збільшується, підвищує відповідальність особистості насамперед за власну долю. Нерідко це стає психологічно занадто важким вантажем, з яким не усі справляються. Доли людей стають все нестабільнішими, залежними від випадку. Величезне розширення мережі соціальних зв'язків, до якої включена людина, з одного боку, і зростаюча дестабілізація цих зв'язків, з іншого. Усе це відбувається на тлі розпаду стійких людських спільностей, здатних дати людині набір чітких норм, цінностей, мотивів². Одночасно зростає невпо-

¹ Докладніше про це див.: Бек У. Общество риска: Пер. с англ. — М., 2000.

² Як приклад можна взяти популярне знайомство чоловіка і жінки через Інтернет. “Палке кохання” може перерватися будь-якої миті через те, що одна сторона просто не відповість. Як пережити розрив? Допомога і підтримка рідних часто навіть не передбачається.

рядкованість, невмотивованість, непередбачуваність ціннісних, мотиваційних, поведінкових переваг як окремих людей, так і цілих груп.

Все більша індивідуалізація соціуму в розвинутих країнах не може розглядатися як результат дії тільки глобалізації. Як вже зазначалося, впливають фактори постіндустріального суспільства й епохи постмодернізму. Її стимулюють зростаюча рухливість соціальної структури суспільства і її нормативно-ціннісних систем, швидкість культурних зрушень, зростання мобільності людей, нові індивідуалізовані види праці. Однак глобалізація істотно підштовхує всі ці процеси. А деякі з них з'єднує з протилежними. Так при колосальній розмаїтості вибору перед людиною постійно постає питання: чому віддати перевагу? Потреби і мотиви менше, ніж у минулому визначаються культурою, системою традицій, норм і цінностей власного соціального середовища людини. Набагато більшу цінність у її очах має "сучасний спосіб життя", поширенню стандартів якого сприяє глобалізація. І от вже індивідуалізація перетворюється у стандартизацію.

І знову парадокс: у постіндустріальному суспільстві "стандартним людям" вижити дуже непросто. Життя стає набагато складнішим, висуває нові нешаблонні завдання. Якщо в індустріальному суспільстві потрібні були "люди-роботи", то на новому етапі — творчі особистості. Якщо перші були задоволені продукцією масового виробництва, то другим потрібно те, що виробляється в розрахунок на індивідуальні потреби, часто постматеріальні. Зрозуміло, мова йде не про всіх¹. Як і постіндустріалізм, глобалізація впливає і на верхні, і на нижні "поверхи" соціальної структури. На самій верхівці вже виникла нова глобальна еліта, до якої входять фінансисти, міжнародні менеджери, юристи, діячі Інтернету, шоумени, які організують транснаціональні культурні комунікації. Американський культуролог М. Фезерстоун називає такі їх психологічні характеристики: розрив з традиціями відповідного професійного середовища, домінування цінностей технічної компетентності, меритократичний етнос, агресивний стиль поведінки. Поряд із глобальною діловою і менеджерською елітою носієм глобаліза-

¹ Про зміни у соціальній структурі постіндустріального суспільства мова йшла у відповідному розділі.

ції виступає “транснаціональна інтелектуальна еліта”, куди входять вчені і фахівці, які складають соціокультурні спільності глобального рівня. Крім еліти створюється більш широка спільність, яку дослідники називають “глобальним середнім класом”. Сюди належать бізнесмени, фахівці і кваліфіковані працівники тих професій і секторів економіки, що інтенсивно розвиваються під впливом глобалізації і включені у глобальну мережу економічних зв’язків. Передумовою для виокремлення цієї соціальної групи виступає всесвітнє поширення новітніх технологій і форм громадської організації. Типовими в цьому плані є фігури програміста або менеджера, який використовує сучасні методи керівництва. Неодмінною умовою є підключення до Інтернету. На початок ХХІ ст. портрет типового користувача Всесвітньої павутини виглядав так: чоловік, молодший 35 років, з вищою освітою і високим рівнем доходу, англомовний міський житель. США і розвинені західні країни за чисельністю користувачів значно перевершують інші країни. Однак у Японії, нових індустріальних країнах Південно-Східної Азії, а також у Китаї й Індії ця частина населення поступово зростає, тим самим зменшуючи частку показників Заходу. Інтернет може розглядатися як своєрідна інформаційна модель глобалізації. Вона показує, що реальний вплив має привілейована меншість. Тобто вельми проблематичним виглядає твердження про демократичність такого світу.

Глобалізація являє собою вкрай суперечливе явище, яке породжує безліч проблем перед людством. І, звичайно, її важко оцінити однозначно. Оптимістично налаштовані аналітики (інколи їх називають “заангажованими ставлениками” СБ, МВФ, ТНК і т. ін.) підкреслюють, що сучасна глобалізація відкриває широкі можливості для мільйонів людей у всьому світі. Збільшення товарообігу, поява нових технологій, іноземні інвестиції, розширення інформаційних мереж та Інтернет стимулюють економічне зростання і прогрес людства. Ці фактори, як зазначається, формують колосальний потенціал, що дозволяє викоренити злиденність у ХХІ ст., продовжити прогрес, досягнутий у столітті ХХ. Глобальні ринки, глобальні технології, глобальні ідеї і глобальна солідарність можуть збагатити життя людей у всіх країнах, значно розширити для них можливості вибору. Зростаюча взаємозалежність між людьми стимулює формування спільних цінностей і спільної відданості

розвиткові людини у глобальних масштабах. Передбачаються можливості подолання господарських криз, покращання охорони навколишнього середовища, розв'язання міждержавних конфліктів, гарантування безпеки, утвердження прав людини не на суто локальному або національному, а на глобальному рівні.

Проте наприкінці 1990-х років ейфорійні оцінки глобалізації та її перспектив почали поступатися місцем більш стриманим і навіть жорстким. Перемога глобального капіталізму над соціалізмом ще зовсім недавно видавалася за тріумф ринкової економіки, демократичного державного устрою та індивідуалізму, що обіцяло наблизити еру “великої гармонії”. Замість того світова цивілізація зіткнулася із загостренням всіх глобальних проблем, деградацією людських ресурсів та екологічних систем і переживає глибоку загальноцивілізаційну кризу. Певну роль в цьому відіграє глобалізація. З трибуни 53-ї сесії Генеральної асамблеї ООН генеральний секретар цієї організації Кофі Аннан заявив: “Мільйони й мільйони громадян переконалися на своєму досвіді, що глобалізація — це не подарунок долі, а сила руйнування, яка підриває їх добробут або звичайний спосіб життя”.

Реальні процеси глобалізації мають надзвичайно суперечливий характер. Деякі протиріччя закладені в ній самій, інші виникають або загострюються в результаті накладання її на складну картину сучасного світу. Глобалізація як **нова якість життя народів і держав** має для них різний сенс і втілення. На теперішній стадії вона приносить головні вигоди групі **найбільш розвинутих країн**, особливо США і Західній Європі. На їхню частку припадає переважаюча більшість нової високотехнологічної економіки, світової торгівлі і міжнародного обігу капіталу, велика частка у споживанні світових ресурсів і сировини. Життєвий рівень населення в цих країнах за показниками набагато перевищує середньосвітовий. За даними Світового банку, у 2000 р. на частку шостої частини населення планети — в основному жителів Північної Америки, Європи і Японії — приходилося приблизно 80 % світового доходу, тобто в середньому по 70 доларів на людину в день. Водночас на частку в 57 % населення, сконцентрованого в 63 найбідніших країнах приходилося лише 6 % світового доходу — 2 долари в день на людину. На прибутки, менші одного долара на день, жили

1,2 млрд людей. Три чверті найбідніших живуть і працюють у сільській місцевості. Навряд чи вони чули про інформаційне суспільство і глобалізацію, хоча і те, й інше об'єктивно погіршують їхнє тяжке становище.

Здійснювана нині глобалізація, особливо економічна, являє собою, власне кажучи, форму неоліберальної моделі розвитку. Прихильники цієї моделі переконують, що сучасні технології дозволяють безмежно накопичувати багатства і задовольняти постійно зростаючі людські потреби. А це має призвести до гомогенізації всіх суспільств незалежно від їхнього історичного минулого і культурної спадщини. Усі країни, що здійснюють економічну модернізацію на основі ліберальних цінностей, будуть все більше походити одна на одну, зближатися за допомогою світового ринку і поширення універсальної споживчої культури. Головною рушійною силою як у розвитку кожної країни, так і в процесі глобалізації, на їхню думку, виступає конкуренція.

Найбільш послідовним провідником неоліберальної економічної ідеології стали Сполучені Штати Америки. Ця ідеологія насправді спрямована на максимальне загострення глобальної конкуренції і звільнення її від усіх регулюючих пут, на “вскривання” національних економік, на створення найкращих умов дійсно сильним гравцям на міжнародній арені. Найдужчим із них нині є США. На їхню частку припадає 1/5 світового ВВП. На сьогоднішній день вони володіють майже 50 % світового ринку в багатьох галузях промисловості. Більше половини ділової активності у світі контролюється Америкою або ж здійснюється під її впливом. Сильну дію вона справляє на політику таких міжнародних інститутів, як МВФ, Світовий банк. Штати значно випереджають всі інші держави за розмірами і могутністю економіки, ефективності ринків капіталу і є лідером з величезним відривом у торгівлі в Інтернеті. За ними — першість у розвитку інформаційних і комунікативних технологій, в цілому, у науково-технічній сфері. Їхня валюта стала основною розрахунковою одиницею міжнародних торгових і валютно-фінансових операцій. В умовах зростаючої конкуренції у світі це дає їм великі переваги. Сполучені Штати є базою діяльності більшості великих ТНК, центром системи військово-політичних блоків. Війська США знаходяться в 120 країнах світу,

а в 45 країнах вони мають стаціонарні бази. Увесь світ поділений на п'ять військових командувань.

М. Кіссінджер прямо заявив, що глобалізація — просто інша назва просування інтересів США у світі. Б. Клінтон був ще лаконічнішим: “Глобалізація — це Америка”. Інші політичні діячі менш відверті і стверджують, що історичною місією Америки є “несення демократії світу”. Для забезпечення виконання місії висунуто концепцію “гуманітарної інтервенції”. Відповідно до цієї концепції, на сучасному етапі глобалізації в США й інших найбільш демократичних держав є не тільки право, але і моральний обов'язок уважно стежити за станом справ в інших, “менш демократичних”, країнах і за необхідності втручатися в їхні справи, у тому числі із застосуванням збройної сили і не чекаючи санкцій Ради Безпеки ООН. Прикладом таких дій можуть служити війни США в Афганістані та Іраку (хоча в обох випадках свою роль зіграли й інші обставини).

Обидві *країни* належать до категорії таких, *що розвиваються*, іншими словами, нерозвинених країн. Чи можуть подібні держави витримати глобальну конкуренцію, особливо з сильнішими суперниками? У їхній внутрішній політиці перемішана маса позитивних і негативних моментів. Однак ускладненість їх адаптації до сучасних умов багато в чому обумовлена політикою розвинених країн, а також підконтрольних їм міжнародних організацій, таких як МВФ, СОТ, Світовий банк. Призначення цих організацій полягає у підтримці фінансової стабільності у світовій економіці і безперервному розвитку світогосподарських відносин, а також у сприянні підйому відсталих країн. Насправді в політиці названих організацій найчастіше виявляється, з одного боку, недостатнє знання специфіки тієї чи іншої країни, елементарні прорахунки у виконанні покладених завдань. З іншого боку, позначаються ідеологічні і політичні пристрасті тих людей, які повинні готувати і приймати рішення, що торкаються долі цілих країн і навіть регіонів. Найчастіше вони визначаються лінією на ринковий фундаменталізм і політикою подвійних стандартів. Яскравим прикладом тому може бути становище на світових ринках. За даними ООН, через різні перешкоди й обмеження на шляху експорту своєї продукції країни, що розвиваються, щорічно втрачають до 700 млрд доларів. Це набагато перевищує загальний обсяг іноземних інвестицій у відсталі країни. На кінець ХХ ст.

обсяг урядової допомоги бідним країнам скоротився з 60 до 55 млрд доларів на рік. Вдвічі більше, близько 100 млрд, надходить приватними каналами. Найбільш щедрими є Данія, Голландія, Швеція, найбільш скупими — Сполучені Штати.

Як показав історичний досвід другої половини ХХ ст., активізація фінансових інвестицій у країни, що розвиваються, найчастіше не приносила позитивного результату. Або ж гроші потрапляли у розпорядження корумпованої чи некомпетентної влади, або ж спрямовувалися на формування господарської системи, не здатної розвиватися самостійно і постійно потребує додаткового інвестиційного підживлення. Ситуація погіршується тією обставиною, що в багатьох країнах ще не закінчилася фаза індустріалізації, а на неї накладається нова хвиля, що йде з Заходу, — постіндустріалізації. Багато країн, що розвиваються, навіть ті, котрі домоглися успіхів у наздоганяючій модернізації, виявилися нездатними дати адекватну відповідь на цей “виклик”. Одним із найбільш важливих проявів інформаційного суспільства є виникнення і розвиток якісно нових технологій, названих “мегатехнологіями”. До таких технологій належать всі можливі варіанти реалізації ідеї мережевого комп’ютера, а також системи глобального зв’язку на комп’ютерній основі, багато технологій впливу на суспільну й індивідуальну свідомість людей та інші. Ці технології роблять розрив між найбільш і найменш розвинутими країнами нездоланим. Відсталі країни, навіть якщо вони спроможні скористатися такими технологіями, власних не мають і тому залежні від розробників. Отже, можливість успішної конкуренції на глобальному рівні для них виключена. Саме протиріччя між “інформаційним співтовариством” та іншим світом є базовим протиріччям епохи глобалізації. Глобалізація, що сприяє розвитку науки і техніки, посилює розрив між технологічно розвиненими і технологічно відсталими країнами. Розрив збільшується і переборювати його все складніше, якщо взагалі можливо.

Країни, що розвиваються, не можуть запропонувати Заходу свої товари (за винятком сировинних) чи технологічні досягнення. Єдиним їхнім надбанням залишилася самобутня культура, що переноситься разом з міграційними потоками в напрямку країн розвинутих. Міграційні потоки під впливом глобалізації серйозно збільшилися. Приміром, якщо на початку 1970-х років у Західній Європі проживало приблизно 300 ти-

сяч неєвропейців, то в 2005 р. — уже порядком 22 млн. Це явище вже одержало назву “зворотної глобалізації”. Назву можна тлумачити не тільки в аспекті спрямованості руху потоків переселенців. Можна побачити “зворотний результат” від впливу інформаційної революції на весь світ. Як уже зазначалося, велика частина його населення десятиліттями жила у впевненості, що усі живуть також важко і бідно. Однак засоби масової інформації, особливо телебачення, показали зовсім іншу картину. І люди потягнулися туди, де життя виглядає набагато привабливішим, ніж на їхній батьківщині. Тому сприяло, з одного боку, вдосконаленню транспортних засобів, а, з іншого — ліберальному імміграційному законодавству. У свій час воно виходило з проблем, викликаних нестачею робочих рук в умовах сприятливої економічної кон’юнктури.

Однак постіндустріалізація і глобалізація внесли істотні корективи не тільки в економіку, а й у соціальну сферу самих розвинутих країн. Впровадження нових технологій призвело до скорочення робочих місць у промисловості. Висока ціна робочої сили послабила конкурентоспроможність деяких життєво важливих галузей. Їхня продукція стала витіснятися товарами, зробленими країнами, що модернізувалися, але де збереглася традиційно дешева ціна робочої сили. Місцевий капітал також став переміщатися в такі країни. Інвестиції в економіку своїх країн помітно скоротилися, скоротилося виробництво і, відповідно, ще меншим стало число робочих місць. Криза зайнятості з особливою силою позначається на молоді й жінках.

Окремо варто сказати про гендерний аспект глобалізації. Її характеризують такі процеси: зростання чисельності жінок, інтегрованих в економіку, але на гірших, ніж чоловіки, умовах; маргіналізація жіночої робочої сили; збільшення робочого навантаження на жінок; можливості участі жінок у політичному і соціальному житті водночас розширюються й обмежуються. Викликані глобалізацією зміни у структурі зайнятості нині сприяють участі жінок у найманій праці, що в деякій мірі дає їм економічну незалежність. Водночас у більшості країн жінки продовжують нести “подвійний тягар” турбот, що поступово стає для них непосильною ношею¹.

¹ Економічні відносини, не опосередковані ринковим обміном, пов’язані з виробництвом продуктів і послуг і з неоплачуваною пра-

Жорсткі умови, пов'язані з необхідністю адаптації до глобалізації, постіндустріалізму та їхніх наслідків, відбиваються на жінках вдвічі тяжче. Незважаючи на зміни, що відбуваються в навколишньому світі, жінки несуть відповідальність за забезпечення домогосподарства всіма умовами його життєдіяльності — від харчування до турботи про здоров'я всіх членів родини. Скорочення державного субсидування соціальних програм на жінках позначається більшою мірою, ніж на чоловіках. У кризові часи жінки більше піддаються домашньому насильству. Все це пов'язано з гендерною дискримінацією, а також з нерівністю в економічному житті. Негативи тих змін, що відбуваються у сфері зайнятості під впливом постіндустріалізації та глобалізації, найбільш відчуваються жінками, молоддю, особами старшого віку, а також мігрантами.

Не можна сказати, що їх не відчувають інші. Глобалізація небачено посилює в житті конкуренцію і нестабільність. У людей і держав постійно присутній страх того, що конкуренти можуть випередити їх у будь-який момент, що їхнє робоче місце і благополуччя можуть бути раптово загублені внаслідок політичних, технологічних та інших впливів, які відбуваються під дією ринкових сил. Швидкість, з якою відбуваються технологічні прориви, раптово перетворює нещодавнє новітнє досягнення в застаріле і непотрібне. А країна, яка вражала всіх своїми успіхами, може виявитися у стані затяжної системної кризи. Американський дослідник М. Мандельбаум пише, що якщо “холодну” війну можна порівняти зі спортом, то вона нагадувала б японську боротьбу сумо, у якій два важковаговики виконують різні ритуали, тупцюють на місці, але не вступають у контакт до кінця бою, коли після короткої сутички один з них виявляється за рингом, але при цьому нікого не вбивають. Глобалізацію він порівнює з бігом на стометрівку, що повторюється знову і знову. Не важливо, скільки разів була здобута перемога. Бігти приходиться щодня. І програна одна сота частка секунди рівносильна програній цілій годині.

цею (переважно жіночою) стали позначати терміном “економіка турботи”. Її первинною ланкою є сім'я. У домашньому господарстві дискримінація жінки значною мірою пов'язана з її репродуктивними функціями і традиціями патріархальності, що склалися в більшості країн.

Суть глобалізації, можливо, не настільки явна, полягає у зростаючій взаємозалежності всіх суспільств, як більш розвинутих, так і менш. Розрив, що збільшується, між ними є одночасно зростаючою загрозою усьому людству. “Золотий мільярд” не хоче думати про те, що його благополуччя може бути розтоптане п’ятьма іншими мільярдами. Віра у свою силу не дає зрозуміти просту істину: “Не кривдьте слабких, їх занадто багато”. І вони по-різному можуть реагувати на нинішню несправедливість нерівності, що збільшується глобалізацією. В останні десятиліття чітко дали про себе знати два варіанти реакції: антиглобалізм¹ і релігійний фундаменталізм.

Склад *антиглобалістського руху* є надзвичайно різномірним. Не менш різні його оцінки. Найпоширенішою є думка, яка вважає антиглобалістів бешкетуючими елементами, які влаштовують дебоші під час самітів головних міжнародних акторів сучасності. Інша думка розглядає їх як нових “луддитів”², які намагаються запобігти розвитку незворотних глобалізаційних процесів. Однак при цьому визнається, що антиглобалізм “як мінімум дав привід і стимули для пошуків дієвих альтернатив імперському глобалізму, який проповідується впливовими колами США, організаціями і структурами на кшталт МВФ, СОТ, ТНК”. Третя думка головною в цьому русі вважає заздрість громадян і відсталих, і розвинених країн до представників еліти “інформаційного суспільства”, що все більше відокремлюється від них. Разом із тим існують й інші оцінки.

Ідейно-політична система антиглобалізму дуже широко інтерпретується організаціями і групами, які беруть участь у ньому. Узагальнюючи, можна виділити два основних напрями. Перший — це повне неприйняття глобалізації як об’єктивного і закономірного етапу історії людства, явища, що прийшло з Заходу і пов’язаного з розвитком НТП капіталізму. Дру-

¹ Окрім названого терміна використовуються також терміни “альтерглобалізм” та “іноглобалізм”.

² *Луддити* (від імені підмайстра Лудда, який, за переказами, першим розбив в’язальний верстат) — учасники масових заворушень у Великій Британії, які мали місце у період з 1760-х до початку 1830-х років. Руйнуючи верстати, вони сподівалися запобігти запровадженню машин на виробництві, що мало наслідком втрату роботи багатьма людьми. Це була приречена на невдачу спроба відвернути наступ промислової революції.

гий — критика окремих тенденцій в процесах глобалізації, методів, використовуваних суб'єктами цих процесів, напрямків, що ними задаються. Якщо представників першого напрямку доречно називати “антиглобалістами”, то другого — “альтерглобалістами”. Вони не заперечують об'єктивності інтеграції сучасного світу, однак не приймають негативних наслідків нинішньої моделі її здійснення. Вони виступають за альтернативну глобалізацію — іншу, ніж та, котру здійснюють центри наднаціональної фінансово-економічної влади. Рухи, близькі до першого напрямку, більше представлені в країнах, що розвиваються, до другого — у розвинених. Понад 3/4 відповідних організацій виникли і знаходяться в державах саме такого типу. Типовий портрет активістів керівної ланки неурядових організацій, що становлять головну силу руху, виглядає так. Найчастіше це чоловіки (хоча частка жінок у русі постійно збільшується: у 1992 р. — 12, 5 %, у 2000 р. — 28,7 %), які мають високий рівень освіти (2/3 закінчили університет, а 49,1% продовжили навчання і після одержання диплома), причому небідні. Країни, де вони проживають, займають верхні рядки в таблицях світових оглядів ціннісних орієнтацій за такими параметрами, як толерантність і альтруїзм (постматеріальні цінності).

Роком виникнення руху вважається 1996-й, коли на території мексиканського штату Ч'япас, контрольованого повстанцями, відбулася перша всесвітня зустріч супротивників глобалізації, яка приносить вигоди ТНК і лиха — народам країн, що розвиваються. Свою “наочність” виступи супротивників глобалізації набули зі стотисячною маніфестацією в Сіетлі в 1999 р., що зірвала міністерську конференцію СОТ¹. Виступи антиглобалістів часто носять масовий характер. Наприклад, у заключній антивоєнній маніфестації у Флоренції в листопаді 2002 р. взяло участь майже півмільйона людей. Тоді ж там же працював Європейський соціальний форум, у 400 семінарах якого взяли участь представники 500 різних організацій з більш ніж 100 країн. Ця статистика відбиває широкий соціальний і політико-ідеологічний склад руху. Від самого початку в ньому активну роль відіграють “зелені” різних країн і відтін-

¹ Ця обставина загальмувала процес лібералізації зовнішньоторгівельної діяльності і, відповідно, пожорсткішання глобальної конкуренції, як мінімум, на п'ять років.

ків (від борців проти хижацького ставлення до природи, до пропагандистів “здорового харчування”). Від витоків руху в ньому бере участь “Вія кампесіна” — організація безземельного селянства, що виникла спочатку в Мексиці, а нині має філії в 60 країнах з чисельністю зареєстрованих членів, що перевищила за 50 млн. Важливу роль виконують організації, що домагаються реальних заходів допомоги відсталим країнам (наприклад, “Ювілей 2000” — за списання боргів найбідніших країн). Своє місце зайняли численні організації захисту громадянських прав (феміністські, молодіжні, боротьби проти расової дискримінації, захисту прав споживачів і т. ін. Однією з найвідоміших є правозахисна асоціація “Міжнародна амністія”, яка налічує більше 1 млн постійних членів і співчуваючих у 140 країнах). Треба також додати більш-менш політизовані течії й організації, переважно лівого спрямування (антивоєнні, антиавторитарні, анархістські, такі, що відстоюють права меншин та інші). Все більшу участь у русі беруть профспілки. Новим компонентом став рух за Інтернет, “вільний від прав власності на програмне забезпечення”. До речі, саме Інтернет значною мірою уможливив настільки масову участь різнорідних груп у русі, що демонструє значні здібності до самоорганізації. Парадокс полягає в тому, що сам Інтернет є одним із базових елементів глобалізації. Тепер же він використовується як засіб боротьби проти неї ж (точніше, проти сучасної її форми втілення). Маються на увазі не тільки широкі можливості комунікації учасників, але і комп’ютерні атаки на своїх супротивників.

Арсенал засобів боротьби анти/альтерглобалістів дуже широкий. У ньому також використовуються маніфестації, демонстрації, марші протесту, пікетування, бойкоти, газетні викриття та інші акції. Часом використовуються звернення до офіційного правосуддя. Показовим прикладом може служити спільна ініціатива американської профспілки швейників і декількох правозахисних організацій США. Вони домоглися порушення судового процесу проти 18 ТНК, що розмістили свої підприємства на Маріанських островах у західній частині Тихого океану. Ця територія є протекторатом Сполучених Штатів. Тому американському федеральному суду довелося прийняти позови, у яких найбільші будинки мод (“Донна Каран”, “Дж. Крю” та інші) обвинувачувалися у порушенні законів, що забороняють примусову працю, перевищення рівня понаднормових го-

дин роботи і т. ін. Були також висунуті обвинувачення в поширенні хибної реклами (на ярликах продукції вказувалося, що вона “зроблена на підприємствах, вільних від потогінних систем”), що також карається законом. Рішення суду зачіпали інтереси 30 тис. працівників швейних фабрик. В основному це були жінки з Китаю, Філіппін і Бангладеш, які перебували у становищі напівкріпачок. Після винесення вироків фірми були змушені піти на компенсаційні виплати і моніторинг¹ умов праці на своїх підприємствах. Правозахисники-альтерглобалісти також висловили намір провести процеси проти магазинів, які займаються збутом швейної продукції, виробленої з порушеннями трудового законодавства. У розвинутих країнах до подібних речей ставляться дуже серйозно. Британський дослідник Р. Коув констатував: “Корпорації, що наносять шкоду навколишньому середовищу, що погано поводяться зі своїми працівниками, що вступають у змову з військовими диктатурами, стикаються у своїй повсякденній діяльності зі зростаючими труднощами... Для все більшого числа компаній ризик втрати репутації здається не менш вагомим, ніж ризик пожежі або іншої фізичної катастрофи”.

Протестуючи проти глобалізації в її нинішньому вигляді, альтерглобалісти прихильні традиційної гуманітарної системи цінностей, заснованій на гуманістичних ідеалах, уявленнях про необхідність солідарності і прагненні до справедливості. Однак саме у цих піднесених мотивах руху криється найбільш серйозне протиріччя боротьби за подолання нерівності між розвиненими і нерозвиненими країнами, обумовлене внутрішньою суперечливістю “модернізації, яка підштовхується”. “При найкращих намірах проголошувані на Півночі гасла захисту прав жителів — і особливо трудящих Півдня — можуть часом істотно розходитися з першочерговими інтересами останніх, — визнають керівники Глобального Альянсу — міжнародної організації, що займається таким захистом. — Скажімо, кампанія проти надексплуатації тубільної робочої сили швидше спонукає фірму згорнути виробництво, ніж змусить її змінити свою практику; навіть якщо трудящі даного підприємства хочуть поліпшити своє становище, це буде означати для них втрату

¹ *Моніторинг* від англ. *monitoring* — постійне спостереження за якимсь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату або первісним припущенням.

роботи, якої вони страшенно потребують. Дійсно, як показують проведені дослідження, пріоритети жертв потогінних систем не завжди збігаються з вимогами північних демонстрантів”. У реальному житті виникає безліч питань, на які дуже не просто дати однозначну відповідь. Наприклад: чи повинна родина бідняків у якому-небудь африканському місті вмирати з голоду, втративши заробіток своєї дванадцятирічної дитини в результаті протестів європейських демонстрантів проти експлуатації дитячої праці? Або: хто може вимагати від жителів тубільного села не вирубувати ліс, якщо продаж дров або заготівля деревини є для них єдиним джерелом прибутку? Спираючись на розуміння західного раціоналізму, можна легко перейти межу, що відокремлює благі наміри від логіки колонізаторів, які вважали, що “несуть цивілізацію дикунам”.

Іншим варіантом реакції на глобалізацію є активізація релігійного фундаменталізму, а також націоналізму. У цих течіях відбивається прагнення людей зберегти ідентичність, протидіяти руйнуванню своєї віри, традицій, культури з боку агресивного проникнення чужих віянь. За умов, коли руйнується звичний світ, об’єднання навколо первинних джерел ідентичності, якими є приналежність до певної віри й етнічної групи, допомагає деяким людям знайти ґрунт під ногами. Інші люди використовують ці настрої з метою утвердження і зміцнення своєї влади. Як вже говорилося, першим масовим виступом проти глобалізації прийнято вважати демонстрації в Сіетлі. Однак вони тільки показали, що боротьба проти негативів глобалізації поширилася на зону “золотого мільярду”.

Насправді першим могутнім антиглобалістським рухом можна вважати “ісламську революцію” в Ірані кінця 70-х років минулого століття. Як уже згадувалося, вона стала відповіддю на “білу революцію”, яку намагався здійснити шахський режим. Ті заходи, що проводилися, власне кажучи, були варіантом модернізації країни на західний манер. Деякі з них привели до позитивних результатів (підвищення рівня освіти, поява нових галузей промисловості і т. ін.). Однак набагато істотною була втрата, заподіяна традиційним формам існування мільйонів людей¹. Їхнє обурення було використано ісламськи-

¹ Події в Ірані показали, що модернізація “згори”, яка не має масової соціальної бази, викликає шалений опір. Використання передових технологій обробки землі може підвищити врожайність, але при

ми муллами. Вплив останніх підбивався “білою революцією” в усіх аспектах. В економічному — відбиралися землі, у політичному — світська влада намагалася послабити релігійний контроль, у юридичному — право могло бути відокремлене від шариату, в ідеологічному — модернізація могла підірвати доти незаперечну духовну владу над паствою. Під орудою аятолли Хомейні шах був вигнаний із країни, усі нововведення прокляті й відкинуті. Іран проголошений ісламською республікою і відкинутий на десятиліття назад. Однак згодом, пройшовши через війну з Іраком, країна прийшла в стан спокою¹. Традиції були відновлені.

Чого не можна сказати про стан справ в Іраку, куди була спрямована американська агресія, погано прикрита необхідністю “позбавити диктатора Саддама Хусейна зброї масового знищення”. Зброю не знайшли. Диктатора віддали під суд. Однак нав’язати місцевому населенню свої порядки окупантам не вдається. В історії траплялося не раз, що модернізаторами різного характеру не враховувався такий фактор, як масова свідомість, що історично склалася. А вона визначає побутове і суспільне поведіння мільйонів людей. Вона є надзвичайно складною структурою, що характеризується багат шаровістю і значною інерційністю. Цього не враховують і американці. Політики і вояки не усвідомлюють, якою сильною є протидія ісламського світу спробам його вестернізувати. Ісламський фундаменталізм та ісламістський радикалізм, що часто набуває терористичних форм, будуть тільки наростати, яку б силу Америка не використовувала проти них. У сучасному радикальному ісламістському русі деякі аналітики вбачають рух за глобалізацію під прапорами ісламу.

Аналітики передбачають два варіанти еволюції глобалізації. Перший варіант — збереження і посилення негативних тенденцій глобалізації: домінування позицій розвинутих країн на

цьому мільйони людей, що ведуть натуральне господарство, втратять роботу і засоби до існування. Створення сучасних виробництв позбавляє заробітку мільйони ремісників.

¹ Наприкінці 2005 — на початку 2006 р. певне напруження було зумовлено міжнародною реакцією на намір Ірану розробляти власні атомні програми. Це — один із проявів активізації іранських радикалів, до яких належить і президент країни Махмуд Ахмадинеджаз. Сенс полягає у “сприянні” революційному духу, який, за їхньою думкою, послаб.

чолі із США, нав'язування їхніх стандартів усьому світу, ігнорування інтересів слаборозвинених країн, поглиблення прірви між “золотим” і “злиденним” мільярдами, загострення демографічної й екологічної ситуації у світі. Другий варіант — надання глобалізації демократичного і регульованого характеру, що припускає врахування інтересів як усього світового співтовариства, так і окремих країн і народів. Такий варіант виключає диктат і нав'язування волі сильних, припускає обмеження дії стихійних ринкових сил там, де вони можуть мати руйнівні соціально-економічні й екологічні наслідки. Він також припускає енергійні узгоджені зусилля задля подолання слабого розвитку, бідності й убогості.

Однак у цій справі існує велика кількість складних проблем. Однією з них є наслідки впровадження західних стандартів у країнах, що розвиваються. Прикладом може бути використання тут досягнень сучасної медицини. З одного боку, це дозволило різко скоротити смертність, особливо дитячу. З іншого, призвело до демографічного вибуху, різкого збільшення чисельності населення, що, у свою чергу, загостило проблеми безробіття і забезпечення продовольством. Заклики розвинених країн до введення контролю над народжуваністю були прийняті в багнети більшістю лідерів держав, що розвиваються, оскільки це суперечить сформованим традиціям. Особливо необхідно підкреслити екологічні наслідки поширення західних стандартів споживання на інші країни.

У сучасному світі проблеми глобалізації й екології виявилися тісно переплетеними. Глобалізаційні процеси посилюють порушення рівноваги природних і суспільних систем, здатних призвести до вичерпання біоресурсного потенціалу планети. Зрозуміло, *сучасна екологічна криза* стала результатом дії багатьох факторів. Вона також явилася одним з проявів кризи індустріального суспільства, розвиток якого багато в чому здійснювався за рахунок зростаючих навантажень на природу. Під впливом господарської діяльності людини утворилися стабільні негативні тенденції в зміні навколишнього середовища. Відбувається деградація земель: збільшення ерозії (24—25 млрд т на рік), зниження родючості, нагромадження забруднень, перетворення земель на пустелі (до початку нового століття посушливі землі становили близько 40 % суходолу). Скорочуються площі лісів зі швидкістю 13 млн га на рік (відновлення

лісів становить лише одну десяту зведеного). Відбувається виснаження озонового шару на 1—2 % у рік, збільшуються площі озонових дір. Швидко скорочується біорізномантність. Швидкість зникнення біологічних видів у 100 разів вища, ніж будь-коли в минулому Землі. Зростає споживання біологічної продукції людиною: у середині передостаннього десятиліття ХХ ст. було спожито 40 % продукції суходолу, 25 % глобальної. До 2030 р. споживання зросте до 80—85 % продукції суходолу і до 50—60 % глобальної. Посилюється тенденція стихійних лих і техногенних аварій зі щорічним збільшенням їх числа на 5—7 %, збитків — на 5—10 %, кількості жертв — на 6—12 %¹. У зв'язку з забрудненням довкілля і руйнуванням екологічної ніші людини погіршується якість життя, зростає захворюваність (у тому числі і генетичні відхилення). В країнах, що розвиваються, висока захворюваність і дитяча смертність є результатом нестачі продовольства і медичних послуг. В усьому світі, у тому числі і в країнах “золотого мільярду” — збільшення числа генетичних, онкологічних, алергійних і психічних захворювань, зниження імунного статусу, пандемія СНІДу. В результаті поширення суперекотоксикантів наростають порушення ендокринної системи людини, що погіршують роботу мозку й інших життєво важливих органів і систем людини, а також її репродуктивну здатність. Людське неблагополуччя в сучасному світі (економічне, соціальне, культурне, екологічне) призводить до патогенних мутацій, спадкових захворювань, тобто до змін генома. Розпад генома є глобальною загрозою, що по-різному виявляється в різних країнах, однак рівно небезпечною для всіх. Наростання названих і неназваних проблем, загрожуючи самому існуванню людства, відіграє істотну роль у посиленні взаємозалежності всіх країн і народів. Ці проблеми глобалізуються і більш-менш задовільне їхнє вирішення залежить від спільних зусиль усього світового співтовариства, що, у свою чергу, також виступає як прояв глобалізації.

Глобалізація — це об'єктивний фактор еволюції сучасного світу. Як і будь-яке інше явище, вона супроводжується як позитивними, так і негативними впливами на життєдіяльність населення окремих країн і регіонів. Кожне суспільство і со-

¹ Наведені дані стосуються кінця минулого століття. На початку ХХІ ст. статистика жертв і руйнувань внаслідок найпотужніших землетрусів, ураганів, цунамі, техногенних катастроф значно зростає.

ціальна група запозичує із загальнолюдського досвіду тільки ті форми життя, які вони спроможні освоїти в межах своїх можливостей. З іншого боку, реакцією на глобалізацію є прагнення співтовариств і окремих особистостей до збереження власної ідентичності. *Поєднання потреб глобального економічного розвитку з місцевим політичним і соціокультурним антуражем¹ одержало назву “глокалізації”*. Це поняття означає зв’язок, єдність глобальних і локальних тенденцій розвитку². Глобалізація з її упором на наднаціональне викликає відповідну реакцію самоутвердження на рівні громад і регіонів. Відповідно до своїх можливостей вони намагаються “осідлати” глобалізацію, повернути її собі на користь. Її не можна ігнорувати або заперечувати.

Повне заперечення глобалізації як об’єктивного явища не виправдано, оскільки призведе до втрати часу і можливостей. Світова економіка “винагороджує” переможців, які спромоглися оснаститися необхідними засобами одержання вигод за нових умов, і карає переможених, які не встигли або не побажали пристосуватися до цих умов. Глобальна торгівля та інвестиції здатні вагомо сприяти економічному розвитку. При тому, звичайно, що успіхи та невдачі країни насамперед залежать від її власної робочої сили, власних інвестицій та якості державного управління. Органічне входження до світового простору потребує значних активів, насамперед інтелекту, фінансів, розвинутої системи комунікацій, інформаційного забезпечення, передових технологій. Надійне становище у сучасному світі може забезпечити тільки інноваційний тип розвитку. Врахування зазначених обставин є дуже актуальним для тих країн, які нещодавно стали на шлях ринкової економіки, зокрема для України, бо тенденції сучасного світу її не минають. Економічна ізоляція для України, як і для будь-якої іншої держави, неминуче загрожуює втратою темпів економічного розвитку, технологічною стагнацією і поширенням бідності.

¹ *Антураж* від фр. *entourage* — оточення, оточуюче середовище, обстановка.

² Деякі дослідники вважають за помилку ставити знак рівності між їхніми значеннями, оскільки, на їхню думку, за глобальним стоїть гегемонія найсильніших країн світу, насамперед США, а за локальним, як правило, безсилля малих.

Література

- Аниллионис Г.П., Зотова Н.Н.* Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. — М., 2005.
- Бек У.* Что такое глобализация?: Пер. с англ. — М., 2001.
- Братилов О.В., Горский Ю.М., Делягин М.Г., Коваленко А.А.* Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. — М., 2000.
- Бузгалин А.В.* Альтерглобализм как феномен современного мира // Полис. — 2003. — № 2.
- Видоевич З.* Глобализация: хаотизация и конфликты в современном мире // Социологические исследования. — 2005. — № 4.
- Воронов И.О.* Глобалізація і політика: реалії і перспективи соціальних трансформацій. — К., 2004.
- Галкин А.А.* Глобализация и политические потрясения XXI века // Полис. — 2005. — № 4.
- Гелд Д.* Глобалізація. — К., 2004.
- Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития. — М., 2003.
- Делягин М.Г.* Мировой кризис: Общая теория глобализации. — М., 2003.
- Люттов А.А.* Антиглобалистское движение в конце 1990-х — начале 2000-х годов // США — Канада: Экономика. Политика. Культура. — 2005. — № 3.
- Мартен Д.* Метаморфози світу: Соціологія глобалізації: Пер. з фр. — К., 2005.
- Многоликая глобализация* // Под ред. П.Л. Бергера и С.П. Хантингтона: Пер. с англ. — М., 2004.
- Сакович В.* Антиглобализм: стан і перспективи // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1.
- Соціально-економічна трансформація суспільства в умовах глобалізації. — Запоріжжя, 2003.
- Стиглиц Дж.* Глобализация: тревожные тенденции. — М., 2003.
- Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. — М.; К., 2002.
- Фридман Я.* Глобализация: развитие и развивающиеся страны. — М., 2000.

Лекція 18

УКРАЇНА І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СВІТУ

Проблема ідентичності України на цивілізаційному рівні. Здобуття державної незалежності: очікування і реалії. Партійно-політичне життя в новій державі. Криза індустріалізму і комунізму. Перспективи подальшого розвитку України. Чи можлива постіндустріальна модернізація країни? Сучасні соціальні трансформації. Зовнішня політика республіки. Можливі небезпеки тероризму. Необхідність зміни інерційного розвитку на інноваційний.

Реальність така: неможливо жити в сучасному світі і бути вільним від тенденцій, що діють у ньому. Це стосується і окремої людини, і країни або регіону. Навіть якщо має місце прагнення ізолюватися, все одно воно буде своєрідною відповідною реакцією — “відповіддю” на “виклик”, як сказав би всесвітньо відомий англійський історик А. Тойнбі. Зрозуміло, що без аналізу того, як ці тенденції позначилися і позначаються на долях України, історична картина сучасного світу для нас була б неповною.

Україні дуже непросто визначитися в сучасних умовах світу, який глобалізується. Причому ця складність прослідковується протягом усієї її історії. Якщо головною проблемою

для багатьох нині виступає *проблема ідентичності*, то для *України* вона багаторазово ускладнена, насамперед *на цивілізаційному рівні*. Чи існує українська цивілізація? Відповідь може бути сформульована залежно від того, який зміст вкладається в поняття “цивілізація”. Якщо під цим словом розуміти культуру, що трапляється дуже часто¹, то, звичайно, відповідь буде позитивною. Якщо розглядати цивілізацію як етап розвитку, то Україна є цивілізованою країною (ступінь цивілізованості в цьому випадку не обговорюється). Визначаючи цивілізацію як культурно-історичну спільність, яка має ряд базових характеристик, серед яких на одному з перших місць — наявність державності, — у випадку з Україною відповідь буде негативною². Україна виявилася на перехресті цивілізацій.

Якщо звернутися до стародавньої історії, то треба згадати Трипільську цивілізацію, яка існувала з IV по II тис. до н. е. на території сучасної Черкащини. Дехто з дослідників вважає, що ця найбільша землеробська цивілізація стародавності на континенті стала матеріальним і духовним енергоносієм поступу всієї наступної Європи. Але вона зникла. Причини називають різні: агресивні кочівники, екологічна катастрофа, ідеологічна криза та інші. Існує також думка, згідно з якою 8—6 тисячоліть тому у трикутнику між ріками Дунай — Дніпро — Дон існувала прадавня індоєвропейська цивілізація, звідки відбулося розселення народів на інші території. Так, зокрема, вважається, що звідси індоєвропейці прийшли до Індостану, тому шукають спорідненість у санскриті — мові стародавньої Індії — та в українській мові.

За часів середньовіччя територія сучасної України знаходилася у сфері європейської цивілізації. Київська Русь була однією з найбільших і найпередовіших держав тогочасної Європи. Ця держава із центром у Києві, безперервно проіснувала більш ніж три століття. Разом з тим її територія була зоною зустрічі та взаємодії декількох цивілізацій. Багатоманітні торговельні, політичні та династичні відносини пов'язували її із Західною та Центральною Європою, з одного боку, з Візантією

¹ Саме так підходив до питання відомий український вчений і громадський діяч М. Драгоманов.

² Мається на увазі час до 1991 року. Пізніше на перший план вийшла ідея повернення України до європейської цивілізації.

та Азіатським Сходом — з іншого. Київська держава поєднувала переважно східну греко-візантійську культурну і релігійну традицію з переважно західною суспільною і політичною структурою¹. У домонгольській Русі, як і на середньовічному Заході, державна і церковна влада були не злиті, а розділені. Її державність була пройнята західним духом свободи. Це виявлялося у шануванні прав і гідності індивіда, обмеженні монархічної влади князя боярською радою й народним вічем, самоуправному житті міських громад, важливості для суспільного ладу договірних відносин та іншому. Проте подальший історичний поступ завадив перетворенню на справжню європейську державу, а в цивілізаційному плані українські землі все більше втягувалися до орбіти інших цивілізацій, насамперед російської. Окремі частини України в різні періоди були під владою практично всіх сусідніх держав — країн з різним рівнем економічного і культурного розвитку, різного політичного ладу і різних релігій. Історія показує, що існують “народи між цивілізаціями”, які знаходяться у так званому “лімітрофі” — проміжному просторі між суперетнічними системами або утвореннями імперського типу — або “лімесі” — являють собою нестійкі окраїни імперій або цивілізацій. Україна являє собою класичний приклад положення між Заходом і Сходом, між європейською та напівазіатською спільнотами. Остання характеристика стосується і російської, і радянської імперій.

Проблема визначення цивілізаційних аспектів подальшого поступу виявилася вельми непростою після *здобуття державної незалежності* в серпні 1991 р. Віддаючи шану борцям за свободу України в попередні часи, все ж не можна не визнати, що то була легка перемога. І ця обставина відіграла певну деморалізуючу роль. Історичний досвід показує: якщо велика країна зазнає поразки, зазнає національного приниження, це стимулює її енергійну “відповідь” на виклик долі. Яскравими прикладами можуть бути успіхи Німеччини та Японії. Вони капітулювали в Другій світовій війні і лежали в руїнах, але швидко, за історичним виміром, не тільки відродилися, але й

¹ Багатозначним є той факт, що політичний візантизм залишився цілком чужим Київській Русі. Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, в часи його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, сформованою на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди.

рушили вперед прискореними темпами. В українства та його еліти було переконання, що республіка є сильною і багатого ресурсами, які висмоктує радянська імперія. Досить скинути “колоніальне ярмо”, і на ранок люди прокинуться у новій, заможній, цивілізованій, щасливій країні. Проте реальність виявилася набагато суворішою. Україна увійшла у глибоку системну кризу у всіх сферах життєдіяльності. Історичний досвід постколоніальної трансформації виявив чотирикомпонентну природу перетворень. Вона включає в себе демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне і національно-громадянське будівництво. І всі ці перетворення мають відбуватися одночасно.

Подібні трансформації трохи раніше почалися в колишніх сателітах СРСР у Центральній і Східній Європі. Проте вони входили до “зовнішньої радянської імперії”. Україна була дуже міцно інтегрованою часткою “внутрішньої радянської імперії”. Разом із тим в обох випадках простежувалися певні схожі риси. Відбулася загальна всеохоплююча революція. Було відкинуто модель “реального соціалізму” і проголошено повернення на шляхи розвитку цивілізованого світу (під цим розумілася модель розвинених європейських країн). Але у трансформаційних процесах бракувало динамізму. Це було зумовлено кількома обставинами. Насамперед, замість того, щоб іти шляхом модернізації, Україна рушила шляхом реформування. Реформування ж можливе з деякими “косметичними” змінами. Керівництво намагалося створити щось зручне для себе із старого матеріалу. Як свідчить історичний досвід деяких інших країн, до успіху це привести не може. Були і великі очікування з боку мас, з одного боку, і неадекватність лідерів потребам часу, з іншого. В деяких країнах, насамперед в Україні, старорежимні еліти, яким суспільство не довіряло, залишилися на своїх місцях¹. За кризових умов, коли роль держави по-

---

¹ Причини такого становища є дуже різними. По-перше, до лав комуністичної партії йшли найбільш соціально активні люди, які просто не могли самореалізуватися, не маючи партійного квитка. По-друге, в їх руках був великий соціальний та інформаційний капітал, якщо можна так сказати. Вони володіли інформацією про реальний стан справ і розгалуженою мережею зв'язків, які давали можливість розв'язувати проблеми. По-третє, національно-свідома інтелігенція, яка вела “на барикади”, не виявила достатніх державницьких мене-

винна була б зростати в організації роботи з їх подолання, навпаки, цього не сталося, посилювалася неповага до інституцій. Це пояснюється незрілістю суспільств, поганим розвитком політичної культури, втратою довіри до держави, верховенства права і конституції¹. Загальною рисою стає нестабільність. Вона зумовлюється насамперед відсутністю загальної згоди щодо сутності, напрямку, послідовності і темпів змін і виявляється у частих змінах урядів. Це, звичайно, не сприяє динамічному та успішному розвитку економіки. Життєвий рівень переважної більшості населення суттєво погіршується, посилюється почуття незахищеності і розгубленості. Відсутні загальноприйнятні ідеологія та основні принципи, що сприяє безладдю і вакууму у сфері моралі. Загальною характеристикою ситуації може бути “настання епохи дикого капіталізму”.

Найбільш наочною його рисою є надзвичайно швидке і колосальне розшарування колись майже гомогенного радянського суспільства. Від початку 1990-х років життєвий рівень в Україні знизився у 10—12 разів². Стандарт життя як показник відношення прибутків 10 % найбільш багаті частини населення до прибутків такої самої чисельності найбіднішого населення у Європейському Союзі становить 6 : 1, а в Україні — 40 : 1. На терені колишнього СРСР, зокрема в УРСР, з'являються величезні капітали. Які головні джерела цих статків? У старій “номенклатури” та її родичів це — гроші КІРС; майно державних підприємств, безкоштовно передане у власність директорів та їх оточення; режим “спецекспортерів”, який дозволяв привласнювати різницю між зовнішньою і внутрішньою цінами товару, який експортувався; довільні податкові пільги з імпорту та інші. У нових “прибульців” у бізнес “добре виходило” там, де їм вдавалося урвати свій шмат державного майна. Вони також широко використовували і використовують торговий

джерських здібностей, а також просто бажання займатися нудною чиновницькою роботою. За словами першого президента України Л. Кравчука, їх запрошували увійти в уряд, зайняти важливі державні посади. Відмова пояснювалася бажанням бути в опозиції.

¹ П'ять років нова держава мала конституцію старого режиму. Конституцію України було прийнято лише 28 червня 1996 р.

² Треба зазначити, що, за підрахунками соціологів, від 1999—2000 рр. зменшилася кількість людей, яким не вистачає на харчування: на початок 2006 р. цифра впала з 50 % до 16—17 %.

прибуток — від повернення податку на додану вартість до прямої контрабанди; валютні та фінансові спекуляції; різноманітні “піраміди”. За кордон перераховуються колосальні кошти. Великого поширення набули “тіньова економіка” та кримінальна діяльність. Первісний перерозподіл власності в Україні ще не завершився. Одним із наслідків є зацікавленість певних кіл у нечіткому законодавстві. Це призводить не тільки до численних протиріч між різними законами, що полегшує можливість їх обійти, а й послаблює силу Закону взагалі. Від цього страждає все суспільство.

Українське суспільство постраждало і продовжує страждати через невизначеність програмного курсу перетворень. Одним із шляхів реформування було обрано модель МВФ, тобто ліберально-монетаристську. Ця модель не передбачає сильної ролі держави. Навпаки, все має відбуватися через ринкові механізми саморегулювання. “Проте ціна такого “саморегулювання”, — як вказує директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України академік Ю. Пахомов, — надто висока — масовий вплив капіталу й “знеструмлення” економіки країни на першому етапі — етапі шокової лібералізації, яка завжди провокує гіперінфляцію; руйнування значної частини національного індустріального потенціалу, не кажучи вже про науку, освіту, медицину і культуру, — на другому етапі, в ході грошово-фінансової стабілізації; млявий перебіг розвитку з короткими піднесеннями й спадами, з доступом тільки другорядних іноземних інвестицій ... та з нездоланим зубожінням народних мас у подальшому”.

Причин невдалого прикладання моделі, розробленої іноземними фахівцями, чимало. Серед них на першому місці, вочевидь, те, що рекомендації здійснювалися без належного врахування специфіки умов їх реалізації. На другому місці — ті обставини, які пов’язані або з недоліками компетентності розробників, або з їхніми прихованими планами втягти послаблену українську економіку у світ, який глобалізується за правилами Заходу. Показовим є те, що розвинені країни у власному реформуванні ніколи повністю тільки на монетаристський інструментарій не поклалися. Застосовувалися дозовано деякі його елементи у поєднанні з іншими підходами, які передбачали певну роль національної держави. Від негативів глобалізації такі держави захищаються різними протекціоністськими

заходами, заперечуючи таку можливість для менш розвинених країн, які теж бажають прилучитися до великої гри.

Хаотизація економічного і політичного життя, яка спричинилася в Україні, була також вигідною для правлячої еліти. Якщо історичний досвід Німеччини та інших країн, які успішно здолали кризові труднощі, показує важливість сприяння середньому і малому бізнесу, то інша ситуація — в Україні. Президент Центру економічного розвитку А. Пасхавер переконаний, що основною причиною економічної нестабільності в країні є перешкода до вільного розвитку своєї діяльності мільйонів самодіяльних, самодостатніх громадян, особливо представників малого і середнього бізнесу. Ця перешкода чиниться з боку політичного союзу пострадянської бюрократії і великих промислово-фінансових груп, які виникли у 1990-х роках внаслідок привласнення бюджетних коштів і монопольної ренти від видобування і перепродажу природних ресурсів. Від результатів розв'язання цього протиріччя, на його думку, залежить майбутнє України. На разі важливо подолати успадковану монополістичну концентрацію виробництва в ключових галузях промисловості і на багатьох ринках переважно через послаблення влади олігархів і через заохочення конкуренції. Тут важлива ефективність уряду та юридичних установ у забезпеченні дотримання конституційних основ та законів, які, у свою чергу, потребують вдосконалення.

Найвищим законодавчим органом України є Верховна Рада. Проте час від проголошення незалежності не дає підстав говорити про неї як про справжню захисницю інтересів народу, хоч кожний депутат в тому присягається. Так само поборниками гідного життя народу проголошують себе політичні партії, репрезентовані в парламенті, або ті, чиї лідери хочуть туди потрапити. *Партійно-політичне життя в Україні* багато в чому віддзеркалює загальносвітові тенденції. Зокрема, партії, начебто, мають відстоювати інтереси певних соціальних верств населення, але такого немає. Нині прекрасні слова маскують реальність того, що ці організації виступають лише як інструменти політичної гри певної невеликої частки політикуму. Час масових політичних ідеологій минає — це світова тенденція. І переважна більшість населення України не бачить особливої різниці між ідеологіями основних суб'єктів політичної діяльності. Як свідчать соціологічні опитування, 80,1 % респонден-

тів не можуть назвати відмінності між програмами провідних партій. 61,4 % опитаних людей вказали на те, що визначальним моментом в їхніх політичних симпатіях виступає особистість лідера партії. Тобто українське суспільство нині виявилось структурованим не за партійними ознаками, а за особистими симпатіями. За переконаннями багатьох, в країні діють не Партія регіонів, Соціалістична партія або БЮТ, а групи В. Януковича, О. Мороза, Ю. Тимошенко та ін. Тобто зусилля політичних об'єднань спрямовані не на популяризацію своїх програм і цілей, а окремих особистостей. А що станеться, якщо лідера буде з тих чи інших причин змінено? Чи голосуватимуть виборці за таку партію? Майже кожний третій респондент (29,8 %) висловив сумнів у тому, що віддасть свій голос за обрану партію, якщо лідер буде іншим.

Всі партії і політичні блоки проголошують головними своїми цілями забезпечення підвищення добробуту народу і гідного місця України у світі, наполягаючи на тому, що тільки вони це можуть зробити. Так повторюється кожного разу перед виборами — президентськими, парламентськими, у місцеві органи самоуправління. Проте уважне вивчення їх програм, а потім спостереження за реальною діяльністю свідчать про нерозуміння ними того, що відбувається в сучасному світі й як це впливає на Україну. Найчастіше за тими чи іншими непослідовними діями проглядає політичний і бізнесовий егоїзм, прагнення скористатися моментом без відповідальності за наслідки. Така позиція за сучасних умов є дуже небезпечною. І небезпека дуже швидко зростає, що зумовлюється жорсткими викликами з боку постмодернізації та глобалізації.

Україна значною мірою пройшла індустріальну стадію розвитку у його соціалістичному варіанті. Проте на початку 90-х років минулого століття спочатку у складі СРСР, а потім як окрема держава, вона зіткнулася з кількома трансформаційними процесами і, відповідно, кризами, пов'язаними з ними. Першою була *криза індустріального суспільства*. У розвинених країнах світу вона припала на 1970-ті роки. В СРСР була відсунена, по-перше, жорсткістю системи, по-друге, ізольованістю від решти світу, по-третє, надходженням величезних коштів за експорт сировини, насамперед нафти. Всі індустріальні країни, які у цій кризі переходили до початку постіндустріалізму, не минули стагнації, інфляції та інших негараздів. Проте від-

бувалася структурна перебудова економіки на базі інформаційних технологій і збільшення обсягу сфери послуг. Це дало змогу поступово здолати складності перехідного періоду і вийти на новий суспільний щабель.

Для колишнього Радянського Союзу структурна криза припала на 90-ті роки. Падіння багатьох традиційних секторів індустріальної економіки, що було закономірним з погляду невідповідності новим часам, дехто оцінював як деіндустріалізацію, втрату завойованих соціалізмом індустріальних висот. Проблеми, пов'язані із наявністю застарілих¹ гігантських виробництв, які поглинають величезну кількість енергоносіїв та сировини, отруюють довкілля і чия ефективність є дуже проблематичною за сучасних умов, існують досі. З цим пов'язано безліч проблем економічного, соціального, екологічного, демографічного характеру, які мають тенденцію до загострення. Як вказує академік НАНУ М. Згуровський, Україна вже практично вичерпала себе як країна — постачальниця дешевої робочої сили з переважно низькотехнологічною, енерговитратною промисловістю. П'ятнадцятирічний шлях у цьому напрямку відкинув Україну на 106 місце з 180 членів МВФ за заможністю (ВВП на душу населення не перевищує 1366 дол.). За цим самим показником більшість постсоціалістичних країн, які почали свій ринковий розвиток з таких самих стартових позицій, як і Україна, сьогодні вирвалися далеко вперед. Так, Польща випередила її у 4,6 раза (52-ге місце, 6344 дол.), Словаччина — в 5,5 раза (49-те місце, 7603 дол.), Естонія — в 6,2 раза (47-ме місце, 8473 дол.), Угорщина — в 7,5 раза (42-ге місце, 10233 дол.), Чехія — в 7,7 раза (39-те місце, 10485 дол.)².

Друга криза — це *криза комуністичної системи*, що сама по собі є дуже складним явищем. Серед інших його складових можна виокремити унікальність переходу від тотально одержавленої економіки до ринкової. Найскладнішою була трансформація власності і соціальне розшарування, пов'язане з нею. Звичайно, такі перетворення відбувалися не тільки на терені колишнього СРСР. Раніше вони почалися у його колишніх союзників зі світової соціалістичної системи. Проте там вони не

¹ На кінець 2005 р. 60 % усього промислового обладнання України фізично є зношеним, понад 80 % — морально застарілими.

² Дані на початок 2006 р.

набували таких болісних форм. Ментально вони сприймалися легше, бо час існування соціалізму в тих країнах був набагато коротшим, ніж в Радянському Союзі. Старше покоління пам'ятало ті часи, коли був інший лад життя. А молода генерація була краще обізнана стосовно способу життя в несоціалістичних країнах і не мала заперечень проти нього для себе. На сьогодні можна вважати, що посткомуністичну кризу значною мірою подолано. Покінчено з найголовнішими елементами, які складали комуністичну систему: тоталітарною владою, монополією державної власності на засоби виробництва, економікою дефіциту. Але, з іншого боку, складні структурні та макроекономічні проблеми продовжують існувати в житті посткомуністичних країн, зокрема України. Вони зумовлюються не тільки спадщиною комунізму, але й потребами виходу з кризи індустриального суспільства, яка ускладнюється процесами сучасної глобалізації.

У свій час комунізм занепав через нездатність відповісти на виклик постіндустріалізму через політичну та інформаційну закритість, державний інформаційний контроль, відсутність ринку та обмеження дійсно вільного творчого розвитку особистості. У посткомуністичну добу ці обмеження були зняті. Але які *перспективи подальшого розвитку України*? Є два варіанти, які умовно називають "песимістичним" та "оптимістичним". Перший наполягає на тому, що можливості для швидкого входження до кола постіндустріальних держав для неї повністю відсутні. Тому слід прагнути того, щоб стати розвинутою індустриальною державою, як значна кількість інших держав світу. Проте, як показав історичний досвід повоєнних часів, становлення інформаційного суспільства у розвинених країнах (країнах Центру) знецінює індустриальну працю та індустриальне виробництво на напівпериферії, призводить до втрати її конкурентоспроможності на світовому ринку. Прямим наслідком такого знецінення є вплив капіталу з економік, що розвиваються. Традиційні методи державного регулювання не можуть адекватно вирішувати проблеми, породжені новітніми часами. Другий варіант орієнтує на набуття здатності наздогнати постіндустріальні країни. Прибічники цього варіанта вважають вступ людства до ери постіндустріалізму для України другим після одержання незалежності унікальним доле-носним шансом у новітній історії досягти успіху у побудові на-

ціональної економіки, усього суспільства, що відповідає вимогам сучасності.

Якщо Україна не бажає знову залишитися на узбіччі загального поступу людства, вона повинна брати до уваги його провідні тенденції. Проблема полягає у тому, як саме розвиватися? Яким шляхом йти, аби оволодіти постіндустріальними цінностями? Наскільки суттєвими виявляються культурні, історичні, соціально-психологічні особливості країни для вибору стратегії внутрішнього розвитку? Якою стане та нова система міжнародних відносин, в рамках якої будуть реалізовуватися її національно-державні інтереси? Насправді питання полягає у тому, чи зможе інтелектуальна еліта запропонувати оптимальний набір засобів та методів суспільного перетворення. І чи будуть спроможні правлячі кола їх реалізувати. За рейтингом ООН стосовно стану К-суспільства або "суспільства, заснованого на знаннях" Україна посідає 40-ве місце серед 191 країни світу. Проте мета створення нового суспільства ніколи не висувалася державою (82-ге місце із 104 країн світу за важливістю для уряду цього напрямку). Непростим є питання стосовно ціни, яку доведеться сплатити суспільству за постіндустріальну модернізацію, звісно, якщо вона відбудеться. Надзвичайно велике значення також має готовність суспільства до запровадження нового типу суспільного розвитку¹.

¹ Для того, щоби виміряти таку готовність, Фінський центр технічних досліджень запропонував такі критерії: 1) базова освіта та навчання (грамотність у читанні, калькуляції та наукових знаннях); 2) загальні вміння та знання (рівень письменності дорослих, участь у навчанні впродовж усього життя); 3) інвестиції в дослідження і розвиток (громадські і приватні витрати); 4) наукові та технологічні здатності (кількість дослідників, зайнятість на підприємствах середнього та вищого технологічного рівня, частка жінок, зайнятих на наукових та технологічних підприємствах); 5) використання інформації та комунікаційних технологій, таких як електронна комерція; 6) продуктивна віддача від науки та технологій (кількість патентів, продуктивність праці); 7) підприємництво (бізнес-підприємства, започатковані на винаходах, обсяг на початку вкладених капітало-інвестицій); 8) інноваційні процеси (частка громадських фондів дослідження та розвитку, які йдуть на підтримку малих та середніх підприємств, кількість таких підприємств, які створюють інновації для себе або беруть участь в інноваційній кооперації з іншими); 9) інноваційні мережі (відкритість для міжнародної торгівлі, співробітництво в міжнародних діях, спрямованих на дослідження та розвиток); 10) соціетальні

Так сталося, що процеси, які відбуваються останнім часом в Україні, відсунули на задній план суспільної свідомості розуміння самої сутності *постіндустріальної модернізації країни*. Така модернізація вимагає зосередження спільних зусиль на таких вирішальних напрямках:

— всебічному розвитку науки і якнайширшому впровадженні її здобутків у різних сферах життя. Оскільки головним ресурсом постіндустріального суспільства є людський капітал, найголовнішу увагу слід звернути на всіляке покращення умов життя і діяльності людей. Звідси випливає необхідність всебічного розвитку освіти та охорони здоров'я, постійного підвищення кваліфікації (у новому розумінні слова) працюючих. Усе це сприяє формуванню та розвитку вміння людей жити і працювати у новому технологічному укладі постіндустріалізму, користуватися досягненнями сучасного інформаційного світу і брати участь у його розвитку та удосконаленні;

— повному технічному і технологічному переозброєнні економіки з одночасною її структурною перебудовою відповідно до вимог постіндустріального типу виробництва;

— диверсифікації форм власності та організації їх продуктивної співпраці на базі соціально орієнтованої ринкової економіки;

— в процесі подолання криз поступовому зменшенні втручання держави в економіку і створенні нею умов для функціонування механізмів економічної саморегуляції;

— демілітаризації всього життя суспільства і держави, реформуванні збройних сил відповідно до сучасних умов.

Звичайно, все це дуже складні завдання. Проте загальний напрямок розвитку світу спрямований у бік ускладнення. Концентрація на простих завданнях для країни є запорукою незворотного відставання і перетворення на "випалену землю", тобто остаточно безперспективну у конкурентній боротьбі. Конкурентоспроможні лише такі економіки і робоча сила, які мають високу складність виробництва і праці. Тобто, фігурально кажучи, Україна може вижити, тільки використовуючи свій ро-

---

цінності (очікувана тривалість життя, гендерна рівність, витрати на соціальний захист); 11) відповідальність за навколишнє середовище (зміни клімату, відповідальність приватного сектора за екологічні фактори); 12) екологічні системи (якість води та повітря, біологічна різноманітність).

зум для розв'язання складних проблем новітніх часів. Проте на терені колишнього Радянського Союзу, а особливо в Україні, вже півтора десятка років відбувається унікальний для сучасного світу процес знищення інтелекту суспільства та його науково-технологічного потенціалу. Це відбувається всупереч досвіду таких країн, як Південна Корея, Китай, Малайзія та ін., які з дуже відсталих протягом порівняно незначного часу перетворилися на потужних гравців сучасного світу. Серед найважливіших причин їхніх успіхів — прорив до високих знань та новітніх технологій¹.

Українська наука у ХХ ст. продемонструвала неабиякі можливості розвитку і успіхів. Варто згадати деякі досягнення, що ілюструють її роль у минулому і визначають потенціал для майбутнього. Так перший цифровий комп'ютер у континентальній Європі було розроблено і створено в одному з найбільших світових центрів комп'ютерних досліджень — Інституті кібернетики Глушкова у Києві. Найпершу контрольовану ядерну реакцію у континентальній Європі було здійснено у Харківському фізико-технічному інституті. Найбільша у світі ракетна конструкторська установа і підприємство з виробництва ракет — “Південне” (раніше “Южное”). Конструкторське бюро і завод у Дніпропетровську — були відповідальними за розробку і виробництво більш ніж половини радянських космічних і військових ракетних систем. Навіть сьогодні тільки близько десяти країн світу спроможні розробляти і створювати власні ракетні системи². Видатними і визнаними у світі є здобутки українського літакобудування. Серед них і найбільший літак у світі — гігантський Ан-225 “Мрія”, і невеликий Ан-2, призначений працювати у несприятливих умовах та віддалених північних районах. Головним світовим центром досліджень проблем зварювання вважається Інститут ім. Є. Патона у Києві, де були за-

¹ Про теперішні проблеми, пов'язані із вичерпанням можливостей запозичень чужих розробок і неспроможністю створювати власні технології йшлося у розділі, присвяченому особливостям історичного розвитку Сходу.

² Українська ракетна корпорація “Південна” приєдналася до американської Boeing Co., російської “Енергія” та норвезької Kvaerner Maritime Co. У створенні консорціуму “Морський старт”, що використовує українські ракети “Зеніт” для запуску важких комунікаційних супутників з плавучої океанської платформи на орбіту.

пропоновані найрізноманітніші технології — від космічних до хірургічних. Наведені приклади обіймають лише кілька галузей наукових досліджень, де українські вчені мають здобутки світового рівня. Проте дуже часто все це тримається на їх власному ентузіазмі¹.

Бюджетні витрати на науку за роки незалежності скоротилися більш ніж у 30 разів і до 2004 р. не піднімалися вище 0,4 % ВВП. Від 2004 р. вони становили 1,7 %. Для порівняння: аналогічні витрати в США складають 3,8 %, у Швеції — 3,6, у Німеччині — 3,5, у Фінляндії — 3,4, в Ісландії — 3,1 % їхніх ВВП, які є набагато більшими, ніж український. Витрати на інновації в Україні у 2005 р. становили 0,95 % ВВП. За інноваційним індексом на 2005 р. Україна — на 38 місці із 100 країн світу. Цей індекс характеризує рівень взаємодії науки і бізнесу, а також швидкість запровадження наукових розробок в економіку. Світовими лідерами у запровадженні інновацій є Сполучені Штати Америки, Тайвань, Фінляндія, Швеція та Японія. В Україні попит бізнесу на винаходи поки що не складається. Не можна сказати, що винахідники не працюють. За період з 1992 р. до 1 вересня 2005 р. в країні було зареєстровано 150 тис. 253 охоронних документів на об'єкти промислової власності. Це — немало, серед них чимало винаходів світового рівня, які значно могли б поліпшити стан справ у багатьох галузях. Проте, як вже зазначалося, українська еліта не зацікавлена у підтримці вітчизняної науки. Їй байдуже, що найближчим часом, за словами українського академіка В. Кордюма, світ поділиться на тих, хто зможе розвивати науку і відповідно тих, хто не зможе. Останні будуть жити, але при цьому лише плавити сталь або сіяти хліб. Деякі можновладці, здається, впевнені, що наявних капіталів на життя не тільки своє, але й онуків, вистачить. Інші будуть продовжувати вичавлювати кошти з того ж самого виплавляння сталі. Треті робити бізнес з політики

¹ Для багатьох вчених наукова діяльність перетворилася на хобі. Приховане безробіття у науці сягає 90 %. Протягом останніх 10 років чисельність наукових співробітників скоротилася в 2 рази. Понад 6 тисяч українських докторів і кандидатів наук емігрували за кордон, зокрема у США, Росію, Ізраїль, Німеччину. Понад 90 тис. фахівців з вищою освітою щорічно виїждять з України на заробітки. Типовим стало перетворення не тільки молодших, але й старших наукових співробітників на торговців на ринках.

й т. ін. Така позиція не відповідає спільним інтересам в часи, ускладнені кризами, постіндустріалізмом та глобалізацією.

Однією з переваг теперішнього становища України є можливість не робити власних помилок, а скористатися досвідом інших, звичайно уникаючи сліпого копіювання. Потенційні проривні ніші існують і для України, які можуть допомогти їй знайти своє місце на світовому ринку й забезпечити довгострокове зростання добробуту її громадян. Україна входить до п'ятірки країн, які мають найновітніші технології у літакобудуванні. Саме тут збудовано найбільший у світі вантажний літак Ан-124-100 "Руслан". Значні перспективи має вітчизняне суднобудування, особливо у створенні танкерів з подвійним дном, що відповідає новим стандартам Міжнародної морської організації, яка дбає про захист довкілля від масових виливань нафти в океани. Вже кілька років поспіль Україна посідає шосте-сьоме місце у світі за експортом зброї, який щорічно приносить до державної скарбниці понад півмільярда доларів. Навіть скандал, пов'язаний з "Кольчугами", став безкоштовною рекламою, яка перетворила їх на найвідомішу у світі систему пасивного спостереження за повітряним і морським простором. Дуже високим є транспортний потенціал, не лише наземний, але й водний та трубопровідний. Нині цей потенціал використовується не на повну потужність. За оцінками експертів, до 2010 р. транзитний товаропотік через Україну до країн лише Центральної та Західної Європи може зрости до 158 млрд доларів, що майже дорівнює половині ВВП країни 2004 р.

Але найголовнішою сферою мають стати інформаційні технології, насамперед програмне забезпечення. Україна посідає четверте місце у світі за чисельністю дипломованих програмістів (не кажучи вже про підлітків, які зламують сайти американських банків та військових відомств, не маючи дипломів). У 2005 р. було повідомлено, що нова влада разом із керівниками найбільших вітчизняних комп'ютерних компаній розробляють стратегію фундації в Україні "східноєвропейської Силіконової долини". Відповідно до неї передбачається створення системи десятків компактно розташованих науково-дослідних і виробничих компаній, які спеціалізуватимуться на розробці, вдосконаленні і продажі комп'ютерних програм та новітнього обладнання. Президент В. Ющенко у щорічному зверненні до Верховної Ради в лютому 2006 р. підтвердив на-

мір про створення “Української Силіконової долини”. Він назвав інтелектуально орієнтовану економіку стратегічним напрямком і зазначив, що майбутнє залежить від високих технологій. Це — знакова заява. Вперше з такої високої трибуни було висловлено бажання держави будувати нову економіку на основі інформаційних технологій. Можливо, саме у цій “долині” буде випущено технологічно унікальний продукт на базі інформаційних, наукових та заснованих на знаннях інновацій, конкурентоспроможний на світовому ринку, який допоможе Україні стати одним з лідерів глобальної економіки. Навіть не будучи частиною постіндустріального світу, можливо увійти до нього, створивши хоча б один незвичний інноваційний продукт дійсно великого значення.

Однак така “проривна модернізація” можлива тільки на основі повної перебудови інфраструктури, освіти та ін. згідно з вимогами тенденцій постіндустріалізму та глобалізації. На першому місці — комп’ютеризація та поширення доступу використання Інтернету. На середину 2005 р. кількість користувачів Мережі в Україні становила 3,8 млн осіб (приблизно 8 % населення), що поставило її за цим показником на 28 місце у світі. Найбільше їх мешкає у Києві та інших великих містах. При тому, що кількість стаціонарних телефонів — 10,8 млн штук (19 місце у світі), лише 5 % сільських жителів їх має. Хоча в школах, як міських, так і сільських, телефонна мережа є, це не означає, що є вихід в Інтернет або навіть на комп’ютери.

Освіта, в першу чергу, вища — єдиний засіб створити нову інтелектуальну еліту і таким чином забезпечити перехід України на стадію інформаційного суспільства. Світовий досвід показує, що саме ті країни, які зробили підготовку своїх інтелектуальних кадрів завданням номер один, досягли найбільшого успіху в економічній, соціальній і культурній сферах. В Україні протягом останніх років відбувалося значне збільшення чисельності студентів та кількості освітніх закладів. Статистика початку 2006 р. показала, що у 970 ВНЗ навчаються майже 2,6 млн студентів (у 1991—1992 роках було 876 тис. студентів), з них 1,6 млн навчаються на стаціонарі, а 1 млн — заочно. Якщо на початку 90-х років на 10 тис. населення припадало 168 студентів, то зараз — 550, з них приблизно 430 вчать в інститутах, університетах, академіях. Кількісне зростання показників не повинне вводити в оману. Далеко не завжди дип-

лом державного зразка є свідченням дійсно якісного знання. Особливо щодо цього вплинула комерціалізація освіти, насамперед, створення нових навчальних закладів. У 2005 р. на 450 тис. випускників шкіл припадало 600 тис. ліцензованих місць у ВНЗ. Тобто, доступність студентського місця (не конкретизуючи, якого саме) наявна. Проте, як і в інших, навіть розвинених країнах світу диплом, хоча і є “перепусткою” у “вищий світ”, не гарантує працевлаштування¹. За статистикою, майже половина випускників українських ВНЗ поповнюють лави безробітних. Не можна сказати, що роботу знайти неможливо. Інша річ — її умови, головне — заробітна плата, яка дуже часто є такою, що не задовольняє шукачів. Соціологи вказують, що молодь ладна витратити на пошуки роботи більше часу, прагнучи знайти таку, де і престижність, і заробітки вищі, але часом сподівання марні. Це зумовлено, насамперед, диспропорціями між кількістю фахівців певних спеціальностей, яких випускає вища школа, і реальною потребою економіки. Так, порівняно з 1990 р. чисельність випускників зросла на 60 %. Але у 13 разів збільшилася кількість випускників юридичних ВНЗ, у 6 разів — з економічних спеціальностей. А фахівців з технологічних дисциплін, тобто тих, хто має запроваджувати в країні інноваційну економіку, нові технології, стало більше лише на 8 %. Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував катастрофічну тенденцію: за увесь повоєнний період вперше було зафіксовано скорочення осіб з вищою освітою серед молоді 25—29 і 30—34 років. Поясненням є міграція тих, хто не знаходить на Батьківщині роботи, яка б їх задовольнила. Соціологічні дослідження середини 2005 р. показали, що 43 % молодих українців бажали б народитися і жити в іншій країні.

Сьогодні третина населення України складається з молодих людей. Така висока цифра пояснюється тим, що у нас молодими вважаються люди у віці від 14 до 35 років, тоді як світові стандарти обмежують цей вік 24 роками². Починаючи з 2002 р. мо-

¹ За даними ООН, зайнятість населення у віці від 15 до 24 років у Західній Європі становить 39 %, в Україні — 31,5 %.

² Це розходження пояснюється тим, що молодіжними пільгами вирішено захистити і людей старшого віку. Це стосується, зокрема, молодіжного житлового кредитування, черга на яке рухається дуже повільно і можна не встигнути його одержати до 24 років.

лодінний сектор зростає як щодо частки, так і щодо кількості. Справа в тому, що у дітородний вік вступили жінки 1970—80-х років народження, коли відбувався своєрідний “бебі-бум”, зумовлений не тільки черговою демографічною хвилею, а й прийняттям урядом відповідних законів. Однак демографічний прогноз віщує, що до 2025 р. кількість молодих людей в Україні може скоротитися вдвічі. Це віддзеркалює як тенденцію розвинених європейських країн, так і нашої, яка відстає від них у показниках економічного і соціального розвитку. Якщо на початку 1990-х років, населення становило приблизно 52 млн, то наприкінці 2005 р. — 46 988 тис. Департамент з народонаселення ООН визначив 9 країн, де кількість жителів буде катастрофічно зменшуватися. Перші місця посіли Україна і Росія. До 2050 р. жителів України поменшає на 23 млн, тобто у 2050 р. може залишитися тільки 24 млн¹. Звичайно, ситуація може змінитися на краще. У 2004 р. народилося 412 тис. малюків, у 2005 — приблизно 432 тис., проте зростання не перекриває падіння. Тільки у 2004 р. населення країни скоротилося на третину мільйона. Темп вимирання — приблизно 1 тис. осіб на день (350 тисяч на рік). У середньому на 1000 чоловік народжується 9, а вмирає 16,5. Україна стурбована проблемою біологічного відтворення нації. Аби нація нормально відроджувалася, на думку вчених, кожна жінка має народити двох дітей. За статистичними даними, сьогодні в Україні на кожну жінку в середньому припадає народження однієї дитини. Понад 1 млн подружніх пар не має нащадків. Водночас кожне п'яте немовля народжується поза шлюбом. І те, й інше визначається насамперед, проблемами гендерними.

Історично від часів трипільського матриархату склалося так, що в Україні, можливо, у першому з регіонів Європи, жінка мала чималі майнові права і користувалася великим впливом у родині. За часів Київської Русі і трохи пізніше саме дім був основним життєвим простором для простої людини. І в ньому повновладно панувала жінка. Це підтверджує українське слово “дружина”, яке походить від слова “друг”. У той час як

---

¹ За тими ж прогнозами демографів з ООН, до 2050 р. населення Росії зменшиться на 35 млн (нині — 143,4 млн), практично на третину зменшиться людність у Білорусії (зараз вона нараховує 10 млн осіб). На 15 млн поменшає японців, на 7 млн — поляків, на стільки ж — італійців, на 5 млн — румунів, на 4 млн — німців і на 3 млн — болгар.

російське слово “жена” позначає тільки “та, яка народжує” (“рождающая” — спорідненість із словом “роженица”). У слові “подружжя”, що означає “союз друзів” закладено ідею рівності. Проте з часом становище жінки в українському суспільстві змінювалося. У сучасній Україні, як і в багатьох інших посткомуністичних країнах спостерігається чимало негативів, пов’язаних із погіршенням становища жіноцтва. Так, жінки становлять більше половини студентства і понад 60 % тих, хто має закінчену вищу освіту. А дві третини безробітних — теж жінки. Заробітна плата жінок становить в середньому 70 % заробітку чоловіків. Це зумовлюється насамперед тим, що жінки більше зайняті на традиційно низькооплачуваних роботах — не тільки малокваліфікованих, але й тих, де вища освіта є обов’язковою, наприклад, в закладах освіти і охорони здоров’я. Представництво жінок у вищих ешелонах влади протягом усього періоду незалежності є жалюгідним. У більшості урядів жінок не було зовсім, або була одна. Тільки за прем’єрства Ю. Тимошенко була ще одна жінка-міністр — О. Білозір, яка очолювала відомство культури та туризму. У складі Верховної Ради четвертого скликання, яка склала свої повноваження навесні 2006 р., з 450 депутатів тільки 25 були жіночої статі (в нову обрали 38 (412 — чоловіки)), тоді як за міжнародними конвенціями, підписаними Україною, найнижчим є бар’єр у 30 %¹. Як зазначає відомий український філософ М. Попович: “Дискримінації не повинно бути, тому ця проблема для України зараз, можливо, більш актуальна, ніж для Америки. Наші жінки у набагато гіршому становищі, ніж чоловіки, а ситуація нерівності завжди загострюється за умов соціально-економічної кризи”. На тлі глобального гендерного конфлікту відбуваються зміни у вітчизняній гендерній системі. За радянської влади ключовим актором гендерної системи виступала так звана соціалістична держава. Стосунки між чоловіками і жінками будувалися згідно з “найвищою метою” — служінням їй же. Після 1991 р. характер держави змінився, і гендерна система, яка склалася в СРСР, не могла не зазнати кризи. Англійська дослідниця П. Уотсон охарактеризувала ситуацію так: “Створення ринкової економіки у Східній Європі тягне за собою по-

¹ В парламентах Таджикистану жінок 12,4 %, Казахстану — 11,2 %, Руанди — 49 %, Швеції — трохи більше 40 %.

будову “світу чоловіків” і домінування мужності у суспільному житті. Примушення жінок повернутися до домашнього життя, комерціалізація жіночності, приниження жіночої ідентичності — неминучі складові такого процесу”.

Сексуальна революція почалася в Україні в середині 1980-х років разом із перебудовою¹. Історично так склалося, що слов'янська спільнота вельми традиційна і табуйована. Спочатку, як і у більшості країн світу, з приводу перетрубацій у сексуальних відносинах переважали розгубленість і зніяковіння. У частини населення такі настрої зберігаються досі. Однак швидко новація захопила країну. Причини, в цілому, збігаються із загальносвітовими. Але певне значення мали також “особливості українського кохання”, теоретичне дослідження якого оприлюднив відомий науковець і політик М. Томенко. Він, зокрема, зазначає, що “...в українській душі інтимне життя мало культове значення, тому що офіційне часто було чужим”. 1991 р. зламав прес колишньої офіційної влади, приніс незалежність. Вона розумілася не тільки як державницьке здобуття, а значно ширше. Це сприяло “вибуянню” української інтимності на хвилях зростаючого валу революції сексуальної. За даними ООН, Україна входить у п'ятірку країн, жителі яких найбільше сексуально задоволені. Проте, на відміну від розвинених країн, де буяння сексуальної революції вже вщухло, на терені знесиленої кризами України воно продовжується. Можливо, так люди хочуть пом'якшити негаразди складного життя. Наслідки не можуть не викликати занепокоєння. Більшість українських підлітків починають статеве життя у віці 14—16 років, а то й раніше, не маючи елементарної обізнаності стосовно нього. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна займає одне з перших місць серед держав Європейського регіону за кількістю абортів та рівнем материнської смертності. За темпами поширення СНІДу — перше місце в Європі і шосте у світі. Попереду тільки п'ять африканських країн, в деяких з них інфіковано до 75 % населення. Україну світовою спільнотою визнано країною походження работоргівлі, тобто територією, звідки масово вивозять жінок для нелегального секс-бізнесу.

---

¹ Знаковою подією можна вважати вихід на широкі кіноекрани фільмів “Маленька Віра” та “Інтердівчинка”.

Україна вважається країною так званого “культурного фемінізму”. Якщо радикальний фемінізм ставить за мету глибинну трансформацію суспільства, влада в якому належить чоловікам, то “культурний фемінізм” латає окремо взяті дірки. Жіночі кризові центри, протягування м’яких феміністських ідей у ЗМІ, допомога окремим жертвам світу, що живе за чоловічими правилами, — ось його основні елементи. Вважається, що такий тип фемінізму притаманний аграрному суспільству. У такому суспільстві жінка стверджує себе за рахунок споконвічних чеснот “самиці”, у тому числі і пасивності. Невипадково національною героїнею в Україні вважається Роксолана, яка уособлювала банальну істину, що “сила жінки — у її слабкості”. Нині у нас фемінізм найменше розуміється як соціальний критицизм, тобто критика основ влади. Навпаки, хоча феміністський рух і має декілька організацій, він плентається за владними структурами, намагаючись відвоювати які-небудь невеликі зміни. Багато того, що зумовлюється перетвореннями, пов’язаними з постіндустріалізмом та глобалізацією, залишається незрозумілим ані нашим безвладним жінкам, ані нашим владним чоловікам.

Серед таких наслідків — трансформації, які відбуваються у сімейному житті. Все те, що має місце у розвинених країнах Заходу, має місце і в Україні. Особливо це стосується зменшення популярності зареєстрованого шлюбу і зростання поширення так званого громадянського шлюбу. Соціологи стверджують: якщо нинішні тенденції збережуться, то через три — чотири роки кількість пар без реєстрації перевищить кількість зареєстрованих. Різні соціологічні опитування серед молоді від 18 до 25 років показують, що приблизно 50 % дівчат і понад 90 % юнаків віддають перевагу не законному шлюбу, а цивільній сім’ї, вважаючи, що так вдасться уникнути неприємностей, пов’язаних із правовими питаннями. Середня тривалість такого союзу серед українців складає чотири роки. При цьому понад 90 % громадянських дружин вважають, що вони заміжні, а 85 % громадянських чоловіків кажуть, що вони не одружені. Чи легше виживати за таких умов, чи складніше — важко дати однозначну відповідь. Одне зрозуміло — деконструкція постмодернізму дала про себе знати й у цій царині.

Люди в Україні стали більш мобільними. Це має виявлення в багатьох аспектах. Серед іншого — посилення міграційних

процесів, як всередині країни, так і за її межами. Раніше теж бували часи масової еміграції з України, що призвело до створення численних діаспор у різних країнах світу. Переселялися туди на постійне проживання з усіма родичами. В наш час такі переселення також мають місце. Проте більш поширеною стала трудова міграція, коли хтось із родини їде на заробітки в іншу державу, залишаючи вдома батьків і дітей. Причому, у пошуках роботи їдуть і чоловіки, і жінки, і малокваліфіковані трударі, і високоосвічені фахівці. Цифри, які наводяться у різних джерелах, дуже відрізняються. Називаються і два мільйони, і п'ять, і сім. Це значно послаблює трудовий потенціал країни-донора, особливо, коли мова йде про висококваліфіковану робочу силу. За підрахунками західних експертів, еміграція одного висококваліфікованого фахівця рівнозначна вкладенню мільйона доларів в економіку країни, що приймає. За різними оцінками, Україна протягом останнього десятиріччя ХХ ст. втратила від 15 до 20 % свого інтелектуального потенціалу в результаті виїзду найбільш підготовленої робочої сили. Продовження такої негативної тенденції може призвести до незворотних наслідків для всієї держави.

Посилення міграції є одним із проявів глобалізації, до якої почала втягуватися Україна. Незначне включення у міжнародні господарські структури, низька конкурентоспроможність української продукції, відсутність зацікавленості з боку іноземних інвесторів вкладати в її економіку значні кошти, недостатній розвиток сучасних інформаційних і не лише інформаційних технологій, нестабільність внутрішньополітичного життя та незрозумілість і суперечливість законодавства, певні соціально-психологічні особливості гальмують входження України у глобальний простір. У цьому просторі непросто зорієнтуватися, бо кожна держава має свій власний інтерес, об'єднуючись із тими, в кому вбачає певну спорідненість.

До середини 1990-х років у *зовнішній політиці України* сформувалася концепція “багатовекторності”. Вона мала втілення у “стратегічному партнерстві” з кількома країнами, серед них і такими, що були не надто дружніми між собою. Врешті-решт у зовнішній політиці сформувалося чотири варіанти вибору між Заходом і Сходом, Європою або, точніше, Євроатлантикою, і Росією. Дипломати образно позначили їх так. Перший — “собака на сні” — балансування між двома потужними

силами з мінімальною користю для себе. Другий — “блудний син” — періодичне повернення то до однієї, то до другої сили з покайнними обіцянками залишитися в її лоні. Третій — “навіки разом” — обіцянки фактичної реінтеграції з Росією, в основному, економічної. Четвертий — “не чекали” — рішуча інтеграція до європейських структур. Україні важко визначитися, тим більше, що в неї теж існують проблеми ідентичності.

У масовій свідомості від періоду Другої світової війни склався стійкий набір стереотипів, пов’язаних із наявністю — реальною або удаваною — в середині самої України свого власного Заходу або Європи — Західної України, і свого Сходу або “внутрішньої Росії” — Східної України. Ці частини відрізняються не тільки географічно, а насамперед культурно, і навіть своїми світоглядами.

Західна і частина Центральної України тягнеться до Європи, де ці території перебували в різні періоди свого державного, напівдержавного і бездержавного існування. Східні і південні, а також частина центральних районів тягнеться до Росії. Події листопада — грудня 2004 р. продемонстрували, як ці відмінності використовують політики, політтехнологи, а також журналісти. Схожа картина — парламентські вибори 2006 р.

З початку XXI ст. Україна проводить лінію на вступ до Європейського Союзу. Ще у 1994 р. у Люксембурзі між Україною і ЄС було підписано угоду про партнерство і співробітництво, що заклало основу для взаємодії сторін. У грудні 1999 р. була прийнята декларація Європейської ради зі спільної стратегії країн ЄС, яка визначила нове місце України у системі європейської безпеки. З боку України було виявлено намір якнайшвидше приєднатися на правах члена до спільноти європейських держав. Проте інтеграційний процес може затягтися на невизначений термін.

Для вступу в ЄС Україні необхідно одночасно виконати три головні умови: досягти європейського рівня у сфері демократії і громадянського суспільства, розвитку технологій і продуктивності праці, підвищення рівня життя громадян. Проміжними умовами є гармонізація законодавства, членство у МВФ, СОТ і НАТО, а також забезпечення інших політичних та організаційних передумов. Відомо, що існує так званий еконо-

мічний поріг, який має подолати країна-претендент на момент вступу.

Це передбачає, що середньодушовий ВВП такої держави має бути не меншим, ніж 25—35 % показника найбільш розвинених країн ЄС, таких як Німеччина і Франція. Якщо темпи щорічного зростання економіки України будуть триматися на рівні 8 %, їй знадобиться 25—27 років. Проте такий рівень підтримувати досить складно, про що свідчать результати 2005 р., коли відбулося суттєве падіння темпів зростання. Серед іншого постраждала і сфера зовнішньої торгівлі.

Товарна номенклатура торгівлі України із країнами ЄС є вельми вузькою. Так, у загальному обсязі її експорту 26,7 % складають неблагородні метали і вироби з них (у тому числі 18 % — чорні метали), 16,3 % — мінеральні продукти, 15,1 % — продукція легкої промисловості, 12,3 % — продукція сільського господарства і харчової промисловості.

В цілому 70 % — це галузі первісної переробки з невисоким рівнем технологічності. Частка машин і обладнання становить лише 10,3 %. У товарному імпорті, навпаки, переважають обладнання, машини, прилади, механізми і транспортні засоби (38,8 %), продукція хімічної промисловості і пов'язаних з нею галузей (21,5 %), а також продукція легкої промисловості (10,2 %). Європейці всіляко піклуються про інтереси власних виробників. До українських експортерів вони висувають жорсткі вимоги і застосовують проти них свої протекціоністські заходи. Найбільш поширеними є високі тарифи¹ та антидемпінгові розслідування.

В євроінтеграції для України існують свої як позитивні, так і негативні моменти. З одного боку, у перспективі — об'єднаний ринок 25 країн з населенням 450 млн може стати найбільшим у світі споживачем українських товарів. Відкриваються мож-

---

¹ Наприклад, зазвичай, пікові тарифи на продукцію сільського господарства становлять 15 %. На українську пшеницю середньої і низької якості вони сягають 75 %. З 1 січня 1995 р. до 30 червня 2003 р. на ЄС припадало 8 з 48 (17 %) ініційованих проти України антидемпінгових розслідувань і 9 з 43 (21 %) прийнятих проти неї антидемпінгових заходів. При тому, що українська частка у торгівлі ЄС становить лише 0,5 %, така кількість антидемпінгових заходів є дуже великою.

ливості розвитку певних напрямів, зокрема легальної міграції і пересування людей, інтеграція у транспортну, енергетичну і телекомунікаційну мережі, а також у європейський дослідницький простір. Проте є і “зворотний бік медалі”. Якщо взяти зовнішню торгівлю, то неодмінно станеться погіршення конкурентних позицій в експорті деяких товарів. Ті з них, які зараз є конкурентоспроможними за європейськими вимірами, зможуть збільшити прибутки від розширення ринку. Проте тим підприємствам, які випускають продукцію, далеку від європейських стандартів, буде дуже проблематично витримати гостру конкуренцію. Треба мати на увазі, що приєднання кожного нового члена передбачає виділення йому на адаптацію чималих коштів ЄС. Після нещодавнього вступу десяти нових держав об'єднана Європа навряд чи найближчим часом зможе напружити сили, аби прийняти когось ще. Тим більше таку велику і бідну країну, якою є Україна. Щодо неї мають свої інтереси три сильних гравці світової політики: окрім Європи, це також США і Росія. Образно кажучи, вона для них виступає як противага одного проти інших, своєрідного буфера у складних міжнародних відносинах. Так, деякі західноєвропейські країни пропонували створити на Україні “санітарний кордон”, який би не пропускав на їхню територію небажаних мігрантів, зокрема терористів.

Проблема тероризму для України не є такою гострою, як для деяких інших країн, таких як США, Росія, Ізраїль. Фахівці, аналізуючи проблеми національної безпеки України, вказують на певні опосередковані передумови можливого виникнення і розвитку тероризму на її терені. Серед них на першому місці — політична нестабільність, пов'язана із кризою “нестійкої” ідеології і державно-правової системи країни. З'являються різні опозиційні групи — політичні, соціальні, національні, релігійні, що ставлять під сумнів легітимність чинної влади і всієї системи управління. Якщо ці групи дійдуть висновку про неможливість досягнення своєї мети законним шляхом, вони можуть вдаватися до тероризму як засобу тиску на інститути влади і громадську свідомість. Мають значення міжкланові протиріччя і конфлікти. За умов регіонального поділу України окремі фінансово-промислові групи та політичні сили можуть вдаватися до терористичних методів заради своїх інтересів. Не має сумніву, що вбивства В. Гетьмана та Є. Щербаня є прикла-

дами терористичного вирішення певних проблем їх замовників. Етнічні протиріччя в окремих регіонах України можуть спровокувати акти тероризму, спрямовані на відстоювання прав етнічних меншин з боку їх радикальних представників, або на дискримінацію цих меншин з боку більшого за чисельністю місцевого населення. Особливо небезпечним щодо цього є Крим.

Свою небезпечну роль відіграють конфлікти у релігійному середовищі. Релігійний тероризм в Україні можливий у таких формах: вирішення спірних питань у сфері власності, як варіант підтримки і поширення ідеології у низці регіонів країни, як масові суїциди з боку деструктивних релігійних культів. Загроза терористичних актів посилюється також високою концентрацією об'єктів підвищеної безпеки, які знаходяться у напіваварійному стані, що може привернути увагу терористичних груп. За оцінками експертів, до групи таких об'єктів належать дніпровські ГЕС, атомні електростанції, комплекси хімічної промисловості, склади боєприпасів Міністерства оборони (які вибухають і без терористів), сховища отруйних речовин та ін. Низький рівень медичних і санітарно-епідеміологічних служб, які неспроможні дієво протистояти можливостям застосування хіміко-бактеріологічної зброї. За оцінками фахівців, Україна сьогодні не може ефективно боротися з виникненням більш ніж чотирьох вогнищ епідемій у містах з населенням понад мільйон осіб. Особливу увагу слід звернути на незахищеність інформаційного простору України, що може зумовити акти інформаційного тероризму. Найслабшими елементами є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку і канали міжнародного інформаційного обміну. Те, що Україна брала участь у миротворчих акціях, зокрема в Іраку, може вплинути на настрої тих, хто захоче помститися, як це було у випадку з Іспанією. Тобто у сучасному глобалізованому світі тероризм набув рангу загальнолюдської проблеми, яку не можна обійти жодній державі.

Як і для будь-якої іншої країни, для нашої глобалізація має певні вигоди і ризики. Багато чого залежить від здатності переглянути саму модель розвитку, аби не постраждати від жорстких умов, що діють у сучасному глобалізованому світі. Мова йде про *зміну інерційного розвитку на інноваційний*. А це — дуже непросто за умов наявної соціокультурної динаміки, де

стикаються модерністська і традиціоналістські орієнтації. Вибір конкретних стратегій розвитку залежить від уподобань владної еліти. Функції реального соціального інтегратора виконує інститут політичного лідерства. Проте часто державні інтереси підміняються інтересами елітних груп, які перебувають при владі. Накопиченню культурних ресурсів модернізації також перешкоджає чимало обставин. Серед них на першому місці, як вже зазначалося, стоять занепад науки, незадовільний стан освітньої сфери, а також високий рівень соціальної роз'єднаності. Український соціум розколотий за багатьма лініями. Окрім регіональних орієнтацій і соціального розшарування дуже велике значення має складна міжконфесійна ситуація в країні.

Як і у світі в цілому, в Україні спостерігається релігійний ренесанс. Він виявляється у значному зростанні релігійних організацій і кількості людей, які визначають себе як "релігійні" (невіруючими себе вважають приблизно 22 % населення). На початок 2006 р. налічувалося понад 30 тис. релігійних об'єднань, які дотримувалися приблизно 50 вірувань. Такий сплеск релігійності не є унікальним явищем. Як вже вказувалося у розділі, присвяченому ролі релігій в сучасному світі, звернення людей до віри визначається перенапруженням, зумовленим ситуацією кризи. З крахом тоталітарної системи у чималій частини населення колишнього СРСР зруйнувалася і звична картина світу, і звичайний лад життя. Не можна сказати, що всі були щиро відданими ідеям марксизму-ленінізму, проте багато людей дійсно відчувало себе "радянськими". Утворилася ситуація *аномії* — морально-психологічного стану індивідуальної і суспільної свідомості, що характеризується розкладом системи цінностей через кризу суспільства, через протиріччя між проголошеними цілями (зокрема покращання життя, добробуту) і неможливістю їх реалізації. Цей стан виявляється у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні, зростанні злочинності та ін. Аномія суспільства — це коли люди не розуміють, хто вони (криза ідентичності), і в якому соціальному просторі вони перебувають.

Трансформація суспільства передбачалася як перехід від "реального соціалізму" до демократичного суспільства з ринковою економікою та інформаційною свободою. В основі цих процесів — ідеї сучасного західного лібералізму. Ліберальна

свідомість відкидає диктат контролю та маніпулювання. Відносини вона базує на засадах раціональності, що ґрунтується на прагматичних міркуваннях. “Саме ці складові — раціоналістичний та індивідуалістичний тип мислення і сприйняття світу крізь призму приватного інтересу — ввійшли у суперечність з культурними і релігійними традиціями, цілями і цінностями, з національним характером”, — пише український соціолог Л. Рязанова. До цього додалися складності реагування традиційної культури на прояви постмодерну. Деякі політики висловлюють сподівання на те, що повернення населення до релігії, зокрема до православ'я, спонтанно сприятиме не тільки оздоровленню суспільства, але й виходу з кризи. Так, на засіданні Верховної Ради свою першу промову в ролі прем'єр-міністра Ю. Тимошенко почала із твердження: аби Україна встала з колін, вона повинна стати на коліна перед Богом. Якщо розуміти слова “встати з колін” як вихід на новий рівень розвитку, тобто модернізації і демократії, то такий заклик може оцінюватися виключно як утопічний. Оскільки найбільш поширеною в Україні є православна церква (не має значення, якого патріархату), то треба мати на увазі її невід'ємну антимодернізаторську природу¹. Популярний нині заклик до соборності як до соціальної консолідації, яка має призвести до “нового життя”, насправді має зовсім інше спрямування. Соборність як така² насправді створює сприятливий ґрунт для архаїзації багатьох сторін суспільного життя, тобто фактично веде до випадіння із сучасності.

Сучасність же визначається глобальними постіндустріальними трансформаціями. Історичний виклик та імператив полягає у тому, щоб національні стратегії гармонізували свій розвиток з глобальними процесами. Потенційні можливості для цього в Україні існують. Головне — не втрачати час в реалізації наявного науково-технологічного потенціалу, інтелектуального ресурсу, дбаючи про його поповнення. У постіндустріальному розвитку зрозуміло одне: треба вкладати кошти у розвиток людини. Лише завдяки високому людському капіталу, який за умов інформаційного суспільства стає провідною

¹ Про це йшлося у розділі, присвяченому релігіям в сучасному світі.

² Докладніше див. у розділі про релігійний чинник сучасного світу.

продуктивною силою, можна досягти реальних змін і зростання економіки¹ та покращання в інших сферах².

Нинішнім студентам, а в майбутньому фахівцям, яким доведеться працювати з людьми, варто звернути увагу на питання про сприйнятливість нацією економічних, соціальних, науково-технічних і культурних інновацій. За своїми біофізіологічними та генетичними можливостями всі нації приблизно рівні. Але через різний культурно-історичний досвід реальний рівень цієї сприйнятливості, а відповідно, і можливість сильного науково-технологічного прориву, що забезпечує всебічну модернізацію суспільства, у різних народів неоднакові. Від рівня розвитку цієї здатності залежить майбутнє нації — створення суспільства високих технологій і добробуту. Тому розвиток адаптаційного потенціалу, так само як і потенціалу інтелектуального, — завдання найважливіше.

Література

Балабанова Н. Суспільство знань та інновацій: шлях до майбутнього України. — К., 2005.

Гендерні проблеми сталого розвитку України / Л.С. Лобанова, О.В. Бердник та ін. — К., 2004.

Грицяк Н.В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. — К., 2004.

Демографічна криза в Україні: причини і наслідки / С.І. Пирожков (ред.). — К., 2003.

Згуровський М. Шлях до суспільства, заснованого на знаннях // Дзеркало тижня. — 2006. — № 2.

Колодний А.М. Україна в її релігійних вимірах. — Л., 2005.

¹ За свідченнями американських учених, 70 % багатства США створюється завдяки людському капіталу.

² Американець У. Швеке у своїй книзі “Розумні гроші” пише, що країни світу насамперед повинні інвестувати кошти у “людський капітал”. Інвестиції в охорону здоров’я, освіту і професійне навчання здатні сприятливо вплинути не тільки на продуктивність праці, але й суттєво зменшити гостроту соціальних проблем, таких як алкоголізм, наркоманія, злочинність, бідність та інші.

Кривицька О. Полікультурний мегатренд сучасної України // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1.

Пахомов Ю. Взгляд на трансформації в Україні с позицій глобалізації // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. — К., 2002. — вип. 1 (8).

Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання / Я.В. Давидович (голов. ред.). — К., 2005.

Рудницька Т. Інтернетизація як початковий етап входження України у спільноту, що глобалізується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1.

Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / В.П. Степаненко (ред.). — К., 2004.

Телешун С. Сучасний тероризм — українські реалії // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1.

Українське суспільство на порозі III тисячоліття. — К., 1999.

Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. — К., 2004.

Шульга М.О. Метаморфози українського суспільства: коментарі соціолога. — К., 2003.

Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. — К., 2003.

Навчальне видання

ОРЛОВА Тетяна Володимирівна

ІСТОРІЯ СУЧАСНОГО СВІТУ

Навчальний посібник

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Книги", тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 581-15-68;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 3, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (056) 372-80-18;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612) 49-00-08;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Советська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. "Літера", тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. "Знання", тел. (0352) 53-21-22;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 47-92-20;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622) 7-30-03.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям

звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.

Підп. до друку 04.05.2006. Формат 60×90 1/16.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.

Ум. друк. арк. 34,5. Обл.-вид. арк. 34. Зам. № 6-394

Видавництво "Знання", 01034, Київ-34, вул. Стріле
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видав
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 156
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

<http://www.zr>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

НЕ ЛІУС

706368